

TB 3AAS

19	Art	3978
----	-----	------

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXXIX

1985

GENT 1985

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT
SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN
Blandijnberg 2 - 9000 GENT

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9219 Gentbrugge
Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem
Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9821 Gent-Afsnee

Redactiesecretaris :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent
(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap : 400 F jaarlijks vanaf 1982

Prijs, voor niet-leden, van deze Handelingen : 500 F
(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent, en met de medewerking van

INHOUD

S.J. DE LAET, H. THOEN, J. BOURGEOIS, <i>De opgravingen te Destelbergen/ Eenbeekende in het raam van de vroegste geschiedenis van de stad Gent. I. De voorgeschiedenis</i>	3
G. BERINGS, <i>Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied aan de Noordzee. Landname en grondbezit in de middeleeuwen</i>	37
M.P.J. MARTENS, <i>Enkele middeleeuwse muurschilderingen te Gent. I: Gegevens op basis van kopieën</i>	85
M. BOONE, M. DANNEEL, N. GEIRNAERT, <i>Pieter IV Adornes (1460- ca. 1496): een Brugs Patriciër in Gent</i>	123
J. DE RIDDER, <i>Pieter van Gent, alias Pedro de Gante (1480?-1572)</i>	149
B. BAILLIEUL, M. DAEM, <i>Het hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent</i>	173
A.M. VERMEULEN, <i>De huwelijksacten van de burgerlijke stand als bron voor de sociaal-economische geschiedschrijving. Beroepsoriëntatie en sociale homogamie in het 19de-eeuwse Gent</i>	203
C. DE BACKER, <i>Heinrich Wandt (1890-1965), auteur van het Etappenleven te Gent. Een proeve van bio-bibliografie</i>	223
R. DE HERDT, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1984-1985</i>	247

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

DE OPGRAVINGEN TE DESTELBERGEN/EENBEEK- EINDE IN HET RAAM VAN DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN DE STAD GENT

I. DE VOORGESCHIEDENIS

door

Sigfried J. DE LAET, Hugo THOEN en Jean BOURGEOIS

INLEIDING (S.J.D.L.)

Van 1960 tot en met 1984 werden door het Seminarie voor Archeologie der Rijksuniversiteit te Gent zeer systematische opgravingen ondernomen te Destelbergen / Eenbeekeinde, een archeologische vindplaats waar, meestal in stratigrafisch verband, sporen werden ontdekt uit de Midden-Steentijd (Mesolithicum), de Jongere Steentijd (Neolithicum), de Urnenveldentijd (Late Bronstijd en Vroege IJzertijd), het begin van de La Tène-periode, de Gallo-Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Tijdens dit oudheidkundig bodemonderzoek, dat zich nagenoeg over een kwart eeuw heeft uitgestrekt en dat in totaal 315 weken in beslag heeft genomen, werd een oppervlakte van meer dan één hectare zeer nauwkeurig opgegraven. De resultaten overtroffen alle verwachting. Ze hebben de vroegste geschiedenis van het Gentse, en o.m. de oorsprong van de stad Gent, in een nieuw daglicht geplaatst. Door analogie werd tevens de oorsprong van enkele andere steden van het Scheldedal beter belicht.

Over dit onderzoek werd reeds een aantal gedeeltelijke en voorlopige verslagen in het Nederlands gepubliceerd¹. Thans werd overgegaan tot het

(1) De belangrijkste hiervan verschenen in de reeks *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*:

S.J. DE LAET, J.A.E. NENQUIN, P. SPITAEELS & A. VAN DOORSELAER, Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oostvlaanderen, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen*, 12, 1958 (1961), pp. 3-99.

S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER & P. SPITAEELS, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oostvlaanderen, derde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen*, 17, 1963 (1964), II, pp. 3-83.

S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE & H. THOEN, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oostvlaanderen, vierde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen*, 19, 1965 (1967), II, 3-172.

S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE & H. THOEN, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, vijfde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 23, 1969 (1970), II, pp. 3-169.

S.J. DE LAET, J.A.E. NENQUIN, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE, A. GAUTIER, H. THOEN, F. VERHAEGHE & M. ROGGE, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, zevende reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen*, N.R. 2, 1976, 215 pp.

S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE, H. THOEN, F. VERHAEGHE & M. ROGGE, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-

persklaar maken van het eindverslag, dat drie banden zal tellen. Gelet op het feit dat de resultaten van meer dan lokaal belang zijn, werd beslist dit eindverslag in het Frans te publiceren om het voor een breder publiek toegankelijk te maken; tevens zou echter een uitvoerig résumé in de *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* verschijnen. Onderhavig opstel, het eerste in een reeks van drie, zal ongeveer gelijktijdig met de eerste band van het eindverslag² van de pers komen. Wegens de hoge drukkosten zagen we ons echter genoodzaakt het illustratiemateriaal tot een minimum te beperken.

DE SITE (H.Th. ³)

a. Ligging (fig. 1)

De archeologische vindplaats van Destelbergen / Eenbeekeinde is gelegen in het westen van Destelbergen, deelgemeente van Destelbergen-Heusden, op een paar honderd meter van de grens van Gent / Sint-Amandsberg.

Het fysisch kader kan als volgt worden omschreven:

— *Geografisch* bevindt de site zich langs de linkeroever van de Schelde, op iets minder dan 3 km ten oosten van de samenvloeiing van Schelde en Leie.

— *Fysisch-geografisch* ligt de site op de grens van twee gebieden: het interfluvium Schelde - Dender en de Vlaamse Vallei.

— *Geomorfologisch* wordt de ligging bepaald door de aanwezigheid van de Damvallei, een fossiele meander van de Schelde. Deze geomorfologische eenheid, gelegen ten oosten van de site, heeft een lengte van nagenoeg 5 km en een breedte van 1 tot 2,5 km. De meander zelf heeft een hoogteligging van + 4 m. Het microreliëf, gekarakteriseerd door een afwisseling van zandige ruggen (tot + 6,5 m) en smalle depressies, vertoont alle kenmerken van een klassieke migrerende fluviale meander. Ten zuidwesten van de Damvallei loopt het reliëf op tot + 13 m. Deze zone (Gentbrugge - Arsenaal) maakt deel uit van de interfluviale rug gelegen tussen de Boven-Schelde en de Beneden-Schelde. Een dergelijk oplopend reliëf bevindt zich eveneens ten zuiden van Heusden, hier echter veroorzaakt door belangrijke duinvorming (Zandbergen). Embryonale duinen zijn verder aanwezig op de hoogst gelegen zandige gebieden, even ten noorden van de vindplaats.

Vlaanderen, achtste reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen*, N.R. 6, 1978, 132 pp.

(2) S.J. DE LAET, H. THOEN & J. BOURGEOIS (avec la coll. de N. Cauwe, R. De Ceunynck, A. Gautier, A. Gob, I. Heyse, V. Hurt, P. Janssens, R. Langohr, M. Otte, J. Sanders, C. Verbruggen et A. Verhoeve), *Les fouilles du Séminaire d'Archéologie de la Rijksuniversiteit te Gent à Destelbergen - Eenbeekeinde (1960-1984) et l'histoire la plus ancienne de la région de Gent (Gand)*, Brugge, 1986, 226 pp., 18 tafels en 85 fig. (= *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, XXIII).

(3) Voor de beschrijving van de site hebben we ons ondermeer gesteund op de bijdragen van I. HEYSE, *La géomorphologie du site* en van R. LANGOHR & J. SANDERS, *Les sols* in het onder voetnoot 2 vermelde werk.

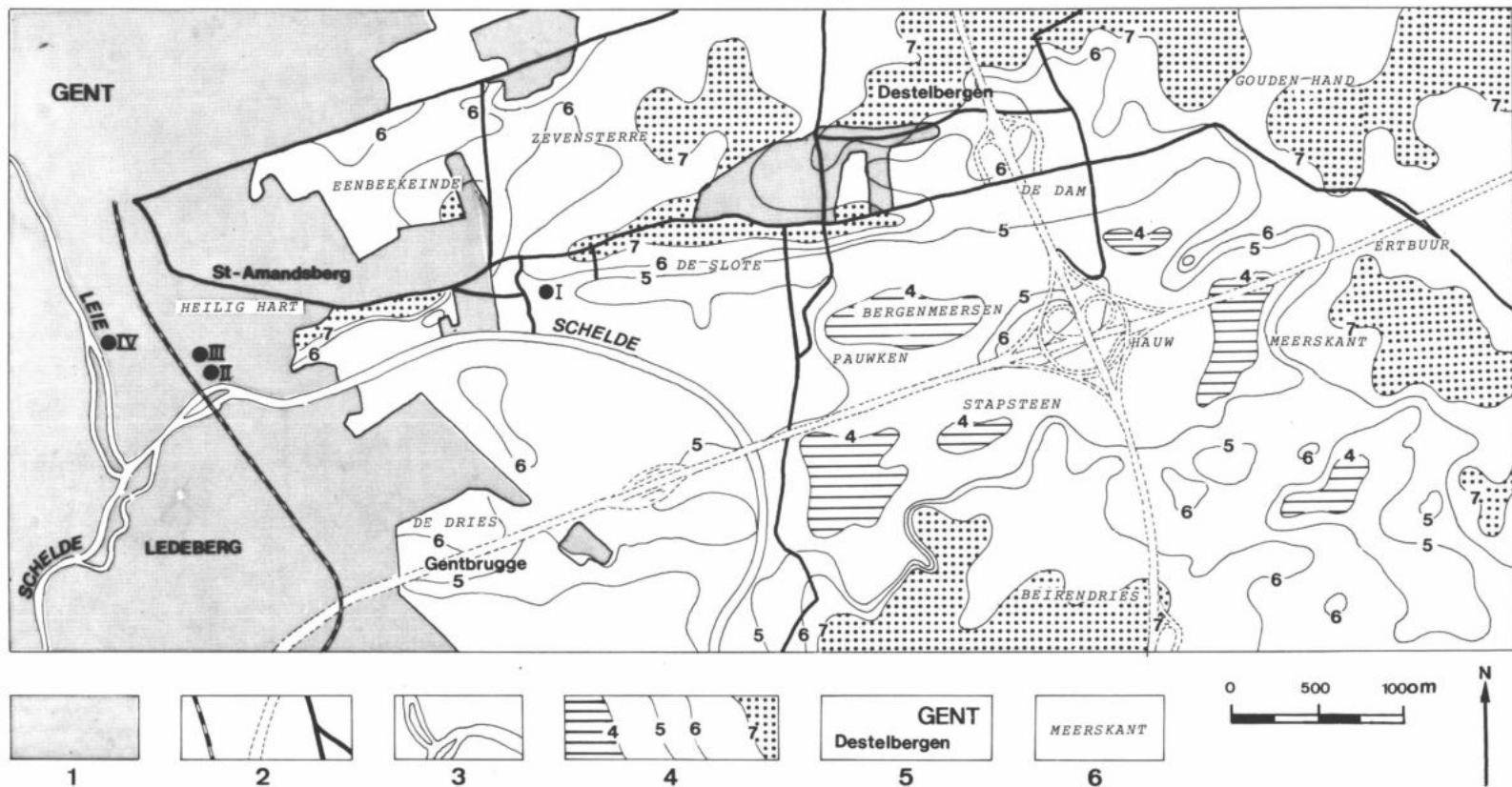

Fig. 1. Topografie van Destelbergen en omgeving (naar de kaart NGI, GENT-MELLE 22, 1-2 op schaal 1/25000, 1979) (kaart R. Langohr & J. Sanders)

1. Agglomeratie
2. Spoorweg, autosnelweg en belangrijkste wegen
3. Waterloop
4. Hoogtelijnen van + 4 tot + 7 m
5. Steden en gemeenten
6. Toponiemen

I-IV: Archeologische sites:

- I. Destelbergen/Eenbeekeinde
- II. Gent/Wolterslaan
- III. Gent/Fabriek Bartsoen-Buysse
- IV. Sint-Baafsabdij.

— *Bodemkundig* bevindt de site zich op een plaats waar talrijke en zeer verscheiden biotopen aanwezig zijn, gaande van zeer droge zandgronden tot nattige kleiige moerasgronden.

b. *Inplanting van de bewoning*

Voor de inplanting van de nederzetting en de aanwezigheid van menselijke bewoning gedurende verscheidene millennia op de site van Destelbergen / Eenbeekende moet de oorzaak ongetwijfeld gezocht worden in een aantal fysisch-geografische factoren, waarbij volgende drie aspecten zeker een rol hebben gespeeld :

1. Op strategisch vlak was de site beveiligd door de Schelde ten zuiden, het moerassige gebied van de meander van de Damvallei ten oosten en door duinvorming ten noorden.

2. Wat de activiteiten te water betreft (transport, visvangst, enz.) is de site de enige plaats in de regio langs de linkeroever van de Schelde waar men onmiddellijk toegang heeft tot de rivier, zonder een moerassig gebied te moeten overschrijden.

3. De site en zijn onmiddellijke omgeving waren rijk aan zeer verscheiden biotopen, gaande van droge zeer arme duingronden tot moerassige zones, heel wat vruchtbaarder maar niet gemakkelijk te ontginnen. Naargelang de vooruitgang op technisch gebied kon de mens hier steeds nieuwe gronden ontginnen zonder zich ver te moeten verplaatsen. Het natuurlandschap was geschikt voor extensieve beweiding (schapen, geiten) en — mits bemesting — in kultuur te nemen voor intensieve beweiding (vee) en akkerbouw. Tevens waren er zones die waarschijnlijk vrij lang bebost zijn geweest.

c. *Zonering (fig. 2)*

Fysisch-landschappelijk kunnen op de site van Destelbergen / Eenbeekende drie verschillende zones worden onderscheiden, die in hoofdzaak bepaald zijn door het oost-west verlopend oud en jonger tracé van de Schelde :

1. Een centrale depressie („zone B'') van ca. 80 m breedte. Ze is een opgevlude oude Scheldebedding. Deze oost-west verlopende depressie eindigt langs het westen (nabij de huidige Panhuisstraat) ter hoogte van een noord-zuid verlopende zandige rug, die de sedimenten van de oude Scheldeloop heeft aangesneden. Deze centrale depressie draagt het toponiem „de Slotte”.

2. Een noordelijke zandrug („zone A''). Deze is ten zuiden afgebakend door de centrale depressie en gaat naar het noorden toe over naar een weinig uitgesproken stuifzandgebied. Oorspronkelijk vertoonde deze zone — over een afstand van ca. 70 m — een microreliëf, bestaande uit een iets hoger gelegen gedeelte of kleine zandrug aansluitend bij de centrale depressie en uit een weinig lager gelegen terrein langs de noordzijde, aansluitend bij het stuifzandgebied. Beide elementen, de noordelijke zand-

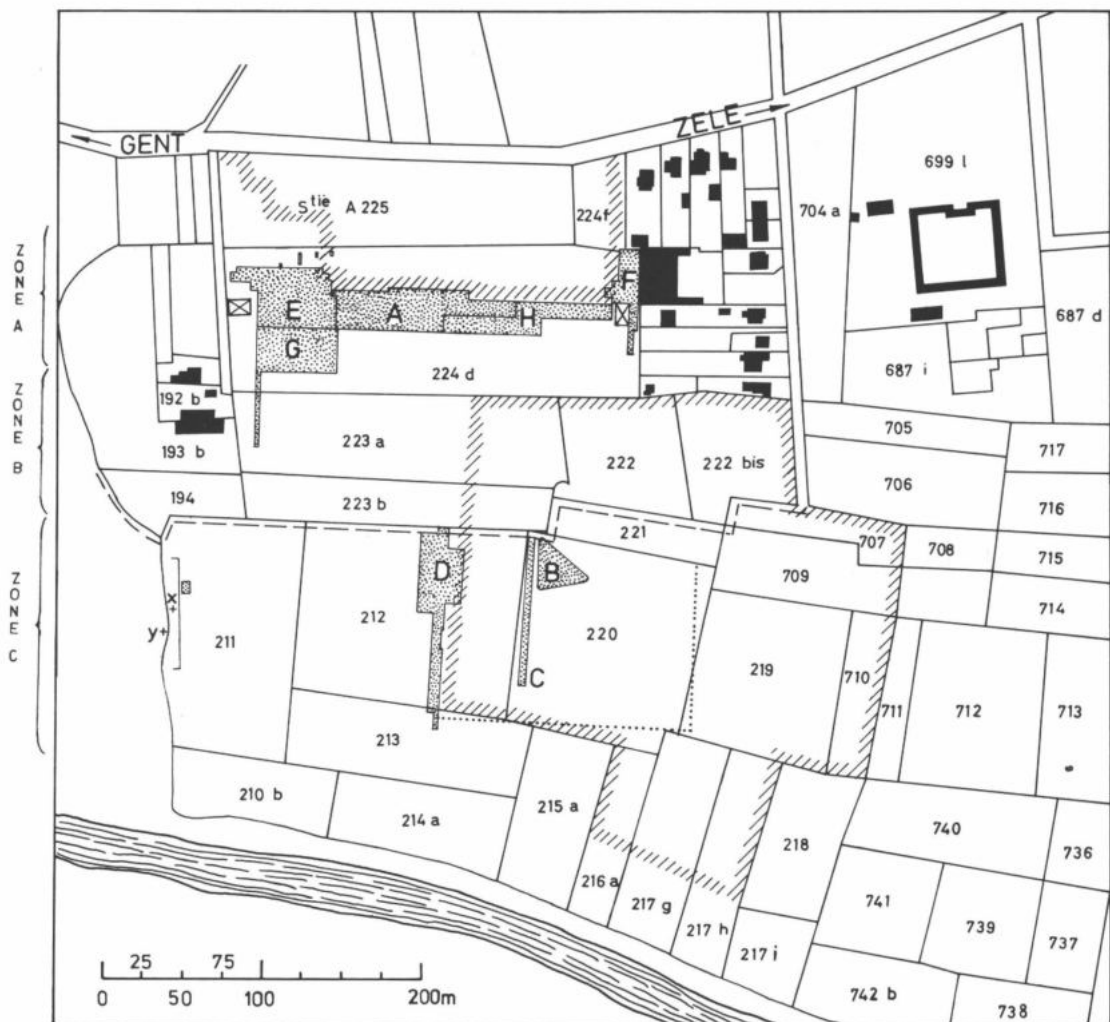

Fig. 2. Plan van de site, met aanduiding van de cadastrale parcellering, de ontzande terreinen en de opgegraven sectoren.

rug en het stuifzandgebied maken geomorfologisch deel uit van de zgn. „rug van Destelbergen”.

3. Een zuidelijke zandrug („zone C”). Deze zandrug heeft een breedte van ca. 200 m en is gelegen tussen de centrale depressie (oude loop van de Schelde) en de jongere tevens huidige Scheldeloop.

We willen er de nadruk op leggen dat de noordelijke oude Scheldeloop (zone B) ten tijde van de vroegste menselijke occupatie reeds gedeeltelijk was opgevuld en dat de mens steeds het zuidelijke (huidige) tracé van de Schelde heeft gekend.

DE EVOLUTIE VAN DE BEWONING (H.Th. 4)

1. *Mesolithicum*

De vroegste menselijke occupatie gaat terug tot de Midden-Steentijd. De aanwezigheid van enkele typische mesolithische artefacten wijst er op dat de site bezocht werd door laat-mesolithische jagers. De vondst van twee silexkernen pleit zelfs voor een kort verblijf ter plaatse. De nabijheid van de Schelde en een afwisselend landschap van hogere zandige ruggen (waarop vermoedelijk reeds plaatselijk duinvorming voorkwam) en depressies maakten van de omgeving een geschikt jachtterrein.

De centrale depressie (zone B) stond in die periode reeds volledig droog en moet ook in de winter toegankelijk geweest zijn.

2. *Neolithicum*

Van een meer duurzame menselijke aanwezigheid kan slechts gewag gemaakt worden vanaf het Neolithicum. De neolithische sedentaire mens vond hier, in de onmiddellijke omgeving van de Schelde, blijkbaar een aantrekkelijk milieu. De concentratie van lithisch materiaal in zone C en vooral in zone A wijst op bewoning op de hoger gelegen zandgronden. Structuren zelf werden echter niet waargenomen: menselijke vergravingen, biologische activiteit en bodemvorming hebben de sporen ervan volledig verstoord, terwijl het materiaal zelf niet meer *in situ* werd aangetroffen. Deze artefacten kunnen algemeen worden toegeschreven aan het Midden- en Late Neolithicum; het schijnt verwant met de Michelsberg- en met de Bekerkuultuur, d.i. van ca. 3500 tot 2500 en van ca. 2500 tot 1800 vóór de jaartelling. Lokale debitage van vuursteen kon eveneens worden aangetoond.

(4) Deze tekst is een samenvatting van een meer uitvoerige bijdrage, gepubliceerd onder de titel *L'homme et son environnement* (zie voetnoot 2). Hierbij mochten we rekenen op de medewerking van de collegas van het Geologisch Instituut R.U.G.: R. De Ceunynck, I. Heyse, R. Langohr, J. Sanders, C. Verbruggen en A. Verhoeve. Er werden verder gegevens ontleend aan de bijdrage van M. OTTE & A. GOB, *Matériel lithique de Destelbergen* (voetnoot 2) en aan de studie van F. VERHAEGHE, Middelleeuwse bewoningssporen te Destelbergen (1967-1970), *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 26, 1972 (1973), pp. 404-419.

Over het in cultuur gebrachte landschap in de omgeving van de site zijn geen rechtstreekse gegevens bekend. De palynologische resultaten van Laarne-Damvallei (in vogelvlucht op ongeveer 4 à 5 km van de site) geven aanwijzingen voor graanbouw vanaf het Late Neolithicum (ca. 2000 voor de jaartelling). De aldaar ook vastgestelde toename van open ruimten kan wellicht worden toegeschreven aan de uitbreiding van graasgebieden. In de centrale depressie (zone B) tenslotte en op de overige alluviale gronden langs de Schelde ontwikkelde zich vermoedelijk een elzenbroek, terwijl zich op de drogere stuifzandgronden een eikenbos bevond.

3. *Vroege en Midden-Bronstijd*

Alhoewel typische artefacten uit deze periode op de site zelf ontbreken, zijn er wel enkele aanwijzingen van bewoning in de regio, o.m. in de meander van de Damvallei.

4. *Urnenveldenperiode (Late Bronstijd en Vroege IJzertijd)*

De aanleg van een grafveld door vertegenwoordigers van de Vlaamse groep van de Urnenveldencultuur levert voor de eerste maal duidelijke archeologische sporen op. Het grafveld werd aangelegd op de noordelijke zandrug (zone A), dus in de strook tussen de centrale depressie en het stuifzandgebied. Bij de aanleg van het grafveld werd duidelijk rekening gehouden met de geomorfologische kenmerken van het terrein. De oudste graven en grafstructuren (deze uit de Late Bronstijd) werden aangelegd op het hoogste gedeelte van de zandrug, terwijl de jongere graven en structuren (deze uit de Vroege IJzertijd) meer ten westen werden opgericht in de lagere delen van de zandrug.

Van de bewoning zelf werden geen sporen weergevonden. De vondst van enkele scherven UVK-vaatwerk in zone C zou er op kunnen wijzen dat de bewoning zich bevond op de zuidelijke zandrug.

De centrale depressie was vermoedelijk begroeid met een elzenbroek, en langs de Schelde werd waarschijnlijk reeds een toenemende transgressieve activiteit merkbaar. Op de zandige ruggen was bodemvorming reeds ver gevorderd. In zone A, op het terrein van het grafveld, was een podzolprofiel tot stand gekomen, dat bij het begin van de Romeinse tijd door nivellering zou worden verstoord.

5. *Late IJzertijd (La Tène-periode)*

Het urnenveld in de noordelijke zone werd opgegeven op het eind van de Vroege IJzertijd (Hallstatt D). In het begin van de La Tène-periode blijkt er nog wel enige activiteit te zijn geweest op de noordelijke zandrug. De geringe hoeveelheid materiaal wijst er echter op dat de site op dat ogenblik periferisch lag ten opzichte van de eigenlijke bewoningkern.

De site moet trouwens vrij snel zijn opgegeven, gezien de intense en

snelle ontwikkeling van een bos, vermoedelijk met eik en els als dominante soorten.

Gedurende de Midden- en de Late La Tène-tijd was het areaal van het voormalige urnenveld dan ook volledig ingenomen door een bos. Op sommige plaatsen groeiden de bomen zelfs bovenop de opgevlude grachten van de grafstructuren.

Door de toenemende transgressieve activiteit van de Schelde werd een gedeelte van de zuidelijke zandrug (zone C) overstroomd. De kleiige afzettingen hiervan werden aangesneden tot op een afstand van ca. 80 m ten noorden van de huidige Schelde-dijk. Door deze overstromingen werd het toegankelijk areaal van de zuidelijke zandrug met meer dan een derde ingekrompen. Dit is wellicht de reden waarom geen La Tène-vondsten in de zuidelijke zone te voorschijn kwamen.

6. Romeinse tijd

Er is een tijdelijke onderbreking in de bewoning te Destelbergen / Eenbeekeinde geweest tijdens de Romeinse periode, nl. tussen het derde kwart en het einde van de 2e eeuw. Men kan dus de overblijfselen uit die periode in twee sub-periodes onderbrengen :

— periode I : vanaf het midden van de eerste eeuw A.D. tot in het derde kwart van de 2e eeuw

— periode II : vanaf het eind van de 2e eeuw tot in het derde kwart van de 3e eeuw.

A. Gallo-Romeinse periode I

De vroegste Gallo-Romeinse sporen klimmen op tot het midden van de 1e eeuw A.D. De nederzetting werd uitgebouwd op de twee zandige ruggen gelegen respectievelijk ten noorden en ten zuiden van de centrale depressie (zones A en C).

De eigenlijke bewoningskern werd aangelegd op de noordelijke zandrug. Hiertoe werd deze zone eerst ontbost. Vervolgens werd het terrein genivelleerd. Bij deze egalisatie werden graven en structuren uit de urnentijd, aangelegd op de hoogste gedeelten, geheel of gedeeltelijk afgescheept. Dit materiaal werd gedeponeed in de lagere gedeelten van de zandrug. Door deze grondwerken werd het oorspronkelijk microreliëf volledig weggewerkt. Aldus ontstond een grotendeels kunstmatig zandplateau, parallel verlopend met de centrale depressie.

Bij de uitbouw van de nederzetting werd een zware palissade opgetrokken langs noord en zuid ; de afstand tussen beide bedraagt ca. 64 m. De sporen van periode I werden aangetroffen in alle opgravingsvlakken, zodat we kunnen aannemen dat deze duidelijk geplande en gestructureerde nederzetting een ruimte besloeg van ca. 64 m (noord - zuid) op minimaal 181 m (oost - west), hetzij dus ruim 1 ha. In de noordelijke palissade, die uitgaf op het stuifzandgebied, werd een opening vastgesteld voor een smalle doorgang van 0,60 m ; daarentegen werd in de zuidelijke palissade een onderbreking aangetroffen van rond de 14 m. Zware ingegraven

palen en boomstammen wijzen er op dat zich hier een belangrijke toegangspoort bevond, gericht naar de centrale depressie toe. Alhoewel geen sporen van enige bestrating werden opgemerkt, mag worden aangenomen dat er een (aarde?)weg liep even ten zuiden van en parallel met de zuidelijke palissade, vlak langs de noordrand van de centrale depressie.

De noordelijke zone stond in directe verbinding met de Schelde door een noord-zuid verlopende zandrug (ter hoogte van de huidige Panhuisstraat). Vanuit deze as werd geleidelijk ook de zuidelijke randrug (zone C) ingenomen. Het oostelijke deel van deze zone C werd aanvankelijk als grafveld gebruikt, zoals de vondst van een urnengraf uit de Flavische tijd getuigt. Naderhand werd deze sector door artisanale bedrijvigheid ingepalmd, waarvan een aantal elementen (leemputten, houten waterput, een kolenbranderskuil) kon worden onderzocht. Het grafveld was ondertussen reeds verplaatst en bevond zich vermoedelijk in het stuifzandgebied, helemaal ten noorden van de nederzetting.

De bewoning werd vrij plots opgegeven in de loop van de tweede helft van de 2e eeuw, waarschijnlijk tegen het eind van het derde kwart. Het is niet uitgesloten dat de invallen van de Chauci, die ca. 172-174 een groot gebied van Noord-Gallië teisterden, hiervoor verantwoordelijk zijn. Brandsporen werden echter niet aangetroffen, waaruit we kunnen besluiten dat de nederzetting niet in de vlammen opging.

B. Gallo-Romeinse periode II

Naar het eind van de 2e eeuw toe, werd de site terug voor bewoning in gebruik genomen. Ook nu werd de eigenlijke woonkern in de noordelijke zone aangelegd. De nederzetting werd echter compleet heropgebouwd, waarbij de overblijfselen van periode I werden afgebroken en het materiaal zo mogelijk opnieuw werd benut. Ook nu werd het terrein eerst geëgaliseerd. Opnieuw werd de woonkern langs noord en zuid door een houten palissade beschermd; de noordelijke werd vrijwel op dezelfde plaats aangelegd als tijdens periode I, de zuidelijke echter iets meer zuidwaarts (4 m), zodat de ruimte binnen beide palissades van noord naar zuid nu ca. 70 m bedroeg. Over een mogelijke weg ten zuiden, langs de noordrand van de centrale depressie, zijn voor periode II geen gegevens voorhanden.

Het oostelijke deel van zone A werd aanvankelijk als grafveld gebruikt, doch rond het begin van de 3e eeuw werd het woon- en werkareaal naar het oosten uitgebreid en werd het grafveld overgebracht naar zone C. In het westelijke deel van zone C, langs de noord-zuid verlopende zandrug naar de Schelde, kwam een bloeiende artisanale bedrijvigheid tot stand, vooral metallurgie. Het oorspronkelijk overstromde terrein langs de Schelde werd eveneens ingenomen. De rijkdom aan stenen constructiemateriaal wijst op de aanwezigheid van een belangrijk gebouw, vlak langs de doorgang naar de Schelde en niet ver van de rivier. In deze omgeving kan een aanleg-, los- en laadplaats worden vermoed.

De nederzetting werd opnieuw verlaten in de loop van het derde kwart van de 3e eeuw na Chr. De grote Germaanse invallen, die vooral ten

tijde van de regering van Postumus (260-269) en kort daarop onze gewesten teisterden, zijn ongetwijfeld verantwoordelijk voor het opgeven van de nederzetting van periode II. Ook nu werden geen brandsporen vastgesteld, waaruit we mogen besluiten dat de nederzetting blijkbaar niet werd verwoest, maar door de bewoners werd opgegeven.

C. Besluit

De impact van de mens op de site is dus tijdens de Romeinse tijd zeer ingrijpend geweest. Voor het eerst treffen we immers intense bewoning aan zowel op de noordelijke als op de zuidelijke zandrug, steeds met gemengd agrarisch/artisanaal karakter. In vergelijking met vorige periodes werd het nederzettingsareaal aanzienlijk verruimd, o.m. door de steeds wisselende periferische aanleg van de begraafplaats, waarbij vermoedelijk ook en voor de eerste maal het noordelijke stuifzandgebied werd ingenomen.

7. Laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen

Het einde van de Gallo-Romeinse bewoning in het derde kwart van de 3e eeuw betekende een totale ommekeer in het bodemgebruik van de site. Vanaf nu wordt het gebied van uitsluitend agrarische betekenis, met wisselend belang van landbouw en veeteelt.

Een eerste periode wordt gekarakteriseerd door de aanleg van een dicht net van lange smalle palissades met lichte houtconstructie. Ze zijn overwegend oost - west en noord - zuid gericht en komen voor in gans de noordelijke zone (zone A). Deze sporen wijzen blijkbaar op intense veehouderij, waarbij vooral kan gedacht worden aan veekralen of inscharingkampen. Duidelijk is ook een soort „veeweg” zichtbaar.

Alhoewel sommige van deze langgerekte palissades tot Romeinse periode II kunnen behoren, oversnijden ze de meeste zoniet alle de overblijfselen uit de Romeinse tijd, zowel deze uit periode I als uit periode II. Het enige dateringselement is een Eifelpot uit de 4e of eerder nog uit de 5e eeuw.

8. Volle en Late Middeleeuwen

Na de Vroege Middeleeuwen werd overgegaan tot de aanleg van een percelering. Het onderzoek in zone A leverde hieromtrent de meeste informatie.

In een eerste fase werd een systeem van parallelle grachtjes aangelegd, noord-zuid verlopend, dus dwars op de centrale depressie. Ploegsporen aangetroffen in het centrale gedeelte van zone A wijzen er op dat de grachtjes niet alleen als afbakening maar ook als drainering gefungeerd hebben. Op een bepaald ogenblik werden deze grachtjes verbonden door oost - west verlopende dwarsgrachtjes, waardoor het terrein werd ingedeeld in een aantal kleine percelen, evenwijdig verlopend met de centrale depressie.

Volgens het archeologisch materiaal waren de noord-zuid gerichte grachtjes reeds in gebruik tijdens of kort na de Karolingische periode. De ver-

binding door dwarsgrachtjes en de indeling in kleine percelen schijnt vooral in gebruik te zijn geweest in de 10e-12e eeuw. Nadien werden de meeste dwarsgrachtjes opgegeven en werden grote percelen aangelegd, omgeven door diepere grachten, met de lengtes loodrecht op de centrale depressie. Dit laatste grachtensysteem bleef zeker nog in gebruik tot in de Late Middeleeuwen (14e / 15e eeuw).

In het centrale gedeelte van zone A werden ook nog de overblijfselen aangetroffen van houtbouw, wellicht een kleine hoeve. De belangrijkste bewoningselementen uit de Middeleeuwen werden echter opgegraven in het westelijke deel: talrijke sporen van houtbouw, houten waterputten, grachten en wellicht ook de onderbouw van een windmolen.

De langdurige bewerking en drainering van het land van noord naar zuid, dus naar de centrale depressie toe, accentueerde nog de lichte helling van het terrein, thans nog kenmerkend voor de actuele topografie. Tot de meest ingrijpende veranderingen in het landschap tijdens de Middeleeuwen behoort o.m. de aanleg van de Dendermondse Steenweg ten noorden van de site, dwars door het stuifzandgebied. Ook de Ledebek werd waarschijnlijk in die periode gegraven, dwars op de Schelde en aansluitend bij het tracé van de noord-zuid gerichte zandige rug langs de Panhuisstraat. De aanleg hiervan zou kunnen in verband gebracht worden met de systematische perceelsindeling waarvan sprake hoger.

9. De Post-Middeleeuwen en de Recente Tijden

De middeleeuwse bewoning in het westelijke gedeelte van zone A werd verder uitgebouwd na de Late Middeleeuwen en verplaatste zich geleidelijk in zuidwestelijke richting, waar bepaalde bewoningselementen met een brede gracht werden omwald (vermoedelijk een site met walgracht). De verschuiving van de bewoning bracht uiteindelijk mee dat gans de noordelijke zone voortaan als akker- en weiland werd gebruikt. De zuidelijke perceelsgrens van dit landbouwareaal is een ca. 8 m brede gracht, die werd aangelegd op de plaats van de vroegere middeleeuwse perceelsgracht.

De omschakeling naar een volledig agrarisch bodemgebruik was ten laatste voltooid in de loop van de 18e eeuw, vermits op de kaart van Ferraris (1771-1778) geen bewoning meer voorkomt in zone A. Het enige bewoningselement bij Ferraris is een kleine hoeve, gelegen in het uiterste zuidwesten langs de Panhuisstraat, op de noordelijke rand van de centrale depressie, op de plaats van de huidige nog steeds gedeeltelijk omwalde hoeve Van Laere (thans verlaten), die derhalve de laatste schakel vormt in de evolutie van de landelijke bewoning op de site.

Tijdens de Post-Middeleeuwen werd ook de centrale depressie bewust opgehoogd, ongetwijfeld tegen wateroverlast. Tot de meest ingrijpende factoren in het landschap tijdens de 20e eeuw vermelden we de afgraving van het stuifzandgebied ten noorden van de Dendermondse Steenweg, de uitzandingswerken in het noorden van zone A in de jaren 1927/28 (tijdens dewelke een aantal UVK-graven werden ontdekt, wat uiteindelijk de aanleiding zou zijn voor het begin van het archeologisch onderzoek in 1960), de ontzandingsput in zone C voor de E3-werken in de jaren 1968-

1969 (waardoor het 3e-eeuwse grafveld aan het licht kwam) en meer recent in 1983, de grondwerken in de Panhuisstraat, die de start vormden voor de aanleg van een waterzuiveringsstation van de stad Gent, dat uiteindelijk de hele site zal innemen.

10. *Besluit*

De vroegste aanwezigheid van de mens op de site van Destelbergen / Eenbeekeinde klimt op tot het Late Mesolithicum. De eigenlijke impact van de mens op het fysisch-landschappelijk milieu greep echter plaats in het Midden- of Late Neolithicum en zou zich — afhankelijk van de technische vooruitgang — doorzetten tot op heden ten dage. Een tijdelijke onderbreking in de directe menselijke aanwezigheid tijdens de Vroege en Midden-Bronstijd enerzijds, en tijdens de Late IJzertijd anderzijds, wijst er op dat de site in die periodes periferisch lag ten opzichte van de eigenlijke bewoning.

De aanleg van een uitgestrekt grafveld in de noordelijke zone A tijdens de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd door vertegenwoordigers van de Vlaamse groep van de Urnenveldencultuur heeft in wezen weinig veranderd aan de fysisch-landschappelijke situatie. Intense ingrepen vonden echter plaats tijdens de Romeinse tijd (nivellering van zone A), tijdens de middeleeuwen (aanleg van de Dendermondse Steenweg in het noordelijke stuifzandgebied, intens landbouwgebruik, drainering en aanleg van een perceelsnet en tenslotte tijdens de Post-Middeleeuwen (ophoging van de centrale depressie).

De meest recente ingrepen in het landschap zijn ook de meest spectaculaire : de zandgroeve in zone A en de zandwinningsput in zone C, nu omgevormd tot een waterplas van verschillende ha. De site wordt thans prijsgegeven voor de aanleg van een waterzuiveringsstation, waarvan de voorbereidende werkzaamheden reeds een aanvang hebben genomen.

PREHISTORISCHE OVERBLIJFSELEN TE DESTELBERGEN / EENBEEKEINDE (S.J.D.L.)

In de vorige bladzijden heeft Hugo Thoen de evolutie geschetst van de bewoning te Destelbergen / Eenbeekeinde vanaf de vroegst aanwijsbare menselijke occupatie tot op heden ; tevens heeft hij de nadruk gelegd op de invloed van deze menselijke aanwezigheid op de natuurlijke omgeving. Hier zullen we het eerder hebben op de rechtstreekse archeologische resultaten van de opgravingen ; hierbij zullen we ons beperken tot de prehistorische periodes. De Romeinse tijd en de Middeleeuwen zullen het onderwerp uitmaken van latere bijdragen.

1. *Mesolithicum*⁵

De oudste sporen van menselijke bedrijvigheid die te Destelbergen / Eenbeekeinde werden ontdekt, dateren uit de Midden-Steentijd. Het betreft een aantal vuurstenen artefacten die typologisch aan een betrekkelijk laat-mesolithische industrie, het zgn. Montbanien, kunnen toegeschreven worden. Ze zouden dus tot ca. 4.500 - 4.000 vóór de jaartelling opklimmen. Dit plaatst het Mesolithicum van Destelbergen in vol Atlanticum.

De palynologische diagrammen van Laarne-Damvallei, alhoewel ze stoeien op het onderzoek van monsters die genomen werden op 4 à 5 km afstand van Destelbergen / Eenbeekeinde, kunnen o.i. met de nodige omzichtigheid toch op onze site worden overgedragen, daar in die periode klimaat en plantengroei in gans het gebied van de meander van de Damvallei nagenoeg identisch moeten geweest zijn. De hoger gelegen en drogere gronden (zoals onze zones A en C) waren begroeid met gemengd eikenbos, met een ondergroei van hazelaar; daarentegen waren de vochtigere depressies (zoals onze zone B) bedekt met elzenbroek. Een dergelijke omgeving, waarbij ook de nabijheid van de Schelde niet onvermeld mag blijven, was een uiterst geschikt milieu voor de mesolithische mens, waarvan de leefwijze berustte op jacht (niet alleen op boswild doch ook op watervogels), op visvangst en op pluk (o.m. van hazelnoten).

Bij gebrek aan structuren en aan andere bewoningssporen (dit als gevolg van de verstoring van het mesolithisch woonvlak tijdens latere periodes) kan men slechts gissen naar de ware betekenis van de mesolithische resten te Destelbergen. Wel kan de vondst van twee prismatische kernen voor het vervaardigen van klingetjes op een occupatie van een zekere duur wijzen. Er werden echter veel te weinig mesolithische artefacten gevonden om tot het bestaan van een zgn. basiskamp te besluiten; we denken eerder aan een zeer kortstondige kampeerplaats.

2. *Neolithicum*

Ook wat het Neolithicum betreft, werd uitsluitend lithisch materiaal gevonden, doch geen structuren noch bewoningssporen: zoals dit het geval was voor het Mesolithicum, hebben biologische activiteit en bodemvorming enerzijds, menselijke vergravingen anderzijds de sporen ervan helemaal uitgewist.

Enkele artefacten zouden eventueel, op louter typologische basis, tot het Midden-Neolithicum (Michelsberg-cultuur?) kunnen opklimmen; andere dateren uit het Late Neolithicum. Het is niet uitgesloten dat het ensemble van deze industrie tot deze laatste periode (ca. 2500 - ca. 1800 vóór de jaartelling) behoort: men zou aan de zgn. Beker-culturen kunnen denken.

De neolithische leefwijze wordt gekenmerkt door landbouw en veeteelt. Toch heeft men hiervan geen enkel rechtstreeks spoor te Destelbergen

(5) De gegevens uit deze samenvatting werden ontleend aan de bijdrage van M. Otte & A. Gob in het opgravingsverslag van Destelbergen (voetnoot 2), waarvoor onze oprechte dank.

gevonden. De nederzetting kan nochtans niet ver van de site verwijderd zijn, vermits een tiental artefacten afkomstig zijn van één en dezelfde vuursteenknol en dus ter plaatse vervaardigd werden.

Mits de nodige omzichtigheid, gelet op de afstand tussen de site en Laarne-Damvallei (4 à 5 km), kunnen de palynologische diagrammen van deze laatste plaats op de site toegepast worden. Het Laat-Neolithicum valt voor een goed deel tijdens het eerste gedeelte van het Subboreaal (ca. 3000 - 2000 v.Chr.). Voor deze klimaatsfase valt er sedert het Atlanticum enkele verandering in de vegetatie te bespeuren (uitbreiding van het elzenbroek, achteruitgang van het gemengd eikenbos, ondergroei van hazelaar); men vindt echter nog geen spoor van graangewassen noch ontwikkeling van weidegronden. Dit betekent echter niet dat de neolithische bewoners van Destelbergen / Eenbeekeinde noch landbouw noch veeteelt kenden (het ontbreken van aanduidingen hieromtrent in de diagrammen van Laarne-Damvallei is waarschijnlijk het gevolg van de afstand tussen de twee plaatsen). De jongste fazen van het Laat-Neolithicum vallen samen met het begin van het tweede gedeelte van het Subboreaal (ca. 2000 - ca. 800 v.Chr.). Tijdens deze fase plaatst men niet alleen het einde van het Laat-Neolithicum, doch ook de Vroege en de Midden-Bronstijd (1800 - 1000 v.Chr.), en de Late Bronstijd (1000 - 750 v.Chr.). De diagrammen van Laarne-Damvallei tonen dat de samenstelling van de bossen (gemengd eikenbos, elzenbroek) in hoofdzaak dezelfde is gebleven, met nochtans de verdwijning van de iep en het opkomen van de beuk; ze weerspiegelen echter voor het eerst het ingrijpen van de mens op zijn natuurlijke omgeving. De toename van gramineeën wijst immers op de uitbreiding van weidegronden ten nadele van het bos (en dus op veeteelt), terwijl cerealiën voor het eerst in de diagrammen verschijnen (hetgeen wijst op graanbouw). Het valt echter moeilijk uit te maken of cerealiën reeds op het einde van het Laat-Neolithicum verschijnen of pas tijdens de Vroege Bronstijd. Daar nog andere neolithische vindplaatsen in de nabijheid van Laarne-Damvallei gekend zijn, zou het onvoorzichtig zijn de gegevens uit deze diagrammen op Destelbergen / Eenbeekeinde toe te passen.

3. *Vroege en Midden-Bronstijd*

Zoals reeds in een vorige paragraaf vermeld, werden op de site geen overblijfselen uit die periode teruggevonden. Er schijnt dus ook geen continuïteit te hebben bestaan tussen de laat-neolithische bewoning en deze uit de Urnenveldentijd.

4. *De Urnenveldentijd (Late Bronstijd en Vroege IJzertijd)*

In de loop van de elfde eeuw vóór de jaartelling (Ha A2), in het begin van de Late Bronstijd, kwam een groep immigranten, behorende tot de Urnenveldencultuur, zich te Destelbergen / Eenbeekeinde vestigen. De nederzetting zelf kon niet met zekerheid worden gelokaliseerd, doch er bestaat een vermoeden dat ze op de zuidelijke zandrug (zone C), tussen de Schelde en de centrale depressie, moet gezocht worden. Daarentegen

werd op de noordelijke zandrug (zone A) een uitgestrekt urnenveld opgegraven dat heel wat nieuwe gegevens heeft geleverd voor een betere kennis van de „Vlaamse groep” van de Urnenveldencultuur (UVK).

Alhoewel dit grafveld in het begin van de Romeinse bezetting van de site door nivelleringswerken (zie vorige paragraaf) grondig werd verstoord en ook in latere periodes werd beschadigd, konden toch 105 graven systematisch worden onderzocht. De typologie van de eigenlijke graven kon nauwkeuriger worden bepaald dan dit vroeger het geval was (fig. 3). Vier hoofdtypen konden worden onderscheiden: de eigenlijke urnegraven (type A), urnegraven waar de verbrande beenderen niet alleen in de urne waren geplaatst, doch ook rondom de urne waren gestrooid, vermengd met houtskool afkomstig van de brandstapel (type B - de *Brandschüttungsgräber* van de Duitse terminologie), beenderblokken (type C - de *Knochenlager* van de Duitse terminologie) en tenslotte beenderblokken waarboven in de kuil resten van de brandstapel werden gegooid (type D). Wat zeer opvallend is, is het hoog percentage graven zonder urne (typen C en D) 58,6% — ten opzichte van de urnegraven (typen A en B) 41,4% —. Dit is een gans nieuw gegeven, daar men vroeger, bij minder systematische opgravingen, nauwelijks aandacht schonk aan deze beendergraven die slechts uitzonderlijk grafgraven bevatten.

Totnogtoe waren er in de Vlaamse groep van de UVK slechts vlakgraven bekend, zonder inwendige noch perifere structuur. Te Destelbergen kon men echter vaststellen dat 12 van de 105 graven omgeven waren door een perifere structuur. Hierbij konden drie typen worden onderscheiden:

— type a (één exemplaar) (fig. 4). Het betreft een 1 m brede circulaire sloot, met een diameter van ca. 10 m, die oorspronkelijk de voet van een (in de Romeinse tijd?) genivelleerde grafheuvel omgaf. Deze grafheuvel was opgebouwd boven een graf van type C, waarboven men, vóór het opwerpen van de grafheuvel, een „dodenhuisje” had geplaatst.

— type b (6 exemplaren) (fig. 5). Het betreft vierkantige à rechthoekige grachten, nogal onregelmatig van vorm en met uiteenlopende afmetingen. In sommige gevallen vertoont de gracht een „ingang”. Het graf ligt centraal, op het kruispunt van de diagonalen. Deze centrale graven behoren tot verschillende typen (B, C, D).

— type c (5 exemplaren) (fig. 6). Het betreft langwerpige-ovale greppels, met een lengte-as van 7,50 à 11 m. De meeste dezer structuren waren grondig verstoord, doch het schijnt wel dat een graf op de lengte-as, doch niet centraal, was aangelegd.

Nergens was het mogelijk een verband te leggen tussen het type van de perifere grafstructuur en het eigenlijke graftype. Ook was er niet het minste verband te bespeuren tussen de typen der perifere structuren en het geslacht en de leeftijd van de afgestorvenen (onder hen vindt men zeer jonge kinderen, jonge vrouwen, jonge mannen, volwassen vrouwen en volwassen mannen). Men tast dus in het duister naar de betekenis (ritueel, magisch, godsdienstig?) van de perifere structuren.

We hebben de structuur van type a in het begin van de Late Bronstijd (Ha A2 of Ha B1) kunnen plaatsen. Het is wel merkwaardig dat deze

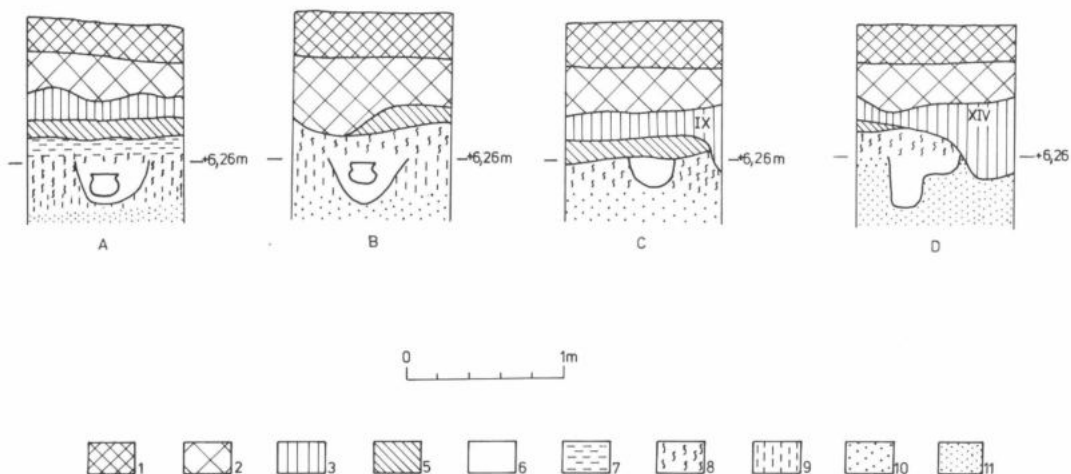

Fig. 3. Typologie van de graven.

A. Doorsneden van graven van type A (graf 27), type B (graf 38), type C (graf 35) en type D (graf 57).

Legende: 1 - 2. Bouwlagen

3. Post-middeleeuwse laag

5. Humuslaag van de Romeinse periode II

6. Grafkuil van het urnenveld

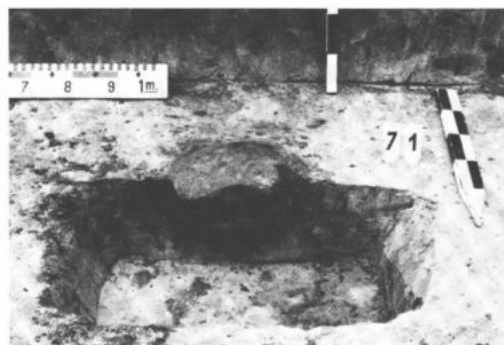
7. Humeuze horizont

8. Uitgeleogde horizont

9. Humusaanrijkingshorizont

10. IJzeraanrijkingshorizont

11. Geel zand (C horizont).

B. Foto's van graven: type A (graf 102)
type C (graf 86)

type B (graf 71)
type D (graf 84)

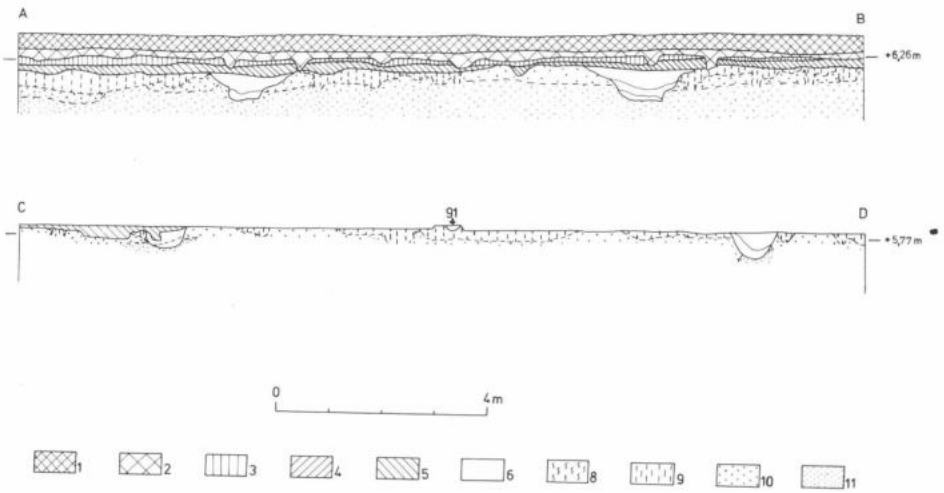
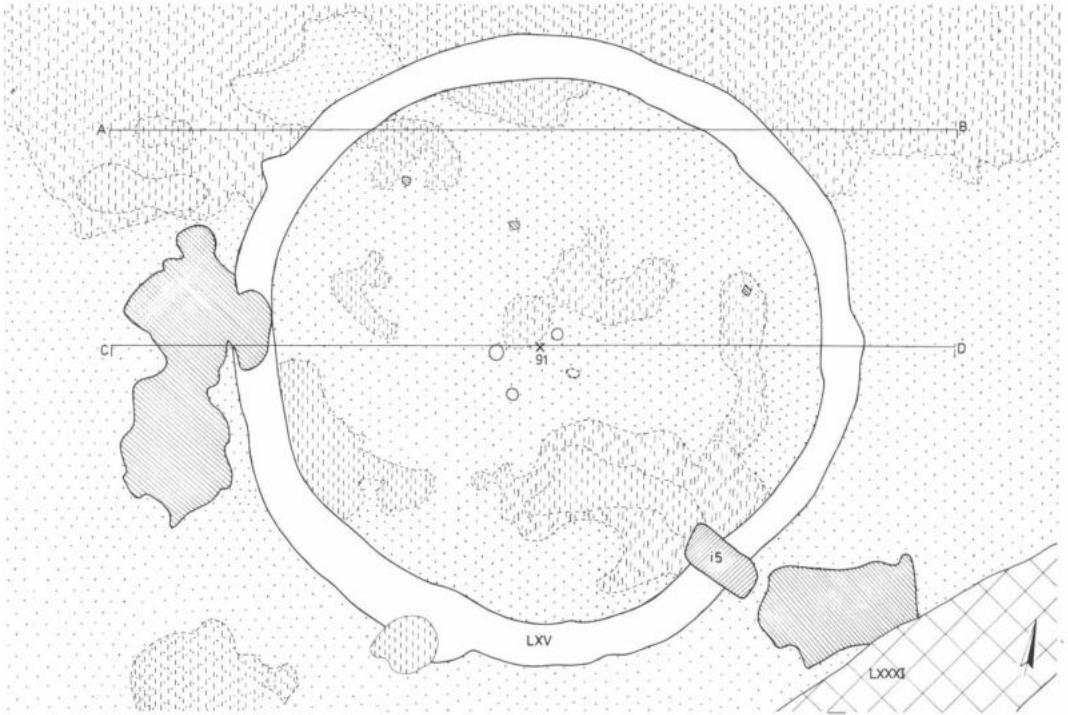

Fig. 4. Grafstructuur van het type a met ringsloot (str. LXV) en centraal graf 91.

Legende:

1 - 2. Bouwlagen en moderne gracht

3. Post-middeleeuwse laag

4. Romeinse laag, periode II

5. Romeinse laag, periode I

6. Ringsloot met paalgraten van centraal dodenhuisje

8. Uitlogingshorizont

9. Humusaanrijkingshorizont

10. IJzeraanrijkingshorizont

11. Geel zand (C horizont)

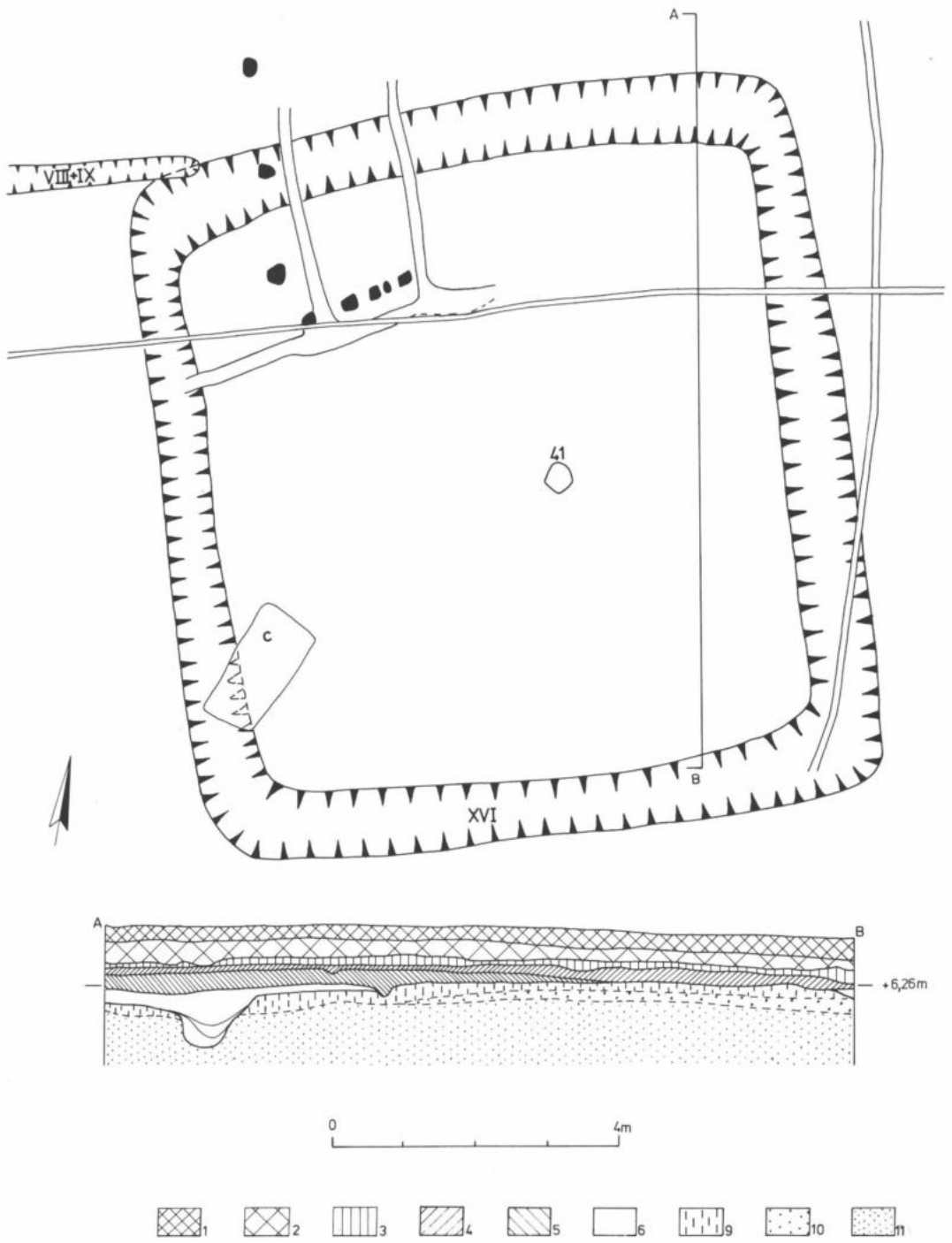

Fig. 5. Grafstructuur van type b met vierhoekige greppel (str. XVI) en centraal graf 41. Legende, zie fig. 4.

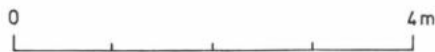
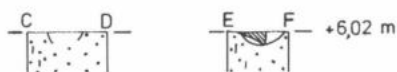
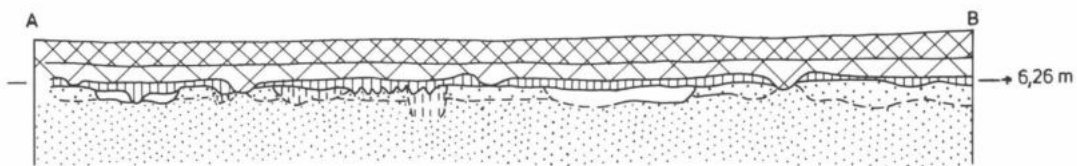
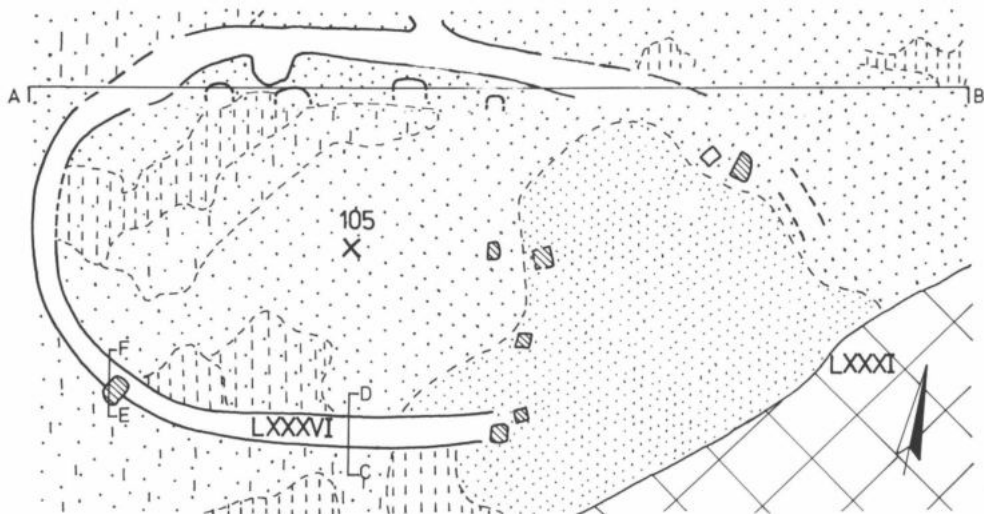

Fig. 6. Grafstructuur van type c met langwerpig-ovale greppel (str. LXXXVI) en graf 105. Legende, zie fig. 4.

structuur een duidelijke verwantschap vertoont met bepaalde grafheuveltypen uit de Midden-Bronstijd (b.v. van de Hilversum-cultuur in België en Nederland en van de Eramécourt-groep van Noord-Frankrijk), waarvan onlangs enkele exemplaren ook in Oost-Vlaanderen werden ontdekt. Deze structuur vertegenwoordigt dus wellicht een inheemse traditie. Daarentegen vertegenwoordigen de structuren van type c, die nauw verwant zijn met de *lange bedden* van de Noordnederlandse terminologie, en meer bepaald met deze van het type Goirle, een UVK-traditie, vermits ze ook in het gebied van Neuwied (waar de UVK vroeger voorkomt dan bij ons) terug te vinden zijn. Structuren van type c dateren meestal — en ook te Destelbergen — uit de Late Bronstijd. Het samengaan van type a (inheems) en van type c (ingevoerd) te Destelbergen illustreert de geleidelijke samenstelling tussen de autochtone elementen en de UVK-inwijkelingen in onze gewesten in de Late Bronstijd.

Wat nu de structuren van type b betreft, die zijn van jongere datum. Te Destelbergen klimmen ze op tot de eerste fase van de Vroege IJzertijd (Ha C). Elders worden ze meestal aangetroffen in grafvelden uit de La Tène-periode en ook uit de Romeinse tijd. De b-structuren te Destelbergen behoren tot de oudste exemplaren van dit type.

Andere nieuwe gegevens betreffen de grafritus en de grafgebruiken. Zo blijkt het dat bij de incineratie de meeste lijken boven op de brandstapel, samen met het lijk, te worden verbrand. Ook de grafgiften, onder de brandstapel werd geplaatst.

De zgn. „bijpotjes” die men in tal van UVK-graven aantreft, werden wellicht als patera's voor plengoffers gebruikt om daarna op de brandstapel, samen met het lijk, te worden verbrand. Ook de grafriten, overigens zeer arm, werden eveneens op de brandstapel geplaatst. Hetzelfde geldt voor de voedseloffers, waarvan de sporen (verbrande dierebeenderen) in enkele graven werden aangetroffen. In enkele gevallen werd een stuk vaatwerk opzettelijk op de brandstapel gebroken, om daarna in het graf te worden gedeponeerd.

De datering van de afzonderlijke graven geschiedde op basis van de typologie van het aarden vaatwerk en soms ook van enkele grafgiften. Uit deze datering konden we de geleidelijke uitbreiding van het grafveld bepalen en een zgn. „horizontale stratigrafie” bepalen. Hierbij speelden de geomorfologische kenmerken van het terrein een duidelijke rol. Het blijkt wel dat we de grafheuvel (structuur van type a, met een centraal graf van type C) als één der oudste grafmonumenten van het urnenveld moeten beschouwen. De graven en de grafstructuren (type c) van de Late Bronstijd, bevinden zich praktisch alle ten oosten en ten noordoosten van deze grafheuvel, op de hoogste gedeelten van de zandrug. Daarentegen zijn de graven en de grafstructuren (type b) uit de Vroege IJzertijd ten westen van de grafheuvel aangelegd, in de lagere gedeelten van de zandrug.

Het anthropologisch onderzoek van de crematieresten door Dr. P.A. Janssens⁶ leverde zeer interessante resultaten. Men vermoedde reeds dat

(6) Zie voetnoot 2. Wij wensen onze dank te betuigen aan Dr. P.A. Janssens die heel het anthropologisch onderzoek van het grafveld op zich heeft genomen.

de UVK-lieden slechts zeer uitzonderlijk een hoge leeftijd bereikten. Toch wordt men getroffen door de zeer hoge mortaliteit. Indien men alleen de personen in aanmerking neemt die de leeftijd van 15 jaar hadden bereikt, is de gemiddelde overlijdensleeftijd slechts 27,3 jaar (30,6 jaar voor de mannen en 26,7 jaar voor de vrouwen). Slechts 16,7 % van de mannen en 2,8 % van de vrouwen bereikten de ouderdom van 40 jaar, en in geen enkel graf werd het gebeente aangetroffen van een persoon die 60 jaar oud zou zijn geworden!

Intrigerend is de vaststelling dat er te Destelbergen tweemaal meer vrouwe- dan mannegraven werden aangetroffen. Dergelijke constataties werden ook reeds in enkele Kempische urnenvelden gedaan (o.m. in de urnenvelden van Meerhout en van de Achelse Dijk, waar men graven vond van jongelingen en van vrouwen, doch geen enkel van een volwassen man!). Werden er grafvelden speciaal aan vrouwen en kinderen voorbehouden en andere voor mannen, of werden in bepaalde grafvelden afzonderlijke afdelingen voorzien voor mannen enerzijds en voor vrouwen anderzijds? Dergelijke hypothesen gelden echter niet voor Destelbergen, waar kinder-, vrouwe- en mannegraven ordeloos naast elkaar waren aangelegd. Het probleem blijft dus gesteld, zonder bevredigende oplossing.

Het onderzoek van de urnenvelden van de Vlaamse groep der UVK zou de indruk kunnen wekken dat deze cultuur arm en zeer vredelievend was, met een zeer egalitair sociaal stelsel. Dit wordt echter tegengesproken door de talrijke losse en soms rijke vondsten van bronzen werktuigen, wapens en sieraden die aan de UVK kunnen toegeschreven worden. Enkele dezer wapens werden overigens uit de Schelde gebaggerd in de nabijheid van Destelbergen / Eenbeekeinde. Ook daar waar nederzettingen der UVK werden onderzocht (b.v. in de grot van Han-sur-Lesse) krijgt men een gans ander beeld dan dat verschaft door de grafvelden.

Wat de natuurlijke omgeving te Destelbergen / Eenbeekeinde ten tijde van de UVK betreft, beschikken we over pollenanalyses van monsters genomen ter plaatse zelf. Voor de Late Bronstijd tonen deze diagrammen een duidelijke achteruitgang van het bebost areaal, de uitbreiding van de weiden en de intensificatie van de graanbouw. Met het begin van de IJzertijd komt men in de Subatlantische klimaatstap. Het beboste gebied (zowel het gemengd eikenwoud, waarin de haagbeuk aan belang wint, als het elzenbroek) boekt een verdere achteruitgang, ten voordele van door mensenhand aangelegde weidegronden en van de graanbouw. Het is duidelijk dat de UVK-bewoners van Destelbergen / Eenbeekeinde hoofdzakelijk aan landbouw en aan veeteelt deden. Dit beeld is echter misschien niet volledig, daar vondsten gedaan in de omgeving van de site wijzen op lokale metallurgie.

5. *De La Tène-tijd*

Het urnenveld was vanaf het einde van de Vroege IJzertijd niet langer meer in gebruik. Toch werden nog enkele onduidelijke structuren, die moeilijk interpreteerbaar zijn, en enkele scherven uit het begin der La Tène-periode (LT I) op de site gevonden. Zeer vlug overigens werd deze

laatste volledig verlaten. Dit wordt weerspiegeld in de palynologische diagrammen die wijzen op een intense en vlugge uitbreiding van het bos — zowel van het eikenbos als van het elzenbroek. De uitbreiding van het bosareaal was overigens niet beperkt tot Destelbergen/Eenbeekende, doch was algemeen in gans het gebied van de Scheldemeander. Tijdens de Midden- en de Late La Tène-tijd was het gebied van het urnenveld volledig ingenomen door het bos. Bomen groeiden bovenop graven en grafstructuren die aldus gedeeltelijk of zelfs volledig verstoord werden. Wanneer dan, in het midden van de eerste eeuw van onze jaartelling, Gallo-Romeinse boeren en ambachtslui zich opnieuw op de site kwamen vestigen, moesten ze eerst gans het areaal ontbossen. Ter dier gelegenheid hebben ze ook de noordelijke zandrug (zone A) genivelleerd, hetgeen gepaard ging met een verdere en diepgaande versterking van de archeologische sporen uit de Urnenveldentijd en uit de vroegere periodes.

DE PREHISTORISCHE VONDSTEN IN HET GENTSE (J.B.)

1. Inleiding

Naar aanleiding van het definitieve verslag van de opgravingen te Destelbergen, bleek het ons wenselijk deze in een breder kader te plaatsen, namelijk het gebied rond Gent.

Het betreffende gebied omvat de huidige fusiegemeente Gent (Gent, Afsnee, Drongen, Gentbrugge, Ledeberg, Mariakerke, Oostakker, Sint-Denijs-Westrem en Wondelgem), evenals Destelbergen zelf⁷. Indien het ons nuttig bleek hebben wij wel melding gemaakt van andere vondsten in de omliggende gemeenten. Het betreft hier dus een vrij willekeurig gebied, zonder duidelijke geografische begrenzing. Het is echter wel zo dat de besproken regio heel het samenvloeiingsgebied van Leie en Schelde dekt.

Voor het onderzoek werd hoofdzakelijk beroep gedaan op gepubliceerd materiaal⁸, hoewel uitzonderlijk enkele niet gepubliceerde vondsten ook aan bod kunnen komen. De *Archeologische Kronieken* opgesteld door M. Desittere voor de *Handelingen*⁹, evenals de talrijke vondstmeldingen in de

(7) De Kanaalzone ten noorden van Oostakker en Wondelgem werd achterwege gelaten. Het betreft dus een zone van ca. 18 km lengte op ca. 10 km breedte.

(8) De bibliografische verwijzingen worden zo veel mogelijk beperkt tot de belangrijkste sites en de belangrijke publicaties. Voor een volledige, gedetailleerde bibliografie verwijzen wij naar het opgravingsverslag (zie voetnoot 2).

Zie echter wel: M. BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noordmannen)*, Brussel, 1962 en S.J. DE LAET, *La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren, 1982. In de catalogi van het Bijlokemuseum en van het archeologische museum van de Rijksuniversiteit Gent worden eveneens zeer veel sites en vondsten vermeld: J. MAERTENS DE NOORDHOUT, *Catalogue du Musée des Antiquités de l'Université de Gand*, Mont-Saint-Amand, 1938 en M. DESITTERE & A.M. WEISSENBORN, *Catalogus. Voorwerpen uit de Metaaltijden*, Stad Gent, Oudheidkundige Musea, Bijlokemuseum, Gent, 1977.

(9) M. DESITTERE, *Archeologische Kroniek, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXVII, 1973, pp. 249-252; XXVIII,

tijdschriften *Stadsarcheologie* en *VOBOV-Info*¹⁰ mogen hier als basisbron aangestipt worden.

Teneinde het volgen van dit overzicht gemakkelijker te maken werd gekozen voor een chronologische volgorde, met indeling in de gebruikelijke grote perioden. In het gebied rond Gent zijn echter drie grote sites gekend die sporen uit verschillende perioden hebben opgeleverd: Gent / Port Arthur, Gent / Sint-Baafsabdij en Destelbergen / Eenbeekeinde.

Tijdens graafwerken aan het Zuid- en Middendok aan de haven van Gent werd gedurende de eerste wereldoorlog zeer veel archeologisch materiaal gerecupereerd, echter in zeer slechte omstandigheden; zowat alle perioden van de voorgeschiedenis kwamen er aan bod. Het is wel duidelijk dat hier één van de sleutelsites van onze prehistorie op zeer onwetenschappelijke manier aan het licht is gebracht. Deze vondsten, die vaak vermeld werden maar totnogtoe niet systematisch gepubliceerd waren, werden in ons eindverslag van Destelbergen opgenomen¹¹.

Op het terrein van de Sint-Baafsabdij werden archaeologica uit de Steentijden (Mesolithicum en Neolithicum), de IJzertijd, de Gallo-Romeinse periode en de Middeleeuwen gerecupereerd. Ook hier moet betreurd worden dat de vondstomstandigheden niet zeer duidelijk zijn¹².

1974, pp. 141-158; XXIX, 1975, pp. 117-125; XXX, 1976, pp. 103-113; XXXI, 1977, pp. 225-239; XXXII, 1978, pp. 167-183; XXXIII, 1979, pp. 243-260; XXXIV, 1980, pp. 193-213.

(10) *Stadsarcheologie*, viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie v.z.w., sinds 1977.

VOBOV-Info, driemaandelijks kroniek van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen v.z.w., sinds 1978.

(11) J. MAERTENS, Découverte d'une sépulture de l'âge du Bronze à Gand (Flandre orientale), *Bulletin de la Société belge d'Anthropologie*, 93, 1924, pp. 137-141.

J. MAERTENS, Nouvelle découverte d'objets en os et en bronze à Melle et d'un outil en forme d'amande de l'époque acheuléenne (?) à Port-Arthur, à Gand, *Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, 26e congres, Brugge, 1925, p. 89.

J. MAERTENS DE NOORDHOUT, Sépultures par incinération de l'époque franque à Gand (Flandre orientale), *Bulletin van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 36, 1928, pp. 75-88.

Zie voor recentere publicaties:

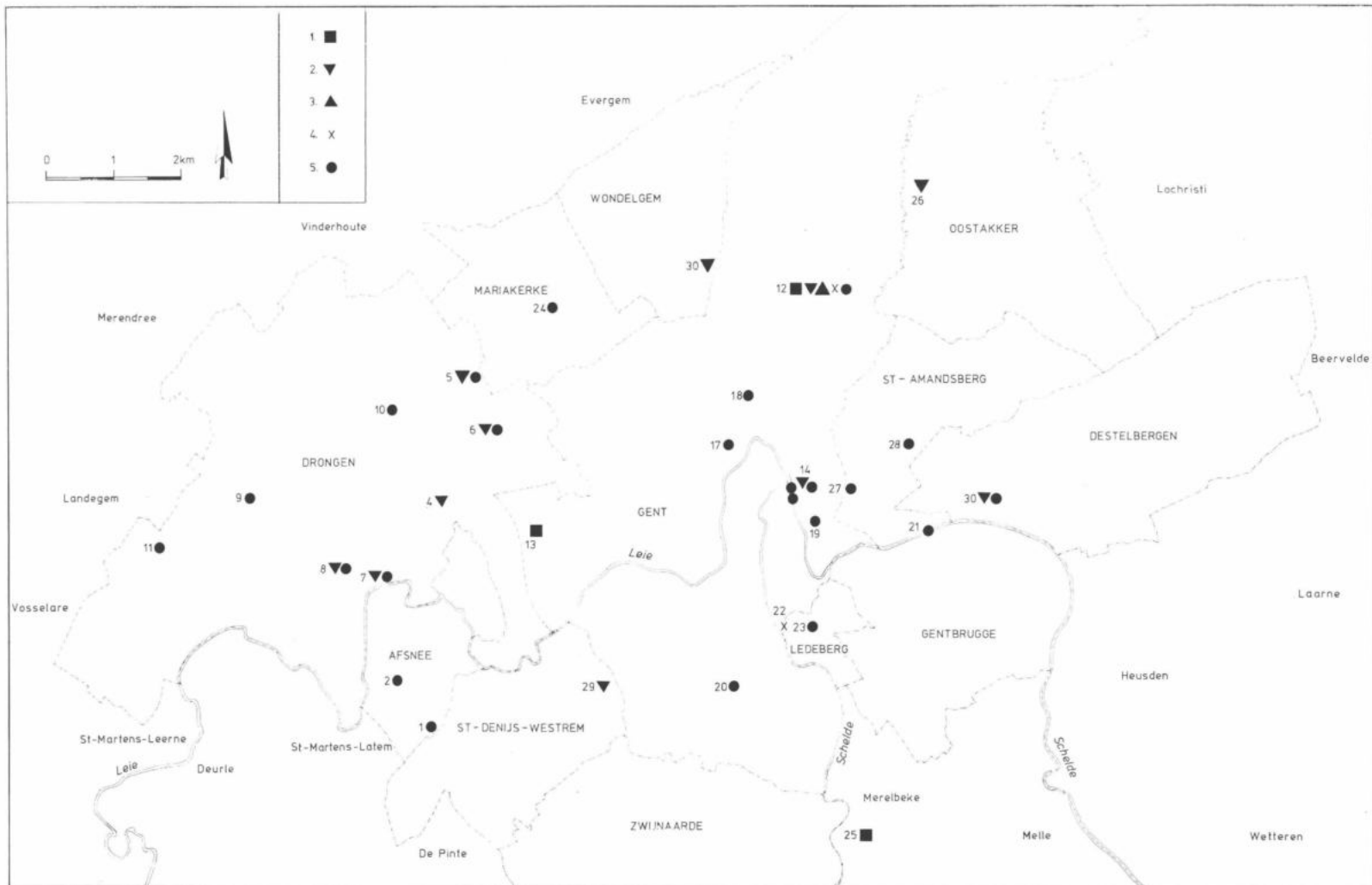
M. MARIËN, Gent (Gand) „Port Arthur”. Tombe de femme, *Inventaria Archaeologica, Ages des Métaux, Belgique, fiche B 1*, Antwerpen, 1953.

J.G. ROZOY, *Les derniers chasseurs. L'épépaleolithique en France et en Belgique. Essai de synthèse*, Charleville, 1978, pp. 171-172, pl. 25.

Het lithisch materiaal evenals het beendermateriaal van Gent-Port-Arthur (Paleolithicum tot en met Bronstijd) werd onderzocht door M. Otte, A. Gob, N. Cauwe en V. Hurt en opgenomen in het opgravingsverslag van Destelbergen (pp. 157-201). Het aardewerk van de late IJzertijd werd onderzocht door J. Bourgeois en eveneens in het opgravingsverslag van Destelbergen gepubliceerd (pp. 202-210).

(12) J. MAERTENS DE NOORDHOUT, Nouvelles fouilles en Flandre orientale. 1: Restes d'un habitat de l'âge du Bronze à Winkel-Sainte-Croix. 2: Découvertes romaines et néolithiques dans les ruines de l'abbaye de Saint-Bavon à Gand, *Bulletin van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 42/43, 1934-1935, pp. 37-42.

J. MAERTENS DE NOORDHOUT, Fouilles exécutées à l'Abbaye de Saint-Bavon à Gand, *Bulletin van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*,

Tenslotte is er nog de site Destelbergen / Eenbeekeinde. De opgravingen uitgevoerd door het Seminarie voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Gent tussen 1960 en 1984 hebben aangetoond dat de plaats bewoond is geweest van het Mesolithicum tot het begin van de La Tène-periode, evenals uiteraard in de Gallo-Romeinse periode en de Middeleeuwen.

Hoewel de oudste vondstmeldingen in het Gentse opklimmen tot Sanders' *Flandria Illustrata*, moet men wachten tot het begin van de 19de eeuw om één van Europa's beste archeologische werken te vinden waarin Gent vermeld wordt. Het betreft het repertorium van oudheden gevonden in het graafschap Vlaanderen en het werd geschreven door kanunnik J.M. de Bast. In de loop van de 19de eeuw werden het archeologisch museum van de Rijksuniversiteit Gent (ca. 1817) en het Bijlokemuseum (1833) opgericht. De activiteiten van H. Van Duyse (catalogoog van het Bijlokemuseum) en A. Van Lokeren (opzoekingen in de Sint-Baafsabdij)

46/47, 1938-1939, pp. 5-24.

Zie ook J. VANMOERKERKE, *Het Mesolithicum te Mendonk*, Gent, 1982, p. 53.

Fig. 7. Verspreidingskaart van de vondsten uit de Steentijden.

- Midden-Paleolithicum
- ▼ Opper- en Laat-Paleolithicum
- ▲ Mesolithicum
- × Vroeg-Neolithicum
- Midden- en Laat-Neolithicum

1. Afsnee-Mariasteen, 2. Afsnee (stenen hangertje), 3. Destelbergen/Eenbeekeinde, 4. Drongen/Meuleweg, 5. Drongen/Regenboog, 6. Drongen/Valkenhuis, 7. Drongen/Heilig Huizeken, 8. Drongen/Prinsenhof, 9. Drongen/Halewijn, 10. Drongen/Stroomken, 11. Drongen/Baarle, 12. Gent/Port Arthur, 13. Gent/Blaarmeersen, 14. Gent/Sint-Baafsabdij, 15. Gent/Nederschelde, 16. Gent/Leie, 17. Gent/Dobbel Slot, 18. Gent/Geuzenberg, 19. Gent/Kasteellaan, 20. Gent/Opvoedingsstraat, 21. Gentbrugge (baggerwerken), 22. Ledeborg (baggerwerken), 23. Ledeborg (neolithische site), 24. Mariakerke (oppervlaktevondsten), 25. Merelbeke/Ringvaart, 26. Oostakker/Meuleke, 27. Sint-Amansberg/Kouterstraat, 28. Sint-Amansberg/Rozebroekslag, 29. Sint-Denijs-Westrem/Buchten, 30. Wondelgem/Kouter.

zijn kenmerkend voor de 19de eeuw. Tijdens wereldoorlog I werd de site Gent / Port Arthur aan het licht gebracht en kon de Duitse archeoloog W. Unverzagt de Laat-Romeinse *terra sigillata* van de Sint-Baafsabdij onderzoeken. De opzoekingen en publicaties van J. Maertens de Noordhout, conservator van het archeologisch museum van de universiteit, kenmerken de periode tussen beide wereldoorlogen. Na wereldoorlog II werd het onderzoek toegespitst op de Middeleeuwen (Gravenkasteel en Sint-Pietersabdij), tot de opzoekingen van het Seminarie voor Archeologie (te Destelbergen) en deze van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van Gent (Sint-Macharius) ook oudere sporen aan het licht brachten die de ontstaansgeschiedenis van Gent grondig belichten. De recente ontwikkelingen in het archeologisch onderzoek, ook van nieuwe prospecties (o.a. door luchtfotografie), tonen duidelijk aan dat we ons mogen verwachten aan een toevloed van nieuwe gegevens in de volgende jaren. De ontdekking van circulaire structuren, o.a. in het Gentse (zie verder) zijn daar een bewijs van. Het hier voorgelegde overzicht mag bijgevolg slechts als een *status quaestionis* beschouwd worden.

2. *Het Paleolithicum* (fig. 7)

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid klimmen op tot het Midden-Paleolithicum. Te Gent / Port Arthur werden een afslag in Levallois-techniek (begin Midden-Paleolithicum) en een kleine vuistbijl uit het Moustérien gerecupereerd. Te Merelbeke werden in maart 1965 een kling-schraber en een nucleus gevonden¹³. De vondst tenslotte van mogelijke Moustérien-artefacten tijdens prospecties in de Blaarmeersen werd door een korte melding ter kennis gebracht¹⁴.

De site Port Arthur is de enige die in aanmerking komt voor vondsten uit het Laat-Paleolithicum of het Epipaleolithicum: het betreft slechts twee nuclei en enkele werktuigen.

Ten noorden van Gent, o.a. te Mendonk en te Wachtebeke, werden wel enkele artefacten gerecupereerd die aan de Tjongercultuur mogen worden toegeschreven.

Het is duidelijk dat het geenszins mogelijk is, op basis van slechts enkele sites, een beeld te scheppen van de menselijke aanwezigheid in het Gentse in het Paleolithicum. De bodemgesteldheid van het gebied heeft hier vermoedelijk een determinerende rol gespeeld.

3. *Het Mesolithicum* (fig. 7)

Vanaf het Mesolithicum zijn de vondsten talrijker, hoewel het zeer dikwijls slechts om enkele oppervlaktevondsten gaat. Te Gent / Port Arthur werd vrij veel lithisch materiaal gevonden, echter wel, zoals reeds vermeld, in weinig wetenschappelijke omstandigheden. A. Gob is de mening

(13) J. DE HEINZELIN DE BRAUCOURT, Paleolithicum te Merelbeke, *Helinium*, V, 1965, pp. 136-139.

(14) *Stadsarcheologie*, 3, 1979, 3, p. 23.

toegedaan dat men deze artefacten aan de Rhein-Meuse-Schelde-groep moet toeschrijven (RMS A), d.w.z. rond 8.200 BP. Te Destelbergen betreft het enkele werktuigen die veel jonger zijn dan de vorige vindplaats. Deze occupatie mag misschien aan het Montbanien worden toegeschreven (tussen 6.500 en 6.000 BP).

Naast deze twee sites zijn er in het Gentse vrij veel oppervlaktevondsten gedaan, echter telkens zonder duidelijke context. De zeer talrijke vondsten in het gebied ten noorden van Gent, op zandgronden van de Vlaamse vallei, wijzen erop dat deze zone in het Mesolithicum vrij intens bewoond is geweest¹⁵. Occupatiepatronen konden echter niet worden vastgesteld.

4. Het Neolithicum (fig. 7)

Vroeg-neolithische vondsten zijn zeer schaars in het Gentse. Men kent slechts een reeks bijlen in hertegewei, te Gent / Port Arthur, Destelbergen en Ledeberg. Ook in Melle en Heusden is een dergelijk bijl gevonden¹⁶. Het verspreidingspatroon van deze vondsten en van de Maglemose-spitsen in been hebben S.J. De Laet ertoe gebracht voor te stellen dat de Maglemose-cultuur zich tot bij ons zou verspreid hebben en dat de Ertebølle-Ellerbek-cultuur, waartoe de bijlen behoren, uit de Maglemose-cultuur voortkomt¹⁷.

De afwezigheid van vruchtbare leemgronden in het Gentse is vermoedelijk de reden waarom de oudste sporen van echte neolithische bewoning slechts uit het Midden- en het Laat-Neolithicum stammen.

Op verschillende plaatsen van het gebied rond Gent werden concentraties van neolithische vondsten vastgesteld. In 1910 zou te Afsnee / Mariasteen een „paaldorp” zijn ontdekt, samen met neolithische en Bronstijd-artefacten¹⁸. Er kan nauwelijks van opgravingen worden gesproken en de voorgestelde interpretatie stelt nog problemen. Te Destelbergen / Eenbeekeinde werden archaeologica gevonden die mogelijks tot de laat-neolithische bekerculturen kunnen worden toegeschreven. Een hele reeks oppervlaktevondsten op het grondgebied van de gemeente Drongen (Halewijn, Heilig-Huizeken, Prinsenhof, Regenboog, Stroomken, Valkenhuis Baarle/Baarleveld) wijst erop dat deze gemeente toen vrij intens bewoond was. De vindplaats Heilig-Huizeken mag wel tot de rijkste gerekend worden¹⁹. Een andere concentratie neolithische artefacten aan de samenvloeiing

(15) J. VANMOERKERKE, *Het Mesolithicum te Mendonk*, Gent, 1982.

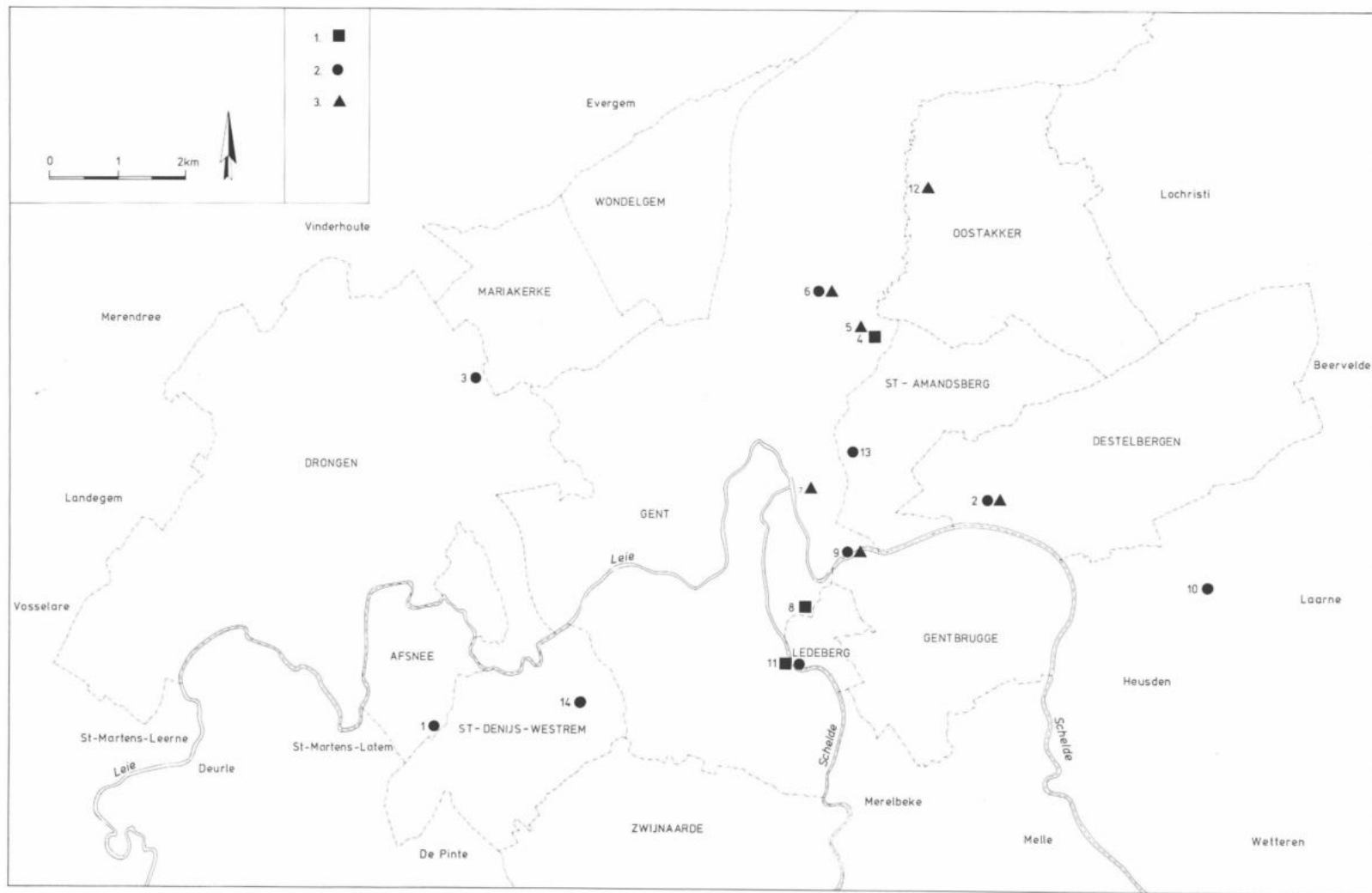
(16) S.J. DE LAET & M. DESITTERE, Bijlen uit hertegewei in het Schelgedal, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oostvlaanderen*, VI, 1972 (1973), pp. 260-280.

(17) S.J. DE LAET, *La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren, 1982, pp. 139-142 en 231-233.

(18) J. CLAERHOUT, La palafitte d'Afsné, *Annales de la Société Scientifique de Bruxelles*, XXXV, 1910-1911, pp. 144-148.

J. CLAERHOUT, La palafitte d'Afsné, *Annales de la Société Archéologique de Bruxelles*, XXV, 1911, pp. 131-133; XXVI, 1912, pp. 133-139.

(19) G. VAN DER HAEGEN, Prehistorische en andere werktuigen te Drongen, *VOBOV-Info*, 13, 1984, pp. 33-43.

van Leie en Schelde, ter hoogte van de Sint-Baafsabdij (Sint-Baafsabdij zelf, Nederschelde, Kasteellaan en de Leie) zou ook kunnen wijzen op een neolithische site. Te Gent/Port Arthur werd vrij veel materiaal gevonden dat aan de Michelsberg-, de Seine-Oise-Marne- en waarschijnlijk ook de bekerculturen kan toegeschreven worden. Tenslotte vermelden wij de vondst in 1909 van een belangrijke nederzetting te Ledeburg²⁰: bij gebrek aan preciese gegevens kan men zich niet uitspreken over het eigenlijke belang van de site.

Hoewel wij hier duidelijk over veel vindplaatsen beschikken uit het Midden- en/of het Laat-Neolithicum, zijn hier ook nog geen duidelijke patronen merkbaar. Men mag er zich aan verwachten dat in de nabije toekomst meer licht rond deze problemen zal komen.

5. De Vroege en de Midden-Bronstijd (fig. 8)

Kenmerkend voor de Vroege en de Midden-Bronstijd is dat hoofdzakelijk losse vondsten werden gerepertorieerd. Inderdaad, men telt een hele reeks bronzen bijlen (8 vlakbijlen, randbijlen en hielbijlen in het Gentse, één vlakbijl te Ledeburg, één randbijl van het type Arreton te Lochristi en één te Melle), een bronzen zwaard te Gent/Sint-Lievenspoort en een lanspunt te Gentbrugge, echter telkens zonder preciese vermelding van vindplaats of context. Daarenboven zijn tot hertoe nog geen nederzettingen gekend. Ligt het probleem hier in de determinatie van het vondstenmateriaal (ceramiek en lithisch materiaal) of in de localisatie van de nederzettingen zelf? Het vrij veelvuldig voorkomen van losse vondsten is o.i. wel een bewijs dat het Gentse ook in die tijd intens bewoond is

P. BOCKSTAEL & G. VAN DER HAEGEN (m.m.v. I. Heyse & J. Vanmoerkerke), Het Heilig Huizeken te Drongen. Een archeologisch rapport, *Stadsarcheologie*, 9, 1985, 1, pp. 2-28.

(20) G. HASSE, Une station néolithique robenhausienne à Ledeburg-Gand, *Bulletin de la Société Archéologique de Bruxelles*, XXXII, 1912, pp. CCXCVIII-CCC.

Fig. 8. Verspreidingskaart van de vondsten uit de Metaaltijden.

- Vroege en Midden Bronstijd
- Urnenveldentijd
- ▲ La Tène-periode

1. Afsnee/Mariasteen, 2. Destelbergen/Eenbeekeinde, 3. Drongen/Regenboog, 4. Gent/Hogeweg, 5. Gent/Slotenkouter, 6. Gent/Port Arthur, 7. Gent/Sint-Baafsabdij, 8. Gent/Sint-Lievenspoort, 9. Gentbrugge/Nederschelde (Heirnisbrug), 10. Heusden/Gaverstraat, 11. Ledeburg/Schelde (spoorwegbrug), 12. Oostakker/Meuleke, 13. Sint-Amandsberg (tussen Dampoort en Kapellenberg), 14. Sint-Denijs-Westrem/Oefenplein-Vliegveld.

geweest. De vondst van circulaire structuren door luchtfotografisch onderzoek uitgevoerd door J. Semey en J. Vanmoerkerke bevestigt trouwens deze stelling.

Inderdaad, sedert enkele jaren zijn een hele reeks dergelijke structuren ontdekt, niet alléén in het Gentse, maar ook in de omgeving ervan²¹. Het betreft meestal enkele of dubbele concentrische grachten, rond een genivelleerde grafheuvel²²; deze grafheuvels komen dikwijls in groepen en banden voor. J. Semey en J. Vanmoerkerke leggen de nadruk op de gelijkenissen met de ringwalheuvels van de Hilversum-cultuur, met de „barrows” van de Essex-cultuur en met de „enclos circulaires” van de Noordfranse groep van Eramécourt. Deze vergelijkingen, samen met een C-14 datering (Evergem/Ralingen : 3480 ± 60 BP) en de tot hiertoe opgegraven sites laten een datering toe in de tweede helft van de Vroege Bronstijd en in de Midden-Bronstijd. Men kent dergelijke structuren in Drongen, Evergem/Ralingen en Molenhoek, Lovendegem, Merendree, Moortsele, Stekene, Zwijnaarde en vooral Gent/Hogeweg²³.

Hoewel wij hier slechts over een onvolledig beeld van de Vroege en Midden-Bronstijd beschikken (enkele circulaire structuren, geen nederzettingen en veel losse vondsten), is het duidelijk dat hier een veel belovend pad open ligt. Verder grondig onderzoek van deze circulaire structuren, maar ook opzoekingen naar de erbij horende nederzettingen, is hier zeer wenselijk.

6. De Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd (de Urnenveldencultuur) (fig. 8)

Zoals reeds vastgesteld was voor de voorgaande periode moet men vaststellen dat er veel vondsten gekend zijn van bronzen voorwerpen. Ook hier is meestal de precieze vindplaats niet gekend. We vermelden de vondst van bronzen bijlen (hulsbijlen te Destelbergen, Gent en Sint-Amandsberg, 2 vleugelbijlen in het Gentse en 6 Armoriaanse bijlen eveneens in het Gentse), lanspunten (Destelbergen, Gent/Port Arthur, 2 in Gentbrugge en Ledeborg), zwaarden (Afsnee/Mariasteen, Gent, Gentbrugge en buiten het gebied in Melle), een speld van het type der *Vasen-*

(21) Zie vooral, naast een reeks meldingen in *Archeologie, Stadsarcheologie* en *VOBOV-Info*:

J. SEMEY & J. VANMOERKERKE, Opgravingen van een circulaire structuur uit de Metaaltijden te Evergem-Ralingen. Voorlopig verslag, *VOBOV-Info*, 1983, 11, pp. 26-35.

P. RAVESCHOT, J. SEMEY & J. VANMOERKERKE, Circulaire structuren aan de Hogeweg, *Stadsarcheologie*, 8, 1984, 1, pp. 2-36.

(22) Het probleem van het graf onder deze grafheuvels blijft nog onvolledig opgelost. Tot hier toe zijn slechts drie structuren gekend waarvan de centrale zone volledig opgegraven is (Evergem-Ralingen (2) en Gent-Hogeweg. Slechts éénmaal (Hogeweg) werd een spoor gevonden dat met enige voorzichtigheid als een graf mag worden geïnterpreteerd. De kuil bevatte wat verbrand been en wat houtskool.

(23) Deze lijst mag geenszins als definitief worden beschouwd. Nieuwe luchtfotografische prospecties brengen regelmatig nieuwe structuren aan het licht. Het is dus wachten op een eerste synthese, die in de loop van 1986 zou moeten verschijnen (met dank aan J. Semey en J. Vanmoerkerke voor de informatie).

kopfnadeln uit de Schelde en een oorband van een zwaardschede te Gentbrugge.

Naast de talrijke voorwerpen vermelden wij een gietvorm van hulsbijl uit Heusden²⁴. Dergelijke vondst wijst enerzijds op een lokale bronsproductie en anderzijds op een zekere economische welvaart.

Het belang van het hier besproken gebied en zijn economische bloei blijken ook uit de vondst van een zeer belangrijk bronsdepot te Gent/Port Arthur²⁵; dit depot bestond uit zowat 48 stukken, waaronder 2 bronzen armbanden, 37 bronzen ringen e.d.m. Het betreft één der belangrijkste depots uit de Late Bronstijd in onze gewesten.

De Late Bronstijd vangt aan met het begin van de Urnenveldencultuur in onze gewesten, in de 11de eeuw vóór onze jaartelling. Zeer kenmerkend voor deze cultuur in ons gebied en in heel de provincie Oost-Vlaanderen is het bestaan van een reeks grafvelden. In het hier besproken gebied is het grafveld van Destelbergen/Eenbeekeinde het grondigst onderzocht geworden. Een ander grafveld werd vermoedelijk verwoest te Melle. Buiten dit gebied, maar in de nabije omgeving, kent men nog de grafvelden van Massemen en Wetteren. Reeds zowat 30 jaar geleden is het mogelijk geweest de specifieke kenmerken van een „Vlaamse groep” van de UVK te determineren²⁶. Deze Vlaamse groep werd gekenmerkt door de ceramiek (vorm en versiering), maar ook door de afwezigheid van grafheuvels en randstructuren rond de graven. Deze laatste twee kenmerken werden door de opgravingen te Destelbergen tegengesproken. Inderdaad, het oudste graf, waarrond het grafveld zich zeer vermoedelijk heeft geordend, was overdekt door een grafheuvel (ø 10 m), omringd door een gracht. Vermoedelijk mag deze grafheuvel beschouwd worden als een bewijs van het doorleven van inheemse tradities, die reeds in de Vroege en Midden-Bronstijd waren vastgesteld (zie hoger). Een reeks graven uit de Late Bronstijd waren daarentegen omringd door een ovale greppelstructuur, die vrij sterk gelijkt op de „lange bedden”; deze zijn ook bij andere groepen van de Urnenveldencultuur gekend. Men mag hier dus met enige zekerheid spreken van een ingevoerde traditie. Tenslotte vermelden wij de randstructuren rond enkele graven uit de Vroege IJzertijd (Ha C): ze waren niet meer ovaal maar wel vierkantig, met in twee gevallen een onderbreking van de gracht in het westen. Deze vorm zal men terugvinden in de Late IJzertijd. Het grafveld van Destelbergen bewijst dat de Vlaamse groep van de Urnenveldencultuur gekenmerkt is door het geleidelijk samenvloeien van inheemse en ingevoerde tradities. Het is echter de vraag

(24) M. DESITTERE, Une production locale de haches à douille dans la vallée de l'Escaut, *Helinium*, XIX, 1979, pp. 128-140.

(25) Zie voetnoot 11. De stelling van M. Mariën als zou het hier om een vrouwegrav gaan eerder dan om een bronsdepot blijkt te mogen verworpen worden. De samenstelling alleen al van de vondst is hiermede in tegenspraak. Zie hierover o.a. S.J. DE LAET, *La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren, 1982, pp. 512-513.

(26) S.J. DE LAET, J.A.E. NENQUIN & P. SPITAEELS, *Contributions à l'étude de la Civilisation des Champs d'Urnes en Flandre*, Brugge, 1958 (= *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, IV).

M. DESITTERE, *De Urnenveldencultuur in het gebied tussen Nederrijn en Noordzee*, Brugge, 1968 (= *Diss. Arch. Gand.*, XI).

of deze randstructuren van Destelbergen ook in andere grafvelden van de Vlaamse groep voorkomen. Vele totnogtoe gekende grafvelden zijn hetzij helemaal niet, hetzij onvoldoende opgegraven om hier een antwoord op te geven.

Over de nederzettingen van deze zelfde Urnenveldencultuur is slechts zeer weinig geweten. Enkele losse scherven tussen het grafveld van Destelbergen en de Schelde zouden op een volledig verstoorde nederzetting kunnen wijzen. Bij opgravingen op het vliegveld van Sint-Denijs-Westrem²⁷ zou eveneens ceramiek gevonden zijn die mogelijk tot dezelfde periode behoort. We beschikken echter over nog te weinig gegevens om hier verder op in te gaan. Ook over een mogelijke nederzetting te Drongen/Regenboog kan men zich nog niet uitspreken.

Het is duidelijk dat voor heel de periode van de Urnenveldencultuur, hoewel wij reeds over een reeks gegevens beschikken (b.v. over het vormgoed van de ceramiek, over de metalen voorwerpen, over de graven e.d.m.) nog veel onopgeloste problemen blijven (b.v. de vergelijking tussen nederzettingen- en grafceramiek, de specifieke plaats van het grafveld van Destelbergen, de nederzettingen, hun verspreiding en hun structuur). Ook hier beschikken wij reeds over enkele invalswegen om in de toekomst het onderzoek te laten vorderen.

7. De Late IJzertijd (fig. 8)

In tegenstelling tot voorgaande periode, waar hoofdzakelijk losse vondsten en graven of grafvelden gekend waren, zijn er in de Late IJzertijd vooral nederzettingen gekend.

Losse vondsten zijn zo goed als onbekend: men telt slechts een 5-tal Keltische munten, waarvan de precieze vindplaats niet gekend is; ze stammen uit de laatste fase van de La Tène-periode of het begin van de Gallo-Romeinse periode. Merkwaardiger is de vondst van een mooi voorbeeld van Marne-Invloeden in de Vroege La Tène-periode in onze gewesten: het betreft een geknikte beker uit de Schelde te Gentbrugge.

Tot hiertoe is slechts één graf gekend uit de Late IJzertijd. Tussen de binnenste en de buitenste gracht van één van de circulaire structuren op de Hogeweg in Gent vond men een beenderpakgraf, omringd door een vierkante gracht met onderbreking in het zuiden. De vergelijking met de vierkante structuren uit de Ha C-periode van Destelbergen/Eenbeekeinde is vrij duidelijk, hoewel de afmetingen van de grafstructuur op de Hogeweg merkkelijk kleiner zijn. Vergelijkingen met gelijkaardige structuren in Noord-West-Europa laat de opgravers toe een datering in de Late IJzertijd voor te stellen²⁸. Ook hier moet zich de vraag stellen of het hier al dan niet om een geïsoleerd en dus weinig typisch fenomeen gaat.

(27) F. VERMEULEN & L. BAUTERS, Sint-Denijs-Westrem (O.VI.): nederzettingssporen uit de metaaltijden, *Archeologie*, 1984, 2, p. 96.

(28) J. VANMOERKERKE (m.m.v. E. Cuypers, M.-A. Delsaux, P. Raveschot & C. Verbruggen), Vierkante grafstructuur uit de IJzertijd aan de Hogeweg, *Stadsarcheologie*, 9, 1985, 2, pp. 42-51.

Binnen, maar ook buiten het hier besproken gebied zijn enkele nederzettingen uit de Late IJzertijd gekend. Ze behoren in hoofdzaak tot de Vroege La Tène-periode. Te Gent/Port Arthur werd ceramiek gevonden, die typologisch tot de Vroege La Tène-periode mag worden gerekend. De vondsten van Gent/Slotenkouter laten vermoeden dat ze tot dezelfde site behoren. Er zijn echter te weinig elementen over de eigenlijke aard van deze site²⁹. Op enkele honderden meter ten zuidoosten ervan blijkt zich in de buurt van de urnenveldennecropool van Destelbergen een nederzetting te hebben ontwikkeld. De opgravingen echter hebben geen duidelijke sporen aangesneden, zodat de precieze localisatie van deze bewoning nog niet gekend is. Het vondstenmateriaal evenals de pollenanalyses zouden aantonen dat de site na de Vroege La Tène-periode niet meer is bewoond of zich althans heeft verplaatst. De sites van Sint-Martens-Latem/Servaes³⁰, Evergem/Ralingen³¹ en Evergem/Molenhoek³² zouden ook in de Vroege La Tène-periode moeten worden gedateerd. Er is echter nog te weinig gepubliceerd of gekend van deze sites om er verder op in te gaan. Andere nederzettingen, zoals Sint-Martens-Latem/Papenaard³³, Sint-Kruis-Winkel en Oostakker/Meuleke kunnen (nog) niet precies worden gedateerd. Tot een late fase van de La Tène-periode hoort de nederzetting van Vinderhoute/Molenbrug, één van de enige tot hiertoe gekende sites uit deze periode in het Gentse³⁴.

De afwezigheid van graven en grafvelden, evenals de nog onvoldoende bestudeerde nederzettingen hebben als gevolg dat onze kennis van de Late IJzertijd al bij al beperkt is. Wel moeten wij vaststellen dat er meer sites uit de Vroege La Tène-periode gekend zijn dan uit de latere fazen. Kan dit feit gekoppeld worden aan de palynologische gegevens van Destelbergen / Eenbeekeinde en Laarne / Damvallei, waaruit blijkt dat het bos in dat gebied in de loop van de La Tène-periode gestadig vooruit gaat, en mag men hieruit besluiten dat de bewoning in het Gentse in de Late La Tène-periode minder belangrijk en ingrijpend was dan enkele eeuwen voordien? Ook hier staan we voor een onbeantwoorde vraag.

(29) Slechts enkele opgravingsnota's werden in *Archeologie en Stadsarcheologie* gepubliceerd.

(30) F. VERMEULEN, *Sint-Martens-Latem*, Gent, 1983 (= *Archeologisch Inventaris Vlaanderen*, 1), pp. 128-147.

Recente opgravingen grepen er plaats onder de leiding van F. Vermeulen in 1983 en 1985 (met dank aan F. Vermeulen voor de informatie).

(31) R. DE CEUNYNCK, M. VAN STRYDONCK & J. VANMOERKERKE, IJzertijdkuil te Evergem-Ralingen, *VOBOV-Info*, 1984, 16, pp. 15-21.

(32) J. SEMEY & J. VANMOERKERKE, Evergem-Molenbeek (O.-VI.), *Archeologie*, 1984, 2, pp. 92-93.

(33) F. VERMEULEN, F. VERHAEGHE & J. BOURGEOIS, Vondsten uit de IJzertijd en de Romeinse periode te Sint-Martens-Latem (Papenaard), *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, XI, 1982, pp. 13-41.

(34) Opgraving J. Bourgeois, 1985.

HET OUDE LAND AAN DE RAND VAN HET VROEG-MIDDELEEUWSE OVERSTROMINGSGEBIED VAN DE NOORDZEE.

Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen

door

Geert BERINGS

Onderhavig artikel is ontstaan naar aanleiding van de opgravingen van de mote van Werken, de „Hogen Andjoen” genaamd¹. Onze taak bestond erin het geheel in een historisch perspectief te plaatsen.

Dat er over Werken en zijn „Hogen Andjoen” op louter lokaal-historisch vlak weinig meer te vertellen valt dan reeds in de werkjes van de lokale heemkundigen Vandenbussche² en Slembrouck³ te lezen staat, ligt volledig binnen de lijn der verwachtingen.

Het is dan ook niet onze bedoeling een nieuwe dorps- of in „fusie”-termen uitgebreide gemeentegeschiedenis van Kortemark te schrijven. Het wordt echter wel interessant wanneer we Werken en omgeving in een veel ruimere context bekijken, namelijk in samenhang met andere nederzettingen op de pleistocene zandgronden, net aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de zee.

De Vlaamse kustvlakte heeft de laatste decennia een zeer ruime belangstelling genoten vanuit geologische en historisch-geografische hoek, later

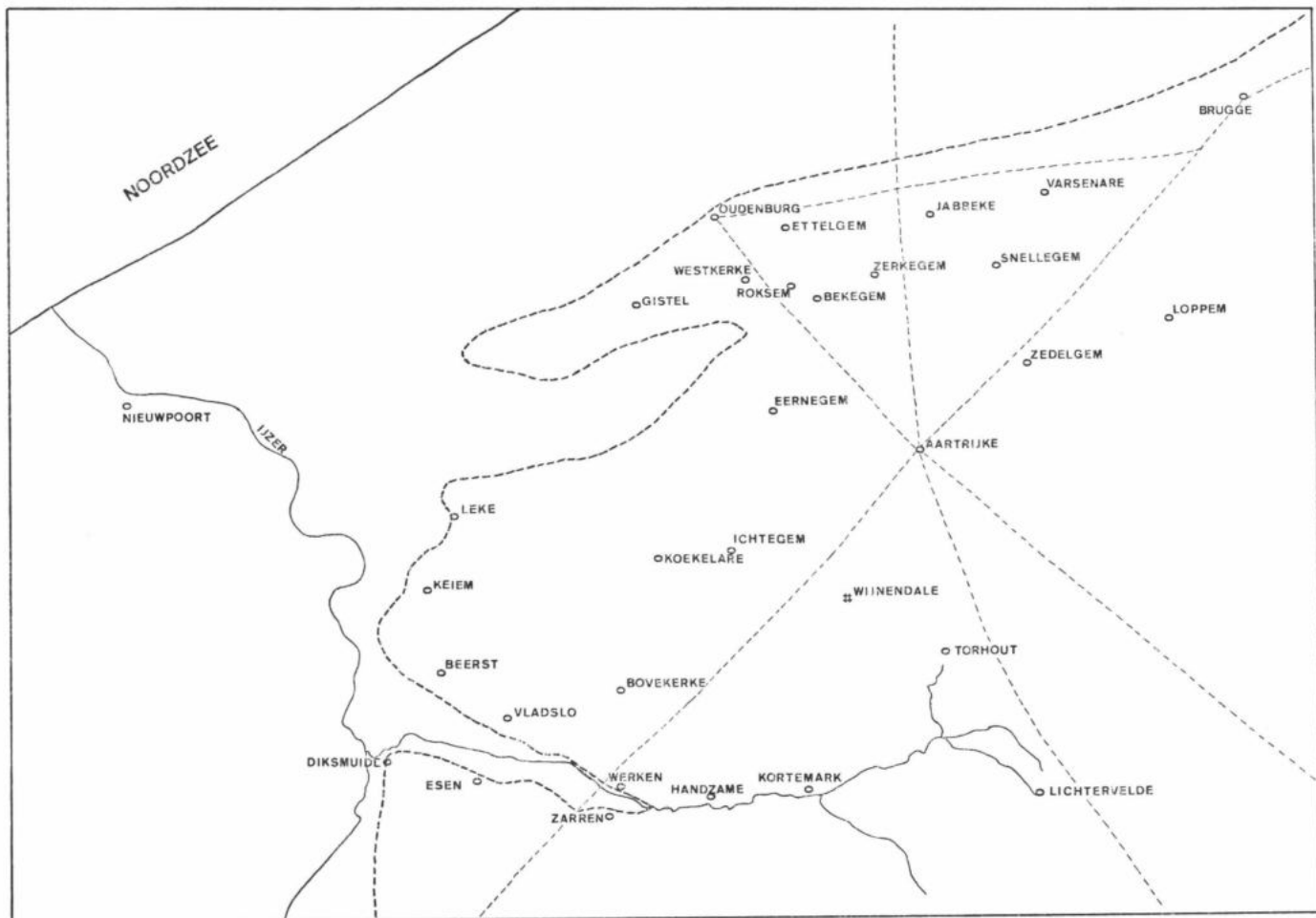
(1) Project georganiseerd door de Gemeente Kortemark en de Nationale Dienst voor Opgravingen. Onze dank gaat naar Dr. D. Lambrecht, burgemeester, en J. De Meulemeester, archeoloog en projectleider, die ons het historisch luik van het project toevertrouwen. Dank ook aan prof. L. Milis en prof. A. Verhulst die het manuscript nalazen.

Werken: gemeente Kortemark; provincie West-Vlaanderen; arrondissement en kanton Diksmuide.

Een voorlopig verslag van de archeologische bevindingen vindt men in J. DE MEULEMEESTER, G. BERINGS en C. VANTHOURNOUT, *De „Hogen Andjoen” te Werken (gemeente Kortemark): een aarden versterking in een nieuw daglicht, Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, CXXI, 1984, 154-162.

(2) C. VANDENBUSSCHE, *Geschiedkundig memoriaal van Wercken, gestaafd door een aantal bewijsstukken, opgesteld op het bevel van het gemeente-bestuur, Brugge*, 1866 (Handzame, 1979, anast. herdr.).

(3) B. SLEMBROUCK, *Werken. Heemkundige studie over de gemeente Werken*, Langemark, 1955; zie ook G.F. TANGHE, *Parochieboek of beschrijving van Wercken*, Brugge, 1861 en B. SLEMBROUCK en G. T'JONCK, „De Hoge Andjoen” te Werken, *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, XCII, 1955, 38-49; wat het naburige Kortemark betreft: M. VERHAEGHE, *Uit het verleden van Kortemark*, Brugge, 1953.

— HEDENDAAGSE KUSTLIJN

- - - MAXIMALE UITBREIDING VAN DUINKERKE II

- - - - - ROMEINS WEGENNÉT

nog vanuit archeologisch oogpunt⁴. Met name Ameryckx⁵, Verhulst⁶ en Thoen⁷ hebben heel wat bijgedragen tot het nieuwe beeld dat zich sindsdien van de landschapsgeschiedenis van deze streek vormde.

Synthetiseren we hier nog even.

Nadat de kustvlakte in de Romeinse periode was bewoond geweest, geraakte die vanaf het eind van het derde kwart van de 3e eeuw ontvolkt, ten dele door politieke en militaire factoren (crisis van het Romeinse Rijk, invallen van op zee), ten dele door natuurlijke factoren, namelijk de Duinkerke II-transgressie die zich kort na 300 doorzette. De zee overspoelde het achterliggende land en creëerde er een ingewikkeld en wijdvertakt krekensysteem, langswaar de zee bij hoge vloed het land bleef binnendringen.

Vanaf de 7e-8e eeuw onderscheidt men een regressiefase, waardoor zich in de voormalige overstromde gebieden tot aan de rand van de zandstreek reusachtige schorrenvlaktes vormden, die vanuit de achterliggende zandstreek worden geëxploiteerd. Vanaf de 9e eeuw vindt men opnieuw bewoningssporen in de kustvlakte; laat in de 10e en in de vroege 11e eeuw ontwikkelen zich al opnieuw collectieve nederzettingen.

Of men het nu een derde Duinkerke-transgressie wil noemen, en dus wil koppelen aan een langdurige zeespiegelrijzing, of het eerder als onsamenhangende toevalligheden wil beschouwen, feit is dat de kustvlakte in de eerste helft van de 11e eeuw een aantal grote overstromingen kende (zeker in 1014 en 1042), die echter door toedoen van de mensenhand, in de vorm van aanleg van de eerste collectieve dijken, geografisch beperkt bleven. Op twee plaatsen brak de zee echter toch nog door, namelijk tussen Kadzand en Knokke, en ter hoogte van de nieuwe IJzermondung nabij het latere Nieuwpoort, waardoor een nieuw krekensysteem werd gevormd.

Tamelijk vlug, reeds kort na het midden van de 11e eeuw, kwam men in het overstromingsgebied tot nieuwe ontginningen, aanvankelijk weer in de vorm van schaapsdriften, later in de vorm van echte nieuwe dorpen, dit vooral in de 12e eeuw.

(4) Een synthese van de resultaten van het onderzoek met uitgebreide bibliografische verwijzingen vindt men bij M. RYCKAERT, *Resultaten van het historisch-geografisch onderzoek in de Belgische kustvlakte*, in: A. VERHULST en M.K.E. GOTTSCHALK, *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, Gent, 1980, 75-92.

(5) Voor de bibliografische gegevens zie M. RYCKAERT (n. 1).

(6) De meest recente synthese in A. VERHULST en D.P. BLOK, *Het natuurlandschap, Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I, Haarlem, 1981, 116-142; zie ook A. VERHULST, *De bewoningsgeschiedenis van de kustgebieden van Nederland en België in het licht van de nieuwe opvattingen over transgressie, stormvloed en klimaatwijzigingen*, in: A. VERHULST en M.K.E. GOTTSCHALK, *Transgressies en occupatiegeschiedenis*, 9-17 en A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen, [1965].

(7) H. THOEN, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, Brussel, 1978 (Verh. Kon. Ac. Lett. en Sch. Kunsten van België, Kl. der Lett., XL, 1978, nr. 88) en H. THOEN, *The Belgian coastal plain in the Roman period. A contribution to the study of the history of rural habitation*, in: A. VERHULST en M.K.E. GOTTSCHALK, *Transgressies en occupatiegeschiedenis*, 31-36.

Stond de landschapsgeschiedenis van de kustvlakte de laatste decennia overvloedig in de schijnwerpers van de geschiedwetenschap, dan verwondert het ons des te meer dat de achterliggende zandstreek quasi volledig aan de aandacht van de historici ontsnapte.

Was de kustvlakte in de vroege middeleeuwen zeker tot het eind van de 10e eeuw, en voor de gebieden die te lijden hadden van wat we gemakshalve nog de Duinkerke III-transgressie noemen zelfs tot het midden van de 11e eeuw onbewoonbaar, dan vinden we juist op de aangrenzende pleistocene zandgronden het oude bewoningsgebied⁸.

We concentreren ons in het kader van onze studie vooral op de streek ten zuidwesten van Brugge, tot aan de Handzamevaart, die hier een diep landinwaarts overstromingsgebied vormde ten gevolge van de Duinkerke II- zowel als de Duinkerke III-transgressie.

Aan de hand van de nederzettingstoponiemen⁹ krijgen we hier al direkt enige aanwijzingen over de ouderdom der bewoning. We vermelden in alfabetische volgorde het Gallo-Romeinse Aartrijke en de vroeg-middeleeuwse toponiemen Bekegem, Eernegem, Ettelgem, Ichtegem, Kortemark, Oudenburg, Roksem, Snellegem, Werken, Zedelgem en Zerkegem. Inderdaad de hoeveelheid vroeg-middeleeuwse toponiemen (12 op de 25 actuele dorpen) verraadt al meteen een oud bewoningsgebied. Voeg daaraan toe dat ondanks de afwezigheid in de streek in die periode van een eigen grote abdij, en dus ter plaatse geschreven bronnen, toch al 11 van deze 25 plaatsen vóór het jaar 1000 vermeld worden¹⁰. 5 daarvan hebben geen expliciet oud toponiem, wat het totaal van vroeg-middeleeuwse nederzettingen al op 17 van de 25 brengt. Het betekent toch al iets.

Illustreerend zijn ook een aantal typisch vroeg-middeleeuwse patrocinia. We vinden er 3 keer Sint-Martinus en Sint-Eligius, 2 keer Sint-Petrus, Sint-Amandus en Sint-Michael, en 1 keer Sint-Medardus, Sint-Vedastus en Sint-Audomarus.

Jammer genoeg heeft nagenoeg dit hele gebied, op het laat-Romeinse *castellum* van Oudenburg na¹¹, ook de aandacht van de archeologen moeten ontberen. Nochtans zijn er ook op hun terrein aanduidingen genoeg. Zo bijvoorbeeld het relatief dicht Romeinse wegennet dat zich hier aan de rand van de kustvlakte heeft ontwikkeld¹². Er is de weg die vanuit Bavay via Blicquy en Aartrijke richting Wenduine zou lopen; er is de weg die vanuit Boulogne over Kassel deze streek aandoet en in Werken

(8) A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen*, 62-70; een aardrijkskundige benadering bij G. COOLMAN, *Het Westvlaamse Houtland. Ontstaan en evolutie van natuur- en kultuurlandschap, Het Houtland*, III, 3-4, s.d.

(9) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, [Brussel], 1960.

(10) IDEM, *ibidem* (vermeldingen in originelen).

(11) J. MERTENS, *Oudenburg en de Vlaamse kustvlakte tijdens de Romeinse periode*, *Biekorf*, LIX, 1958, 321-340; IDEM, *Oudenburg et le Litus Saxonium en Belgique*, *Helinium*, II, 1962, 51-62.

(12) H. THOEN, *De Belgische kustvlakte*, 73-77; IDEM, *Aartrijke: Romeins wegennet*, *Archeologie*, 1974, 21.

de Handzamevaart kruist, om zich verder opnieuw via Aartrijke richting Brugge te wenden; er is de weg die Oudenburg, deels over het tracé van voornoemde weg, met Brugge en verder met Aardenburg verbindt; en tenslotte is er nog de weg die vanuit Oudenburg, alweer via Aartrijke en verder Torhout richting Kortrijk leidt en ook als Romeins mag gecatalogeerd worden. Wat betreft de weg Kassel-Brugge over Werken zijn er aanwijzingen dat deze zeker nog in de 10e eeuw in gebruik was¹³.

Al deze voormelde aanwijzingen mogen ons echter geen beeld voor ogen brengen van één oud homogeen bewoningsgebied. Reeds Caesar vermeldt hoe de Menapiërs, de bewoners van deze streek, zich in hun bossen terugtrokken¹⁴. Een tekst uit 1119 beschrijft de noordelijke helft van de huidige gemeenten Eernegem, Koekelare, Vladslo en Bovekerke als één groot, verlaten gebied¹⁵. Daarin waren al van het eind van de 11e eeuw ontginningen aan de gang. Toch bleven er nog eeuwen lang grote boscomplexen bestaan. Zo merken we op de 18e-eeuwse Ferrariskaart¹⁶ dat de hele kern van ons onderzoeksterrein, namelijk het gebied ten oosten van de lijn Zerkegem-Bekegem-Eernegem-Koekelare uit één groot boscomplex bestond, met midden erin één open plek, Aartrijke. Ten westen van Koekelare vinden we nog het Koekelareveld en nog tot de dag van vandaag resten er fragmenten van het Wijnendalebos en het Bovekerkebos.

Midden in deze bossen en woeste gronden liggen een aantal nederzettingen als kleine eilandjes verspreid: Torhout, Bovekerke, Koekelare, Ichtegem, Aartrijke, Zedelgem, Loppem. Voor het overige rest er nog een smalle strook bewoningsland langsheen de rand van het overstromingsgebied. We beginnen bij Kortemark en volgen de strook verder west- en noordwaarts langs de overstromingslijn over Handzame, Werken, Vladslo, Beerst, Keiem, Leke, Eernegem, Bekegem, Gistel, Oudenburg, Ettelgem, Zerkegem, Jabbeke, Snellegem en Varsenare.

De occupatiegeschiedenis van Brugge werd al herhaaldelijk behandeld¹⁷. Het lijkt ons overbodig deze hier nogmaals te hernemen.

Traditioneel wordt het zo voorgesteld dat de oudste Vlaamse graven bijna geheel dit gebied in handen kregen. Met name Boudewijn I (vanaf 864 - 879) en Boudewijn II (879 - 918) zouden, profiterend van de chaos

(13) Bij de translatie van de relieken van Sint-Wandregisil in 944 volgden de monniken vanuit Boulogne de weg over Sint-Winnoksbergen en wellicht ook Poperinge, verder over Aartrijke naar Brugge, cf. N.-N. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques à Gand en 944. Le Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium*, Brussel, 1978, CXXVII.

(14) J. MERTENS, *Oudenburg, Biekerke*, LIX, 322.

(15) A. VERHULST en D.P. BLOK, *Het natuurlandschap, A.G.N.*, I, 119 en A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen*, 62.

(16) *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen op initiatief van de graaf de Ferraris (1771-1778)*, facsimile uitgave Pro Civitate, Brussel, 1965, Bladen Diksmuide, Torhout, Oostende, Gistel, Brugge en Zedelgem.

(17) Voor een overzicht zie M. RYCKAERT, *Brugge: van Romeinse vicus tot middeleeuwse stad, Spiegel Historiae*, XIII, 1978, 630-637.

ten gevolge van de Noormanneninvallen, door usurpaties allerhande, voor zich dit uitgebreide domein hebben gecreëerd¹⁸; usurpaties enerzijds ten nadele van de kroon, anderzijds ten nadele van de kerkelijke instellingen, en daarenboven wellicht ook — minder in de bronnen controleerbaar — ten nadele van talrijke privépersonen. Later tijdens de crisis van het grafelijk gezag na de dood van Arnulf II (988), zou het grafelijk domein op zijn beurt te lijden hebben gehad van allerlei usurpaties door machtige lokale heren. De nieuwe machtsverhoudingen die daardoor ontstonden zouden tijdens de tweede helft van de regering van Boudewijn IV (988 - 1035) zijn gecanoniseerd in een feodaal systeem, waarbij de graaf aan deze heren de geüsurpeerde goederen in leen zou hebben gegeven in ruil voor gehoorzaamheid en steun aan het grafelijk gezag¹⁹.

Dit lijkt een mooie theorie die echter, zo blijkt bij het doornemen van de literatuur hieromtrent, niet berust op een kritische gedetailleerde globalstudie van dit gebied; het is eerder een weergave van losse indrukken, vermoedens, suggesties, die mettertijd, door de herhaling, tot een gevestigde theorie zijn gegroeid.

Het lijkt ons dus wel nodig het probleem eens grondig uit te diepen.

We stellen twee vragen: Wie waren in de vroege middeleeuwen, m.a.w. vóór de opkomst van de Vlaamse graven, hier de grootgrondbezitters? Ten tweede: Hoe is dat grondbezit geëvolueerd doorheen de crisis van het laat-Karolingische rijk en de troebelen in het vroege graafschap?

Dat het ons daarbij niet enkel te doen is om het achterhalen van bezitsstructuren zal blijken uit de volgende pagina's. De bronnen die we hiervoor verzamelden leveren ons immers tegelijkertijd heel wat interessante gegevens op omtrent de occupatiegeschiedenis van dit gebied.

I. DE VROEG-MIDDELEEUWSE GRONDBEZITTERS

De Sint-Bertijnsabdij (Sithiu) te Sint-Omaars

Met een oorkonde van 25 juli 745 schonk een priester Felix de door hem gebouwde *cella* in Roksem, ook *Hernaldolugo* genaamd, aan de abdij van Sithiu, het latere Sint-Bertijns, mits hij er voor de rest van zijn leven het vruchtgebruik kon van behouden²⁰. Aan deze *cella* waren landbouwgronden, *mansi*, huizen, andere gebouwen, velden, weiden, waters, molens en andere niet-gespecificeerde roerende en onroerende goederen verbonden. Felix deelt nog mee dat hij deze *cella* op een eenvoudige

(18) A.C.F. KOCH, *Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070*, A.G.N., I, 354-383; J. DHONDT, *Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen*, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XX, 1941, 533-572 en XXI, 1942, 53-93; L. VOET, *De graven van Vlaanderen en hun domeinen rond Brugge*, *Wetenschappelijke Tijdingen*, VII, 1942, 25-32.

(19) A.C.F. KOCH, *Het graafschap Vlaanderen*, A.G.N., I, 371-373; E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, *Historische Studie*, Handzame, 1968, 93.

(20) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I [Brussel], 1950, 30-32; zie ook M. GYSSELING, *Heroaldolugo, Mededeelingen uitgegeven door de Vlaamsche Toponymische Vereniging te Leuven*, XXI, 1945, 10-13.

manier heeft gebouwd, en vervolgt: „*quam ab extraneis personis dato precio comparavi*”, waarmee hij wellicht bedoelt dat hij de materiële basis ervoor, dus de opgesomde gronden, huizen, etc. had gekocht van vreemde personen. Jammer voor ons dat hij hier de namen van deze vroegere bezitters niet vermeldt. Misschien heeft de eerste getuige uit de oorkonde, de *illustrer vir Chrodgarius* er iets mee te maken. Deze figuur is echter verder totaal onbekend²¹. Vermelden we onder de getuigen ook nog *Austroaldus centenarius*, die blijkbaar een publieke, wellicht militaire functie uitoefende²², misschien in het gebied rond Roksem, of toch waarschijnlijker rond Sint-Omaars; de oorkonde is immers in Sithiu gedateerd.

Een kwart eeuw later, meer bepaald in januari 770, verkocht een zekere Sigheradus aan de abt van Sithiu zijn bezittingen te Roksem, ten behoeve van de Sint-Michielskerk aldaar²³. De koopwaar omvatte landbouwgrond, één *mansus* met alle gebouwen erop, weiden, velden, *mancipia*, gemene gronden, wegen, waterlopen en alle roerende en onroerende goederen, zowel het *alodium* van zijn ouders als wat hij zelf had verworven. Het gaat dus grotendeels om alodiaal bezit misschien van een kleine grondeigenaar, of is deze Sigheradus een erfgenaam van de bezitters bij wie Felix zich indertijd de materiële basis voor zijn *cella* verschaft? Felix zelf is inmiddels wellicht gestorven en opgevolgd door een priester Fulgisus, hier in de oorkonde vermeld.

Opmerkelijk is dat ook hier de kerk van Roksem, voorheen *cella* genoemd, niet zo maar met de term *ecclesia* wordt aangeduid, maar hier de term *basilica* meekrijgt. Daarenboven doet zowel de omvang van de primitieve dotatie als deze nieuwe schenking vermoeden dat het om meer dan een eenvoudig kerkje gaat, eerder een soort klein kloostertje afhankelijk van Sint-Bertijns. In die richting pleit ook het feit dat de oorkonde van 770 ter plaatse is afgeleverd, „*actum in Heroaldo luco*”.

In de bevestigingsoorkonde van Karel de Kale voor Sint-Bertijns, daterend van 20 juni 877 wordt Roksem samen met een aantal andere goederen geaffecteerd aan de *mensa conventualis*, meerbepaald voor de kledij van de monniken²⁴. Uit het feit dat Roksem hier wél vermeld staat, maar niet terug te vinden is in het vermaarde polyptiek van Sint-Bertijns (844 - 859)²⁵, meende N. Huyghebaert te kunnen afleiden dat Roksem ten gevolge van de noormanneninvallen voor Sint-Bertijns was verloren gegaan en de vermelding in 877 niets meer was dan een nominale beves-

(21) E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 17.

(22) J. F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, 169-170 geeft: „1. *chef militaire*; 2. *chef élu d'une association pour le maintien d'ordre public*; 3. *chef populaire chargé de la justice de centène*; 4. *plutaré le centenaire se transforme en délégué du comte*; 5. (*peut-être*) *fonctionnaire domanial du fisc*; 6. *juge dans la cour de 'hundred' anglo-saxon*”.

(23) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 35-36.

(24) Ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve roi de France*, II, Parijs, 1952, 458-463 en ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, II, 76-78.

(25) Ed. F.-L. GANSHOF, *Le polyptique de l'abbaye de Saint-Bertin (844-859)*. *Edition critique et commentaire*, Parijs, 1975.

tiging van dit in de praktijk verloren bezit²⁶. Dit lijkt ons echter geen houdbare hypothese. Roksem is immers lang niet de enige bezitting die in 877 wel, maar in het polyptiek niet genoteerd staat. Dit geldt trouwens voor alle bezittingen die Karel de Kale expliciet toeweest „*ad kameram fratrum in uestiario*”; dat zijn behalve Roksem met Westkerke (zie verder) nog Gelsdorf²⁷, Nieder-Kassel²⁸, Frechen²⁹ en Deventer³⁰, dus alle verafgelegen bezittingen. Dat ze niet in het polyptiek stonden en wel hier kan ons inziens verklaard worden doordat deze bezittingen uitgerekend met deze oorkonde een nieuwe bestemming hebben gekregen. Wellicht werden ze vóór 877 door de abt aangewend voor zijn eigen inkomsten. Het polyptiek bespreekt immers enkel de goederen ten behoeve van de monniken geëxploiteerd. Vandaar ook de speciale aandacht die er in 877 aan wordt besteed.

Blijkens de plaats van Roksem in de reeks opgesomde goederen werd het in 877 onder de verafgelegen bezittingen gerekend. Het werd waarschijnlijk vrij autonoom vanuit de *cella* van Roksem geëxploiteerd.

We kunnen dus stellen dat Roksem vanaf 745 continu in Sint-Bertijnsbezit is gebleven.

Het heeft zich inmiddels ook uitgebreid. De oorkonde van 877 vermeldt namelijk „*Hrokashem cum UUistkirka en cum appendiciis*”.

Er dient vooreerst opgemerkt dat het hier niet alleen de kerk meer betreft, maar blijkbaar heel Roksem. De goederen die in 745 aan Sint-Bertijns werden geschonken bevatten dus wellicht ook de ganse toenmalige *villa* Roksem. Vanuit deze *villa* heeft zich ondertussen westwaarts al een nieuwe kern gevormd, Westkerke, zoals het toponiem verraadt dus ook al met een eigen kerk. Betreft het hier misschien een verdere uitbreiding rond de *mansus* die in 770 door Sigheradus aan Sint-Bertijns werd verkocht?

Welke zijn de andere in 877 niet met name genoemde afhankelijkheden?

Met quasi-zekerheid kunnen we hiertoe Ettelgem rekenen. Het altaar van Ettelgem wordt in 1021 - 30 al in Sint-Bertijnsbezit bevestigd³¹. Ettelgem ligt op het oudland, één kilometer noordwaarts van Roksem, en zowel het vroeg-middeleeuws toponiem (oudste vermelding *Adlingehem*) als het Sint-Eligiuspatrocinium van de kerk wijzen op een hoge ouderdom.

Een andere mogelijkheid is Ichtegem, waarvan het altaar eveneens in 1021 - 30 in Sint-Bertijnsbezit wordt vermeld, samen met Ettelgem, Westkerke en Roksem³². Ichtegem heeft eveneens een vroeg-middeleeuws

(26) N. HUYGHEBAERT, *Prieuré de Saint-Michel à Roksem, Monasticon Belge*, III-1, Luik, 1960, 183.

(27) West-Duitsland; Rheinland-Pfalz; Koblenz.

(28) West-Duitsland; Nordrhein-Westfalen, Köln.

(29) West-Duitsland; Nordrhein-Westfalen; Köln.

(30) Nederland; Overijssel.

(31) Ed. N.-N. HUYGHEBAERT, *Examen d'une charte non datée de l'évêque Hardouin de Tournai pour l'abbaye de Saint-Bertin*, *Bulletin de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, XV, 1967-68, 289-294.

(32) IDEM, *ibidem*.

toponiem (oudste vermelding *Hettingehem*), en net als zijn eventuele moederkerk een Sint-Michaelspatrocinium. Tégen Ichtegem pleit dat het in vogelvlucht al 8 kilometer van Roksem is verwijderd, met er tussenin nog Eernegem. Ca. 877 was het trouwens vanuit Roksem bijna onmogelijk te bereiken omdat tussen beide de moer van Gistel lag. Daarenboven ligt Ichtegem vlak bij Koekelare dat in de vroege middeleeuwen toebehoorde aan de abdij van Sint-Amands aan de Scarpe (zie verder).

Huyghebaert suggereerde Snaaskerke als afhankelijkheid van Roksem³³. Snaaskerke wordt echter pas vanaf 1119 onder de Sint-Bertijnsbezittingen genoemd³⁴. Het ligt bovendien in het overstromingsgebied van de Duinkerke II-transgressie. Het kan dus ten vroegste in de 10de eeuw echt bebouwd geweest zijn. Het wordt trouwens ook pas in 1067 voor het eerst vermeld³⁵. Noch het toponiem, noch het Sint-Corneliuspatrocinium getuigen van een hoge ouderdom. Dus alle argumenten contra.

Komt Gistel in aanmerking? Het wordt later nooit onder de Sint-Bertijnsbezittingen genoemd. In 988 hoort het altaar de bisschop van Noyon-Doornik toe (zie verder).

Hetzelfde geldt voor Oudenburg waar enkel de geografische ligging voor een samenhang met Roksem-Westkerke-Ettelgem pleit, maar er geen enkel historisch argument is aan te voeren. In tegendeel, in 866 en 868 had de abdij van Lobbes er bezittingen (zie verder).

We kunnen dus met zekerheid zeggen dat Sint-Bertijns in de vroege middeleeuwen bezittingen had te Roksem met uitbreiding westwaarts en noordwaarts, respectievelijk naar Westkerke en Ettelgem.

Hoe evolueerde het Sint-Bertijnsbezit verder?

Zoals reeds aangeduid bevestigde bisschop Harduinus van Noyon-Doornik met een oorkonde gedateerd op 31 mei tussen 1021 en 1030 de Sint-Bertijnsabdij in het bezit van de altaren van Ichtegem, Ettelgem, Westkerke en Roksem³⁶. Met zekerheid kunnen we vaststellen dat het Sint-Bertijnsbezit zich nu heeft uitgebreid buiten de Roksemse landtong. Deze tendens zet zich verder. In 1106 schonk bisschop Baldric van Noyon-Doornik aan Sint-Bertijns de Sint-Maartenskerk van Koekelare en die van Ruiselede, beide tot dan toe ten titel van personaat gehouden door een kanunnik Lancredus, die ze destijds van bisschop Radbod had toegewezen gekregen³⁷. Voortaan zullen een aantal Sint-Bertijnsmonniken in Koekelare de dienst verzorgen. Hiermee verwierf Sint-Bertijns een grote hap uit het vroegere Sint-Amandsbezit (zie verder). Dit gebeurde via de Door-

(33) N. HUYGHEBAERT, *Roksem, Monasticon Belge*, III-1, 184.

(34) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin, à Poperinghe et de ses dépendances à Bas-Warneton et à Couckelaere*, Brugge, 1870, 10-11.

(35) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, 922.

(36) Ed. N.-N. HUYGHEBAERT, *Examen d'une charte de l'évêque Hardouin*, *Bulletin de l'Institut de Recherche des Textes*, XV, 289-294.

(37) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 3-4; zie ook N. HUYGHEBAERT, *Prieuré de Saint-Martin à Koekelare, Monasticon Belge*, III-1, 198-201.

nikse bisschop die het al vóór 1098 (dood Radbod) in bezit had. Werd het aan de bisschop geschonken door een leek wiens voorouders het ten nadele van Sint-Amands hadden geïsurpeerd?

In 1115 verwierven de monniken vanwege Boudewijn VII een stuk grond te Aartrijke ³⁸.

1119 betekent weer een belangrijke uitbreiding van het altarenbestand van Sint-Bertijns ³⁹. Bisschop Lambert van Noyon-Doornik schonk hen toen de altaren van Snaaskerke, Eernegem en Bovekerke. Geen van de drie werd in 1107 al vermeld in de bevestiging van Paschalis II ⁴⁰. Het zijn wellicht vrij recente stichtingen ten gevolge van nieuwe ontginningen vanuit oudere Sint-Bertijnsparochies, Snaaskerke in het Duinkerke II-overstromingsgebied vanuit Roksem, Eernegem en Bovekerke tussen de bossen en woeste gronden vanuit Koekelare.

Vermelden we tenslotte nog dat in juni 1197 Sint-Bertijns vanwege Willem van Bethune ook nog het altaar van Lichtervelde verwierf ⁴¹, waarop in 1198 de bisschop van Doornik nog aanspraken meende te mogen maken ⁴².

In 1227 wordt dan ook nog het altaar van Bekegem in Sint-Bertijns-bezit vermeld ⁴³, daar waar het in 1107 nog onder Sint-Amands ressorteerde ⁴⁴.

Met Snaaskerke, Westkerke, Roksem, Ettelgem, Bekegem, Eernegem, Ichtegem, Koekelare, Bovekerke en Lichtervelde heeft Sint-Bertijns zich hier dus een indrukwekkend, op Lichtervelde na ook geografisch aaneensluitend, geheel van altarenbezit opgebouwd, dit vanuit de nochtans vrij beperkte vroeg-middeleeuwse kern van Roksem-Westkerke-Ettelgem. Opvallend is dat de twee uiterst westelijke hoeken van ons studiegebied, namelijk Oudenburg-Gistel en Vladslo-Beerst-Keiem, door Sint-Bertijns totaal onaangeroerd bleven.

De Sint-Amandsabdij (Elnone) aan de Scarpe

Reeds herhaaldelijk kwam de Sint-Amandsabdij aan de Scarpe ter sprake in verband met bezittingen in de streek die we hier bestuderen. Bekijken we haar rol nu eens systematisch.

(38) Ed. M. GUERARD, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin. Cartulaires de Folcuin et de Simon*, Parijs, 1840, 258-260.

(39) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 10-11.

(40) Ed. H. SPROEMBERG, *Alvisus, Abt von Anchin (1111-1131), Beiträge zur Französisch-Flandrischen Geschichte*, I, Berlijn, 1931, 195-200.

(41) Vermeld in D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin, d'après le Grand Cartulaire de Dom Ch. J. De Witte*, I, Saint-Omer, 1866, 178; ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 30-31 en ed. W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206)*, II, Brussel, 1964, 142-144.

(42) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 32-33.

(43) Ed. D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin*, I, 315-320.

(44) Ed. A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, Brussel, 1723, 1151.

In het diploma van 29 juni 821 waarmee Lodewijk de Vrome de *mensa conventualis* van de Sint-Amandsabdij oprichtte, tevens het eerste groot overzichtsdiploma van de bezittingen van deze abdij, worden ondermeer in Roeselare en afhankelijkheden 118 *mansi* aan de monniken toegewezen⁴⁵. Het is duidelijk dat deze 118 *mansi* zich niet kunnen beperkt hebben tot Roeselare en zijn onmiddellijke omgeving.

Verhelderend in dat opzicht is het diploma van 23 maart 847 waarin Karel de Kale de affectatie van de goederen aan de *mensa conventualis* bevestigt⁴⁶. De oorkonde neemt praktisch letterlijk de tekst van Lodewijk de Vrome over. Juist daar waar het Roeselare betreft constateren we echter een duidelijke afwijking. In plaats van Roeselare met zijn afhankelijkheden staat er nu Roeselare, Ardoois, Koekelare, Hooglede, Rijkemgem (Tielt), Koolskamp, Wingene, Beernem en Bonaarde (Kuurne). Wellicht gaat het hier om de specificering van de 118 *mansi* van 821. Er staan 9 lokaliteiten vermeld, wat een gemiddelde geeft van 13 *mansi* per lokaliteit, weliswaar niet veel, maar rekening houdend met het erg bosrijke karakter van deze streek toch niet onwaarschijnlijk. Daarenboven kunnen de 118 *mansi* tussen 821 en 847 nog zijn aangevuld.

Situëren we deze lokaliteiten op kaart dan zien we dat Roeselare, Hooglede, Ardoois en Koolskamp nu nog één aaneensluitend geheel vormen. Het complex Wingene-Beernem wordt hiervan slechts door Egem gescheiden. Egem wordt ondanks zijn vroeg-middeleeuws toponiem (oudste toponiem *Hedenghem*) pas in 1179 voor het eerst vermeld⁴⁷.

Tussen enerzijds dit grote complex dat zo, eventueel op Egem na, wordt gevormd, en anderzijds Koekelare liggen nog Zwevezele, Lichtervelde, Torhout en Ichtegem. Over Ichtegem suggereerden we vroeger al dat het in oorsprong één geheel moet hebben gevormd met Koekelare⁴⁸. Lichtervelde was, afgaand op zijn -veld-toponiem, in de vroege middeleeuwen ongetwijfeld nog één woestenis; het wordt pas in 1127 voor het eerst vermeld⁴⁹ en zijn Sint-Jacobuspatrocinium getuigt evenmin van een hoge ouderdom. Op Torhout, waar in de 7e eeuw al een *cella* stond, komen we verder terug. Voor Zwevezele dat nochtans eind 10de-begin 11e eeuw vermeld wordt, en ook een vroeg-middeleeuws toponiem heeft (oudste vermelding *Suinesele*) krijgen we geen aanwijzingen in de richting van Sint-Amands. Het ressorteert veel later onder de bezittingen van Sint-Donaas in Brugge.

Op Torhout en Zwevezele na krijgen we ook hier dus de indruk van één groot, quasi aaneensluitend domein, dat eigenlijk moet gezien worden als een geheel van relatief kleine plekken ontgonnen grond (gemiddeld

(45) Ed. M. BOUQUET, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VI, Parijs, 1749, 530-531; ook CH. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ancien*, I, Brussel, 1865, 293.

(46) Ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, I, 247-250; zie ook H. PLATELLE, *Le temporel de l'Abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Parijs, 1962, 70-101.

(47) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 304.

(48) Zie hierover ook L. VANHEULE, *Ichtegem en de villa Koekelare*, Brugge, 1953.

(49) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 613.

9 *mansi*) midden een enorm boscomplex en andere woeste gronden.

Aangezien de altaren van Zedelgem (Sint-Laurentius) en Bekegem (Sint-Amandus!) later in 1107 ook tot de Sint-Amandsabdij blijken te behoren⁵⁰, lijkt het voor de hand te liggen dat ook het territorium van deze lokaliteiten oorspronkelijk aansloot bij het Sint-Amandscomplex. Hetzelfde geldt dan nog voor Oudegem, thans een deel van Loppem, dat in 899 als Sint-Amandsbezit werd geattesteerd⁵¹.

Aartrijke geraakt hierdoor op zijn beurt helemaal geïsoleerd temidden van de Sint-Amandsbezittingen. Er zijn echter geen expliciete argumenten om het hier ook bij onder te brengen (zie verder). We kunnen het Sint-Amandscomplex wel nog met hoge graad van zekerheid uitbreiden in oostelijke richting tot Ruiselede, dat in zijn latere geschiedenis (zie hoger) nog duidelijke sporen draagt van een vroegere band met Koekelare.

In 899 werden Bonaarde, Ardoois, Roeselare, Koekelare, Hoogede, Rijkegem, Koolskamp, Wingene, Beernem, Oudegem en nog 15 schorren in Sint-Amandsbezit bevestigd⁵².

In 1107 restte er voor Sint-Amands echter slechts grond in Bonaarde, Roeselare, Hoogede, Ardoois, Wingene, Markegem, Lapscheure, en Beernem, en de altaren van Markegem, Beernem, Zedelgem, Bekegem en Hoogede. Het voor ons zo interessante complex Koolskamp - Koekelare - Ichtegem is inmiddels volledig aan de abdij ontglipt. Misschien kan het grondbezit van de abdij in Leke in 1119 nog beschouwd worden als een relict van dit vroegere complex⁵³. Ten noorden hiervan heeft het Sint-Amandsbezit wel enigszins standgehouden in de vorm van het altarenbezit.

Wie de Sint-Amandsbezittingen na 899 zo fel heeft aangetast valt niet uit te maken. We vermeldde reeds dat Sint-Bertijns in 1021-30 in het bezit was van het altaar van Ichtegem en dat de Doornikse bisschoppen reeds vóór 1098 in het bezit waren van het altaar van Koekelare dat ze in 1106 eveneens aan Sint-Bertijns afstonden.

Hoogstwaarschijnlijk hebben leken hier de tussenschakel gevormd. We komen hierop verder nog terug.

De abdij van Lobbes

Over het aandeel van deze Henegouwse abdij kunnen we kort zijn. Volgens het polyptiek, opgesteld in 866, bezaten de monniken van Lobbes in Oudenburg een veeboerderij (*vaccaritua*) en een cijnsgrond⁵⁴. Ook in 868 hadden ze in Oudenburg niet nader gespecificeerde bezittingen⁵⁵. Volgens de traditie zouden deze bezittingen teruggaan op de christiani-

(50) Ed. A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, 1151.

(51) Ed. A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, 291-292.

(52) Ed. IDEM, *ibidem*.

(53) Ed. A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, 1155-1156.

(54) Ed. J. WARICHEZ, *Une „Descriptio villarum“ de l'abbaye de Lobbes à l'époque carolingienne*, B.C.R.H., LXVIII, 1909, 260.

(55) J. WARICHEZ, *L'abbaye de Lobbes depuis les origines jusqu'en 1200*, Leuven, 1928, 189.

satie-activiteit in Vlaanderen van Ursmarus, in de 7e eeuw abt van Lobbes⁵⁶. Het *Tractatus* van Oudenburg vermeldt dat bij het begin van de 11e eeuw voor deze bezittingen nog 25 pond cijns werd betaald aan Lobbes⁵⁷. We gaan hier niet dieper op in. De rol van deze abdij is immers te verwaarlozen.

De Sint-Vaastabdij te Atrecht

Het dossier van de Sint-Vaastabdij van Atrecht stelt ons voor veel ingewikkelder problemen.

De oudste zekere vermelding van Sint-Vaastbelangen in ons gebied dateert van 1148, datum van de oorkonde waarin gravin Sibilla verklaart dat Walter van Koekelare aan de abdij van Sint-Vaast het altaar van Zerkegem (*Serchingebem*), samen met de voogdij over de lijfeigenen van Sint-Vaast en de schaaphouderij van Testerep, welke bezittingen hij allemaal van de abdij in cijns hield, heeft teruggegeven⁵⁸. In 1170 wordt Zerkegem dan ook vermeld onder de bezittingen van Sint-Vaast door paus Alexander III bevestigd⁵⁹. Het staat hierin echter wel in een merkwaardige context: „*ecclesiam Bercloensem cum altaribus suis videlicet Dovrin, Billi, Baluin, Prouvy, Marchellies, Merenies, Serchinguebem cum berberia*”. Bautier die blijkbaar de oorkonden van Sibilla en de bevestiging van Filips van den Elzas niet kende, meende daaruit te mogen afleiden dat *Serchinguebem* in de buurt van Billy-Berclau (Nord; arr. Béthune; cant. Cambrin) moest liggen⁶⁰. Inderdaad liggen alle andere opgesomde plaatsen op het door Bautier niet geïdentificeerde *Merenies* na in de buurt van Billy-Berclau. *Merenies* moet ons inziens ongetwijfeld geïdentificeerd worden met *Mérignies* (Nord; arr. Lille; cant. Pont-à-Marcq), een 15-tal kilometer ten oosten van Billy-Berclau. Het altaar van *Mérignies* ressorteerde later volgens de 14e eeuwse pouillés trouwens onder de Sint-Vaastabdij⁶¹. Bautier stelde dan voor *Serchinguebem* met Sainghin-en-

(56) J. NOTERDAEME, *Het ontstaan van de parochie Oudenburg, Sacris Erudiri*, X, 1958, 156-159 en M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg*, Tongeren, 1950, 48 en 59.

(57) *Tractatus de ecclesia S. Petri Aldenburgensi*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV, Hannover, 1888, 869 en M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg*, 59.

(58) Ed. A. GUESNON, *Un cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras, codex du XIIe siècle*, *Bulletin Historique et Philologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, 1896 (1897), 273-274; deze oorkonde gaat uit van gravin Sibilla omdat Diederik van de Elzas op kruistocht was; later bevestigde graaf Filips van de Elzas deze oorkonde, ed. J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem, Handelings van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, X, 1956, 110-111, n. 4.

(59) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras rédigé au XIIe siècle par Guimann*, Arras, 1875, 245-299 onder de foutieve datum van 1168; de oorkonde is gedateerd op de 3e iden van januari van het 11e pausjaar van Alexander III, dus 11 januari 1170.

(60) R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Etudes roi de France (888-898)*, Parijs, 1967, 89 n. 2.

(61) Ed. A. LONGNON, *Pouillés de la Province de Reims*, I, Parijs, 1908, 423 (*Recueil des Historiens de France*, VI).

Weppes (Nord; arr. Lille; cant. La Bassée) gelijk te schakelen. Hiervoor zijn echter geen toponymische (oudste vermeldingen *Sengin, Seiguin, Seggin, Senghin*) noch historische (geen enkele latere band met Sint-Vaast) argumenten aan te voeren.

De hele verwarring gaat echter terug op een fout in de punctuatie bij de uitgave. Na *Merenies* had eenvoudig een punt-komma moeten staan. Meteen komt Zerkegem wel in aanmerking. Toponymisch valt er deze identificatie niets in de weg te leggen. Historisch gezien zijn er daarenboven wel heel wat door Bautier niet gekende bewijzen van een band tussen Zerkegem en de Sint-Vaastabdij. Behalve de twee Elzasseroorkonden is er nog het falsum zogenaamd van 1025 (zie verder) en het feit dat in de 14e eeuwse pouillé het altaar van Zerkegem onder Sint-Vaast ressorteerde⁶² en daarenboven ook Sint-Vedastus als patroonheilige heeft. En er is nog meer: in de oorkonde van 1170 verwijst de zinsnede „*cum berberia*” overduidelijk naar de in 1148 vermelde schaaphouderij van Testerep. Hierop blijkt ook de vermelding van „*Sarchinghem cum ecclesia et familia*” gebaseerd; vermelding die we vinden in de ca. 1170 vervalste oorkonde, zogenaamd van Benedictus VII in 1025⁶³. De vervalsing is bedoeld om de belangen van de monniken in verband met hun domein van Haspres veilig te stellen⁶⁴; niet de minste reden dus om met de verdere lijst van bezittingen te knoeien.

Uit al deze bronnen kan dus met zekerheid worden opgemaakt dat de abdij vóór 1148 al het altaar van Zerkegem bezat en het in cijns had gegeven aan de familie van Koekelare, wellicht omwille van de moeilijke exploitatie wegens de grote afstand tussen Atrecht en Zerkegem. Verder komen we na lezing van de oorkonde van 1169 en het falsum van ca. 1170 tot de bevinding dat Sint-Vaast niet alleen de kerk, maar blijkbaar heel Zerkegem bezat, een bezit dat ongetwijfeld ook opklimt tot vóór 1148.

De vraag kan dus gesteld worden: van wanneer dateert de aanwezigheid van Sint-Vaast in Zerkegem?

Zerkegem heeft een vroeg-middeleeuws *-inghem*-toponiem en werd dus vrij vroeg bewoond. De kerk is er, zoals gezegd, gewijd aan Sint-Vedastus, wat heel sterk doet vermoeden dat de Sint-Vedastusabdij is betrokken geweest bij de stichting ervan, waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen. Het lijkt trouwens onwaarschijnlijk dat een verafgelegen abdij als deze in de 11e of 12e eeuw nog zulke uitgebreide goederen zou hebben verworven in dit gebied. Een vroeg-middeleeuwse aanwezigheid van Sint-Vaast in Zerkegem dus? O.K., maar dan zou Zerkegem toch veel vroeger in de Sint-Vaastbronnen moeten verschijnen. Nu, volgens sommigen doet het dat ook al in 867.

Op 30 oktober 867 oorkondde Karel de Kale ook voor Sint-Vaast een

(62) IDEM, I, 451.

(63) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 59-61.

(64) Zie hierover L. VOET, *Etude sur deux bulles de Benoît VIII pour Saint-Vaast d'Arras*, B.C.R.H., CIX, 1945, 229-239.

affectatie van de goederen van de *mensa conventualis*⁶⁵. Onder de goederen voorbestemd voor voedsel en drank voor de monniken treffen we *Sirigobheim* aan, door de uitgever Tessier zonder aarzelen geïdentificeerd met Zerkegem. Hierin wordt hij echter niet gevolgd door Bautier in zijn uitgave van de bevestiging door Eudes van de oorkonde van Karel de Kale⁶⁶. Zoals hoger al vermeld in verband met de oorkonde van 1148, denkt Bautier aan Sainghin-en-Weppes, waarvoor echter noch toponymisch, noch historisch enig argument kan worden aangebracht.

Gysseling komt in zijn Toponymisch Woordenboek tot een totaal nieuwe, verrassende identificatie, namelijk Zierereg (gem. Elst; arr. Oudenaarde; cant. Sint-Maria-Horebeke)⁶⁷, misschien het enige dat Gysseling toponymisch aanvaardbaar achtte, maar voor dit Zierereg is verder ook geen enkel historisch argument aan te voeren. Ook de context waarin *Sirigobheim* voorkomt leert weinig. In de opsomming van de goederen bestemd voor drank- en voedselvoorziening voor de monniken, komt men tenslotte bij de reeks „*Stagras, Saliacum, Armentarias, Mast, Marcheim, Sirigobheim*”. De eerste drie zijn probleemloos: Estaires (Stegers), Sailly en Armentières, alle drie op de Leie, dus noordelijke bezittingen van Sint-Vaast. *Mast* wordt bij Tessier⁶⁸ Mastaing (Nord; arr. Valenciennes; cant. Bouchain), door Bautier weerlegd zonder grondige redenen of alternatief⁶⁹. Gysseling geeft hiervoor Le Mat (comm. Hermelinghem; Pas-de-Calais; arr. Calais; cant. Guînes)⁷⁰, mijns inziens weer op louter toponymische gronden. Bij de identificatie van het zelfde *Mast* in een oorkonde van 9 september 649 bleek Gysseling zelf trouwens ook te twijfelen⁷¹. Inderdaad zijn ook hier weer geen historische argumenten aan te voeren. We zoeken dit *Mast* dan ook eerder in de richting van de voormelde bezittingen. *Marcheim* tenslotte wordt door Tessier en Bautier met Meurchin (Pas-de-Calais; arr. Lens; cant. Lens N.-O.) gelijkgeschakeld. Gysseling verwerpt dit op toponymische gronden en stelt Merkem (arr. en cant. Diksmuide) in de plaats; opnieuw dus een noordelijke bezitting van Sint-Vaast, meer bepaald gelegen op de Romeinse weg die vanuit Kassel richting Brugge-Oudenburg liep. De vermelding van Zerkegem, eveneens vlak bij deze Romeinse weg gelegen, zou hier dan ook volledig bij aansluiten.

Heel mooi dus, ware het niet dat *Sirigobheim* zowel als de latere vormen in vroeg-middeleeuwse bevestigingen, namelijk *Sirigoten* (870)⁷², *Siringehem* (875)⁷³ en *Sirengeheim* (890)⁷⁴ toponymisch argumenten tegen

(65) Ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, II, 170-176.

(66) R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Eudes*, 89, n. 2.

(67) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, 1102.

(68) G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, II, 171 n. 2.

(69) R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Eudes*, 89, n. 1.

(70) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 671.

(71) M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 421.

(72) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 26-31; wellicht betreft het hier een foutieve transcriptie van de uitgever.

(73) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 35-38, onder de foutieve datering 877 i.p.v. 28 december 875.

(74) Ed. R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Eudes*, 85-98.

hebben. Er dient echter op gewezen dat deze vier vermeldingen toch alle op één zelfde traditie teruggaan; de oorkonde van 867 zal zeker model gestaan hebben voor de bevestigingen. Eén fout bij de redactie van de oorkonde van Karel de Kale kan voldoende geweest zijn om deze foute traditie op te zetten. Bij het vermelden van verafgelegen abdijbezittingen werden in vroeg-middeleeuwse oorkonden vaak zulke fouten gemaakt. Tussen bijvoorbeeld het *Siringeheim* van 875 en het *Serchingebem* van 1148⁷⁵ is er toch slechts één klank, de „ch”, als essentiële variant aan te duiden.

Men merke daarbij tenslotte op dat bij de vervalsing ca. 1170 van de oorkonde zogenaamd van 1025⁷⁶ een bezitslijst werd gebruikt die indirect op de 9e eeuwse teruggaat. Het 9e eeuwse *Sirigobheim* heeft hier de plaats moeten ruimen voor „*Sarchingbem cum ecclesia et familia*”, zoals vermeld geïnspireerd op de Elzasseroorkonden. In de 12e eeuw identificeerde men in de abdij zelf *Sirigobheim* dus ook met Zerkegem.

We laten dan ook zonder verdere aarzeling het Sint-Vaastbezit in Zerkegem tot vóór 867 opklimmen. De Sint-Vaastabdij heeft tijdens de vroege middeleeuwen dus tussen de twee grote blokken van Sint-Bertijns en Sint-Amands één enkele *villa*, Zerkegem, kunnen bemachtigen.

De cella van Torhout - Het aartsbisdom Hamburg

De oudste kerkelijke instelling binnen ons studiegebied zelf is ongetwijfeld deze van Torhout. De vroegste vermelding ervan vinden we in de *Vita sancti Bavonis*, geschreven ten tijde van het abbatiaat van Einhard in de Gentse abdijen (ca. 814-840) en verhalend over gebeurtenissen uit de tweede helft van de 7e eeuw⁷⁷. De stervende Bavo ontbood naar Gent een priester Domlinus die verbleef in het *monasterium Turholtense*, gemeenzaam met de term *cella* aangeduid⁷⁸. De *vita* spreekt echter alleen over een *monasterium*. De term *cella* komt wel voor in de oorkonde van 15 mei 834 waarmee Lodewijk de Vrome de *cella* van Torhout aan het nieuw opgerichte aartsbisdom Hamburg schonk, alwaar Anskarius werkzaam was in de bekeringsstrijd⁷⁹. Torhout werd een soort seminarie voor de opleiding van missionarissen voor het verre Noorden. Ook de heilige Rembert werd er door Anskarius gerecrueteerd.

Maar na de dood van Lodewijk de Vrome en de Rijksdeling van 843 legde Karel de Kale opnieuw de hand op de *cella* en gaf ze aan zijn getrouwe Reginar, waarschijnlijk graaf van de *Pagus Scarbeius* en de *Pagus*

(75) Ed. J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem, Handelingen van de Maatschappij... te Gent*, X, 110-11 n. 4.

(76) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 56-61.

(77) Ed. B. KRUSCH, *M.G.H., S.R.M.*, IV, Hannover, Leipzig, 1902, 544-545.

(78) Voor een algemeen overzicht en de literatuurverwijzingen zie N. HUYGHEBAERT, *Monastère de Torhout*, *Monasticon Belge*, III-1, 208-210.

(79) Ed. J.M. LAPPENBERG, *Hamburgisches Urkundenbuch*, I, Hamburg, 1842. 10-14.

*Letica*⁸⁰. Toen deze later in ongenade viel werd ze hem door de koning ontnomen⁸¹. Gezien de verdere geschiedenis van Torhout kan men met grote zekerheid stellen dat de vroegste Vlaamse graven er nadien de hand wisten op te leggen. In elk geval kreeg Hamburg de *cella* nooit meer weer, ook al bleven ze tot ver in de 11e eeuw hun rechten opeisen. In 1049 of 1053 tenslotte deden ze afstand van hun aanspraken ten voordele van Boudewijn V die hen hiervoor wellicht de nodige compensaties bezorgde⁸².

Over de rol van de Karolingers en de vroegste Vlaamse graven hebben we het verder nog.

Nog iets over het *monasterium* of de *cella* van Torhout zelf. Deze heeft de periode van de Noormanneninvallen en het tanend Karolingisch gezag met alle usurpaties vandien, niet overleefd. We hebben dan ook geen duidelijk beeld van wat deze *cella* eigenlijk geweest is. Wat betreft de term *monasterium*, gebruikt in de *Vita Bavonis*, geschreven in Gentse context, dient er op gewezen dat in de zelfde periode de zelfde term gebruikt werd om zowel de latere Sint-Baafsabdij (*Monasterium quod dicitur Gand*, 819⁸³; *Monasterium sancti Petri et sancti Bavonis quod vocatur Ganth*, 864)⁸⁴, als de Sint-Pietersabdij (*Monasterium Blandinium*, 830)⁸⁵ aan te duiden. Ten tijde van de redactie van de *Vita Bavonis* bestond de Torhoutse instelling nog en moet ze zeker bekend geweest zijn in Gent, dat amper 45 kilometer van Torhout verwijderd is. Gezien er geen enkele band schijnt bestaan te hebben tussen de Gentse abdijen en Torhout, en gezien de context van de vermelding, had de auteur geen enkele reden om te overdrijven. Dit *Monasterium Torbaltense* kan dus wel minder gering geweest zijn dan men doorgaans veronderstelt. Doordat het enkele decennia later verdwenen is en dus niet het minste eigen archief heeft nagelaten, krijgen we er een minimumbeeld van. Veronderstel even dat de beide Gentse abdijen hetzelfde lot hadden ondergaan en ten tijde van Arnulf I niet waren gerestaureerd, wat zou erover tot ons zijn doorgedrongen? In het geheel geen eigen archief. En wat vinden we in de niet-Gentse bronnen over deze abdijen vóór de Noormanneninvallen? De *Vita Amandi* verhaalt over de missie-activiteit van de heilige Amandus in de pagus Gent, met als gevolg stichtingen van *monasteria* en *ecclesiae*⁸⁶; en de *Suppletio Milonis* heeft het explicieter over het *Monasterium Blan-*

(80) *Vita Anskarii auctore Rimberto*, ed. G. WAITZ, M.G.H., in *us. schol.*, Hannover, 1884, 71.

(81) IDEM, *ibidem*.

(82) *Adam Bremensis Gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. SCHMEIDLER, M.G.H., in *us. schol.*, Hannover, Leipzig, 1917, 29; zie ook G. MEERSSEMAN en F. DE SMIDT, *De kerk van Torhout in het licht der jongste opgravingen, Handelingen van het Centrum voor Archeologische Vorschingen*, II, Antwerpen, 1942, 16.

(83) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 223-224.

(84) IDEM, 223-225.

(85) IDEM, 139-140.

(86) Ed. B. KRUSCH, M.G.H., S.R.M., V, Hannover, Leipzig, 1910, 436-439.

*dinium in castro Gandavo situm*⁸⁷. Met andere woorden: we zouden over de Gentse abdijen niet meer weten dan over Torhout.

De voorafgaande gegevens over de bezittingen van de Sint-Amandsabdij alhier, leveren ons echter voor Torhout nog onverwachte aanwijzingen. Torhout ligt immers als een eilandje binnen een zee van Sint-Amandsbezittingen, die wellicht reeds van vóór 822 dateren. Het lijkt ons dan ook voor de hand te liggen de stichting van het Torhoutse *monasterium* aan de Sint-Amandsabdij toe te schrijven. Dit moet dan, gezien het verhaal in de *Vita Bavonis*, gebeurd zijn ten laatste rond het midden van de 7e eeuw, dus ten tijde van de heilige Amandus zelf. Het ligt dan ook volledig binnen de lijn der verwachtingen dat Sint-Petrus de patroonheilige is van de Torhoutse kerk⁸⁸. Sint Petrus was immers ten tijde van Amandus het voorkeurspatrocinium voor stichtingen vanuit Elnone (Sint-Amands)⁸⁹.

In de hypothese van een binding tussen Torhout en Sint-Amands is het ook niet vreemd dat na 843 uitgerekend Reginar, wellicht graaf van de *pagus Scarbeius* waarbinnen Elnone lag, Torhout kreeg toegewezen vanwege Karel de Kale. We komen hier later nog op terug.

Bij de bespreking van het Sint-Amandsbezit ontbraken behalve voor Torhout ook nog voor Aartrijke en Zwevezele aanwijzingen in de richting van een band met de abdij. Beide lokaliteiten grenzen aan Torhout. Het lijkt wellicht te ver gezocht om te veronderstellen dat deze plaatsen deel uitmaakten van het territorium van het Torhoutse *monasterium*. Toch kunnen in die richting nog andere, zij het niet doorslaggevende argumenten worden aangevoerd. Dat een *cella* te gering zou zijn om een zo uitgebreid grondbezit te verantwoorden wordt tegengesproken door een ander voorbeeld uit de streek. De *cella* van Roksem bezat immers niet alleen het territorium van Roksem zelf, maar blijkbaar ook dat van Westkerke en Ettelgem. Aartrijke (Gallo-Romeins toponiem *Artiriacum*; Romeinse weg) en Zwevezele (vroeg-middeleeuws -zele-toponiem) waren in de vroege middeleeuwen, net zoals Torhout trouwens, wellicht vrij kleine nederzettingen midden de hele bosrijke omgeving. Hoe Aartrijke en waarschijnlijk ook Zwevezele later, ook weer net zoals Torhout, in grafelijk bezit kwamen, tonen we verder aan. Daarenboven kan het Sint-Andreaspatrocinium van Aartrijke naast het Sint-Petruspatrocinium van

(87) Ed. B. KRUSCH, *M.G.H., S.R.M.*, V, 450.

(88) G. MEERSSEMAN en F. DE SMIDT, *De kerk van Torhout, Handelingen van het Centrum voor Archeologische Vorschingen*, II, 21 menen dat de kerk van Torhout eertijds aan Sint-Jan-Baptist was gewijd. Als belangrijkste argumenten halen ze aan dat het kapittel van Torhout vergaderde op de vooravond van Sint-Jan en de jaarmarkt van Torhout op Sint-Jan begon. Dit laatste kan natuurlijk helemaal los staan van de patroonheilige van de kerk; wat het eerste argument betreft kan er op gewezen worden dat bijvoorbeeld ook het kapittel van Harelbeke op Sint-Jansavond vergaderde. O.i. is er geen enkele reden om de originaliteit van het Sint-Petruspatrocinium van Torhout in twijfel te trekken.

(89) G. BERINGS, *Een onderzoek van de patrocinia van de parochiekerken in het Scheldebekken, van het vroegste christendom tot 1559*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1978-1979, I, 43-76.

Torhout ook wijzen op Sint-Amandsinvloed. In Elnone kwam immers in de 7e eeuw dezelfde combinatie voor; naast de Sint-Petruskerk had de abdij toen ook al een Sint-Andreaskerk⁹⁰.

Het zijn aanwijzingen, geen bewijzen.

We kunnen in elk geval besluiten dat, ook al speelden het Torhoutse *monasterium* en het Hamburgse aartsbisdom zelf maar een tijdelijke, minieme rol, ze toch indirect van allergrootst belang zijn voor onze studie gezien het licht dat ze werpen op de rol van de Karolingers en de vroegste Vlaamse graven (zie verder), en tevens op de rol van de Sint-Amandsabdij in de vroegste christianisering van onze streek.

De Sint-Pietersabdij te Gent

Op 8 juli 941 verwierf de Gentse Sint-Pietersabdij uit de eigen bezittingen van graaf Arnulf I de helft van de *fiscus* Snellegem, in concreto 1 *mansus* in volle eigendom en de rest in vruchtgebruik tot de dood van de graaf⁹¹. Dit werd op 20 oogst 950 door Lodewijk IV bevestigd⁹². Op 10 juli 953 bezorgde Arnulf I de abdij de volledige rechten over de halve *fiscus*⁹³, waarna in 953 beide partijen overgingen tot een ruil waarbij Sint-Pieters goederen kreeg in de buurt van Gent in ruil voor de halve kerk van Snellegem, de *mansus indominicatus*, een boomgaard en 8 *mansi serviles*⁹⁴. De abdij behield in Snellegem nog slechts weinig belangrijke gronden, waarvan na 1038 zelfs geen spoor meer overbleef. Ter volledigheid vermelden we hier nog dat Sint-Pieters door een ruil met Sint-Amands in april 1266 ook nog de kerk van het nabije Zedelgem verwierf⁹⁵.

De Sint-Pietersabdij speelt hier dus slechts een onbelangrijke rol, en is voor ons slechts van belang voor de interessante gegevens die haar aanwezigheid oplevert in verband met de grafelijke bezittingen (zie verder).

Een zelfde rol speelt Sint-Pieters voor ons in verband met Vladslo. Op 1 oogst 992 schonk Eilbodo (zie verder) aan de Sint-Pietersabdij zijn

(90) H. PLATELLE, *Le Temporel de l'abbaye de Saint-Amand*, 49-50.

(91) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 143-146; zie hierover J. NOTERDAEME, *De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in in het westen van Brugge, Handelingen van de Maatschappij... te Gent*, XI, 1957, 49-130.

(92) Ed. A.E. VERHULST, *Kritische studie over de oorkonde van Lodewijk IV van Overzee, koning van Frankrijk, voor de Sint-Pietersabdij te Gent (20 augustus 950)*, B.C.R.H., CL, 1984, 316-326.

(93) Ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, 61; zie ook A.E. VERHULST, *Kritische studie...*, B.C.R.H., CL, 272-316.

(94) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 153; J. NOTERDAEME, *De fiscus Snellegem, Handelingen van de Maatschappij... te Gent*, XI, 52-54.

(95) Ed. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand (630-1599)*, I, Gent, 1868, 350-351.

allodium, namelijk de kerk van Vlad slo en grond in Testerep, verder nog landbouwgrond, weiden, *mancipia* en al wat tot zijn erfenis hoorde⁹⁶. De schenking door bisschop Radbod op 18 maart 994 van het altaar van Vlad slo aan Sint-Pieters is dus veeleer een bevestiging⁹⁷. In 1111 behoorde het altaar nog tot de Gentse Sint-Pietersabdij⁹⁸, maar later zijn ze het kwijtgespeeld.

In de 14e eeuw ressorteerde het onder de Sint-Bertijnsabdij, de „altarenmagnaat” in de streek⁹⁹.

De figuur van Eilbodo is voor ons van veel groter belang dan de Sint-Pietersabdij.

De Sint-Pietersabdij van Corbie

Aan de zuidelijke periferie van ons onderzoeksterrein bevond zich het bos van Houthulst, waarover we historisch het eerst worden ingelicht naar aanleiding van een conflict tussen de Vlaamse graaf en de abdij van Corbie¹⁰⁰. Omstreeks 1030 werd bij het huwelijk van Boudewijn V met Adela, de dochter van de Franse koning Robrecht II, de stad en het graafschap Corbie als bruidschat aan de Vlaamse graaf bezorgd.

Na de dood van Robrecht II kreeg Filips I vanwege Arnulf III en Richildis het domein van Corbie weer, in ruil voor zijn steun in hun strijd tegen Robrecht de Fries. Die had het echter zo niet begrepen en confisceerde de Corbie-goederen in Vlaanderen, waaronder het bos van Houthulst. Uiteindelijk zou het hele conflict geregeld worden tussen de abdij en de graaf, maar die verdere geschiedenis is voor ons hier van minder belang.

De belangrijkste conclusie voor ons is dat de Sint-Pietersabdij van Corbie bij het begin van de 11e eeuw het bos van Houthulst bezat, en de graaf er vóór ca. 1030 geen rechten op had.

Normaal gezien was de graaf heer over de bossen en woeste gronden in zijn gebied, waaruit we in dit geval kunnen afleiden dat Corbie al in bezit van Houthulst moet zijn geweest vóór de opkomst van de Vlaamse graven en het hen dus wellicht ten tijde van de Karolingers werd geschonken (zie verder).

Het bos van Houthulst strekte zich uit over grote delen van het grondgebied van de actuele gemeenten Houthulst, Langemark, Merkem, Poelkapelle, Staden en wellicht ook Woumen, waar Corbie later nog rechten heeft¹⁰¹ en Klerken. Het vormt dus de zuidergrens van ons onder-

(96) Ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum*, 95.

(97) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 182-183.

(98) Ed. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre*, I, 117.

(99) Ed. A. LONGNON, *Pouillés de la Province de Reims*, I, 451.

(100) N.-N. HUYGHEBAERT, „*Ad Villam que dicitur Curba...*”, *Robert le Frison et l'avouerie d'Houthulst, Sacris Erudiri*, VII, 1955, 163-176 en N. HUYGHEBAERT en J. SIX, *La forêt d'Houthulst, possession de Corbie et les comtes de Flandre, Corbie. Abbaye royale. Volume du XIIIe centenaire*, Lille, 1963, 231-247.

(101) Ed. W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen*, II, 637-639.

zoeksgebied, aan de westkant aansluitend bij het vroeg-middeleeuws overstromingsgebied en ten oosten bij het Sint-Amandsdomein.

Het bisdom Noyon-Doornik

Een eerste aanduiding omtrent bisschoppelijke belangen in ons gebied vinden we in een oorkonde te dateren tussen 28 januari 893 en 903¹⁰². Hierin bevestigt Karel III de goederen van de bisschoppelijke kerk van Noyon, waaronder een aantal die hen door graaf Boudewijn waren ontvreemd. De *Balduinus comes* wordt verder niet gespecificeerd; het betreft dus ongetwijfeld Boudewijn II (879-918). Onder de goederen die Boudewijn II van de bisschoppelijke kerk zou hebben geësurpeerd staat Aartrijke met zijn afhankelijkheden vermeld. Het is de oudste vermelding van Aartrijke zodat niet kan geverifieerd worden of deze aanspraken van de Doornikse bisschop gegrond waren. Evenmin vinden we Aartrijke later nog weer in de Doornikse bronnen. Noch de bevestigingsoorkonde van Lodewijk IV (945)¹⁰³, noch die van Lotharius (979-986)¹⁰⁴ vermelden Aartrijke. Wellicht betekende de oorkonde van Karel III voor wat betreft Aartrijke niet veel meer dan een nominale bekrachtiging en heeft Boudewijn II in de daaropvolgende jaren zijn usurpatie hard gemaakt, ondanks de kerkelijke tegenstand. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat we Aartrijke in latere tijden aantreffen onder de Sint-Donaasbezittingen. Uit de bevestigingsoorkonde van Robrecht II van 1089 blijkt dat het Brugse kapittel in Aartrijke één *curtis* bezat¹⁰⁵. Wellicht werd die, zoals zovele andere bezittingen, door de graaf aan de kanunniken geschonken.

In 1108 schonk bisschop Baldric een aantal altaren aan Sint-Donaas, ondermeer dat van Aartrijke, tot dan toe ten titel van personaat gehouden door kanunnik Walter¹⁰⁶. De vraag dient hier gesteld of de bisschop het altaar echt uit zijn eigen bezittingen schonk of het kort voordien in het kader van de Gregoriaanse hervorming door een leke-bezitter, misschien de graaf, aan de bisschop was afgestaan om het een nieuwe kerkelijke bestemming te geven, in casu Sint-Donaas. Geen enkel van de vijf andere altaren die in 1108 samen met dat van Aartrijke aan Sint-Donaas werd geschonken, zijnde Dudzele, Uitkerke, Zuienkerke, Klemskerke en Loppem, wordt vroeger in het bezit van de bisschop of zijn kapittel vermeld. Het tiende van Klemskerke behoorde in 1095 en 1107 zelfs aan Sint-Bertijns toe¹⁰⁷, en in 1089 had Sint-Donaas zelf al bezittingen in Dudzele en Uitkerke, zoals trouwens ook al in Aartrijke¹⁰⁸. Het lijkt

(102) Ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple roi de France*, I, Parijs, 1940, 1-4.

(103) Ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Louis IV*, 64-66.

(104) Ed. L. HALPHEN et F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et Louis V rois de France (954-987)*, Parijs, 1908, 127-129.

(105) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 295-298.

(106) Ed. A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, 313.

(107) Ed. D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin*, I, 35-36 en ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, 1151.

(108) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 295-298.

er ons inziens dan ook eerder op dat de bisschop slechts een intermediaire rol speelde en dat hij, zoals eerder verondersteld, Aartrijke na 893 - 903 nooit echt heeft kunnen recupereren.

Een andere vermelding van de bisschop in ons gebied is die van 1106¹⁰⁹. Bisschop Baldric schonk toen immers aan Sint-Bertijns de kerken van Koekelare en Ruiselede, destijds Sint-Amandsbezit, maar later wellicht geïsurpeerd door leken die het vóór 1098 aan bisschop Radbod restitueerden (zie vroeger).

We wijzen hier vooral op omdat het oud Sint-Amandsbezit betreft en we over Aartrijke, dat in de zelfde periode via de bisschop in kerkelijke handen kwam, ook al veronderstelden dat het deel uitmaakte van het oorspronkelijke Sint-Amandsbezit. Is het door dezelfde leek — de graaf? — geïsurpeerd en later aan de bisschop gegeven?

De bisschoppen van Noyon en Doornik hadden echter wel veel duidelijker rechtstreekse belangen in een aantal andere lokaliteiten binnen ons studiegebied.

Van maart 988 dateert een bulle waarin paus Johannes XV de bezittingen van het bisdom en van het kapittel van Noyon bevestigt¹¹⁰. We geven het fragment dat ons aanbelangt hier weer, zoals het te vinden is in de uitgave van Lefranc: „*Similiter jubemus ut nullus homo faciat eidem episcopo vel successoribus ejus, molestiam de Helcinio cum matre ecclesia et cum capella que est in Mulnis, et in Flandris de ecclesia Sancti Salvatoris de Gechbecca, Aldenburgi, Laftinga, Gestella, Fleskengem, abbatiam vero Sancti Eligii [...] redditam, in hoc ordine precipimus permanere*”¹¹¹. Het is meteen duidelijk dat hier iets is foutgelopen met de punctuatie. Na *Fleskengem* moet een punt volgen. Hier begint een nieuwe zin, een nieuwe paragraaf kan men zelfs stellen, die handelt over de Sint-Elooisabdij van Noyon die natuurlijk niet in Vlaanderen lag en met wat voorafgaat niets te maken heeft.

Iets minder doorzichtig is het probleem *de ecclesia Sancti Salvatoris de Gechbecca*. De kerk van Jabbeke is immers niet aan Sint-Salvator, maar aan Sint-Blasius gewijd. Door echter na *Sancti Salvatoris* een komma in te lassen, wordt veel opgeklaard. *Ecclesia Sancti Salvatoris* slaat dan ongetwijfeld op de Sint-Salvatorskerk in Brugge. In de pauselijke bevestigingsoorkonde van Hadrianus IV van 31 december 1156 wordt onder de bezittingen van het Doornikse kapittel trouwens *altare de Sancti Salvatoris in oppido Brugensi cum appendiciis suis* net vóór Jabbeke vermeld¹¹².

(109) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 3-4.

(110) Ed. A. LEFRANC, *Histoire de la ville de Noyon et de ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Parijs, 1887, 180-181.

(111) „We bevelen eveneens dat niemand aan deze bisschop of zijn opvolgers schade mag berokkenen in Helkijn met zijn moederkerk en de kapel die in Moen staat, en in Vlaanderen aan de kerk(en) van Sint-Salvator(.) van Jabbeke, van Oudenburg, Leffinge, Gistel (en) Vlissegem(.) Wij bevelen dat de abdij van Sint-Eloois...”

(112) Ed. J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden, II, Urkunden*, Berlijn, 1934, 209-211; „het altaar van Sint-Salvator in de stad Brugge, met zijn afhankelijkheden”.

Wat leert ons de tekst van 988 over de belangen van de bisschop in Vlaanderen? Hij bezit er de Sint-Salvatorskerk te Brugge, alsook de kerken van Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel en Vlissegem.

Deze passage uit de tekst komt ons om verschillende redenen wat bevreemdend voor.

Er is eerst de plaats in de oorkonde. Er staat eerst een bevestiging van het immuniteitsprivilegie dat stelt dat geen graaf of andere heer in Noyon kan optreden. Daarop volgt hetzelfde voor Doornik, waarna het vermelde citaat, gevolgd door de passage over Sint-Eloois van Noyon. Het betreft hier dus geen gewone bevestiging van bisschoppelijke goederen. Trouwens, en dit is het tweede bevreemdend aspect, deze lijst van goederen ontbreekt in alle vroegere bevestigingsoorkonden. Noch die van Karel III (983-903)¹¹³, noch die van Lotharius (979-986)¹¹⁴ geeft ze. Daarenboven vinden we deze bezittingen ook niet terug in latere bevestigingen, noch in het vóór 1063 gefabriceerde falsum¹¹⁵, noch in de echte bevestigingsoorkonden van 1126¹¹⁶ en 1135¹¹⁷. Nochtans vertonen de meeste van de vermelde plaatsen wel banden met de bisschop. Zo worden de altaren van Sint-Salvators, Jabbeke en Gistel in 1156 in bisschoppelijk bezit bevestigd¹¹⁸. De rol van de bisschop in verband met Oudenburg zullen we verder nog belichten.

Een andere anomalie vormen de patrocinia van de kerken die hier vermeld staan. Sint-Salvators, Sint-Blasius (Jabbeke en Vlissegem) en Maria (Leffinge, Gistel en ongetwijfeld ook de oudste kerk van Oudenburg¹¹⁹) getuigen niet van een hoge ouderdom. Oudenburg en Gistel liggen wel aan de rand van het oudland, Leffinge en Vlissegem daarentegen liggen midden in het Duinkerke II-overstromingsgebied. Is eind 10e eeuw dan niet erg vroeg om hier al kerken, en dus geconcentreerde bewoning aan te treffen? Hierover kunnen beide toponiemen ons inlichten. De oudste vormen, *Laftinga* en nog duidelijker *Fleskengem*, duiden op vroeg-middeleeuwse toponiemen, respectievelijk op *-inga* en *-ingabem*. Dat deze toponiemen zijn blijven doorleven wijst ontegensprekelijk op een vrij vroege ontginning na de Duinkerke II-transgressie, dus misschien toch wel al in de 10e eeuw. De ligging van Vlissegem op een verhoogde landtong waardoor het tussen de polders door met het oudland van Oudenburg-Ettelgem verbonden is, wijst in de zelfde richting. Niet alleen Vlissegem blijkt direkt in contact te staan met dit oudland dat in de vroege middeleeuwen Sint-Bertijsbezit bleek te zijn. Leffinge, nochtans al ver in de polders, grenst grotendeels aan de parochie Gistel en wordt er

(113) Ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple*, I, 1-4.

(114) Ed. L. HALPHEN en F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V*, 127-129.

(115) Ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden in Frankreich. Neue Folge*, VII, (*Nördliche Ile-de-France und Vermandois*), Göttingen, 1976, 232-234.

(116) Ed. A. LEFRANC, *Histoire de Noyon*, 186-188.

(117) Ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden in Frankreich*, VII, 293-294.

(118) Ed. J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden*, II, 209-211.

(119) O.i. was de O.L.V.-kerk van Oudenburg ouder dan de Sint-Petruskerk. We komen er verder op terug.

slechts op een bepaalde plaats van gescheiden door Snaaskerke, dat in 1119 ook al Sint-Bertijnsbezit blijkt te zijn ¹²⁰.

Waar sturen we nu met dit alles op aan?

We willen hier aantonen dat Leffinge en Vlissegem in 988 vrij recent opgerichte parochies moeten zijn geweest, dit in het kader van de grote ontginningen na de Duinkerke II-transgressie. De hele geografische ligging wijst erop dat dit moet geschied zijn vanuit het oudland dat toebehoorde aan de Sint-Bertijnsabdij. De bisschop heeft blijkbaar meteen zijn rechten doen gelden op deze nieuw ontgonnen parochies. Zoveel is duidelijk. Maar wat met Jabbeke, Oudenburg en Gistel, alle drie aan de rand van het oudland, en Sint-Salvators? Voor Sint-Salvators lijkt ons een gelijkaardige hypothese mogelijk: dit kan in 988 een vrij recente afsplitsing zijn van de oorspronkelijke fiscusparochie Snellegem-Weinebrugge ¹²¹, en om de zelfde reden als voor Leffinge en Vlissegem door de bisschop kerkelijk opgeëist. Wanneer we de parochiegrenzen van Jabbeke, Oudenburg en Gistel bekijken ¹²² valt het telkens op dat, waar de kern van de parochie met de kerk zich wel aan de rand van het oudland bevindt, de rest van het territorium van die drie parochies zich praktisch volledig in de polders uitstrekt, dit in tegenstelling tot de geattesteerde oude parochies Roksem en Westkerke, waar het territorium volledig op het oudland ligt en niet in het overstromingsgebied. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen deze drie parochies te beschouwen als nieuwe stichtingen ten tijde van de eerste ontginningen na de Duinkerke II-transgressie, dus ook als 10e eeuwse stichtingen. Dit lost ook het probleem op dat zich destijds stelde in verband met het Sint-Bertijnsbezit. Hooguit Ettelgem (vroeg-middeleeuws toponiem en Sint-Eligiuspatrocinium) kan samen met Roksem en Westkerke in 877 bestaan hebben. Ettelgem en Westkerke hebben zich dus al vóór 877 vanuit de moederparochie Roksem ontwikkeld en omvatten ook het territorium, althans op het oudland, van de latere parochies Gistel, Oudenburg en Jabbeke. Toen deze later in het kader van de eerste fase van 10e-eeuwse ontginningen ten behoeve van het in de polders uitgebreide territorium werden opgericht is de bisschop hier op de voorgrond getreden om de kerkelijke rechten over de nieuwe stichtingen op te eisen, dit ten nadele van Sint-Bertijns dat nochtans de rechten over de moederparochies bezat. In een tweede fase van ontginningen, nog in dezelfde 10e eeuw, werden al binnen het nu drooggelegde overstromingsgebied zelf parochies opgericht. Vlissegem en Leffinge zijn er voorbeelden van. Ook hier moest Sint-Bertijns de bisschop dulden. Om zijn eisen kracht bij te zetten heeft de bisschop deze parochies dan ook laten openen in het pauselijke privilege van 988.

Opmerkelijk is dat Sint-Bertijns in het poldergebied wel de tienden

(120) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 10-11.

(121) E.I. STRUBBE, *De parochies te Brugge vóór de XIIe eeuw, Studies over de kerkelijke en kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. M. English*, Brugge, 1952, 355-380.

(122) Vergelijk de gemeentegrenzen op de topografische kaarten van vóór de fusies.

van Klemskerke (ten westen van Vlissegem)¹²³ en de kerken van Lissewege en Snaaskerke (deels tussen Leffinge en Gistel)¹²⁴ voor zich kon houden, zoals de abdij dat trouwens ook kon op het oudland voor haar nieuwe parochies zoals in Bovekerke en Eernegem¹²⁵.

Over Sint-Salvators en Jabbeke heeft de bisschop zijn rechten probleemloos kunnen houden. Oudenburg werd later via de graaf aan de plaatselijke abdij afgestaan (zie verder). Over Gistel werd later met Sint-Andries gediscussieerd, waarna de kerkelijke inkomsten er onder de twee partijen werden verdeeld¹²⁶. Leffinge ressorteert later onder de hospitaalridders¹²⁷ en voor Vlissegem ontbreekt in de 14e-eeuwse pouillé de *patronus*¹²⁸.

Wat de rol van de bisschop in ons gebied betreft kunnen we na dit alles concluderen dat hij er in de vroege middeleeuwen geen specifieke rechten had, en deze pas verworven heeft laat in de 10e eeuw, profiterend van de nieuwe ontginningen.

De Karolingers en de vroegste Vlaamse graven

Uit alle voorgaande kan één en ander worden afgeleid over de rol van de Karolingers en de vroegste Vlaamse graven in verband met het grondbezit.

De Karolingers treden het duidelijkst op de voorgrond in verband met Torhout. Zoals vermeld schonk Lodewijk de Vrome de *cella* van Torhout aan het nieuw opgerichte aartsbisdom Hamburg. Vóór 834 was het blijkbaar een koninklijke *cella* of *monasterium*, dus wellicht gesticht op fiscusgrond. Vandaar dat Karel de Kale na 843 Torhout voor zich heeft teruggenomen. De vraag dient gesteld of het hele Sint-Amandsdomein dat zich rond Torhout uitstrekte niet afkomstig was van een koninklijke schenking. De ligging, de enorme uitgestrektheid en de datum van schenking (zeer waarschijnlijk vóór 822) zijn argumenten in die richting. De toewijzing na 843 van de *cella* van Torhout door Karel de Kale aan Reginar, wellicht graaf van de *pagus Scarbeius*, kadert wellicht, zoals reeds gesteld, in diens rechten over de *pagus* aan de Scarpe waaronder de Sint-Amandsabdij ressorteerde. Reginar kreeg dus hoogstwaarschijnlijk niet enkel de *cella* Torhout — voor de Hamburgse bron die er ons over inlicht is dat natuurlijk het enige interessante — maar de hele voormalige fiscus onder zijn beheer. Zo'n situatie — was Reginar een soort voogd of leke-abt? — moest ongetwijfeld tot grootschalige usurpaties leiden ten nadele van de abdij. Wanneer ca. 875 Reginar in ongenade viel profi-

(123) Ed. D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin*, I, 35-36 en ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, 1151.

(124) Ed. F. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 10-11.

(125) IDEM, *ibidem*.

(126) N. HUYGHEBAERT, *L'abbaye de Saint-André-lez-Bruges, Monasticon Belge*, III-1, Luik, 1960, 95.

(127) Ed. A. LONGNON, *Pouillés de la Province de Reims*, I, 450.

(128) IDEM, I, 402.

teerden Boudewijn I en Boudewijn II daar wellicht van om diens goederen binnen te rijden.

Waren het de graven of andere leden die later de altaren van Koekelare en Ruiselede via de bisschop aan Sint-Bertijns bezorgden? De bisschoppen zelf probeerden ook nog een deel van de koek te bemachtigen. Ze maakten aanspraak op Aartrijke, later ook nog op Torhout (zie verder).

Met enige zekerheid kunnen we hier op basis van het Sint-Amundsbezit dus de voormalige fiscus reconstrueren. We wijzen erop dat behalve de monastieke stichting van Torhout gewijd aan Sint-Petrus, we hier ook een Sint-Martinuskerk aantreffen in Koekelare. We kunnen hier een parallel trekken met de fiscus van Elnone met de oorspronkelijke Sint-Martinuskerk en een Sint-Petrusstichting door Amandus, de latere Sint-Amundsabdij¹²⁹, en tevens met de fiscus *Marca* ten noordwesten van Gent met de fiscuskerk van Ekkergerem, gewijd aan Sint-Martinus, en een Sint-Petrusstichting door Amandus, de latere Sint-Baafsabdij¹³⁰. Was Koekelare met zijn Sint-Martinuskerk het centrum van de fiscus?

In het noorden sluit deze fiscus, zoals we hem op basis van het Sint-Amundsbezit kunnen reconstrueren, aan bij de fiscus Snellegem-Weinebrugge.

Op 8 juli 941 schonk Arnulf I de helft van de fiscus Snellegem aan de Gentse Sint-Pietersabdij (zie vroeger). Het gaat duidelijk om een voormalig koninklijk bezit, waarschijnlijk door Boudewijn I in het kader van zijn grafelijke functie aanvankelijk in leen gehouden van Karel de Kale, en zo, ten gevolge van de desintegratie van het Karolingische Rijk geëvolueerd naar een erfelijk grafelijk bezit. Het is opvallend dat de ruil tussen Sint-Pieters en de graaf in 953/4 met ondermeer Snellegem als inzet, nog met de expliciete koninklijke toestemming van Lodewijk IV moest gebeuren¹³¹.

Of ook Zerkegem eventueel via een koninklijke schenking in Sint-Vaastbezit is gekomen valt niet uit te maken. Dit dient in elk geval uitgesloten voor de goederen die de Sint-Bertijnsabdij zich rond Roksem vergaarde. De schenking komt van een particulier. Er is zelfs geen specifieke koninklijke bekrachtiging van.

Ten zuiden van ons onderzoeksgebied liggen de domeinen van Corbie. Ook hier zijn geen duidelijke aanwijzingen omtrent de herkomst van deze bezittingen. Er is natuurlijk wel de Adelard-traditie volgens dewelke de bezittingen van Corbie in Vlaanderen en Lotharingen (in Brabant en Limburg) zouden teruggaan op Adelard (ca. 753 - 827), zoon van Pepijn de Korte, die bij zijn intrede in de abdij van Corbie deze bezittingen zou hebben meegebracht¹³². Dit is echter een erg late traditie waaraan

(129) H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand*, 47.

(130) A.E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit*, Brussel, 1958, (Verh. Kon. Vl. Ac. Wet. Lett. en Sch. Kunsten van België, Kl. der Lett., XXX).

(131) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 143.

(132) CH. ZOLLER-DEVROEY, *Le domaine de l'abbaye Saint-Pierre de Corbie*

nauwelijks nog geloof gehecht wordt. Maar parallelle onderzoeken in verband met de Corbiebezittingen in en rond Bertem lijken althans in dat geval te wijzen op vroeg-middeleeuwse en koninklijke oorsprong van de goederen¹³³. Wat Houthulst betreft wijst slechts één argument in die richting. Houthulst was een groot boscomplex, onontgonnen domein, en moet in de vroege middeleeuwen ongetwijfeld als dusdanig onder de fiscus geressorteed hebben. Het moet dan ook in die vroege periode aan Corbie geschonken zijn, anders was het aan het eind van de 9e of in de 10e eeuw zeker grafelijk bezit geworden. We zagen dat de graven er vóór 1030 geen rechten op hadden. We kunnen dus zonder echte bewijzen toch redelijkerwijze veronderstellen dat het hele Corbie-domein rond Houthulst op vroeg-middeleeuws koninklijk bezit teruggaat.

Zo wordt dit (veronderstelde) complex van koninklijke bezittingen nogmaals uitgebreid en omvat het bijna geheel ons studiegebied. We vermeldden reeds dat het Sint-Bertijnsdomein rond Roksem er tussen uit valt. Voor het overige blijft er nog slechts één open plek in de puzzel, namelijk de strook land langsheen de oude kustlijn en de Handzamevaart, van Leke over Keiem, Beerst, Vlad slo, Werken en Handzame tot Kortemark. Geen enkele van deze lokaliteiten vertoont ook maar één aanwijzing in de richting van koninklijk bezit — het Sint-Martinuspatrocinium van Vlad slo en Werken heeft op zichzelf geen argumentswaarde. Evenmin wordt één van deze plaatsen in de vroege middeleeuwen onder de bezittingen van een abdij vermeld. Slechts over Vlad slo worden we ingelicht door de bronnen. Op 1 oogst 992 schonk Eilbodo zijn *alodium*, namelijk de kerk van Vlad slo, met landbouwgrond, weiden, *mancipia* en al wat daar tot zijn erfenis behoorde aan de Gentse Sint-Pietersabdij¹³⁴. Wat het altaar betreft: dit wordt in 994 ook nog door bisschop Radbod van Noyon-Doornik in Sint-Pietersbezit bevestigd¹³⁵.

Wie was deze Eilbodo?

Hierover licht Warlop ons uitgebreid in¹³⁶. Op 6 oktober 975 schonk een Eilbodo samen met zijn vrouw Imma goederen uit hun eigen bezittingen, *partes quasdam hereditatis nobis iure patrimonii combetentes*, aan de Sint-Pietersabdij¹³⁷. Onder deze goederen het niet geïdentificeerde *Weinau*, waarover we enkel weten dat het in de *pagus Flandrensis* lag, dus wellicht in de buurt van ons onderzoeksterrein. Verder schonk deze Eilbodo nog het eveneens niet geïdentificeerde *Til* in de pagus Atrecht, en Flers-en-Escrebieux¹³⁸, Lauwin¹³⁹ en het eveneens onbekende *Bellou*, alle in de pagus Escrebieux. Deze Eilbodo was dus een belangrijk groot-

en Basse-Lotharingie et en Flandre au Moyen Age, Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, LIV, 1976, 427-457, geeft een grondig overzicht van deze traditie en haar historische achtergronden.

(133) Het betreft hier een correctie op ZOLLER-DEVROEY in G. BERINGS, *Tervuren en zijn omgeving in de middeleeuwen*, (in druk).

(134) Ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum*, 95.

(135) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 182-183.

(136) E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 26-27.

(137) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 163-165.

(138) Nord.; arr. Douai; cant. Douai-Ouest.

(139) IDEM.

grondbezitter, met verspreide bezittingen. Warlop meent dan ook hem te mogen identificeren met de *illustrer vir Eilbodo* die in een oorkonde van 964 als getuige fungeerde¹⁴⁰. Het was dus wellicht een adellijke figuur, met ondermeer goederen in Vlaanderen (*Weinau*). Het is ongetwijfeld ook dezelfde Eilbodo die in 992 Vladslo aan Sint-Pieters schonk. Heel waarschijnlijk is het ook dezelfde Eilbodo die het gebied rond Kortrijk van Arnulf II in leen hield en het na de dood van deze graaf (988) als het zijne usurpeerde¹⁴¹. Slechts met heel veel moeite kon Boudevijn IV er zich later weer meester van maken.

We kunnen dus stellen dat Vladslo vóór 992 in handen was van één van de machtigste adellijke figuren in Vlaanderen, een ernstig belager van het gravenhuis, die blijkbaar pas ten tijde van Boudewijn IV onder bedwang kon worden gehouden.

Leke, Keiem en Beerst — in de polders trouwens ook nog Schore en Stuivekenskerke — zijn later ontstaan uit de moederparochie Vladslo¹⁴². Noch hun toponiemen, noch de datum waarop ze in de bronnen verschijnen, respectievelijk 1187, 1203 en 1161¹⁴³, noch hun patrocinia, tweemaal Sint-Nikolaas en Sint-Wandregesilus pleiten voor een hoge ouderdom, intengendeel.

Er rest dus nog de groep Werken, Handzame en Kortemark. Werken met zijn oud-Germaans toponiem, zijn Sint-Martinuskerk, zijn ligging vlak bij de Romeinse weg en zijn mote, zal waarschijnlijk wel een vroeg-middeleeuwse nederzetting zijn. Het wordt misschien vermeld in 830¹⁴⁴, maar om er iets meer over te weten te komen moeten we wachten op de bronnen van de abdij van Ename, tot 1085, net als voor Handzame en Kortemark.

We verwijzen hier dus naar het tweede deel.

II. DE ROL VAN DE VLAAMSE GRAAF EN HET HUIS VAN OUDENAARDE VANAF DE 11e EEUW

Dé centrale figuur in ons onderzoeksterrein gedurende de volgende eeuwen is ontegensprekelijk de Vlaamse graaf.

In het eerste deel van onze studie zagen we reeds hoe de Vlaamse graven als erfgenamen van het Karolingisch gezag in ons gebied enkele domeinen hadden verworven, waaronder als voornaamste wel de fiscus Snellegem-Weinebrugge. Deze bezittingen werden nog aangevuld met een aantal usurpaties, zoals Torhout er wellicht een was. Nochtans leken de

(140) Ed. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de Saint-Pierre*, I, 35-36; E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 26.

(141) E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 26.

(142) R. DE SCHEPPER, *Les paroisses rurales primitives et les anciennes divisions territoriales du Franc de Bruges. Mélanges Ch. Moeller*, I, Leuven, Parijs, 1914, 375.

(143) Cf. M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 605, 556 en 115.

(144) *Einhardi Translatio et Miracula SS. Marcellini et Petri*, ed. G. WAITZ, M.G.H., SS., XV, Hannover, 1887, 261.

grafelijke bezittingen ons veel minder uitgebreid dan traditioneel wordt voorgesteld. Wellicht is dit te wijten aan een anachronistische voorstelling van de feiten. Inderdaad, in de 11e en 12e eeuw treedt het gravenhuis hier sterk op de voorgrond.

Allereerst dient vermeld dat de altaren van Oudenburg en Torhout genoemd worden onder de 12 altaren die graaf Boudewijn IV ca. 1027 ontving vanwege Harduinus, bisschop van Noyon-Doornik, als beloning voor bewezen diensten. Dit vermelden de *Historiae Tornacenses* en het *Liber de Restauratione Sancti Martini Tornacensis*, beide gebaseerd op een tekst van Herman van Doornik, daterend uit 1146¹⁴⁵. Volgens afspraak moesten de altaren na drie generaties worden weer gegeven. De graaf had inmiddels echter deze altaren verder in leen gegeven aan een aantal vazallen, zodat ze na de gestelde termijn niet weerkeerden naar de bisschop. Tot zo ver de Doornikse bronnen.

Wat betreft Oudenburg wordt dit verhaal door de gegevens uit andere bronnen niet tegengesproken. In 988 hoorde het altaar immers nog de bisschop toe; een eeuw later werd het door Cono, heer van Eine, van de graaf in leen gehouden. In 1090 schonk Cono met de toestemming van de graaf dit altaar aan de bisschop om er een abdij op te richten¹⁴⁶. In de marge dringt zich hier de vraag op: om welk Oudenburgs altaar gaat het hier? Het is algemeen geweten dat er in Oudenburg twee kerken stonden, Sint-Pieters en O.L.V.. Een oorkonde van Diederik van de Elzas daterend uit 1129 bevestigt, evenals de verdachte oorkonde van Karel de Goede van 1119, de schenking door Cono II en Walter van Eine van het altaar van O.L.V. aan de Sint-Pietersabdij¹⁴⁷.

Dus zeker ten laatste in 1129, wellicht al vroeger (1119) stonden er twee kerken in Oudenburg. De traditie wil dat de Sint-Pieterskerk — en volgens sommigen ook de O.L.V.-kerk — door de heilige Ursmarus gesticht werd. Deze traditie vindt zijn oorsprong enkel in de band tussen Oudenburg en Lobbes zoals die uit het polyptiek van Lobbes blijkt (zie vroeger). In het eerste deel van onze studie kwamen we reeds tot de hypothese dat Oudenburg pas kort vóór 988 zijn eerste kerk kreeg. O.L.V. of Sint-Pieters?

Het *Tractatus* van Oudenburg vertelt ons hoe vanaf 1056 een nieuwe Sint-Pieterskerk werd gebouwd, zogenaamd ter vervanging van het houten kerkje dat destijds door Ursmarus werd gebouwd, en door de eeuwen veel te lijden had gehad en zelfs ingestort was (*corruit*)¹⁴⁸. Bij zo'n verhaal worden we toch wel wat wantrouwig. Wordt hier geen poging gedaan om aan een nieuwe kerk een roemrijk verleden te geven door haar aan de lokale traditie te koppelen? Ons lijkt het in ieder geval

(145) Ed. G. WAITZ, *M.G.H.*, SS., XIV, Hannover, 1883, 320 en 328.

(146) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 287-288; voor de geschiedenis van de Oudenburgse abdij zie A. HOSTE, *De geschiedenis van de Sint-Pietersabdij te Oudenburg. 1084-1984*, Oudenburg, 1984, 39 ev.

(147) Ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, 679 en ed. F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, 211-213.

(148) *Tractatus de ecclesia S. Petri Aldenburgensi*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV-2, Hannover, 1888, 868-869.

merkwaardig dat L. De Vliegheer bij de opgravingen van de Sint-Pieterskerk geen enkel spoor van een oudere houten constructie heeft teruggevonden¹⁴⁹.

De tekst van het *Tractatus* lijkt ons trouwens zelf te wijzen op een discontinuïteit tussen de zogenaamde kerk van Ursmarus en de bouw van 1056. De tekst „*Basilica ligno condita [...] proluxa vetustate corrui, ac demum post plurima annorum curricula cives Aldenburgenses novam ecclesiam in honorem beati Petri apostoli [...] aedificare coeperunt. Anno autem Domini 1056 coeptum est opus*”¹⁵⁰, moet ons inziens geïnterpreteerd worden in die zin dat pas jaren na het ineensstorten van de Ursmaruskerk de Oudenburgenaren aan de zogenaamd nieuwe Sint-Pieterskerk begonnen. M.a.w. waren er geen materiële sporen meer van een eventuele vroegere kerk; waarschijnlijk is ze er niet eens geweest. Als de Sint-Pieterskerk een nieuwe stichting is van 1056, is de O.L.V.-kerk dan ouder? Inderdaad. De auteur van het *Tractatus* doet ons hierover een heel verhaal, dat ons veel betrouwbaarder lijkt dan het voorgaande.

Immers, zo blijkt, was ten tijde van de redactie van het *Tractatus* (1081 - 1090) een vroegere O.L.V.-kerk verdwenen en stonden er op de plaats waar ze ooit stond, in het noorden van Oudenburg, slechts huizen en erven¹⁵¹. Voor de lezers die er dan ook zouden aan twifelen of ze wel ooit bestaan heeft en niet aan de fantasie van de auteur is ontsproten, geeft hij meer details. Ten tijde van Arnulf II (965 - 988) stonden er op die plaats nog maar twee huizen, van een priester Winemar en zijn broer of neef Erembald, respectievelijk aan de oost- en westzijde van de kerk. Pas later is de kerk verdwenen en heeft een clericus Ingelbert zijn huis gebouwd op de plek waar ze stond. De kerk bestond dus nog ten tijde van Arnulf II en moet ongetwijfeld geïdentificeerd worden met die waarvan de bisschop in 988 het altaar bezat. Wanneer is ze dan verdwenen en waarom? Misschien ten gevolge van de bouw van de Sint-Pieterskerk? Jammer genoeg vinden we de voormelde Ingelbert niet meer weer in de latere Oudenburgse bronnen. Zowel de datum als de reden van het verdwijnen van de O.L.V.-kerk blijven dus vaag. Eén ding staat vast, tussen 1081/90 en 1129 (maar wellicht vroeger) werd er in Oudenburg een nieuwe O.L.V.-kerk gebouwd. Ditmaal lijkt de reden duidelijk. In 1090 werd de Sint-Pieterskerk abdijkerk wat Cono van Eine er toe zal aangezet hebben voor de Oudenburgenaren een nieuwe parochiekerk te bouwen.

Tot zo ver de uitwijding over de Oudenburgse situatie.

Nemen we nu terug de draad op van het Doornikse verhaal over de 12 altaren door bisschop Harduinus aan Boudewijn IV gegeven.

Werd dit verhaal voor Oudenburg door de andere gegevens niet tegen-

(149) L. DE VLEGHER, *Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Pieterskerk te Oudenburg, Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge*, XCV, 1958, 137-162.

(150) Ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV-2, 869. „De houten kerk... door de ouderdom uiteengevallen, stortte in; tenslotte, na verloop van vele jaren, begonnen de burgers van Oudenburg een nieuwe kerk te bouwen, ter ere van de heilige apostel Petrus. Het werk is aangevat in het jaar des Heren 1056”.

(151) ID., *Ib.*

gesproken, voor Torhout liggen de zaken anders. We zagen vroeger al hoe de graven hoogstwaarschijnlijk na de moeilijkheden van Reginar, graaf van Scarbeius, met Karel de Kale in bezit kwamen van Torhout, hiermee misschien rechtmatig beleend door Karel de Kale, of gewoon door usurpatie. Van bisschoppelijk bezit is hier in het geheel geen spoor.

Een ander van de 12 altaren is Aardenburg. In 966 bezat de Gentse Sint-Baafsabdij „in Rodenburgh mater aecclesia cum capella et omnibus appendiciis”¹⁵². In de brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva (1019-1030) doet de abt zijn beklag over het grote verlies van zijn abdij, ondermeer van twee altaren te Aardenburg¹⁵³. In 1096 is het altaar van Aardenburg weer in hun bezit¹⁵⁴. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de bisschop hier de usurpator was en het altaar ca. 1027 aan de graaf gaf. Waarschijnlijk was het de graaf zelf die het altaar wederrechtelijk in zijn bezit had genomen en na 1019-30 ook restitueerde. Zo is de rol van de bisschop in Eine, ook een van de 12 altaren, even duister. Het lijkt toch onvoorstelbaar dat de heren van Eine vóór ca. 1027 hun altaar uit handen hadden gegeven aan de Doornikse bisschop. Een andere contradictie betreft Oudenaarde, ook een van de twaalf, die door de auteur als rijke altaren worden omschreven. Oudenaarde nu, kan ca. 1027 niet als een rijk altaar beschouwd worden; het is nog maar pas gesticht en beschikt daarenboven over een zeer beperkt parochiaal territorium om tienden op te heffen.

Wat er ook van zij, het is duidelijk dat heel de zaak van de 12 altaren eens kritisch onder de loupe moet worden genomen. Hiervoor ontbreekt het ons voorlopig aan tijd. We kunnen nu toch al zeggen dat dit verhaal ons op het eerste gezicht niet zozeer een exact verslag van historische feiten lijkt, dan wel een neerslag van de tweestrijd tussen de bisschoppen en de Vlaamse graven in de 11e en 12e eeuw, met als inzet de rijkdom verbonden aan de altaren. Vanaf het eind van de 11e eeuw heeft de bisschop zich ingespannen om, wellicht meedrijvend op de Gregoriaanse stroming, kerkelijke goederen die door de graaf ten nadele van diverse kerkelijke instellingen waren geïsurpeerd, op zijn rekening in te schrijven. In het kader van die tweestrijd is wellicht ook het verhaal over de 12 altaren geboren.

Lijken de gegevens voor Oudenburg hiermee niet echt in tegenspraak, dan blijft het toch moeilijk de juiste rol van de graaf hier te bepalen.

Veel duidelijker vindt de uitgebreide grafelijke aanwezigheid in ons gebied in deze periode zijn uitdrukking in de bouw van het kasteel van Wijnendale.

Traditioneel wordt de oprichting hiervan toegeschreven aan Robrecht de Fries¹⁵⁵. Hierover getuigen echter geen eigentijdse bronnen. De oud-

(152) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 228-230; zie ook A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Brussel, 1958, 76, 110-11, 461 ev.

(153) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 246-249.

(154) Ed. ID., *ib.*, 252-253.

(155) R. HAELEWIJN, *Slot en heerlijkheid Wijnendaele*, s.l., s.d., 7.

ste vermelding vinden we in het 15e eeuwse *Chronicon Comitum Flandrensium* dat vermeldt dat Robrecht de Fries een aantal kerken en versterkingen oprichtte, waaronder het „*castrum de Winendale*”¹⁵⁶.

Meyerus vermeldt onder het jaartal 1093 „*Quarto idus octobris Robertus comes in vivis esse desiit, quidam in Vuinedale quam arcem extruisse dicitur*”¹⁵⁷. Robrecht de Fries zou dus in de door hem gebouwde burcht van Wijnendale gestorven zijn. De eerste eigentijdse getuigenis over het slot van Wijnendale levert ons Galbert van Brugge in zijn verhaal over de gebeurtenissen na de moord op Karel de Goede in 1127. In april van dit jaar begaf de Franse koning Lodewijk VI zich naar Vlaanderen om er onderhandelingen te voeren en zijn kandidaat voor het graafschap Willem Clito, te introduceren. „*Quinto idus aprilis, sabbato, rex ibat apud Winendala, locutum Willelmo illi Iprensi, adulterino comiti, pro concordia facienda inter ipsum et verum novumque comitem*”¹⁵⁸. De onderhandelingen met Willem van Ieper, of van Loo, eveneens kandidaat voor het graafschap, voerde de koning in Wijnendale. De grafelijke residentie bestond dus zeker in 1127, wat het verhaal over Robrecht de Fries aanvaardbaar maakt.

Misschien getuigt de *Vita sancti Arnulfi* al van het slot van Wijnendale. Bij het verhaal van de aanwezigheid van Arnulf op de jaarmarkt van Torhout in 1084 is er tweemaal sprake van een grafelijk huis, „... *prosecutus usque ad comitis stationem*” en „*curritur ad comitem, qui presens in domo sua Turholtii consistebat*”¹⁵⁹. Verbleef de graaf werkelijk in Torhout zelf, of in Wijnendale, amper 3 km. van de Torhoutse markt verwijderd? De passage staat vermeld in de oudste versie van de Vita, geschreven door Lisiardus (wellicht kort na 1090), monnik van Saint-Médard in Soisson, en dus niet vertrouwd met de Vlaamse situatie.

In elk geval is het duidelijk dat de graaf hier aan het eind van de 11e of ten laatste bij het begin van de 12e eeuw een residentie heeft gebouwd, midden in de bossen die hem ambtshalve toekwamen, weliswaar grenzend aan zijn domein van Torhout. Hiermee is duidelijk een nieuw zwaartepunt van grafelijke aanwezigheid gecreëerd, midden een gebied waarin de graaf, zo bleek uit ons eerste deel, op Torhout na, geen vaste voet aan de grond had. In het zuiden grenst het Wijnendaals domein immers aan het complex Kortemark-Handzame-Werken-Vladslo, in het noorden aan Koekelare-Ichtegem.

De in deze periode aan gang zijnde ontginningsbeweging heeft aan de graaf, heer over de woeste gronden, een enorm potentiëel aan machtsuitbreiding geboden. Wijnendale lijkt ons een mooi voorbeeld waarbij deze potentie handig in machtspolitieke act is omgezet. Voor het overige valt het trouwens op dat het optreden van de graaf in ons gebied of net aan

(156) Ed. J.-J. DE SMEDT, *Recueil des chroniques de Flandre*, I, Brussel, 1837, 65.

(157) J. MEYERUS, *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum Libri Septemdecim*, Antwerpen, 1561, 31.

(158) Ed. H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128), par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891, 90.

(159) Ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, XV-2, 888-889.

de rand ervan, bijna steeds betrekking heeft op nieuwe gronden.

In 1066 schonk Boudewijn VI aan het Sint-Pieterskapittel te Rijsel een aantal schaapsstallen in Berkel bij Esen¹⁶⁰, duidelijk op nieuwe gronden. Nog in dezelfde buurt schonk Robrecht II in 1104 de tienden op de nieuwe gronden in Diksmuide aan de abdij van Broekburg¹⁶¹. Uit een bulle van paus Calixtus II van 1123 blijkt dat graaf Boudewijn VII met een thans verdwenen oorkonde, te dateren tussen 6 oktober 1111 en 17 juni 1119, gronden „*super ripam maris et in villa de Ethellingem*” aan de abdij van Voormezele schonk¹⁶². Het „*super ripam maris*”, aan de rand van de zee, verraaft duidelijk dat het, althans voor dat deel van de schenking, weer nieuwe gronden betreft. Vermoedelijk geldt hetzelfde voor de gronden in Ettelgem, dat grensde aan het toenmalige overstromingsgebied van de zee, het ontginningsgebied bij uitstek.

Betrof het tot nu toe hoofdzakelijk gronden aan de rand van ons onderzoeksterrein dan zitten we er met de volgende schenking wel midden in. Op 17 juli 1119 schonk Karel de Goede aan Hariulf abt van Oudenburg en zijn monniken, twee delen van de tienden die geheven werden op de woeste gronden, genoemd „*utfang*” in de parochies Eernegem, Ichtegem, Koekelare en Bovekerke, tot aan de grens van Vladslo, behalve op die delen die reeds in cultuur waren gebracht vóór de dood van graaf Robrecht II (1111)¹⁶³. Meer bepaald betreft het de tienden op die gronden die door Boudewijn VII aan Willem Malet waren gegeven. Van deze laatste schenking is de oorkonde niet bewaard¹⁶⁴.

U herinnert zich dat we in ons eerste deel het landschap van ons studiegebied beschreven als sterk bebost, met veel onontgonnen gronden, waartussen de oude nederzettingen als eilandjes verspreid lagen. Welnu, het zijn juist die uitgestrekte woeste gronden die hier bij het begin van de 12e eeuw op grote schaal worden ontgonnen. Hier is in concreto sprake van het uitgestrekte complex woeste gronden op het grondgebied van Eernegem, Ichtegem, Koekelare en Bovekerke. Van deze vroegere woeste staat van deze gronden getuigen nog tal van toponiemen. Een vluchtige blik op de huidige topografische kaart levert ons toponiemen op als Muizeveld, Turkije, Boesemare, Gemene Veld, Moerdijk, Koolveld, Warande, Praatbos, Hogevel, wat ons samen met de restanten bos in de omgeving van Bovekerke een beeld geeft van de uitgestrektheid van het gebied. Bovekerke zelf vindt ongetwijfeld zijn oorsprong in deze ontginningen. Het altaar van Bovekerke behoorde in 1119 aan de Sint-Bertijnsabdij die er dus ook tienden hief¹⁶⁵. De vroegst ontgonnen gronden in Bovekerke behoorden waarschijnlijk tot die gronden die werden in cultuur gebracht vóór de dood van Robrecht II (1111) en waarvan de tienden dus niet aan Oudenburg werden overgedragen.

(160) Ed. E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, 1894, 2-7.

(161) Ed. F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, 95-96.

(162) Ed. ID., *ib.*, XL, „*Op de oever van de zee en in de villa Ettelgem*”.

(163) Ed. ID., *ib.*, 209-211.

(164) ID., *ib.*, XL.

(165) Ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, III, 32.

Schenkt de graaf hier nu wel het kerkelijk deel van de opbrengsten van zijn nieuwe gronden aan de Oudenburgse abdij, — in het tijds kader van de Gregoriaanse Hervorming kan hij moeilijk anders dan de tienden aan een kerkelijke instelling overdragen — dan behoudt hij toch een enorme bron van inkomsten en dus macht. Wanneer we immers tot grote complex van nieuwe gronden bij het complex Torhout-Wijnendale gaan voegen, dan krijgen we een totaal nieuwe kaart: de graaf wordt hier het grote zwaargewicht, economisch, juridisch en dus ook politiek.

De gewichtigste concurrent voor de graaf vormt ons inziens het huis van Petegem aan de Schelde, dat in ons gebied in de 11e eeuw en later uitgebreide bezittingen en rechten heeft gehad, die wellicht nog hoger in tijd opklimmen¹⁶⁶.

Ca. 1034/58, na de dood van Ingelbrecht II van Petegem werd diens domein verdeeld onder ten minste drie van zijn zonen. Ingelbrecht III werd heer van Petegem. Adelard werd heer van Eine. Aan deze heerlijkheid waren later bezittingen in Oudenburg en Vladslo verbonden. Hugo werd heer van Oudenaarde-Pamele. Aan deze heerlijkheid waren later bezittingen in Handzame en Kortemark verbonden.

Vermelden we daarbij nog dat een kleinzoon Everard-Radulf zich ca. 1075/80 meester wist te maken van het burggraafschap Doornik, met daaraan gekoppeld de heerlijkheid Mortagne, waarmee op zijn beurt ook weer de heerlijkheid Werken met afhankelijkheden te Beerst, Bovekerke, Koekelare, Ernegem, Esen en Vladslo was verbonden¹⁶⁷. Deze laatste heerlijkheid werd pas in 1279 door Thomas van Mortagne aan graaf Gwijde van Dampierre verkocht¹⁶⁸.

Het lijkt ons in het licht van dit alles geen losse hypothese te veronderstellen dat al deze excentrische bezittingen van de familie van Petegem en aanverwanten, net zoals het stambezit rond Petegem-Oudenaarde-Eine, onder Ingelbrecht II (vermeld 1002 - 1034/58) nog één geheel vormde, dat wellicht nog vroeger in de geschiedenis terugklimt, en ongetwijfeld een sterk tegengewicht moet hebben gevormd voor de grafelijke bezittingen in de streek.

Deze hypothese verdient zeker meer aandacht, maar kan slechts echt getoetst worden via een meer gedetailleerd onderzoek.

Nemen we nu dus Werken en omgeving eens vanuit historisch oogpunt onder de loupe.

In de 17e eeuw weet Jacobus Malbrancq in zijn boek *De Morinis et Morinorum Rebus* te vertellen dat een zekere *Adalfridus* in de 7e eeuw gronden in Werken en een aantal plaatsen verder westwaarts in de omgeving van Diksmuide, aan de heilige Audomarus schonk¹⁶⁹. Ook al

(166) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 46-49.

(167) Zie ook A. D'HERBOMEZ, *Histoire des Châtelains de Tournai de la maison de Mortagne*, Doornik, 1895.

(168) Zie verder.

(169) J. MALBRANCQ, *De Morinis et Morinorum Rebus*, Doornik, 1639, 418 en 603.

beweert Malbrancq dat hij deze gegevens uit een *Codex Audomarensis* haalt, moet er weinig geloof gehecht worden aan deze doorgaans niet van fantasie verstoken geschiedschrijver¹⁷⁰. Mocht er toch een grond van waarheid in zitten, dan leert het ons nog weinig over de geschiedenis van Werken, daar er later geen enkele band tussen Werken en Sint-Omaars of de Sint-Bertijsabdij blijkt bestaan te hebben.

Even weinig leert ons de losse vermelding in de 9e eeuwse *Translatio* van de heiligen Marcellinus en Petrus van een „*ancilla pertinens ad episcopium Turnacense de villa que Werecundia nominatur*”¹⁷¹, tenzij men uit het feit dat deze lijfeigene uit Werken aan de bisschop van Noyon-Doornik toebehoorde, de verregaande conclusie wil trekken dat Werken in die tijd, in 828, tot het bisschoppelijk domein behoorde. Deze eventuele band tussen Werken en de bisschop van Noyon-Doornik zou wel een handige verklaring bieden voor het feit dat het altaar van Werken tenslotte in bezit kwam van de Sint-Elooisabdij in het verre Noyon.

Zo ver moeten we het echter niet zoeken. Beperken we ons tot de historische zekerheden.

Met zekerheid kunnen we zeggen dat op 10 april 1135 de Sint-Elooisabdij van Noyon door paus Innocentius III werd bevestigd in het bezit van het altaar van Werken¹⁷². Wanneer dit altaar door de abdij werd verworven valt op het eerste gezicht moeilijk uit te maken.

Deze Sint-Elooisabdij werd rond het midden van de 8e eeuw gesticht en figureerde tijdens de eerste eeuw van haar bestaan steeds onder de bezittingen van het bisdom Noyon¹⁷³. Na de Noormanneninvallen treft men in Sint-Eloois nog slechts kanunniken aan. Na een vergeefse hervormingspoging onder bisschop Radulf (950-952) lukte het tenslotte bisschop Liudulf (977-988) om er opnieuw monniken in te voeren. Dan nog verschijnt Sint-Eloois met zijn bezittingen onder de bezittingen van het *episcopium* van Noyon.

In geen enkele van de bevestigingsoorkonden voor de bisschoppelijke kerk noch voor Sint-Eloois in het bijzonder vinden we Werken terug vóór 1135¹⁷⁴. Met tamelijk grote zekerheid kunnen we dus stellen dat

(170) H. VAN WERVEKE, *Het bisdom Terwaan van den oorsprong tot het begin der veertiende eeuw*, Gent, Parijs, 1924, 125 ev. wijdt een hoofdstuk aan deze auteur en zijn bronnen en komt tot de conclusie dat hij totaal onbetrouwbaar is.

(171) *Einhardi Translatio et Miracula SS. Marcellini et Petri*, ed. G. WAITZ, *M.G.H.*, SS. XV, Hannover, 1887, 261.

(172) Ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden in Frankreich. Neue Folge*, VII, (*Nördliche Ile-de-France und Vermandois*), Göttingen, 1976, 293-294, n° 46.

(173) IDEM, *ibidem*, 118-121.

(174) — Karel de Kale, 842, ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve roi de France*, I, Parijs, 1943, 34-37 n° 14 geeft geen opsomming in detail van de bezittingen.

— Karel III, 893-903, ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple, roi de France*, I, Parijs, 1940, 1-4 geeft enkele recent verworven goederen waaronder Aartrijke.

— Lodewijk IV, 945 juni 26, ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Louis IV roi de France* (936-954), Parijs, 1914, 64-66 n° XXVI geeft geen opsomming in detail van de bezittingen.

het altaar van Werken tussen 1126¹⁷⁵ en 1135 in het bezit van de Sint-Elooisabdij is gekomen. Werken staat hierin niet alleen. De *Gallia Christiana* vermeldt aan het eind van de 11e en in de eerste helft van de 12e eeuw verscheidene altaarschenkingen ten voordele van Sint-Eloois¹⁷⁶. Bij het lezen hiervan trof ons niet in het minst de notitie „... quo etiam anno [1130] recepit ab eodem [Simon van Vermandois, bisschop van Noyon-Doornik] altare de Vercheri sine persona tenendum”¹⁷⁷. Nergens elders wordt dit *Vercheri* of iets dergelijks nog onder de bezittingen van Sint-Eloois vermeld, zodat bij ons de vraag rees of het hier niet om een beschrijving van Verchin = Werken gaat — in 1135 wordt Werken als Werchin vermeld — en we hier dus niet op het spoor waren van de schenkingsoorkonde van het altaar van Werken aan Sint-Eloois. Het archief van de abdij werd echter reeds in het Ancien Régime herhaaldelijk door oorlogsgeweld geteisterd; „die Revolution besorgte das übrige” bericht Lohrmann¹⁷⁸. Originelen en cartularia zijn verdwenen. Gelukkig hebben 17e en 18e eeuwse erudieten vóór de definitieve teloorgang nog heel wat archiefmateriaal gekopieerd. Alzo kwamen we toch nog op het spoor van twee notities betreffende deze schenking van 1130¹⁷⁹. Een eerste is opgenomen in een geschiedenis van Sint-Eloois in het 17e eeuwse *Monasticon Benedictinum* en luidt: „La première donation faite à l'abbaye de St. Eloy par l'évêque Simon du temps de l'abbé Thierry, fut celle de la paroisse de Werchin en la même (sic) 1130 dont l'acte est passé à Tournay et signé de l'évêque Simon, d'Hériman, d'Othgerus, d'Absalon et de Rainaud abbéz, de Gotherus doyen, de Thierry prevost, de Vauthier chantre, de Hugues chancelier”¹⁸⁰. De tweede vermelding in een 18e

— Lotharius, 979-986, ed. L. HALPHEN en F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis rois de France (954-987)*, Parijs, 1908, 127-129 n° 55 geeft in detail de bezittingen van Sint-Eloois; Werken wordt niet vermeld, wel een tiental andere bezittingen die in 1135 samen met Werken in Sint-Elooisbezit worden bevestigd.

— Johannes XV, 988 maart, ed. A. LEFRANC, *Histoire de la ville de Noyon et de ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Parijs, 1887, 180-181, n° 2bis vermeldt 12 bezittingen die ook in 1135 worden bevestigd, Werken niet; wel vinden we er bovendien Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel en Vlissegem die later nergens meer onder de Sint-Elooisbezittingen zijn terug te vinden.

— (Johannes XV, 988 maart), vervalst vóór 1063, ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden*, VII, 232-234 n° 5.

— Lodewijk VI, 1126 vóór 3 oogst, ed. A. LEFRANC, *Histoire de Noyon*, 186-188 n° 7 onder foute datering (cf. O. GUYOTJEANNIN, *Noyonnais et Vermandois au Xe et XIe siècles: la déclaration du trésorier Guy et les premières confirmations royales et pontificales des biens du chapitre cathédral de Noyon*, Bibliothèque de l'École des Chartes, CXXXIX, 1981, 173 en A. LUCHAIRE, *Louis VI le Gros. Annales de sa vie et de son règne (1081-1137)*, Parijs, 1890 (Brussel, 1964), 171-172, nr. 370).

(175) Datum van de laatste bevestigingsoorkonde waarin Werken niet wordt vermeld.

(176) *Gallia Christiana*, IX, Parijs, 1751, 1065.

(177) IDEM, *ibidem*, 1065.

(178) D. LOHRMANN, *Papsturkunden*, VII, 121.

(179) Hierbij zijn we dank verschuldigd aan G. Declercq die ons hielp in onze zoektocht.

(180) Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Latin, 12669 f° 74 r° - v°.

eeuwse regestenlijst luidt als volgt: „130 (sic) [1130]. *Theodorico abbati ind. 8, epac. 9, concurr. 1º, Symon Tornacensis et Noviomensis episcopus donavit altare de Verchin sine persona tenendum... testes notati: Herimannus abbas procul dubio S. Martini Tornacensis, Otgerus abbas, Absalon procul dubio S. Amandi, Rainardus abbas...*”¹⁸¹.

Aangezien de 18e-eeuwse notitie meer dateringselementen bevat dan de 17e-eeuwse tekst mogen we besluiten dat beide niet op elkaar, maar op een oudere tekst teruggaan, waarvan we redelijkerwijze mogen aannemen dat het de schenkingsoorkonde zelf betreft, in origineel of kopie in een thans verloren cartularium.

Voor hen die zouden twifelen aan de echtheid van deze oorkonde deze kleine uitweiding:

De dateringselementen kloppen met het gegeven jaartal 1130. De indictie van 1130 vóór 1 september is 8, de epacte van 1130 is 9. Enkel wat de concurrenten betreft kan er enige twijfel zijn. De notitie geeft 1 daar waar het voor 1130 eigenlijk 2 moet zijn, tenzij men aanneemt dat de concurrenten wisselden op 1 maart¹⁸², wat dan de oorkonde zelf zou dateren op 1130 vóór 1 maart. Veel belang moet hier echter niet aan gehecht worden.

Belangrijker is de getuigenlijst. Ook hier geen enkele contradictie. We vinden er Herman, abt van Sint-Maartens in Doornik (1127 - 1147)¹⁸³, Otger, zonder twijfel abt van Sint-Medardus, het latere Saint-Nicolas-des-Prés, in Doornik (1125 - 1139)¹⁸⁴, Absalon, abt van Saint-Amand-les-Eaux (1124 - 1145)¹⁸⁵ en Rainard, abt van Sint-Bartholomaeus in Noyon (vermeld 1123 - 1130)¹⁸⁶. Dezelfde abten getuigen in het zelfde jaar 1130 samen in een eveneens Doornikse oorkonde, waarmee Simon van Vermandois burgers van Doornik excommuniceerde¹⁸⁷. Waarschijnlijk werden beide oorkonden rond de zelfde tijd ter gelegenheid van een Doornikse synode uitgevaardigd.

Behalve de voornoemde abten getuigen in de schenkingsoorkonde van

(181) Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Latin, 13817 fº 222 rº

(182) E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960, 39-40.

(183) U. BERLIERE, *Abbaye de Saint-Martin de Tournai*, *Monasticon Belge*, I, Maredsous, 1890-1897, 276-277.

(184) U. BERLIERE, *Abbaye de Saint-Nicolas-des-Prés*, *Monasticon Belge*, I, 429-430.

(185) H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand dès origines à 1340*, Parijs, 1962, 162-163.

(186) *Gallia Christiana*, IX, 1116; getuigt in 1130 behalve in de hierondervermelde oorkonde ook nog in twee andere oorkonden van dezelfde bisschop, één voor de van Sint-Maartens-Doornik afhankelijke priorij Sint-Amands, ed. L.A. GORDIERE, *Le prieuré de Saint-Amand de l'ordre des Bénédictins, dépendant de l'abbaye Saint-Martin de Tournay...*, Compiègne, 1886, 155-156, de andere voor Sint-Pieters in Oudenburg, ed. A. MIRAEÛS - J.F. FOPPENS, *Opera diplomatica*, I, Brussel, 1723, 380-381; N. HUYGHEBAERT, *Recherches sur les chanceliers des évêques de Noyon-Tournai*, *Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique*, 35e congres, Kortrijk, 1953, 671 meent dat het om een falsum gaat, echter zonder hiervoor enig bewijs aan te voeren.

(187) Ed. *Gallia Christiana*, III, instr. 44-45 nº III; overgenomen in P. ROLAND, *Les origines de la commune de Tournai*, Brussel, 1931, 65 n. 2.

1130 ook nog een aantal funktionarissen uit de bisschoppelijke omgeving in Doornik: Gother deken, Diederik proost, Walter cantor en Hugo kanselier. Dezelfde namen met dezelfde functies eraan gekoppeld vinden we terug in een aantal andere oorkonden van Simon van Vermandois van het zelfde jaar¹⁸⁸. Mensen die wantrouwig staan ten overstaan van lokale geschiedvorsing zullen ons wellicht aanwrijven dat we dit *Werchin* of *Verchin* van 1130 en 1135 zo vanzelfsprekend gelijkstellen met Werken. Louter toponymisch gezien komen hier inderdaad minstens nog vier andere lokaliteiten voor in aanmerking: Verchain-Maugré¹⁸⁹, Verchin-en-Ternois¹⁹⁰, Verquin¹⁹¹ en Warchin¹⁹². Geen enkele van deze plaatsen ligt echter in het bisdom Doornik, maar respectievelijk in Kamerijk, Terwaan, Atrecht en nog eens Kamerijk, wat dus niet te rijmen valt met de duidelijke Doornikse inslag van de schenkingsoorkonde van 1130. Enkel Werken lag in het bisdom Doornik en is daarenboven de enige lokaliteit die in haar verdere geschiedenis banden vertoont met de Sint-Elooisabdij van Noyon.

We kunnen uit dit alles dus wel met zekerheid besluiten dat het altaar van Werken in 1130 via de bisschop van Doornik werd overgedragen aan de Sint-Elooisabdij van Noyon, die alzo één derde van de tienden van Werken verwierf, zijnde de inkomsten verbonden aan het personaat. Wie de eigenlijke schenker was, en of deze na 1130 zelf het *bodium*, zijnde de andere twee derden van de tienden verbonden aan het patronaat, behield, valt voorlopig niet uit te maken.

Omdat hun verdere geschiedenis nogal verstrengeld geraakt en de gang van zaken in Werken anders moeilijk kan verklaard worden, is het nodig onze blik even oostwaarts te verplaatsen naar Handzame en Kortemark.

Ook deze twee plaatsen treden pas echt de geschiedenis in met de schenking van hun altaren. Op 22 januari 1085 bekrachtigde bisschop Radbod van Noyon-Doornik de schenking van de altaren van Handzame en Kortemark aan de abdij van Ename¹⁹³. In deze oorkonde vinden we

(188) Ed. VOISIN, *Notices sur les archidiaques, Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai*, XVI, 1877, 77-78, ed. MIRAEUS-FOPPENS, II, 1313-1314 geeft als cantor Movinus, wat zeer verdacht lijkt daar in deze periode telkens een Walter als cantor fungeert; betreffende de kanselier zie N. HUYGHEBAERT, *Recherches sur les chanceliers, Annales de la Fédération*, XXXV, 665-680.

(189) Dép. du Nord; arr. Valenciennes; cant. Valenciennes-sud.

(190) Dép. Pas-de-Calais; arr. Montreuil-sur-Mer; cant. Fruges.

(191) Dép. Pas-de-Calais; arr. et cant. Béthune.

(192) Prov. Henegouwen; arr. en cant. Doornik.

(193) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 272-273 n° 159; betreffende de abdij van Ename en haar bezittingen in Handzame en Kortemark zie L. MILIS, *De abdij van Ename in de middeleeuwen. Haar bezittingen in de periode 1063-1250, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., XV, 1961, 12, 34 en 37-38; wat de abdij zelf betreft zie L. MILIS, *Abbaye de Saint-Sauveur à Eename*, Monasticon Belge, VII-2, Luik, 1977, 11-52.

alweer geen spoor van de schenker, maar ver moeten we niet zoeken, want uit de hele verdere geschiedenis van Handzame en Kortemark zal duidelijk blijken dat we de schenker moeten zoeken in het huis van Oudenaarde. Anno 1085 betekent dit dus dat de schenker Arnulf I (vermeld 1034/58 - 1065) of Arnulf II (vermeld vanaf 1095/96) moet zijn geweest¹⁹⁴.

Waarom dit huis van Oudenaarde?

In 1155 vinden we hen in de figuur van Arnulf III voor het eerst expliciet in de bronnen geattesteerd in verband met Kortemark¹⁹⁵. Het gaat om een geschil tussen Arnulf en de abt van Ename. Arnulf wou op zijn allodiaal bezit in Kortemark een watermolen oprichten. Daar echter eventjes stroomopwaarts langs de zelfde beek (de Kasteelbeek?) de abdij op haar grond al eerder een watermolen had gebouwd, zou deze laatste door de verhoogde waterstand grote schade ondervinden mocht Arnulf zijn plan ten uitvoer brengen. Daarom werd er onderhandeld opdat Arnulf zijn molen naast de abdijsmolen zou oprichten, deels gemeenschappelijk met de abt. Arnulf zou in ruil daarvoor aan de oostzijde van de molenvijver een stuk van zijn grond afstaan aan de abdij tegen een jaarlijkse cijns.

Wars van het anekdotische vinden we in dit verhaal twee belangrijke elementen: Arnulf, heer van Oudenaarde, heeft in Kortemark allodiaal bezit, en ook de abdij van Ename, sinds 1085 reeds in het bezit van het altaar aldaar, bezit er tevens gronden, meer bepaald grenzend aan die van Arnulf. Dit laat al sterk vermoeden dat ze deze gronden vanwege de heren van Oudenaarde hebben gekregen.

Enkele randdetails nog bij deze oorkonde. De oorkonde, uitgaand van Arnulf zelf, maar wellicht door een monnik geschreven¹⁹⁶, is in Kortemark gedateerd. De belangen van Arnulf en van de abdij in Kortemark waren blijkbaar niet van de geringste. We leren hier ook al de vertegenwoordigers van Arnulf in Kortemark en omgeving kennen, met name zijn *fideles* Gozuinus en Marcilius van Handzame, die we ook later herhaaldelijk terugvinden in oorkonden betreffende deze plaatsen.

In de volgende jaren wordt het abdijsbezit in Kortemark nog uitgebreid door schenkingen van Daniël van Oudenaarde (1158-62)¹⁹⁷ en Mathilde van Oudenaarde (1162-66)¹⁹⁸, en later ook nog in 1186 door Richilde van Oudenaarde „*de reuditibus suis*”, zoals ze oorkondt¹⁹⁹.

De abdij was ter plaatse al goed ingeburgerd zo blijkt uit het feit dat één van haar monniken, Siger, afkomstig was van Kortemark²⁰⁰.

(194) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 425.

(195) Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, Brugge, 1881, 43-44 n° 43; zie ook L. MILIS, *De voogdijregeling voor Ename in 1064 opnieuw onderzocht, Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge*, CV, 1968, 143-144.

(196) Het origineel is echter niet bewaard, zodat de hand niet kan worden gecontroleerd.

(197) Ed. L. MILIS, *De onuitgegeven oorkonden van de Sint-Salvatorsabdij te Ename voor 1200*, Brussel, 1965, 20 n° 27 (1).

(198) Ed. L. MILIS, *De onuitgegeven oorkonden*, 20 n° 27 (2).

(199) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Ename*, 71-72 n° 82.

(200) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Ename*, 52-53 n° 57 en 386.

Monnik Gozmar was wellicht ook uit Kortemark of Handzame afkomstig, daar zijn broer en moeder er gronden aan de abdij schonken ²⁰¹. Zoals Marcilius en zijn broers ter plaatse zaken van Arnulf behartigden, zo had de abdij in 1183 haar monnik Reinerus ter plekke ²⁰².

Uit 1183 en 1185 zijn lijsten bewaard waarin de inkomsten van de abdij te Handzame en Kortemark worden opgesomd ²⁰³. Het zijn, zo blijkt uit de inhoud van de stukken, inkomsten uit vrij recente schenkingen, waarvan voor sommige zelfs een echte *notitia* wordt ingelast. Het eigenlijke centrale abdijsbezit dat rechtstreeks werd geëxploiteerd wordt niet opgenomen. Slechts terloops staat er voor Kortemark „*prope curtem nostram*” ²⁰⁴; ook de molen van hierboven wordt slechts indirect vermeld ²⁰⁵. De schenkingen en daaruit voortvloeiende inkomsten zijn zeer verscheiden en vaak slechts vaag omschreven zodat ze onmogelijk concreet zijn te schatten. In elk geval heeft de abdij zich aan het eind van de 12e eeuw al een behoorlijk bezit weten te vergaren in Handzame en Kortemark.

Dat wordt in 1219 nog uitgebreid wanneer Arnulf IV van Oudenaarde de twee delen van de tienden van Kortemark, Handzame én Werken die hij tot dan toe in zijn bezit had, aan de abdij schenkt ²⁰⁶.

Laten we Werken nog heel even terzijde. Wat Kortemark en Handzame betreft is het duidelijk dat het om het *bodium* gaat, de inkomsten die aan de eigenaar van de kerk toekomen, daar waar het andere derde deel, het *altare* al sinds 1085 in bezit van de abdij was. Dat de heren van Oudenaarde in 1219 nog dit *bodium* in hun bezit hielden confirmeert natuurlijk nog eens ten stelligste de hypothese dat de altaren in 1085 ook van hen afkomstig waren.

We kunnen dus stellen dat vóór 1085 de heren van Oudenaarde de volwaardige bezitters waren van de eigenkerken van Kortemark en Handzame en er ook een niet onaanzienlijk allodiaal bezit hadden. Zij waren er de heren — in 1185 worden er zelfs hun schepenen vermeld ²⁰⁷ — en uit een deel van hun bezittingen werd de kern van het domein van de abdij van Ename ter plaatse opgebouwd.

In 1219 werden echter door Arnulf ook nog twee delen van de tienden van Werken aan de abdij geschonken.

Daarom terug westwaarts en eerst een stuk terug in de tijd. Na de vorige vermelding in 1135 verschijnt Werken de eerstvolgende keer in de bronnen in 1157, meer bepaald in een oorkonde van Godescalc, bisschop van Atrecht, waarin deze een aantal schenkingen bevestigt die voorheen gedaan zijn ten voordele van Château-l'Abbaye ²⁰⁸. Onder deze

(201) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 384 en 387.

(202) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 63-64 n° 69.

(203) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 384-387 n° 422-423 en 379-382 n° 420.

(204) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 386.

(205) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire l'Eename*, 386.

(206) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 101 n° 126.

(207) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 380.

(208) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 4-5.

schenkingen zijn er een aantal van Everard II-Radulf, burggraaf van Doornik en heer van Mortagne, waarschijnlijk daterend van rond het midden van de 12e eeuw of iets vroeger, ter gelegenheid van de restauratie van Château-l'Abbaye door deze Everard II²⁰⁹. Onder deze schenkingen „*et aliam [decimam piscium] quam apud Werkin, ex piscibus qui palenc vulgo nominatur, jure hereditario tenuerat*”²¹⁰. De heren van Mortagne bezaten dus tot rond het midden van de 12e eeuw minstens een deeltje van de tienden van Werken, namelijk de palingtiende, en dat op erfelijke wijze.

Waren zij er de heren? Bezaten zij er ooit alle tienden en zijn zij het die in 1130 het altaar van Werken aan Sint-Eloois van Noyon schonken? Het zijn vragen die hier natuurlijk rijzen, maar, zeker voorlopig nog zonder antwoord blijven.

Het wordt dus helemaal dubieus wanneer in 1213 niet de heer van Mortagne, zoals men zou kunnen verwachten, maar uitgerekend Arnulf IV van Oudenaarde, heer van het naburige complex van Handzame-Kortemark, twee derden van de tienden, het *bodium* van Werken samen met dat van Handzame en Kortemark aan Ename schenkt.

Deze tiendentransactie gaf aanleiding tot het ontstaan van een groot aantal oorkonden, die in de uitgave van Piot een vaak foutieve of op zijn minst onnauwkeurige datering meekregen. Voor een goede interpretatie kunnen ze best eerst eens in een juiste chronologische volgorde gerangschikt worden.

1. 1219 [april 7²¹¹ - mei²¹²] (Piot n° 126)

Arnulf van Oudenaarde schenkt de twee delen van de tienden van Kortemark, Handzame en Werken die hij tot dan toe hield, aan de abdij van Ename.

2. 1219 mei (Piot n° 427)

Jan III, bisschop van Kamerijk, oorkondt dat zijn verwant Arnulf van Oudenaarde de tienden die hij bezat in Kortemark en Handzame onder het personaat van Ename, en in Werken onder het personaat van Sint-Eloois van Noyon, aan de abdij van Ename heeft geschonken in ruil voor een aantal gronden.

(209) A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, I, 329-332 en A. BOCQUILLET, *Les origines de Château-l'Abbaye*, *Revue Tournaisienne*, IV, 1908, 157-163.

(210) A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 4-5; „en een andere (tiende), de vистиende, die hij erfrechtelijk in Werken hield, op de vissen die in de volkstaal paling genoemd worden”.

(211) A.h.v. de paasstijl.

(212) Datum van de bevestigingsoorkonde door Jan III bisschop van Kamerijk (2).

3. S.d. [1219 mei ²¹³ - juli 27 ²¹⁴] (Piot n° 127)

Jan III, bisschop van Kamerijk, informeert de abt en het convent van Sint-Eloois van Noyon erover dat Arnulf van Oudenaarde de tienden die hij bezat in Werken onder hun personaat, aan de abdij van Ename heeft geschonken.

4. 1219 ²¹⁵ [mei ²¹⁶ - 1220 maart 28] (Piot n° 129)

Abt Radulf en het convent van Sint-Eloois van Noyon die het personaat van Werken bezitten, vermelden dat abt Siger en het convent van Ename hen om toestemming hebben gevraagd omtrent de verwerving van de tienden die Arnulf van Oudenaarde in Werken hield. Ze staan het toe.

5. 1219 [feb. 17 - maart 28 ²¹⁷] (Piot n° 128)

Walter [van Marvis], bisschop van Doornik bevestigt de schenking door Arnulf van Oudenaarde van twee delen van de tienden van Kortemark, Handzame en Werken (met inlassing van 1 en 4).

6. 1221 [april 11 - 1222 april 2] (Piot n° 138)

Arnulf van Oudenaarde oorkondt dat Michael van Bachforde voor zijn baljuws de tienden die hij in Kortemark hield aan de abdij van Ename heeft verkocht.

(213) Wellicht niet vóór 2.

(214) Door Jan III.

(215) Volgens de uitgave van Piot 1218, maar het weliswaar bevekt origineel (R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 2596) laat toch toe te lezen „ducentesimo XIX°”.

(216) Niet vóór 3.

(217) Piot dateert deze oorkonde ca. 1219, terwijl hij in de tekstuitgave „datum anno M.CC.XXIII°” geeft. Een aandachtige kijk op het beschadigde origineel (R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 2518) maakt al meteen duidelijk dat er staat „M^o.CC^o.XVIII°” wat trouwens ook in de kopies (ib., 79 f° 256-257; 84 f° 17-20) wordt hernomen, in het laatste geval zelfs als „M^o.CC^o decimo nono”. M. NUYT-TENS, *Inventaris van het archief van de abdij van Ename*, Brussel, 1980, 225 n° 2518 geeft zonder enig woord uitleg de op het eerste gezicht merkwaardige datering sept. 1219 - 16 feb. 1220. Enig speurwerk laat ons vermoeden dat de archivaris te rade is gegaan bij C. Vleeschauwers, die geeft immers dezelfde datering in C. VLEESCHAUWERS en M. VAN MELKEBEEK, *Le rôle de l'entourage des évêques de Tournai (1146-1300) dans la chancellerie épiscopale (avec relevé des sceaux)*, *Mémoires de la Société Royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai*, II, 1981, 45 en 66. Deze datering is gebaseerd op het zegel van Walter van Marvis. Vleeschauwers meent op het zwaargheavende zegel geen sporen te zien van een kromstaf en een zegenend gebaar van de afgebeelde figuur, waaruit hij besluit dat Walter van Marvis nog maar elect was en nog niet tot bisschop gewijd (verkozen in sept. 1219, gewijd 17 feb. 1220). Ons inziens is dit een nogal verre gaande conclusie. Ten eerste menen wij op het zegel wel enig spoor van een staf te zien; ten tweede noemt Walter van Marvis zichzelf hier bisschop en geen elect zoals hij dat wel doet in een oorkonde van jan. 1220 (VLEESCHAUWERS en VAN MELKEBEEK, 45). Ons inziens lijkt de wijdingsdatum van Walter dus een juistere datum post quem, wat rekening houdend met de paasstijl bovengaande datering oplevert.

7. 1221 [april 11 - 1222 april 2] (Piot n° 137)

Jan, monnik van Sint-Eloois van Noyon en prior van Wavrin, laat weten dat Boudewijn Bochard de tiende die hij in Werken van Sint-Eloois hield, verkocht heeft aan de abdij van Ename.

8. 1201 (sic) [1221 april 11 - 1222 april 2²¹⁸] (Piot n° 425)

Radulf abt en het convent van Sint-Eloois in Noyon oorkonden dat, waar het personaat van de kerk van Werken hun abdij toebehoort, en twee delen van de tienden (= het *bodium*) uit leke handen aan de abdij van Ename zijn overgegaan, deze laatste nu ook eerst $\frac{2}{3}$, later nog $\frac{1}{3}$ van het derde deel van de tienden (= de inkomsten van het personaat) heeft verworven.

9. 1224 [april 14 - 1225 maart 29] (Piot n° 145)

Radulf abt en het convent van Sint-Eloois van Noyon bevestigen dat de abdij van Ename na de twee derden nu ook het laatste derde van de tienden van Werken heeft verworven.

10. S.d. [grosso modo 1219 - 1224] (Piot n° 134)

Arnulf van Oudenaarde brengt zijn baljuws van Kortemark en omgeving en zij die om dezelfde reden daar zijn, op de hoogte van het feit dat hij de tienden die hij had te Kortemark, Handzame en werken aan de abdij van Ename heeft overgelaten, waarvan de helft voor de abt, de andere helft voor het convent, en hij vraagt hen de monnik die vanwege de abdij daar in afzondering zit ter administratie van die tienden en voor andere zaken, met raad en daad te steunen bij de inning of verkoop van tienden.

Dit dossier kan verder aangevuld worden met een aantal latere en naar inhoud minder belangrijke oorkonden betreffende tiendentransacties²¹⁹.

Resumeren we nu even de toestand betreffende de tienden van Werken bij het begin van de 13e eeuw. Eén derde van de tienden was in handen van de Sint-Elooisabdij van Noyon, namelijk het deel verbonden aan het personaat, dit ten gevolge van de altaarschenking uit 1130. De andere twee derden, het *bodium*, was in 1219 in handen van Arnulf IV van Oudenaarde, die het toen afstond aan de abdij van Ename. Deze abdij verwierf in 1221 tenslotte ook, tegen betaling van een jaarlijkse

(218) De inhoud van deze oorkonde verwijst overduidelijk naar 6 en 7 en kan onmogelijk uit 1201 stammen zoals in het origineel staat vermeld. Het kan hier enkel om een fout van de scribent gaan. We geloven niet dat het om zo'n plumpe vervalsing kan gaan. De kopiïst van cartularium 3 (R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 79, 180) corrigeerde ook al naar „M^o.CC^o.XX°.I^o”.

(219) Piot n°s 146, 148, 171, 176, 285, 286, 329; R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 2587 en fonds Beaulieu Petegem, 45; Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Latin, 13817 f° 222 r°.

cijns, de inkomsten uit het personaat welke de Sint-Elooisabdij tot dan toe in leen had gegeven.

Waar haalt Arnulf IV in 1219 die tienden van Werken vandaan? Wat is de rol van het huis van Mortagne in Werken? Hoe verhouden zich die twee families in Werken?

In 1157 hadden de heren van Mortagne zoals we zagen een deel van de tienden van Werken in erfelijk bezit. Uit de verdere geschiedenis blijkt dat zij er de heren zijn. In 1228 heeft de heer van Mortagne er zijn baljuw, Gosuin van Zedelgem, en zijn leenmannen²²⁰. Nog in 1228 hield Boudewijn Bochart in Werken een leen van de heer van Mortagne²²¹. In augustus 1255 schonk Arnulf heer van Mortagne en burggraaf van Doornik aan zijn abdij van Château-l'Abbaye een rente van 30 pond parisis „*assenées sur mes prés de Werkin*” welke ze moeten aanwenden voor de aankoop van wijn²²². Tien jaar later wordt dit nog eens bevestigd: „*et ces XXX lib. de rente par an... je les ai assenées à prendre... à tous mes cens de Werkin*”²²³. Deze oorkonde is gedateerd „*en le glise de Werkin*”. Nog vijf jaar later, op 30 april 1270, gaf Jan, heer van Mortagne aan de zelfde abdij een nieuwe rente van 30 pond in ruil voor die welke ze in Werken hadden, omdat het familiebezit in Werken aan zijn broer Thomas was toegewezen²²⁴. Het is deze Thomas van Mortagne die enkele jaren later de ganse heerlijkheid Werken met afhankelijkheden zal verkopen aan graaf Gwijde van Dampierre²²⁵.

Het lijkt dus geen twijfel: de heerlijkheid Werken behoorde toe aan de heren van Mortagne. Waarschijnlijk waren het dus ook zij die in 1130 het altaar van Werken aan Sint-Eloois van Noyon schonken, wat dus exact past in de Doornikse context van de schenkingsoorkonde.

Waarom komt dan in 1219 Arnulf IV van Oudenaarde op de proppen met twee derden van de tienden van Werken?

De aloude band tussen de twee families kan ons inziens hier moeilijk als verklaring dienen. Zoals gezegd was de Everard-Radulf die zich ca. 1075-80 meester maakte van het burggraafschap van Doornik en de heerlijkheid Mortagne een kleinzoon van Ingelbrecht II van Petegem²²⁶. Het was zijn oom Hugo die de heerlijkheid Oudenaarde erfde en zo aan de basis stond van het geslacht van de heren van Oudenaarde. Deze gemeenschappelijke basis uit het midden van de 11e eeuw kan 150 jaar later aan Arnulf IV toch geen prerogatieven hebben verschaft om in Werken te opereren.

(220) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 138-139 n° 171.

(221) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 138-139 n° 171.

(222) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 111-112 n° 91.

(223) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 141-143 n° 116.

(224) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 170-171 n° 135.

(225) Zie verder.

(226) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 46-49 en II, 157, 425 en 444.

We moeten de verklaring dus elders zoeken.

We vinden inderdaad nog een ander recenter raakpunt tussen beide families dat ons op een goed spoor kan brengen.

Met name Giselbrecht II van Oudenaarde (vermeld 1166? - † vóór 1182) was gehuwd met Richildis van Doornik (vermeld 1187 - 1219)²²⁷. Deze Richildis was het enige kind uit het eerste huwelijk van Everard III-Radulf burggraaf van Doornik en heer van Mortagne²²⁸. Het burggraafschap en de heerlijkheid gingen later over naar haar halfbroer uit het tweede huwelijk van Everard III, Boudewijn. Diens zoon Everard IV-Radulf was burggraaf en heer van Mortagne ten tijde van de schenking van de tiende van Werken door Arnulf IV van Oudenaarde. Deze Arnulf nu is uitgerekend de zoon van Giselbrecht en Richildis²²⁹. De hypothese ligt dan ook voor de hand dat het via de bruidsschat van Richildis is dat de bezittingen van het huis van Mortagne in Werken in Oudenaardse handen terecht kwamen. Misschien juist dit Werken omdat de heren van Oudenaarde in de buurt al bezittingen hadden. Men kan hier een parallel trekken met het duidelijker geval van de heerlijkheid Feignies²³⁰ die onder het huis van Mortagne ressorteerde, maar via de bruidsschat van de zelfde Richildis in het bezit kwam van de heren van Oudenaarde²³¹.

Voor deze hypothese pleit ook het feit dat Richildis in 1219 als eerste getuige staat vermeld onder de schenkingsoorkonde van de tienden van Kortemark, Handzame en Werken²³². Nergens elders treedt Richildis als getuige op in een oorkonde van Arnulf IV. Men merke ook op dat haar man Giselbrecht van Oudenaarde inmiddels al bijna veertig jaar gestorven is en Richildis zelf ondertussen ook al jaren hertrouwd is met Walter van Zottegem en dus eigenlijk geen echte banden meer heeft met het Oudenaardse huis²³³.

In het licht van deze hypothese valt ook de oorkonde van 1228²³⁴ beter te begrijpen. Hierin doen een aantal mensen afstand van hun aanspraken op tienden in Kortemark, Handzame en Werken. Voor Kortemark en Handzame gebeurt dat voor de leenmannen en de schepenen van Arnulf van Oudenaarde in Kortemark. Voor de tienden van Werken gebeurt dat voor de baljuw van Werken en de leenmannen aldaar van Mortagne, waarna ze voor dezelfde zaak nog eens voor Arnulf zelf moeten verschijnen, „*coram me [Arnulphum], eo quod essem superior baillivus de Mortania*”. Arnulf beschouwt zichzelf dus als opperbaljuw over de bezittingen van Mortagne in Werken, „*superior ballivus super terra de Mortania*” herhaalt hij even verder nog eens. Dit recht op supervisie gold wellicht zolang Richildis leefde²³⁵, want na 1228 vinden we geen enkel

(227) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 159 en 165.

(228) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 158-159.

(229) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 426-427.

(230) Dép. du Nord; arr. Avesnes-sur-Helpe; cant. Bavay.

(231) A. D'HERBOMEZ, *Les châtelains de Tournai*, I, 319-320.

(232) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 101 n° 126.

(233) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 159.

(234) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 138-39, n° 171.

(235) Ze wordt na 1219 nergens meer vermeld; E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 165.

spoor meer weer van Oudenaardse aanspraken op Werken. De heren van Mortagne zijn dan weer eigen baas.

Samengevat kan dus gesteld worden dat door het huwelijk van Richildis met Giselbrecht Werken tijdelijk onder controle kwam van het huis van Oudenaarde, van welke situatie Arnulf IV ten volste heeft geprofiteerd door de twee derden van de tienden van Werken die hij alzo in handen kreeg aan „zijn” abdij van Ename te schenken. Nadien kreeg het huis van Mortagne dus een geamputeerde heerlijkheid terug.

Volgens de normale gang van zaken had men kunnen verwachten dat in de golf van tiendenoverdrachten van heren aan de abdijen, de heren van Mortagne hun tienden van Werken aan Sint-Eloois van Noyon, of misschien eerder nog aan „hun” abdij van Château-l'Abbaye zouden geschonken hebben.

Arnulf beschikte er anders over.

Op het verdere verloop van de geschiedenis van Werken tijdens de middeleeuwen hoeven we niet al te diep meer in te gaan. Enerzijds zijn de gebeurtenissen al voldoende aan bod gekomen in oudere lokale werkjes²³⁶, anderzijds zijn ze voor ons onderwerp nog slechts van indirect belang.

Een eerste punt betreft de reeds aangehaalde verkoop van de heerlijkheid Werken met afhankelijkheden door Thomas van Mortagne, broer van Jan, burggraaf van Doornik, aan Gwijde van Dampierre. Dit is geschied in of kort vóór februari 1279, datum van de oorkonde waarin de graaf vermeldt dat hij de heerlijkheid heeft gekocht, „*comme je novielement aie achaté a monseigneur Thumas de Mortaigne toute la terre de Werkin et les appartenances*”, en dat hij haar in leen heeft gegeven aan zijn vrouw Isabella²³⁷.

Van het jaar daarop dateert nog een bevestigingsoorkonde hiervan²³⁸, alsook een oorkonde betreffende de nieuwe organisatie van de heerlijkheid samen met die van Wijnendale en Torhout-hoek onder één schepenbank²³⁹.

De reden van de verkoop ligt waarschijnlijk bij de financiële perikelen van Thomas van Mortagne. Het huis van Mortagne vormt in deze periode immers het voorbeeld bij uitstek van adel in geldnood²⁴⁰. Vanaf 1275 vinden we in de bronnen herhaaldelijk Mortagnes met schuldenlast, wat soms aanleiding gaf tot verkoop van goederen. Zo verkocht burggraaf Jan van Doornik, de broer van Thomas, in de periode 1277-79 al zijn *allogia* in Doornik aan graaf Gwijde om ze dan terug in leen te nemen²⁴¹.

(236) Zie noot 2 en 3.

(237) Ed. B. SLEMBROUCK, *Werken*, 238-239 naar L. GILLIODTS - VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, V, Brussel, 18, 118.

(238) Ed. B. SLEMBROUCK, *Werken*, 231 naar L. GILLIODTS - VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, VI, 318-319.

(239) Ed. B. SLEMBROUCK, *Werken*, 231-232 naar L. GILLIODTS - VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, VI, 318-319.

(240) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 351-381.

(241) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 351-381.

Het jaarlijks inkomen van zijn dochter Maria, burggravin, wordt in 1291 op 1058 pond parisis geschat, maar ze had toen al 4500 pond parisis schulden, wat vijf jaar later zou opklimmen tot 6 à 7000 pond ²⁴².

Thomas van Mortagne deelde wellicht in de financiële malaise en heeft zich dan ook ontdaan van zijn verafgelegen heerlijkheid, ten voordele van de graaf die daar meteen kon van profiteren om zijn heerlijkheid van Wijnendale gevoelig uit te breiden. Gwijde nam alle kansen in die richting te baat, zo blijkt uit het feit dat hij in 1286 ook al in Handzame tienden bezat ²⁴³ en in 1289 als leenheer optrad voor goederen in Handzame en Kortemark ²⁴⁴, wellicht rechten die hij ook daar had gekocht.

In 1287 stichtten Gwijde en Isabella in hun Werken een Clarissenklooster ²⁴⁵. Deze kloosterlingen zouden slechts korte tijd in Werken blijven. Vanaf 1289 werden al verhuisplannen gemaakt, die tenslotte in 1292 werden uitgevoerd. De kloosterlingen kregen namelijk van Isabella een nieuw klooster in Petegem bij Oudenaarde, dat de graaf in 1286 ook al had opgekocht van Arnold van Cysoing ²⁴⁶.

In 1295 vestigden zich nieuwe kloosterlingen te Werken in het door de Clarissen verlaten pand. Het waren de cisterciënzerinnen van Hemelsdale, afkomstig uit Zillebeke ²⁴⁷. In de 16e eeuw zouden ze na enkele omzwervingen op vlucht voor de godsdiensttroebelen ten slotte in Brugge terecht komen. Heel deze kloostergeschiedenis raakt echter nog nauwelijks onze problematiek, zodat we ons overzicht hier kunnen afsluiten.

Wat kunnen we besluiten?

Eén zaak is al zeker duidelijk: de Vlaamse graven hebben vóór het eind van de 13e eeuw in Werken, evenmin als in Handzame en Kortemark enig recht of bezit. In Handzame en Kortemark zijn de heren van Oudenaarde van oudsher baas, in Werken de heren van Mortagne. Aangezien beide families teruggaan op het primitieve huis van Petegem, ligt het, zoals eerder gesuggereerd voor de hand dat Werken en Handzame-Kortemark ook op één primitief geheel teruggaan. Hiervoor kon echter geen enkel extra historisch argument worden aangevoerd.

Er dient tenslotte in het kader van het archeologische project in Werken nog op gewezen dat in de middeleeuwse bronnen nergens enig spoor is terug te vinden van de versterking die er op de „Hogen Andjoen” moet zijn geweest. We kunnen enkel met zekerheid zeggen dat ze in de volle middeleeuwen moet hebben toebehoord aan het huis van Mortagne, en zodoende in 1279 overging in grafelijke handen. Nog in 1662 was de

(242) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 360 en 381.

(243) Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 307, n° 329.

(244) R.A. Ronse, *fonds abdij Ename*, 2587.

(245) B. SLEMBROUCK, *Werken*, 154 ev.

(246) M. HOEBEKE, *De proosdij te Petegem-aan-de-Schelde, Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XVIII, 1976, 236-237 en M. HOEBEKE, *Gwijde van Dampierre scheidt orde te Petegem, Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XIII, 1964, 117; zie ook E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 360.

(247) R. DE GANCK en N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Hemelsdale à Bruges, Monasticon Belge*, III-2, Luik, 1966, 552.

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Blandijnberg 2 - 9000 GENT

mote in bezit van de toenmalige heer van Wijnendale²⁴⁸, ter plaatse rechtmatig opvolger van het grafelijke huis.

Hopelijk werpen de resultaten van het archeologisch onderzoek een nieuw licht op deze problematiek. De voorlopige bevindingen stemmen tot optimisme.

BESLUIT

Buiten de koninklijke domeinen traden in ons studiegebied tijdens de vroege middeleeuwen voornamelijk enkele abdijen als grootgrondbezitter op de voorgrond. Hun grondbezit gaat terug op nog ouder Merovingisch of vroeg-Karolingisch koninklijk of adellijk grondbezit. De Vlaamse graven hebben als opvolgers van het Karolingisch gezag de *fisci* verworven. Dit grondbezit werd uitgebreid; eerst via talrijke usurpaties ten nadele van de abdijen, later via grote ontginningen. Het lijkt er dus sterk op dat, zo de voorouders van Boudewijn I in deze streek al iets bezaten, dat het dan toch zeer beperkt moet zijn geweest.

Daartegenover staat dat we in een zone van Vladslo tot Kortemark, met een aantal lokaliteiten waarvan topografie, toponymie en patrocinia voor een vroeg-middeleeuwse bewoning pleiten, geen sporen van een koninklijk/grafelijk domein of van abdijbezit aantreffen. De vraag stelt zich dan ook of de bezitters die hier later opduiken, in Vladslo de familie van Eilbodo, in Werken-Handzame-Kortemark, en misschien ook in Oudenburg, de familie van Petegem-Oudenaarde, niet de rechtstreekse nakomelingen zijn van de autochtone vroeg-middeleeuwse adel, die elders door hun eigen schenkingen of door grafelijke usurpaties van het toneel verdwenen. De bronnen ontbreken om dit te bewijzen; toch lijkt het ons zeer waarschijnlijk. De Vlaamse graven hebben als nieuwkomers in hun beginperiode zware concurrentie ondervonden vanwege deze autochtone adellijke grootgrondbezitters (cf. Eilbodo in het Kortrijkse), een strijd die pas ten tijde van de grote ontginningen, en wellicht mede daardoor, definitief in het voordeel van de graaf is beslecht.

(248) *Landboek van Werken, opgesteld door François de Pour, 1662, R.A. Brugge, Brugse Vrije, registers, 15630, f° 1 v°.*

ENKELE MIDDELEEUWSE MUURSCHILDINGEN TE GENT - I : GEGEVENS OP BASIS VAN KOPIEËN

door

Max. P.J. MARTENS

Verschillende bronnen leveren het bewijs van de huidige of voormalige aanwezigheid van muurschilderingen in verscheidene Gentse gebouwen en sites¹. Vooreerst vinden wij nog sommige werken op de plaats waar ze eeuwen geleden werden gerealiseerd: de schilderingen in de St-Baafsabdij, in de Bijlokeabdij, Het Dominicanenpand, het Gerard de Duivelsteen, de St.-Baafskathedraal, de St.-Niklaaskerk, het Vleeshuis en in een huis in de Geldmunt.

In de loop van de vorige eeuw of zelfs recentelijk werden sommige muurschilderingen vernield. Men kent de uitvoerige beschrijvingen, de tekeningen, kopieën en de hevige protesten die de toenmalige beschermers van ons cultuurpatrimonium voerden. Men denke hierbij voornamelijk aan het belangrijk ensemble dat zich bevond in het Godshuis van St.-Jan en St.-Pauwel, beter gekend als de Leugemeete in de Brugse Poortstraat, dat in 1911 bij afbraak van de kapel verdween².

Men vindt bovendien meerdere vermeldingen van muurschilderingen en -decoraties in de Gentse archieffondsen.

Van al de Gentse muurschilderingen die men op basis van deze verschillende bronnen vindt, zijn ca. 56 % niet tot ons gekomen. Van bijna de helft van deze verdwenen muurschilderingen kan men zich een beeld vormen aan de hand van kopieën en *calques*. Met andere woorden, een aanzienlijk percentage van de kennis die we van de Gentse muurschilderkunst hebben is gebaseerd op bronnen die gezien hun aard met de grootste nauwgezetheid en omzichtigheid moeten behandeld worden. In deze bijdrage wordt daarom een methode ontwikkeld die toelaat een maximum aan gegevens uit dergelijk materiaal te extrapoleren.

Het spreekt voor zichzelf dat er zich meer muurschilderingen in Gent bevonden dan men nu nog kan achterhalen. Het is echter onmogelijk hiervan een volledig beeld te krijgen. Men kan slechts hopen dat er in de toekomst nog schilderingen aan het licht komen en dat door tot nog toe ongekende bronnen de reeks zou worden aangevuld.

Het besef dat de kennis van de Gentse muurschilderkunst fragmentair is, geeft aanleiding om uitspraken die op algemeen-geldigheid aanspraak

(1) Deze bijdrage is gebaseerd op mijn tot nog toe onuitgegeven licentiaatsverhandeling *De Muurschilderkunst te Gent - XIIde tot XVIde eeuw*, (promotor Prof. Dr. Ir. R.-A. d'Hulst), Rijksuniversiteit Gent, 1983.

(2) Zie voornamelijk A. VAN WERVEKE, *Het Godshuis van St.-Jan en St.-Pauwel te Gent, bijgenaamd de Leugemeete*, in *Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1909. Ik ga hier niet verder in op het ensemble van de Leugemeete. A. Van Werveke deed dit reeds in onderhavig tijdschrift.

maken, te vermijden. Men stelt immers vast dat auteurs zoals Tulpinck³ en Van Caster⁴ zich dikwijls vergisten door alleenstaande feiten te veralgemenen en dat andere, zoals Philippe⁵ zich in hun algemene beschouwingen beperkten tot het opsommen van enkele gemeenplaatsen. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de genoemde auteurs de muurschilderkunst in België behandelden, en zich niet lokaal beperkten tot de Gentse producten, waardoor een synthetisch beeld op de muurschilderkunst in onze gewesten voor hen gemakkelijker leek. Een synthese van de gegevens die de studie van de muurschilderingen oplevert, is echter gedoemd om door zijn onvolledigheid, de waarheid op grove wijze tekort te doen. Desondanks kan men uit de analyse van de Gentse schilderingen, een aantal gegevens distilleren die niet direct als vaststaande feiten, doch eerder als indicaties voor feiten kunnen gelden.

Wanneer men zich op basis van een kopie een beeld wil vormen van de oorspronkelijke verschijningsvorm van een werk, is het noodzakelijk de kopie op haar getrouwheid te onderzoeken. Het is hierbij belangrijk om de kopieertechniek te achterhalen en minstens even relevant te weten wie de kopiïst was — of in welk milieu men hem kan situeren — alsook wanneer en waarom de kopie gemaakt werd⁶. Zoals verder zal blijken, heeft men bij de studie van de Gentse muurschilderkunst veelal te maken met *calques*⁷. Dit zijn tekeningen op transparant geolied papier die verkregen werden door de bladen aan de muur vast te hechten en zo de contouren van de onderliggende muurschildering over te nemen. Deze *calques* werden dan meestal op doek gekleefd. Aan de hand van deze werkwijze kan men enkele gegevens betreffende de getrouwheid van de calqueertechniek vooropstellen. Deze techniek biedt de garantie dat de verscheidene gecalqueerde fragmenten van de compositie qua proportie en grootte het origineel in sterke mate benaderen. Het spreekt voor zichzelf dat de *calques* een hoofdzakelijk lineair karakter hebben, een eigenschap die, in zoverre het muurschilderingen betreft die vóór de 15de eeuw tot stand kwamen, overeenstemt met de lineaire stijl van het origineel. Toch moet men hierbij enkele bedenkingen in acht nemen. Friedländer

(3) C. TULPINCK, *Etude sur la peinture murale en Belgique jusqu'à l'époque de la renaissance tant au point de vue des procédés techniques qu'au point de vue historique*, in *Mémoire couronné de l'académie royale de Belgique*, Brussel, 1901, vol. LXI, pp. 1-159; id., *La peinture décorative religieuse et civile en Belgique aux siècles passés*, Brussel, s.d.

(4) P. VAN CASTER, *Rapport sur l'état des peintures murales découvertes en Belgique*, Brussel, 1905.

(5) J. PHILIPPE, *La peinture murale en Belgique des les origines carolingiennes au XVIe siècle*, (doctoraatsverhandeling, K.U.L.), Leuven, 1948.

(6) H. MUND formuleerde in de bijdrage *Approche d'une terminologie relative à l'étude de la copie*, in *Annales d'Histoire de l'Art et d'Archéologie*, Brussel, 1984, pp. 19-31, een voorstel om tot een nauwgezette terminologie te komen aangaande kopieën, replieken, e.d. Deze bijdrage bevat bovendien een uitvoerige bibliografie over deze problematiek.

(7) Deze omstreden franstalige term wordt niet alleen expliciet vermeld, doch ook als enige juiste aanvaard in *Van Dale. Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*, Van Dale Lexicografie, Utrecht, Antwerpen, 1984 i.v. *calque*.

stelde reeds: „*Even the best copyist cannot avoid misunderstandings. The master who works direct from nature and realizes his own vision, has taken in much more than he notes down — what he gives in excerpt (...) The copyist has before his eyes the result of a visual action in which he takes no part. A tiny projection or twist of the original line has a cause which the copyist does not know, a significance of which he is ignorant*”⁸. De functie van een lijn kan bijgevolg door de minste onoplettendheid van de kopiïst verkeerd begrepen worden. Ook het karakter van een lijn kan bij het kopiëren ingrijpende veranderingen ondergaan. Het plaatselijk verbreden of verdunnen van de lijnen in het origineel suggereert dikwijls een zeker volume. Deze stilering van de lijnvoering bepaalt het specifiek karakter. Bij de studie van calques moet men zich bijgevolg steeds de vraag stellen of dit karakter gerespecteerd werd door de kopiïst. De kopiïst loopt immers het gevaar dergelijke aspecten uit het oog te verliezen. Temeer daar hij bij het calqueren vrij snel te werk kan gaan. Kleur en volume werden in de calques meestal slechts oppervlakkig aangeduid. Men kan hier weinig conclusies uit trekken. Het hoeft bovendien geen betoog dat de specificiteit van de techniek van de muurschilderkunst volkomen verloren gaat bij calques.

Gelukkig beschikt men over calques van nog bestaande muurschilderingen zoals deze van het ensemble dat zich bevindt in het refectorium van de voormalige St.-Baafsabdij. Men kan hier dus de kopieën met de originelen vergelijken. Deze calques werden gemaakt door Léon Bressers die instond voor bijna alle calques die hieronder ter sprake komen. Dit feit laat toe de calques ook onderling te vergelijken en hun getrouwheid te verifiëren.

In deze bijdrage zullen achtereenvolgens de muurschilderingen van de St.-Baafsabdij, het Gerard de Duivelsteen, de Wolweverskapel, het St.-Jacobsgodshuis en een schildering van Hugo van der Goes, uitvoerig behandeld worden. De technische en materiële gegevens werden achteraan de tekst opgenomen in een catalogus, met het oog op nauwkeurigheid en volledigheid.

MUURSCHILDINGEN IN DE ST.-BAAFSABDIJ

Het laat 12de-eeuws refectorium van de St.-Baafsabdij wordt aan de N.O.-zijde door drie robuuste rondbogige ramen verlicht. Zowel de dagkanten als de toppen van de rondbogen zijn beschilderd met heiligenfiguren.

Op de linker dagkant van het linker raam is een monumentale, gebaarde heilige aangebracht (cat. nr. 1.A.) (Afb. 1.a.). Hij is gehuld in een roodbruine kazuifel, een licht blauwgroene tuniek, die afgewerkt is met een gele boord, bezet met edelstenen; hieronder draagt hij een groenachtige

(8) M.J. FRIEDLÄNDER, *On Art and Connoisseurship*, (translated from the author's manuscript by Tancred Borenius), derde druk, Londen, 1944, p. 240.

albe. Hij is geschoeid met zwarte sandalen met een kruisvormig motief ; op het hoofd heeft hij een vaalwitte convexe muts, die volgens Béthune een 12de-eeuws type mijter zou zijn ⁹, doch eerder affiniteiten vertoont met Byzantijnse liturgische hoofddeksels. In de linkerhand houdt hij een staf, die uitloopt op een zwarte, ijzeren(?) punt. Met de rechterhand maakt hij de zgn. *more latino*-zegening, m.a.w. de hand in een houding waarbij de wijs- en middenvinger gestrekt en de ringvinger en pink geplooid zijn. Het personage staat, zoals alle andere, op gebogen lijnen, die naar alle waarschijnlijkheid wolken voorstellen. Men kan de figuur op basis van het opschrift *SM*, boven zijn hoofd, als de *H.-Macharius* identificeren. Er bestond in de St.-Baafsabdij voor deze heilige een intense devotie ¹⁰. De heilige staat hier niet afgebeeld met zijn gebruikelijke attributen, een steen en drie nagels, zoals dit het geval is in de crypte van de St.-Baafs-kathedraal. Mogelijk is dit te verklaren door het feit dat de schilderijen in het refectorium van de abdij, enkel door leden van de gemeenschap dienden gezien te worden en bijgevolg enkel als *paradigmata* van het geloof dienst deden en niet als didactische hulp voor een geloofsgemeenschap, zoals dit in een kerk het geval was. Ook het summiere opschrift *SM* moet dusdanig geïnterpreteerd worden. Een vage aanduiding was immers voldoende voor de monniken.

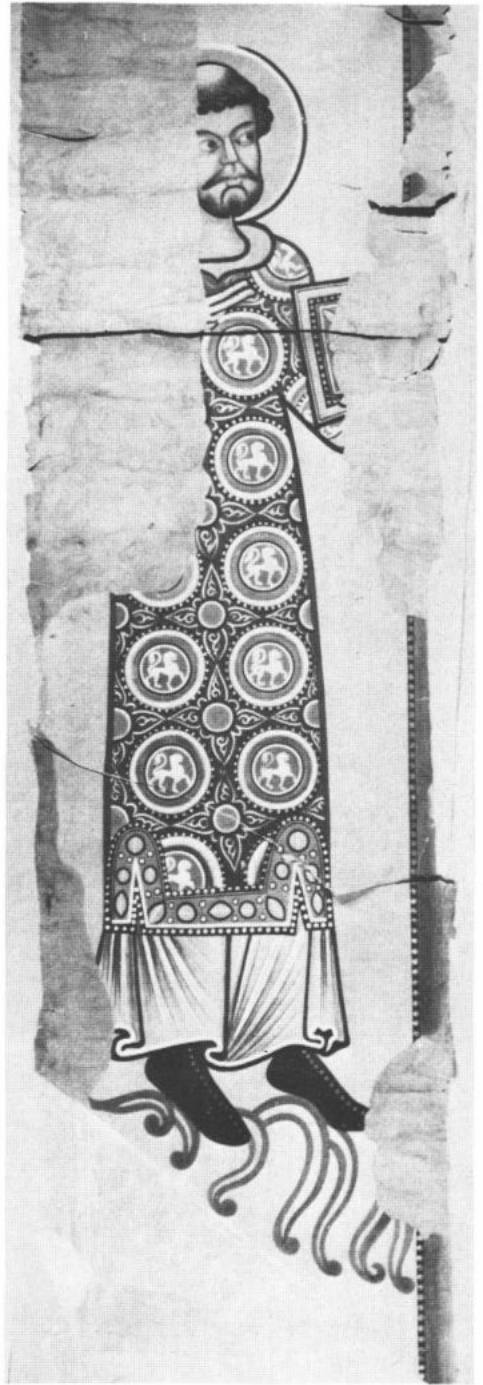
Bij het personage op de rechter dagkant van hetzelfde raam staat geen opschrift (cat. nr. 1.B) (Afb. 1.b). Ook het boek dat hij voor zich houdt, laat niet toe hem te identificeren. Men kan enkel vaststellen dat hij als een diaken is gekleed in een albe en een prachtig gedamasceerde dalmatiek, versierd met blauwe cirkels waarin telkens een wit leeuwje tegen een gele grond staat geschreven. Tussen de cirkels werden eenvoudige bladmotieven aangebracht tegen een paarse grond. Béthune merkte eveneens op dat deze diakenfiguur moeilijk te identificeren is ¹¹.

Beide dagkanten van het raam lopen uit op een rondboog die eveneens beschilderd is. Hierop prijkt een erg geschonden medaillon, waarin men de buste van een personage herkent (cat. nr. 1.C). De resterende letters *Pie* naast de figuur, laten toe hem als *Pietas* (Vroomheid) te identificeren.

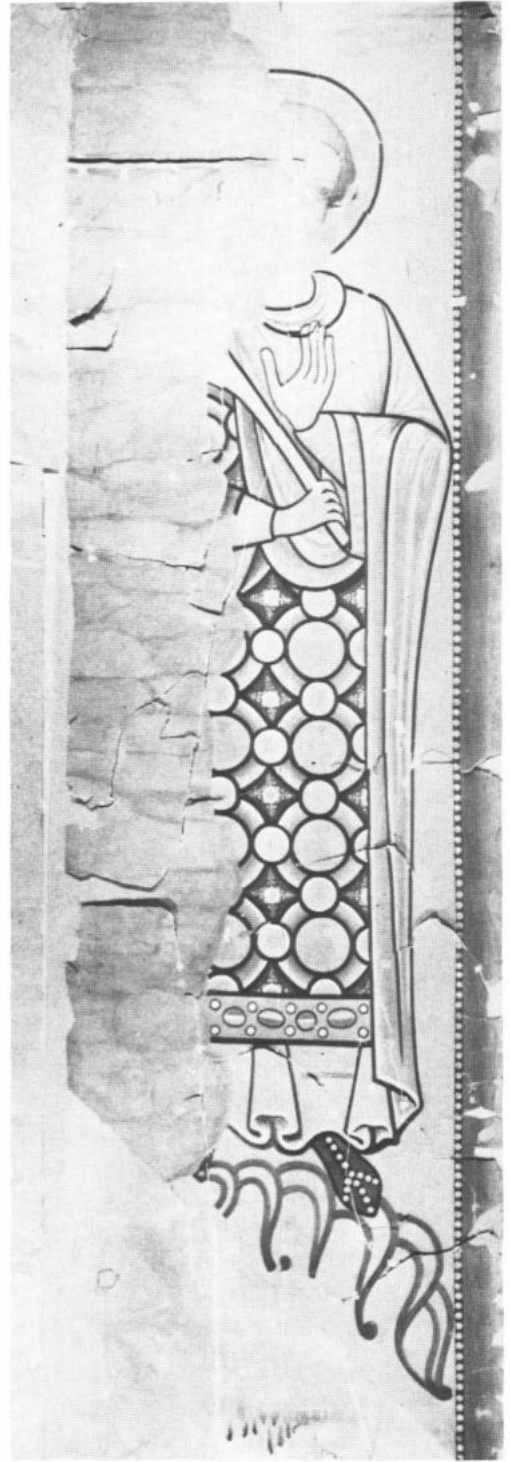
(9) J. BETHUNE, *Anciennes peintures murales à St. Bavon*, in *Revue de l'Art chrétien*, Brugge, 1890, p. 363.

(10) Macharius, bisschop van Antiochië, zou na lange omzwervingen in Palestina, waar hij op miraculeuse wijze aan de marteldood ontsnapte, via Beieren en het Rijnland, ca. 1012 in Gent zijn aangekomen op een ogenblik dat de stad door pest werd geteisterd. Hij profeteerde dat zijn dood tevens het einde van de epidemie zou betekenen. Toen deze profetie bewaarheid werd, riep men hem uit tot patroonheilige van de stad en beschermer tegen 'de zwarte dood'. Cf. L. REAU, *Icographie de l'art chrétienne*, Parijs, 1958, vol. III, 2, p. 845.

(11) J. BETHUNE, *o.c.*, 1890, p. 369. De auteur wees wel op een brief van Othelbold, abt van de St.-Baafsabdij van 1015 tot 1034, aan gravin Otgive, waarin een opsomming wordt gegeven van de heiligen die in de abdij begraven lagen. Hierin is o.m. sprake van een zekere Amantius, diaken van de prelaat St.-Landoald. Daar deze heilige de enige diaken was die Béthune in verband kon brengen met de abdij, stelde hij met enig voorbehoud, dat het Amantius zou kunnen zijn die hier is afgebeeld. Hoewel deze gegevens te weinig overtuigen om de identificatie te bevestigen, moet men toch vaststellen dat ze voorlopig de enige zijn waarover men beschikt.

Afb. 1. L. BRESSERS, Kopie naar de *H. Macharius en Diaken* van de St.-Baafsabdij (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 2. L. BRESSERS, Kopie naar de *H.-Brixius* en de *H.-Caprabildis* van de St.-Baafsabdij (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 3. L. BRESSERS, Kopie naar de *H. Mattheüs* van het Gerard de Duivelsteen (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 4. L. BRESSERS, Kopie naar de *H. Johannes de Evangelist* van het Gerard de Duivelsteen (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 5. L. BRESSERS, Kopie naar de *H. Petrus* van het Gerard de Duivelsteen (Gent, Bijlokemuseum).

De overige letters *ites* zijn volgens Bressers restanten van het oorspronkelijk opschrift *Beati Mites* (Zalig de zachtmoedigen)¹².

Ook de dagkanten van het middenste raam waren met heiligen beschilderd, doch men vond slechts de onderste decoratieve wolken terug, aan beide kanten (cat. nr. 1.D,E).

De figuur op de linker dagkant van het rechter raam staat evenals alle andere op grafisch getekende wolken (cat. nr. 1.F) (Afb. 2.a). Hij houdt een palmtak vast en draagt onder zijn bruinrode mantel een vaal wit, lang kleed. Hij is gemakkelijk te identificeren aan de hand van het opschrift als de *H.-Brixius*¹³.

Zijn moeder, *Caphrahildis*, mag men naar alle waarschijnlijkheid herkennen in de H.-vrouw die op de rechter dagkant van het rechter raam staat afgebeeld (cat. nr. 1.G) (Afb. 2.b). Ze is gehuld in een lange, groene mantel en een gedamasceerde tuniek die een variatie is op deze van de diaken. Er staan hier draken in plaats van leeuwen in de cirkeltjes. Onder deze tuniek draagt ze nog een wit kleed dat tot aan de voeten reikt. Ze houdt zoals haar (vermoedelijke) zoon, een palmtak in de hand.

Ook de top van de rondboog van dit raam is beschilderd met een medaillon waarin men de vage sporen van een buste ziet (cat. nr. 1.H). De kopie van L. Bressers (cat. nr. 1.H, kopie) toont meer dan deze figuur, die men aan de hand van het opschrift als *Sapientia* (Wijsheid) kan identificeren. Op de kopie ziet men onder meer dat de figuur een tekstrol met het opschrift *B(eati) Pacifi(ci)* (Zalig de vreedzamen) vasthield.

In 1888 onderging het refectorium een restauratie. Men verwijderde toen, o.m. onder leiding van E. Laquet, de bakstenen uit de dichtgemetselde ramen en vond hierbij op de dagkanten van de ramen van de N.O.-muur, sporen van muurschilderingen¹⁴. De schilderingen werden nog in hetzelfde jaar vrijgelegd, gekopieerd en gerestaureerd door L. Bressers. Het is niet geweten hoe hij bij deze restauratie te werk ging, doch fotografische opnames, gemaakt tussen 1905 en 1914¹⁵, tonen aan dat de

(12) L. BRESSERS, *Een kort overzicht der middeleeuwse muurschilderingen*, in *Jaarboek van de gilde van St.-Lucas en St.-Jozef*, Gent, 1892, jg. I, p. 41.

(13) Béthune merkte op dat noch Brixius van Martana, noch Brixius van Tours hier kunnen bedoeld zijn (J. BETHUNE, *o.c.*, 1890, p. 366). Daar immers de figuur een palmtak draagt als symbool van zijn martelaarschap, en beide bovengenoemde heiligen, bisschoppen en geen martelaren waren, is men genoodzaakt de locale legende te onderzoeken. In de *Annalen van St.-Baafs* wordt in het kader van de Livinus-legende, melding gemaakt van een blind kind, Brixius genaamd. Livinus gaf het kind het zicht terug. Zijn moeder, Caphrahildis, schonk uit blijk van dankbaarheid, gastvrijheid aan de H.-Livinus. Toen deze laatste de marteldood stierf, zou Caphrahildis het meest gehuild hebben van alle omstaanders. Zowel zij als haar kind werden daarom eveneens vermoord en nadien samen met Livinus begraven. Deze locale legende laat vermoeden dat het deze Brixius is die hier werd afgebeeld. Er dient echter wel gewezen te worden op het feit dat de figuur in het refectorium niet als kind, doch als adolescent werd afgebeeld.

(14) J. BETHUNE, *o.c.*, 1890, p. 361.

(15) BRUSSEL, A.C.L., nrs. B. 95408, B. 1937, B. 18339.

fragmenten tegen de ramen toen reeds verloren waren en door Bressers niet werden aangevuld ¹⁶.

De stijlkritische analyse van de originele schilderijen enerzijds en van de calques van Bressers anderzijds, maakt duidelijk in welke mate deze kopiist getrouw te werk ging. De schilderijen tonen een overtuigende monumentale conceptie. *Macharius* en de *diaken* hebben strenge gelaatstrekken en ook *Brixius* getuigt, ondanks zijn onmiskenbare jeugdige verschijning, van een analoge expressie. *Caphrabildis* geeft blijk van een zekere zachtmoedigheid, hetgeen niet in het minst afbreuk doet aan haar monumentaal karakter.

De monumentale uitdrukkingen werden voornamelijk bekomen door de strenge en sobere lijnvoering en vormgeving van zowel gelaat, handen, als draperingen. Deze eenvoud uit zich bijvoorbeeld in de tekening van de neus en de wenkbrauw die met eenzelfde lijntje worden weergegeven, in de strenge, smalle mond en het gestileerde haar. De fascinerende wijde ogen vormen een blik gericht op het oneindige. Elke lijn heeft een sterke suggestieve waarde. De expressie van de figuren werd bijgevolg, ondanks de eenvoudige en sobere conceptie, duidelijk gedifferentieerd. *Caphrabildis'* handen zijn goed zichtbaar. Ze werden vlot getekend en de anatomische onjuistheid ervan werkt niet storend, gezien het sierlijke lijnenspel waaruit ze bestaan.

Ook de gewaden werden met dezelfde lineaire halen getekend. Daarenboven zijn alle contouren geaccentueerd door zwarte, zwaardere lijnen. De weergave van de plooiën is decoratief opgevat bij de tuniek van *Macharius*, waarvan de kleine lijntjes onderaan min of meer naar elkaar toe lopen. De hoogsels en de korte streepjes van de mantel van *Brixius* bepalen daarentegen mede de vorm. De dalmatiek van de *diaken* en de tuniek van *Caphrabildis* doen denken aan decoratieve romaanse glasramen door hun volkomen gebrek aan volume en hun strenge geometrische vormgeving.

De vlotte tekening, het coloriet, de gedifferentieerde expressie en de decoratieve en tevens monumentale kracht van de figuren verraden een geoefende hand. Dit is even duidelijk op het schildertechnische gebied.

De calques zijn getrouw wat de algemene vormconceptie betreft. De grootte van de figuren werd volkomen gerespecteerd en elke lijn werd zorgvuldig doorgetekend. Hierdoor behielden de figuren hun monumentaal karakter en hun anatomische stilering. Toch is het fijnzinnig gevoel voor nuancering in de lijnvoering verloren gegaan. Immers, de muurvlakken zijn nergens volkomen egaal. Wanneer de 12de-eeuwse meester zijn penseel liet glijden over de in- en uitstulpingen van de muur, verkregen zijn lijnen als het ware automatisch een gedifferentieerd en speels karakter. De kopiist kon dit niet overbrengen op zijn egaal vlak calqueerpapier. Zijn lijnen werden stroef en hard bij het doortekenen. Het is bovendien

(16) De schilderijen werden achtereenvolgens nog behandeld door F. Coppejans (1936), Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (1955) en door W. Schudel (1982).

evident dat ook het picturale van de verweerde muur in de kopie verloren ging.

Men kan dus stellen dat de voornaamste verschillen tussen de originelen en de calques te wijten zijn aan het verschil in drager. Met deze opmerkingen dient men rekening te houden bij de analyse van de hierna volgende muurschilderingen.

MUURSCHILDINGEN IN HET GERARD DE DUIVELSTEEN

Ondanks het feit dat de muurschilderingen in de zgn. *gotische zaal* van de oostvleugel van het Gerard de Duivelsteen gedeeltelijk bewaard bleven, is het praktisch onmogelijk ze te bekijken, daar men er, gezien de huidige functie van het gebouw als rijksarchief, boekenrekken heeft voor geplaatst. Om dezelfde reden, en ook wegens een duidelijk gebrek aan interesse voor deze schilderingen, bleef de literatuur erover beperkt tot enkele vage verwijzingen. Ook hier blijkt de analyse van de 19de-eeuwse kopieën belangrijke aanvullende gegevens te leveren.

Slechts twee schilderingen bleven bewaard, met name *De H.-Matheus* (cat. nr. 2.A) (Afb. 3) en *De H.-Johannes Evangelist* (cat. nr. 2.B) (Afb. 4). *De H.-Matheus* staat op een sokkel en voor een groen eredoek. Hij is gehuld in een rood-bruin kleding en een gele mantel. Zijn kaal hoofd is omringd door een aureool; hij houdt een hellebaard in de rechterhand en wijst met de andere hand naar de tekstrol die achter zijn hoofd zweeft en waarop *Sanctam ecclesiam catholicam communionem sanctorum* te lezen staat. Zoals meer voorkomt in de Gentse muurschilderkunst wordt de apostel hier met een zinsnede uit het Credo voorgesteld. Op basis van deze geloofsbelijdenis kan men hem identificeren als de H. Matheus¹⁷.

Op een gelijkaardige wijze is *De H.-Johannes de Evangelist* afgebeeld. Hij staat eveneens op een sokkel, doch het eredoek waarvoor hij geplaatst is, is roodkleurig. Hij is getooid in een bruin kleding en een groene mantel, en houdt een kruisstaf in de rechterhand, terwijl in de andere hand een geopend boek rust. Het opschrift op de tekstrol is slechts vaag leesbaar en als volgt te reconstrueren: *Passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus*. Aan de hand van deze Credopassus kan men de apostel als de H.-Johannes de Evangelist herkennen¹⁸. Maeterlinck had het dus fout voor, toen hij meende dat deze figuur Johannes de Doper was¹⁹. Er dient opgemerkt dat de schildering in een slechte toestand verkeert: het aangezicht is volledig verdwenen; de andere vormen zijn nog, zij het vaag, te onderscheiden. Te oordelen naar de calque van L. Bressers (cat. nr. 2.B, kopie a), verkeerde de schildering rond de eeuwwisseling reeds

(17) L. REAU, *o.c.*, vol. II, 2, p. 928.

(18) Idem, vol. II, 2, p. 703.

(19) L. MAETERLINCK, *Une école pré-Eyckienne inconnue*, Brussel, Parijs, 1925, p. 16.

in een dergelijke toestand. Over de kopieën van Bressers dient overigens opgemerkt te worden dat ze een bijzonder grote gelijkenis vertonen met de originelen, terwijl de aquarels die C. Tulpinck ernaar maakte, slechts bij benadering de vormen weergeven.

De afbeelding van *De H.-Petrus* (cat. nr. 2.C) (Afb. 5) bleef niet bewaard, doch ze is gekend door de kopie van Bressers (cat. nr. 2.C, kopie a). De apostel draagt een wijde rode mantel. Zijn kaal hoofd was omgeven door een aureool. Ook bij hem zag men een tekstrol, die als *Credo in Patrem omnipotentem, factorem coeli et terrae* te reconstrueren is. Op basis hiervan kan men hem als Petrus identificeren ²⁰.

Bij de stilistische analyse van de schilderijen in de *gotische zaal* van het Gerard de Duivelsteen, moet men steeds de materiële toestand voor ogen houden. De schilderijen zijn in een minder gave toestand tot ons gekomen en tonen bijgevolg slechts een vervaagd beeld van hun vroegere verschijning.

De meest opvallende eigenschappen zijn de grote monumentaliteit, de ernst en de afstandelijke uitdrukking van de figuren. Formeel beschouwd lijken ze niet goed geslaagd, doch het vervagen van de oorspronkelijke kleurdégradés is hiervan waarschijnlijk de belangrijkste oorzaak. Zo stelt men vast dat de handen van bijvoorbeeld de Matheusfiguur slechts globaal zijn aangeduid door middel van een aantal lijnen, terwijl zijn neus gemodeleerd is door het uitsparen van de lichtpartij. Het is bovendien opvallend dat de tekstrol achter deze apostel een geloofwaardige schaduwwerking heeft, terwijl dit in het gezicht nauwelijks het geval is. Eens te meer ligt dit aan het ongelijkmatig afslijten van de picturale laag. Doch hieraan zijn niet alle zwakheden te wijten. De sokkels van zowel Matheus als Johannes de Evangelist getuigen van een volslagen gebrek aan perspectiefkennis. Deze minder geslaagde details doen echter geen afbreuk aan de monumentaliteit, die niet alleen bekomen werd door de afmetingen van de schilderijen, doch voornamelijk door de eenvoudige vormconceptie. Het modelé van de draperingen is daarvan het typevoorbeeld. Zo werd bijvoorbeeld de groene mantel van Johannes volledig in groene aarde uitgevoerd, waarbij het licht-donker contrast werd bekomen door een beperkt gamma van tinten van dezelfde kleur. Deze consequent doorgevoerde eenvoud is de basis voor het monumentaal karakter van de schilderijen.

De schilderijen in het Gerard de Duivelsteen leverden volgens Maeterlinck het bewijs dat de Gentse kunst vooruitstrevend was toen de gebroeders Van Eyck zich in de Arteveldestad vestigden ²¹. Deze opmerking is niet alleen foutief omdat ze gebaseerd is op een datering waarvoor geen grond bestaat; ook de kwaliteit van de schilderijen werd door Maeterlinck niet naar haar juiste waarde geschat. De schilderijen zijn immers duidelijke exponenten van de traditionele locale vormconceptie. Men denke hierbij aan de opvallende iconografische en formele gelijknissen met de

(20) L. REAU, *o.c.*, vol. III, 3, p. 1083.

(21) L. MAETERLINCK, *o.c.*, 1925, p. 16.

apostelfiguren in de Wolweverskapel en in de kapel van het St.-Jacobs-godshuis uit dezelfde periode, waarover verder meer.

Het Gerard de Duivelsteen ontstond in het begin van de 13de eeuw²² en werd reeds vlog genoemd naar zijn bouwheer Geraerd, de zoon van Zeger II, kastelijn van Gent. Het is echter niet duidelijk waarom men deze man *de duivel* noemde. Het gebouw kende een bewogen bouwgeschiedenis en had tevens verschillende functies. In 1429 verwierven de Hiëronymieten het oostelijk gedeelte van het gebouw en richtten het in als klooster. Ze verbleven er, afgezien van een onderbreking tussen 1466 en 1476, tot 1578. Het is zo goed als zeker dat de schilderijen tot stand kwamen tijdens het verblijf van de orde in het steen. Hoewel men sterke vermoedens heeft dat deze Hiëronymieten grondige wijzigingen aan het gebouw aanbrachten²³, beschikt men toch niet over de documentaire bronnen die deze bouwactiviteiten zouden moeten staven. Ook met betrekking tot de schilderijen en hun ontstaan zijn geen documenten gekend. Op stilistische grond kan men ze zoals gezegd, dateren ca. 1450. Toen de stad door de calvinisten werd bestuurd, richtte men het Gerard de Duivelsteen in als tehuis voor krankzinnigen. Het noordelijk gedeelte van het gebouw werd vanaf 1623 gebruikt als *kulder*- of wezentehuis. Deze vleugel behield deze functie tot 1873 toen de staat die opkocht met de bedoeling er het rijksarchief in onder te brengen. In 1891 kocht de staat de rest van het gebouw.

Hoewel het niet duidelijk is wanneer de schilderijen werden gevonden, gebeurde dit waarschijnlijk toen het gebouw als archief werd ingericht. Daar Bressers in 1892 van deze schilderijen melding maakte²⁴ kan men vermoeden dat ze rond die datum ontdekt werden.

Het is aannemelijk dat L. Bressers naast het maken van de reeds aangehaalde kopieën, ook instond voor het vrijleggen en de eerste restauratie van de schilderijen.

Van 1898 tot 1908 werd het gehele gebouw grondig herbouwd en gerestaureerd onder leiding van A. Verhaegen. Deze restauratie lokte heel wat kritiek uit door de fantaisistische aard ervan²⁵. Tijdens deze werkzaamheden werden de schilderijen opnieuw met kalklagen bedekt en men plaatste boekenrekken voor de wanden. Deze toestand werd reeds in 1909 door Van den Gheyn scherp aangevallen²⁶, doch de schilderijen bleven verborgen tot men in 1978 het gebouw opfriste en twee schilderijen her-

(22) De historische gegevens werden geput uit o.m. F. DE POTTER, *Gent van de oudste tijden tot beden*, Gent, 1886-1887, vol. IV, pp. 500-523; L. SANGLET, *Het Geeraard Duivelsteen op de Reep*, Gent, 1957.

(23) L. SANGLET, *De herstellingen aan het Geeraard Duivelsteen te Gent*, in *Handelingen van het 6de congres voor algemene kunstgeschiedenis*, Gent, 1942, p. 32.

(24) L. BRESSERS, *o.c.*, 1892, p. 46.

(25) L. SANGLET, *o.c.*, 1942, pp. 31-48.

(26) G. VAN DEN GHEYN, *Quelles sont les mesures à prendre pour la restauration des fresques anciennes découvertes dans nos églises. Convient-il, oui ou non, de les restaurer?*, in *Annales de la fédération archéologique et historique de Belgique*, XXIe congres de Liège, Luik, 1909, p. 230.

ontdekte²⁷. W. Schudel werd belast met de conservatie van die werken. Tussen maart en mei 1978 legde hij ze volledig vrij, stopte de gaten en bracht een lichte retouche aan. Hij stelde vast dat de morteldrager zich in een uitstekende toestand bevond, terwijl de picturale lagen reddeloos afgesleten waren. Men aarzelde niet om na deze conservatiebehandeling de rekken weer voor de schilderijen te plaatsen. Bijna niemand, op W. Schudel na, heeft de schilderijen kunnen bekijken. Heden is hierin nog geen verandering gekomen. Een herschikking van de rekken zou echter, zij het enkel onderzoekers, toelaten deze getuigen van ons middeleeuws kunstpatrimonium te bekijken.

MUURSCHILDERINGEN IN DE WOLWEVERSKAPEL

Ook de muurschilderingen van de voormalige Wolweverskapel worden reeds geruime tijd aan het oog onttrokken. Men plaatste er immers in 1933 houten wanden voor. Hierdoor kan men zich voor de studie ervan enkel steunen op de calques die bij de ontdekking gemaakt werden. In de literatuur hieromtrent treft men niet meer aan dan vage vermeldingen en een opsomming van de schilderijen.

Op de westmuur van de kapel stond een *Kruisiging* (cat. nr. 3.A) (Afb. 6), die te oordelen naar de kopie, nauw aansloot bij de traditie: in het midden hangt Christus aan het kruis; Hij draagt een lendendoek en Zijn hoofd is gekroond met een doornenkroon en omgeven door een kruisaureool. Links staat de Maagd, gehuld in een mantel en het hoofd devoot gebogen. Rechts trof men Johannes de Evangelist aan met naast hem de sporen van een klein figuurtje waarvan de betekenis niet duidelijk is. Het tafereel vertoont compositorische en stilistische verwantschappen met de talrijke voorbeelden in de grafschilderkunst, waarbij meestal de westzijde van het graf versierd was met een dergelijk kruisigingstaferel²⁸. De opvallendste gelijkenis is de zin voor het essentialiseren. De kruisiging bood de middeleeuwse kunstenaar de ideale gelegenheid om te ontroeren en in te spelen op de, sinds de 13de eeuw opbloeiende, volksdevotie voor de lijdende Christus en Zijn *vijf wonden*²⁹.

(27) *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der provinciën. Jaarverslag 1978*, Brussel, 1978, pp. 61-62.

(28) Enkele Gentse exemplaren van dergelijke kruisigingstaferelen werden ontdekt in graven in de St.-Baafsabdij, St.-Niklaaskerk, St.-Pietersabdij en abdijkerk te Drongen. De iconografie van de grafschilderkunst wordt grondig behandeld in W. DEZUTTER, *Grafschilderingen, Iconografie en religieuze spiritualiteit, in Maria van Bourgondië. Een archeologisch historisch onderzoek in de O.-L.-V.-kerk*, Brugge, 1982, pp. 179-206.

(29) Cf. o.m. J.H. MARROW, *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and early Renaissance. A Study of the Transformation of Sacred Metaphor into Descriptive Narrative*, Kortrijk, 1979; J. HUIZINGA, *Herfst-tijd der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, dertiende druk, Groningen, 1975 (eerste druk 1919), pp. 149-152.

In een drielob op een in de literatuur niet nader gespecificeerde muur, bevond zich een *Annunciatie* (cat. nr. 3.B) (Afb. 7). De kopie toont dat men slechts vage sporen van het tafereel had teruggevonden: van de Maagd was enkel het hoofd en een tekstrol bewaard. Boven haar ziet men een duif en links boven enkele sporen van mogelijk een God de Vader-figuur. Rechts staat de aartsengel Gabriël met de vleugels verticaal opwaarts gericht. Hij is gehuld in een zware mantel en houdt een tekstrol in de hand. De personages worden van elkaar gescheiden door twee decoratieve banden, waardoor ze elk in een nis lijken te staan. Tussen de decoratieve banden ziet men van boven naar onder: een Grieks kruis, gevat in een cirkel, enkele gestileerde bloemen en een vaas.

De zuidmuur van de kapel was versierd met een beeltenis van *De H.-Jacobus-de-Meerdere* (cat. nr. 3.C) (Afb. 8.a.). Deze figuur, die men herkent aan zijn pelgrimsstaf waaraan een St.-Jacobsschelp hangt, stond ook in een drielobbige nis. Zijn hoofd is omringd door een aureool, versierd met spijkerkermotieven. Hij houdt een tekstrol vast waarvan de tekst vervaagd is, doch naar analogie met de teksten bij de apostelfiguren in het Gerard de Duivelsteen en in de kapel van het St.-Jacobsgodshuis mag men veronderstellen dat op de tekstrol het, bij Jacobus de Meerdere passende, geloofsartikel van het Credo stond: *Qui conceptus est de spiritu sancto ex Maria Virgine*³⁰. De vlekken op de achtergrond laten vermoeden dat de oorspronkelijke grond met verschillende kleuren was beschilderd.

De kopie van deze figuur werd samen met een *Genadestoel* (cat. nr. 3.D) (Afb. 8.b) en enkele *Decoratieve kruismotieven* (cat. nr. 3.E) (Afb. 8c) op één doek gekleefd. De *Genadestoel* toont een reusachtige God de Vader-figuur die een kruis vasthoudt, waaraan het levenloze lichaam van Zijn Zoon hangt. De decoratieve kruisen, waarvan de kruisarmen elk uituitlopen op drie gestileerde blaadjes, zijn gevat in een cirkel.

Op de N.-muur stond een tafereel dat *St.-Joris en de draak* voorstelde (cat. nr. 3.F) (Afb. 9). De kopie toont hiervan de vage resten. De ruiter en zijn paard zijn in profiel weergegeven. St.-Joris doorprijemt met zijn lans de draak, die haast niet meer zichtbaar is. Op de achtergrond ziet men een kasteel of een stadspoort met ervoor prinses Cleodolinda, die voor zich de handen in aanbidding gevouwen houdt en vergezeld is van een hondje. In dit tafereel wordt, via een voorbeeld van de in de middeleeuwen gangbare hoofse ridderlijke moraal, een allusie gemaakt op de overwinning van de *Ecclesia Militans*³¹.

In het koor van de kapel trof men verscheidene schilderijen aan, waarvan nog twee gekend zijn door kopieën, met name *De H.-Adrianus* (cat. nr. 3.G) (Afb. 10) en *De H.-Victor van Marseille* (cat. nr. 3.H) (Afb. 11). *De H.-Adrianus* was rechtstaand op een sokkel en tussen twee kandelaars voorgesteld. Onder de sokkel is een trapconstructie met

(30) J.J.M. TIMMERS, *Christelijke symboliek en iconografie*, Bussum, 1974, p. 267.

(31) J. HALL, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, New York, 1974, pp. 136-137.

geometrische motieven afgebeeld. De heilige draagt onder zijn wijde mantel een korte tuniek. Boven zijn hoofd, dat omgeven is door een aureool, is een tekstrol afgebeeld waarop het opschrift (*Adri*)aen te lezen staat. De H.-Adrianus houdt zijn attributen, een zwaard en een aambeeld vast. Het zwaard verwijst naar zijn ridderlijke status, daar hij een Romeins officier was³²; het aambeeld verwijst naar zijn vreselijke marteldood, waarbij zijn benen werden gebroken op een aambeeld en zijn handen werden afgehakt. Hij werd aanroepen tegen de pest. De devotie voor deze heilige was heel levendig in Oost-Vlaanderen en voornamelijk in Geraardsbergen, waar zijn relieken werden bewaard. De leeuw aan zijn voeten zou, volgens Réau³³, wijzen op dit verband met Vlaanderen. Adrianus werd in de 15de eeuw meermaals afgebeeld. Hans Memling stelde hem voor op het linkerluik van *Het Lamentatie-altaarstuk* (1480) dat zich in het St.-Janshospitaal te Brugge bevindt³⁴. Geertgen tot St.-Jans plaatste hem op het linkerluik van *De Aanbidding van de Koningen*, momenteel in de Narodni Galerie te Praag³⁵. In beide gevallen is Adrianus voorgesteld met zijn attributen en draagt hij een harnas — in tegenstelling tot de tuniek waarin hij op de muurschildering is gehuld.

De H.-Victor van Marseille, de tweede heilige die men op een muurschildering in het koor van de Wolweverskapel aantrof, werd minder vaak door de middeleeuwse kunstenaars afgebeeld³⁶. Hij draagt een harnas en zijn aangezicht is verborgen achter het dichtgeklapte helmvizier. Zijn zwaard dat hij in de rechterhand houdt, is vertikaal omhoog gericht. Achter de heilige staat zijn attribuut, een windmolen. De H.-Victor werd immers verpletterd tussen twee molenstenen en daarom door de molenaars als patroonheilige vereerd. Boven hem zweeft een klein figuurtje dat eveneens een zwaard en een miniatuur-molentje vasthoudt. De betekenis hiervan is niet duidelijk.

Het is opmerkelijk dat de drie heiligen, wier beeltenis hierboven werd besproken, allen militaire heiligen waren en in deze functie het kwaad bestreden. Ze zijn bijgevolg allen te beschouwen als exempla van de *Ecclesia Militans*.

Walgrave³⁷ en De Potter³⁸ maakten melding van nog enkele andere

(32) E. KIRSCHBAUM, W. BRAUNFELS, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rome, Freiburg, Wenen, 1973, vol. V, pp. 26-37; L. REAU, *o.c.*, vol. III. 1, pp. 23-24; J.J.M. TIMMERS, *o.c.*, p. 228.

(33) L. REAU, *o.c.*, vol. III. 1, p. 23.

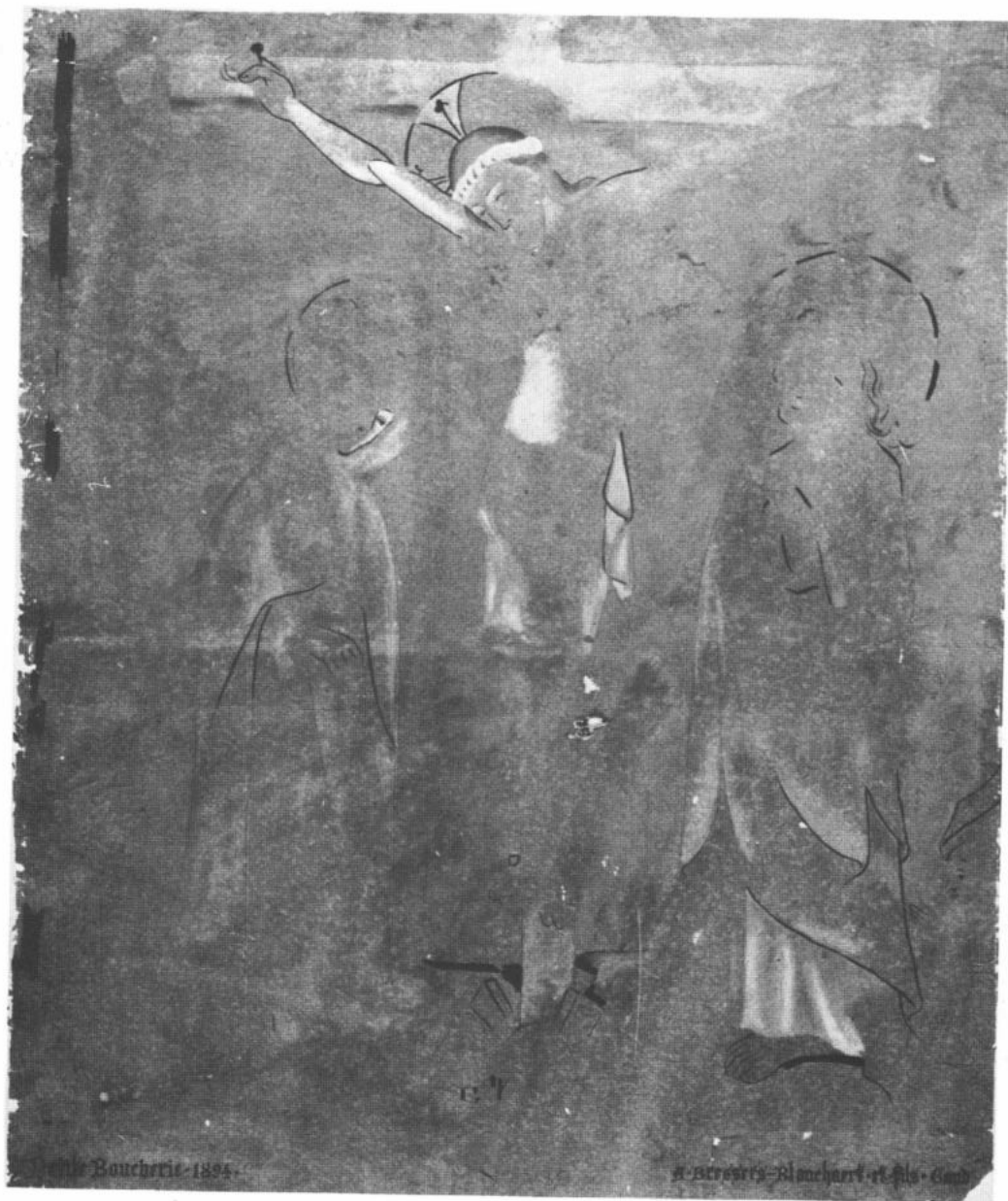
(34) HANS MEMLING, *Lamentatie-altaarstuk*, Brugge, St.-Janshospitaal; olieverf op paneel, 44:36-44:14; cf. M.J. FRIEDLÄNDER, *Early Netherlandish Painting* (geannoteerd door N. Véronée-Verhaegen), Leiden, 1971, vol. VI. a, cat. nr. 5, pl. 18-21.

(35) Tg. GEERTGEN TOT ST.-JANS, *Aanbidding van de koningen*, Praag, Narodni Galerie, olieverf op paneel, 111:69 - 70:38; cf. M.J. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, (geannoteerd door G. Lemmens), Leiden, 1968, vol. V, cat. nr. 4, pl. 4-6.

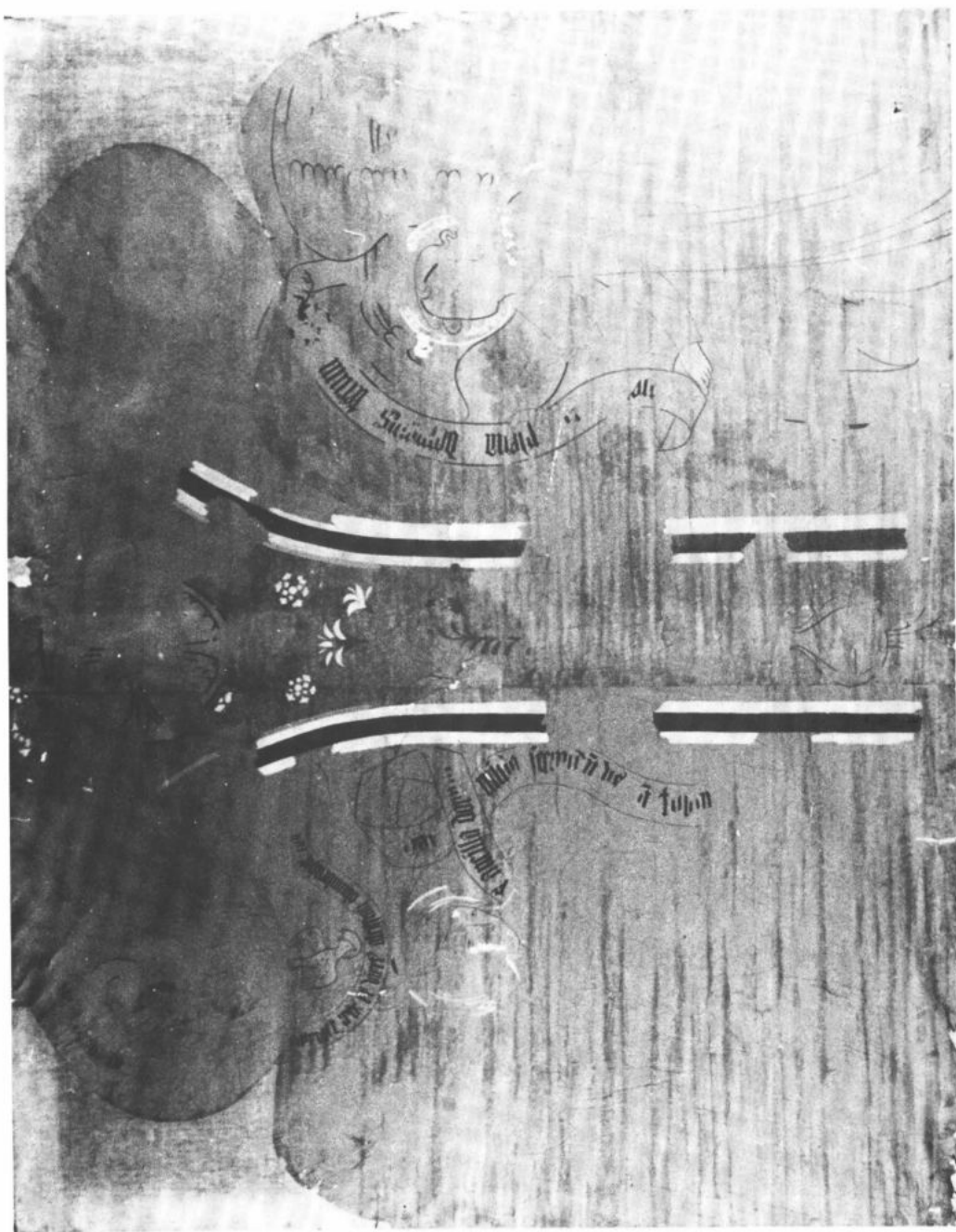
(36) E. KIRSCHBAUM, W. BRAUNFELS, *o.c.*, 1976, vol. VIII, pp. 557-558; L. REAU, *o.c.*, vol. III. 3, pp. 1319-1321.

(37) A. WALGRAVE, *Oude Muurschildering*, in *Rond den Heerd*, Gent, 1880, jg. XV, p. 80.

(38) F. DE POTTER, *Gent van de oudste tijden tot heden*, Gent, 1886-1887, vol. IV, pp. 437-438.

Afb. 6. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar *Kruisiging van de Wolweverskapel* (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 7. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar de *Annunciatie* van de Wolweverskapel (Gent, Bijloke museum).

Afb. 8. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar de *H.-Jacobus de Meerdere*, Genadestoel en decoratief kruismotief van de Wolweverskapel (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 9. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar *St.-Joris en de draak* van de Wolweverskapel (Gent, Bijlokeuseum).

muurschilderingen in het koor. Hiervan vonden A. Bressers-Blanchaert en zijn zoon L. Bressens in 1894 waarschijnlijk geen sporen meer terug, daar ze er geen calques van maakten. In de koormuur zaten drie nissen die elk met een heiligenfiguur beschilderd waren. In de middenste rondboognis was een *Zegenende heilige* met een opengeslagen boek in de linkerhand voorgesteld (cat. nr. 3.I). Het personage stond voor een veelkleurige achtergrond en boven zijn hoofd was een schriftrol afgebeeld, waarvan de tekst bij de ontdekking niet meer leesbaar was.

In de linker spitsboognis stond *De H.-Christoffel* (cat. nr. 3.J). De heilige steunde op een staf en droeg het Christuskind op de schouders.

De rechter spitsboognis was versierd met een *H. Johannes de Doper* met zijn lam (cat. nr. 3.K). Het is niet onwaarschijnlijk dat deze heiligen enige gelijkenis vertoonden met deze in het refectorium van de Bijloke te Gent.

Op de boogzwikken tussen de nissen bevond zich het *Wapenschild van Vlaanderen* (cat. nr. 3.L).

In de literatuur treft men verder nog vermeldingen van schilderingen aan die zich waarschijnlijk nooit in de kapel hebben bevonden. Zo vermeldde Goossens een *Verrijzenis* waarvoor geen andere bewijsgrond gevonden werd³⁹. Philippe vermeldde in zijn opsomming van de muurschilderingen in deze kapel een *H.-Cornelis*⁴⁰. Het is duidelijk dat de auteur hierbij verwarde met een afbeelding van deze heilige in het St.-Jacobshospitaal.

De stilistische analyse van de schilderingen van de Wolweverskapel wordt bemoeilijkt door het feit dat men moet voortgaan op de kopieën die bovendien onvolledig zijn en in een slechte materiële toestand verkeren. Heins stelde evenwel dat de kopieën getrouw waren⁴¹, doch dit neemt niet weg dat alles wat men ervan meent te kunnen afleiden, slechts een relatieve graad van zekerheid bevat. Hierbij dient verder te worden opgemerkt dat volgens De Potter⁴² en Heins⁴³ de schilderingen verscheidene malen werden overschilderd. De Potter noemde de in 1879 gevonden resten '*broddelwerk van latere verbeteraars*'. Het is duidelijk dat de kopieën bijgevolg de reproductie zijn van dit '*broddelwerk*', waardoor de analyse van de oorspronkelijke schilderingen praktisch onmogelijk wordt.

De personages lijken weinig of geen gevoel uit te drukken: *Jacobus de Meerdere*, de God de Vader-figuur van de *Genadestoel* en *Adrianus* staan er bijzonder apatisch bij.

(39) M. GOOSSENS, in *Catalogus Gent, 1000 jaar Kunst en Cultuur*, Gent, 1975, vol. I, p. 40. In de fichier van het A.C.L.-Brussel staat de kopie van C. Tulpinck naar *De verrijzenis* in de Leugemeete foutief vermeld als zijnde een muurschildering in *La chapelle des Tisserands*.

(40) J. PHILIPPE, *o.c.*, 1948, p. 176.

(41) A. HEINS, in *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (B.M.G.O.-Gent)*, Gent, 1895, jg. II, p. 121.

(42) F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 438.

(43) A. HEINS, *o.c.*, p. 120.

Compositorisch zocht men eenvoud en duidelijkheid. Zoals reeds werd opgemerkt beperkte de auteur van *De Kruisiging* zich tot de essentie van het tafereel. In *De Annunciatie* staat de figuratie symmetrisch opgesteld, wat bovendien nog wordt versterkt door de twee decoratieve banden die de personages omsluiten. *Adrianus* en *Victor van Marseille* imponeren door de monumentaliteit die hen een zekere waardigheid verleent. Het ligt, gezien de afmetingen, voor de hand dat *Jacobus de Meerdere* hierbij aansloot, doch zekerheid hierover bestaat niet, daar slechts zijn buste kon worden gekopieerd.

Het meest boeiende tafereel is *St.-Joris en de draak*, daar zowel het paard als de ruiter in volle beweging werden afgebeeld. Het gehele voorplan wordt ingenomen door het essentiële van de gebeurtenis: het doden van de draak. Spijtig genoeg zijn de weinige lijnen die van dit monster nog resten ontoereikend om een idee van het oorspronkelijk beeld te geven. De architectuur werd weergegeven door middel van een decoratief lijnenspel. De vorm werd hier en daar met een witte lijn geaccentueerd. Een gelijkaardig decoratief spel treft men aan in de kleding van *Adrianus*, waarbij de lijnen eerder sierlijke bewegingen dan wezenlijke plooiën voorstellen. Het gemis aan modelé en coloriet in de schilderijen — met uitzondering van *De Kruisiging* — is opvallend. Men moet echter de mogelijkheid voor ogen houden dat de kopiïsten deze elementen achterwege hebben gelaten, en zich beperken tot de weergave van de resterende contouren.

Walgrave opperde het vermoeden dat de schilderijen in *buon-fresco* waren uitgevoerd⁴⁴. Hij heeft zich hierbij waarschijnlijk laten leiden door het matte uiterlijk, doch trok hieruit, zoals dikwijls gebeurde, een foutieve conclusie. Het ligt, op basis van analogieën met gelijktijdig schilderwerk, voor de hand dat hier tempera werd gebruikt.

Er werd reeds gezinspeeld op verwantschappen met schilderijen in het St.-Jacobshospitaal en het Gerard de Duivelsteen. Den denke hierbij voornamelijk aan de monumentaliteit van de figuren en de afbeelding van apostelen met een tekstrol. Er dient echter gewezen te worden op de zwakkere plastische verwezenlijking, de apathische uitdrukking en de zuiver lineaire tekenstijl van de muurdecoraties in de kapel van de Wolwevers, die de hand van een zwak kunstenaar verraden. In enkele details ziet men nog overeenkomsten met andere Gentse muurschilderingen. De plooi aan de halsuitsnijding van het kleed van *Jacobus de Meerdere* is volkomen gelijk aan deze bij de figuren in het refectorium van de Bijloke. De aureool van hetzelfde personage lijkt een interpretatie van de aureolen van de figuren in het refectorium van het Dominicanenpand. De wild krullende haarlokken van *St.-Adrianus* trof men ook aan bij *De drie koningen* in de Leugemeete. Het valt echter op dat de figuren in de Wolweverskapel meer 'gewicht' hebben dan de genoemde voorbeelden van de 14de eeuw.

Uit dit alles kan men concluderen dat de schilderijen in het gebedshuis van de Wolwevers waarschijnlijk niet ouder dan 15de-eeuws zijn.

(44) A. WALGRAVE, *o.c.*, p. 80.

Daar ze enerzijds affiniteit vertonen met 14de-eeuwse producten, doch anderzijds neigen naar schilderingen die rond het midden van de 15de eeuw tot stand kwamen, kan men ze — mits enig voorbehoud — in de eerste helft van de 15de eeuw situeren. Ook Walgrave⁴⁵ en Heins⁴⁶ kwamen — weliswaar zonder argumentatie — tot deze conclusie.

De historische gegevens betreffende de kapel vervolledigen onze kennis over de muurschilderingen slechts in geringe mate.

De Wolwevers wijdden hun bedehuis op 8 april 1372 toe aan de H.-Leonardus⁴⁷. Het huis van de nering bestond toen reeds geruime tijd, daar het in de stadsrekeningen voor het eerst voorkomt in het rekenjaar 1342-1343⁴⁸. Na de officiële openstelling begon men de kapel te decoreren. Zo bestelde men bijvoorbeeld op 23 januari 1373 (n.s.) een altaartafel met twaalf profeten, St.-Leonardus en St.-Lieven aan de schilder Joos Waytop⁴⁹. Volgens Maeterlinck⁵⁰ en De Potter⁵¹ zouden deze schilderingen enige jaren nadien ontstaan zijn; ze dateren ze beiden ca. 1380. De stilistische analyse en in het bijzonder de vergelijking met andere Gentse muurschilderingen toont echter aan dat de schilderingen waarschijnlijk pas in de eerste helft van de 15de eeuw tot stand kwamen.

Het is niet precies geweten wanneer men de schilderingen onder kalklagen verborg, doch men kan wel een aantal datums opgeven waarop het had kunnen gebeuren. Op 1 juli 1578 preekten de Calvinisten in de Wolweverskapel. Niet zelden betekende hun aanwezigheid het verdwijnen van heiligenafbeeldingen. Een tweede, even plausibele datum is 1705. Een opschrift onder de schilderingen in het koor gaf te kennen dat:

*Anno 1705 dese capelle is doen berwitten bij Ser Joost
van Risseghem, hooftman van de vrij neiringhe van...*

De kapel bleef haar functie behouden tot 1794⁵². In 1799 werd ze overgedragen aan de *Commissie van Burgerlijke Godshuizen*, die ze in 1816 verhuurde als openbare verkoopzaal. In 1821 werd er het *Klein Vleeshuis* in ingericht en acht jaar nadien verbouwde — lees: verminkte — men de voorgevel. Het gebouw werd tot 1871 als vleeshuis gebruikt en fungeerde dan dertien jaar als halle voor eetwaren. In 1884 richtte men er een volkstheater '*Café chantant Eden*' in op, en in 1933 werd het verbouwd tot bioscoop (*Savoy*). In 1984 werd de ruimte getransformeerd tot schoenzaak.

In 1879 ontdekte men per toeval een aantal muurschilderingen in het koor van de kapel (cat. nrs. 3.I, J, K, L), doch het duurde tot 11 april

(45) Idem.

(46) A. HEINS, *o.c.*, p. 120.

(47) Cf. Stadsarchief Gent, *Archief der Burgerlijke Godshuizen, Charterboek der Wevers*, 1330-1767, f° 3 v°; gepubliceerd door F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, pp. 433-434.

(48) F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 433. De auteur gaf geen folioverwijzing.

(49) Cf. Stadsarchief Gent, *Jaarregister van de Keure*, reeks 301-4, f° 15 v°; gepubliceerd door o.m. F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 437.

(50) L. MAETERLINCK, *o.c.*, 1925, p. 15.

(51) F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 437.

(52) Idem, p. 450.

1894 eer A. Heins een brief richtte aan de voorzitter van de *Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, waarin werd aangedrongen om de *Administratie van de Hospitalen* te verzoeken de andere wanden van de kapel ook vrij te leggen⁵³. A. Bressers-Blanchaert en zijn zoon L. Bressers namen de taak op zich. Ze ontdekten sporen van beschildering onder verscheidene kalklagen en maakten calques van hun vondsten. De belangrijkste gedeelten werden bedekt met schilderingen en nadien terug herkalkt⁵⁴. In 1933 plaatste men houten wanden voor de muren⁵⁵. Het hoeft geen betoog dat dit een barbaarse conservatiemethode is. De schilderingen konden immers sindsdien ongezien aftakelen. Toen men in 1957 bij herstellingswerken in de bioscoop de valse wanden doorbrak, bleken de schilderingen inderdaad in een erbarmelijke toestand te verkeren. Desondanks heeft men tot nu toe geen enkele maatregel getroffen om deze sporen van het Gents verleden te conserveren. Men kan slechts de hoop uitdrukken dat eerlang het nodige voor die conservatie wordt gedaan.

MUURSCILDERINGEN IN HET ST.-JACOBSGODSHUIS

Er werd hierboven reeds meerdere malen gezinspeeld op de muurschilderingen in het St.-Jacobsgodshuis. Deze werken werden ca. 1860 in de kapel van de stichting ontdekt en verdwenen bij de afbraak van het gebouw in 1894. A. Bressers-Blanchaert maakte er calques (kopie a) en kopieën in olieverf (kopie b) naar. Deze kopieën zijn de enige bronnen waarover men nog beschikt met betrekking tot deze schilderingen.

Een eerste schildering stelde een zittende paus voor die men, aan de hand van zijn attribuut, een hoorn, als *De H.-Cornelis* kan identificeren (cat. nr. 4.A) (Afb. 12). Hij is gehuld in een blauw kleed en een karmijnrode mantel, die dichtgehouden wordt met een vierlobbige borstspeld. Hij draagt een pauselijke tiara en houdt een kruis staf in de rechterhand. De heilige staat afgebeeld in de bovenste geleding van een gotische nis; in het onderste compartiment zit een tweede heilige, die men moeilijk kan identificeren, daar zijn attribuut verdwenen is. Siret⁵⁶ maakte gewag van een apostelfiguur die zou aansluiten bij de andere twee apostels (cf. infra). Het is niet uitgesloten dat hiermee de zittende heilige onder Cornelius bedoeld werd. De H.-Cornelius werd vereerd als patroon van het vee⁵⁷. Zijn attribuut, dat volgens Timmers eerst vanaf de 15de eeuw voorkomt, is afgeleid van zijn naam (*Cornelius - cornu*)⁵⁸.

(53) A. HEINS, *o.c.*, p. 118.

(54) Idem, p. 122.

(55) M. GOOSSENS, *o.c.*, p. 40.

(56) M. SIRET, *Rapports annuels des comités provinciaux. Province de Flandre Orientale*, in *Bulletin de la Commission royale d'art et d'archéologie*, Brussel, 1865, jg. IV, p. 67.

(57) J.J.M. TIMMERS, *Christelijke symboliek en iconografie*, Bussum, 1974, p. 248.

(58) Idem, p. 248; E. KIRSCHBAUM, W. BRAUNFELS, *o.c.*, 1974, vol. VII, pp. 340-341.

De tweede schildering stelt een heilige voor op een sokkel en voor een eredoek. Aan de hand van het opschrift uit het Credo op de tekstrol boven hem, *Inde Venturus iudicare (vivos) et mortuos*, kan men hem als *De H. Philippus* identificeren (cat. 4.B) (Afb. 13)⁵⁹. Hij is gehuld in een zware mantel en houdt een kruisstaf in de linkerhand. In de andere hand hield hij een voorwerp, dat niet meer zichtbaar is, doch daar Filipus meestal een steen bij zich heeft, ligt het voor de hand dat dit voorwerp hier werd afgebeeld. De gewoonte om een apostel met een artikel uit het Credo voor te stellen, gaat terug op de legende die verhaalt dat de apostelen, voor ze uiteen gingen om het evangelie te prediken, een laatste maal bijéén kwamen en elk van hen de essentie van het geloof in één zin trachtte samen te vatten, waardoor het Credo ontstond⁶⁰.

Een derde heilige staat eveneens op een sokkel en voor een eredoek (cat. nr. 4.C) (Afb. 14). Te oordelen naar de kopie werden weinig resten van deze figuur aangetroffen. Zowel zijn gelaat als zijn attributen ontbreken, doch men kan hem als *De H.-Jacobus de Mindere* identificeren aan de hand van de fragmentair bewaarde tekst boven zijn hoofd, *Ascendit ad (caelos, sedet ad dexteram Patris Omnipotentis)*. Deze tekst is eveneens afkomstig van het Credo. Jacobus de Mindere, die omwille van zijn bloedverwantschap met Christus, *Adelphoteos* of *Frater Domini* werd genoemd, wordt meestal met gelijke fysiologische trekken als zijn Meester afgebeeld⁶¹. Zijn gebruikelijk attribuut is een volderstang, daar hij nadat hij nog enige tekenen van leven toonde na gestenigd te zijn, met een dergelijke stang de genadeslag kreeg. Daar op de schildering zijn rechterarm gebogen was, is het mogelijk dat hij nog een schijf met een ingeschreven wijdingskruis vasthield.

Er werd reeds gewezen op het feit dat Siret⁶² vermeldde dat er naast *Cornelius*, drie apostelfiguren werden gevonden. Zoals gesteld, is het mogelijk dat met de derde apostel de figuur onder *Cornelius* werd bedoeld, doch de mogelijkheid dat de auteur een figuur bedoelde waarover nu geen bronnen meer bestaan, is niet uitgesloten. Siret stelde bovendien dat oorspronkelijk twaalf apostelen waren afgebeeld⁶³. Carlvant⁶⁴ meende, op basis van haar studie over de 13de-eeuwse miniatuurkunst in Gent en Brugge, dat de twaalf apostelen een geliefd thema waren in de Gentse middeleeuwse kunst. Als één van de vroegste voorbeelden hiervan, haalde ze een 12de-eeuwse psalter aan, dat zich momenteel in de kapittelbibliotheek te Doornik bevindt⁶⁵. De twaalf apostelen kwamen trouwens ook

(59) E. KIRSCHBAUM, W. BRAUNFELS, *o.c.*, 1976, vol. VIII, pp. 198-205; J.J.M. TIMMERS, *o.c.*, p. 292; L. REAU, *o.c.*, vol. III, 3, pp. 1068-1069.

(60) J.J.M. TIMMERS, *o.c.*, p. 160.

(61) Idem, p. 267; L. REAU, *o.c.*, vol. III, 2, pp. 702-704; E. KIRSCHBAUM, W. BRAUNFELS, *o.c.*, vol. VII, pp. 47-51.

(62) M. SIRET, *o.c.*, p. 67.

(63) Idem, p. 67.

(64) K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination in Bruges and Ghent* (doctoraatsverhandeling), Columbia University, 1978, p. 284.

(65) *Gents Psalter*, Doornik, Bibliothèque Capitulair, ms. A. 15; cf. o.m. K. CARLVANT, in *Catalogus Gent, 1000 jaar Kunst en Cultuur*, Gent, 1975, vol. II, p. 340, cat. nr. 562.

voor op de kolommen van het schip in de St.-Jacobskerk (13de eeuw) en op die in de St.-Elisabethbegijnhofkerk (14de eeuw), op de wanden van de kapel van het kasteel te Laarne (1350 - 1400)⁶⁶ en in het Gerard de Duivelsteen (ca. 1450). Met deze laatste schilderijen hebben de apostelfiguren in de kapel van het St.-Jacobsgodshuis niet alleen het thema, maar ook de monumentaliteit, de plaatsing van de figuren op een sokkel en de sierlijk krullende tekstrollen gemeen. De ontstaansdatum van de schilderijen moet daarom ook ca. 1450 gesitueerd worden.

De wijde, zware mantels geven gewicht aan de personages. De zin voor essentialisering, zowel in de draperingen als in de aangezichten, de attributen en de sokkels, is een opvallend stijlkenmerk. Zowel het gewicht van de figuren, als de geëssentiaalseerde stijl waarmee ze gerealiseerd werden, dragen bij tot hun monumentale beeldingskracht.

Vooraleer in te gaan op de historiek van de locatie, is het noodzakelijk te wijzen op een verwarring in de literatuur omtrent de kapel van het St.-Jacobsgodshuis. De kapel werd immers steeds aangeduid met '*O.L.V.-ter-Zwaluwen*', de volksnaam die men er in de 19de eeuw aan gaf. De oorspronkelijke naam van de kapel was echter *O.L.V.-ter-Nood Gods*, terwijl de oorspronkelijke *O.L.V.-ter-Zwaluwenkapel* het bedehuis van het klooster der Tempeliers was. Dit laatste klooster werd afgebroken in 1798⁶⁷. Het was gelegen tussen de St.-Margrietstraat, de Lange Steenstraat en de Groene Briel, en grensde aan het Augustijnenklooster. Daar het beeld van O.L.Vrouw-ter-Zwaluwen na de afbraak van het klooster der Tempeliers naar het St.-Jacobsgodshuis overgebracht werd, gaven de Gentenaars de naam van dit beeld aan de kapel van het godshuis, dat gelegen was tussen het Godshuishammeke en het Nieuwland. In de loop der 19de eeuw vergat men het bestaan van het afgebroken Tempelhof en daarom vermeldde men in de literatuur over bovengenoemde schilderijen steeds *O.L.V.-ter-Zwaluwen.*, zonder notie te hebben van die naamverwarring. Dat het in die literatuur steeds om de schilderijen van het St.-Jacobsgodshuis gaat, blijkt uit het feit dat ze pas ca. 1860 ontdekt werden, terwijl het klooster der Tempeliers toen reeds 62 jaar met de grond was gelijk gemaakt. Desondanks meenden Maeterlinck⁶⁸ en Goossens⁶⁹ — blijkbaar ook niet op de hoogte van de genoemde verwarring — dat de schilderijen de kapel van het Tempelhof sierden.

Over het St.-Jacobsgodshuis is weinig geweten⁷⁰. Het werd gesticht op het einde van de 13de eeuw door Hendrik Goethals⁷¹ en deed dienst als tehuis voor blinden. Diericx meende ten onrechte dat het pas ca. 1370

(66) M. GOOSSENS, *o.c.*, pp. 59-62.

(67) Cf. Stadsarchief Gent, *Atlas Goetghebuer*, Lade 50/2-6 (nieuwe nummering); C.L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, vol. II, p. 495.

(68) L. MAETERLINCK, *L'énigme des primitifs français*, Gent, 1923, p. 183.

(69) M. GOOSSENS, *o.c.*, p. 39.

(70) Het grondplan toont dat het een éénbeukige kapel was met vijf traveeën en een driezijdige koorafsluiting; cf. Stadsarchief Gent, *Atlas Goetghebuer*, D. 91. F. 158/8.

(71) *Inventaris van het cultuurbezit in België. Bouwen door de eeuwen heen. Stad Gent*, Gent, 1976, vol. 4nb, p. 313.

tot stand kwam⁷². Het behield zijn functie tot 1862 - 1863, toen het afgeschaft werd en onder beheer van de *Administratie van Burgerlijke Godshuizen* werd gesteld. Rond dezelfde tijd ontdekte men de muurschilderingen. Uit vrees dat de kapel spoedig zou worden afgebroken, gelastte de *Commission royale d'art et d'archéologie* in 1874⁷³ A. Bressers-Blanchaert calques te maken van de muurschilderingen. Kort nadien werd het gebouwencomplex in verscheidene kavels verkocht en in 1894 werd het volledig gesloopt. In hetzelfde jaar maakte A. Bressers-Blanchaert olieverfschilderingen naar de calques die hij dertig jaar eerder gemaakt had. De oudste kopieën gingen verloren; de olieverfschilderingen worden bewaard in het Bijlokemuseum en zijn de laatste bronnen omtrent dit vergeten godshuis.

MUURSCHILDING IN HET HUIS WEYTENS AAN DE MUIDE

Geïnspireerd door een muurschildering van Hugo van der Goes die *De Geschiedenis van David en Abigail* voorstelde, schreef Lucas de Heere (1534 - 1584) in 1565 volgend sonnet⁷⁴:

Sonnet van het excellent stick van schilderyen,
staende in het huus van Jacob Weytens te Ghent.
Een van de gheschilderde vrouwkens spreekt.

Wy zijn geschildert hier, al schinen wi te levne
Bi Hugues van der goust, een meester excellent
Die in ons sijn const' was tooghende en uutgevende,
Ter liefden van eene onder ons eerbaer en gent.
Uut welcke men de liefde, die hi daer drough, kent
Zomen uut de beelde van Phryna mogt anschauwen
De liefde die Praxiteles haer drough ten hent :
Want si neent uut buten alles ons dochters en vrouwen
Hoe wel het isser al constigh in alder vauwen,
Tsi mannen, vrouwen, esels (welke sijn ghemeene)
Tsi peerden oft tschoon couleur gheduerigh en reene.
Maer voor al tooghde hi an ons sijn constigh ingien :
Want niet en faelt doch an ons dan de sprake alleene
Welcke faulten zelden is in vrouwen gesien.

(72) C.L. DIERICX, *o.c.*, vol. II, pp. 571-587.

(73) J. DUGNIOLLE, *Résumé du proces-verbal. Peinture, sculpture, ouvrages anciens*, in *Bulletin de la Commission d'art et d'archéologie*, Brussel, 1864, jg. III, pp. 416; M. SIRET, *o.c.*, p. 67.

(74) Cf. LUCAS DE HEERE, *Den Hof en Boomgaard der Poësen, inhoudende menigherley soorten van poëtijcelicke blommen: dat is divaersche materien, gheestelicke, amoureuse, boerdighe etc. oock divaersche schoon sententien, inventien ende manieren van dichten, naer d'exemplen der Griecsche, Latijnsche, en Fransoische poëten, en in summa alzulcx dat een yghelick daer yet in vinden zal dat hem diend, oft behaeghd*, Gent, 1565, p. 61.

Hierin kan men enkele belangrijke gegevens terugvinden: Het schilderij bevond zich in het huis van *Jacob Weytens te Ghent*. Het was een werk van *Hughes van der Goust* (sic).

Negen jaar nadien vermeldde ook Marcus van Vaernewijck het werk⁷⁵. Hij schreef erover dat ze op een schouwmantel in een huis aan *tmuyden brughsken* te zien was, Hugo was nog een *ionckman* toen hij het werk maakte. Zijn geliefde, de dochter des huizes, inspireerde hem. Hij portretteerde haar onder de vrouwen op het werk. Van Vaernewijck geeft ook voor het eerst aan dat het hier om *De Geschiedenis van David en Abigaël* gaat.

Karel van Mander gaf nog meer bijzonderheden⁷⁶. Hij vertelde dat het huis van Jacob Weytens omwaterd was. Het werk was uitgevoerd in olieverf. Hij bewonderde de zedigheid van de vrouwen en tevens *de teyckeninghe, inventie, actien en effecten*, die hij toeschreef aan het feit dat *Cupido de pinceelen heeft helpen stieren*. Verder haalde hij het sonnet van Lucas de Heere aan. Sanderus zou enige jaren nadien, in zijn werk over beroemde Bruggelingen, Van Mander parafraseren⁷⁷.

Uit deze literaire bronnen blijkt dus dat het huis waar de muurschildering zich bevond, gelegen was aan de Muidebrug, dat het omgeven was door water en dat het toebehoorde aan Jacob Weytens.

T. Van Frimmel toonde in 1896 het verband aan tussen deze muurschildering en een 16de-eeuwse *Geschiedenis van David en Abigaël*, die nu bewaard wordt in de Narodni Galerie te Praag (cat. nr. 5, kopie b)⁷⁸. Hymans bracht twee jaar later een bijna identiek werk in de belangstelling, dat zich nog steeds in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel bevindt (cat. nr. 5, kopie a) (Afb. 15)⁷⁹. Beide auteurs zagen deze doeken terecht als 16de-eeuwse kopieën naar de muurschildering van Hugo van der Goes. Deze kopieën laten toe een gedetailleerde beschrijving te geven van de oorspronkelijke schildering.

Op de schouwmantel die zich eertijds in het huis aan de Muide bevond, was in een heuvelachtig landschap *De Geschiedenis van David en Abigaël*

(75) Cf. MARCUS VAN VAERNEWIJCK, *De historie van Belgis die men anders namen mach: den Spiegel der Nederlantscher audtbeyt. Waer innen men zien mach als in eenen claeren spiegel / veel wonderlicke gheschiedenissen / die van alle oude tyden / over al die weerelt gheschiet zijn: maer bysonder in die Nederlanden...*, Gent, 1574, f° 119-132 v°.

(76) Cf. KAREL VAN MANDER, *Het Schilder-boeck waer in voor eerst de leerlustige Iueght den grondt der Edel Vry Schilderconst in verscheyden deelen wort voorgedraghen. Daer na in dry deelen 't Leven der vermaerde doorluchtighe Schilders des ouden en nieuwen tyds. Eynlyck d'wtlegginghe op den Metamorphosen pub. Ovidi Nasonis. Oock daerbeneffens uitbeeldinghe der figueren. Alles dienstich en nut den schilders, Constbeminde en dichters oock allen staten van menschen*, Haarlem, 1604, f° 203v°-204r°.

(77) A. SANDERUS, *De Brugensibus Eruditionis Fama claris Libri duo*, Antwerpen, 1624, pp. 39-40.

(78) T. VAN FRIMMEL, *A propos d'une ancienne copie d'après Hugo van der Goes*, in *Cronique des arts et de curiosités*, 1896, pp. 157-158.

(79) H. HYMANS, *Une peinture détruite de Hugo van der Goes*, in *Gazette des Beaux-Arts*, Parijs, 1898 (II), pp. 347-349.

Afb. 10. A. BRESSERS-BLANCHAERT,
Kopie naar de *H.-Adrianus* van de Wolwevers-
kapel (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 11. A. BRESSERS-BLANCHAERT,
Kopie naar de *H.-Victor van Marseille* van de
Wolweverskapel (Gent, Bijlokemuseum).

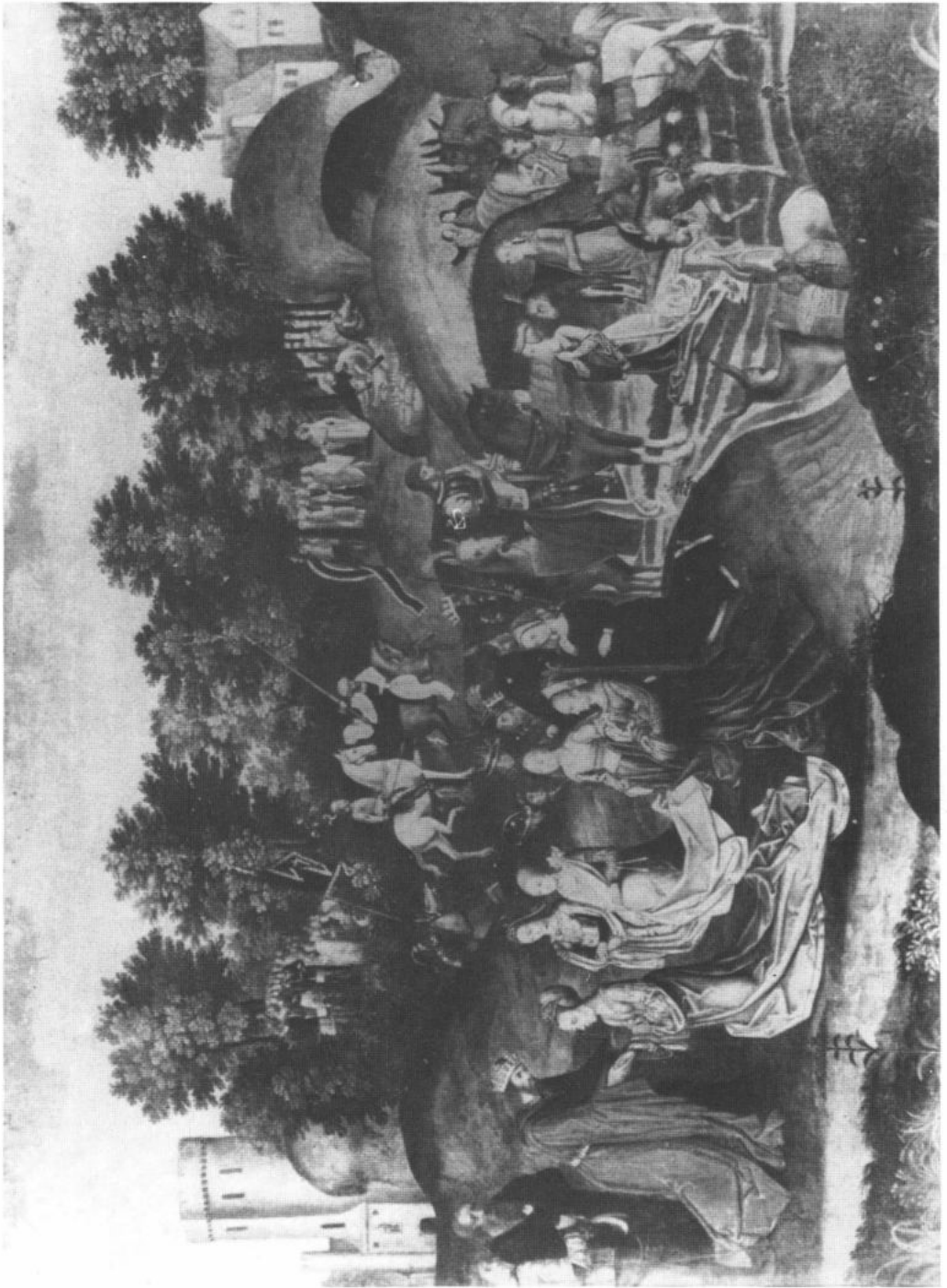
Afb. 13. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar de *H. Filippus* van de kapel van het St.-Jacobsgodshuis (Gent, Bijlokemuseum).

Afb. 12. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar de *H. Cornelis en heilige (apostel ?)* van de kapel van het St.-Jacobsgodshuis (Gent, Bijloke-museum).

Afb. 14. A. BRESSERS-BLANCHAERT, Kopie naar de *H. Jacobus de Mindere* van de kapel van het St.-Jacobsgodshuis (Gent, Bijloke-museum).

Afb. 15. Anoniem, Kopia naar Hugo van der Goes' *David en Abigaïl*, Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (in depot Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel).

in beeld gebracht (I Sam., XXV, 3-44). Toen koning David op zijn tocht naar de Paranwoestijn hoorde dat Nabal, een rijke Kalebiet, die 3000 schapen en 100 geiten bezat, zijn schapen schoor, zond hij tien man naar Nabal om dit verhaal te verifiëren en hem giften te vragen. Dit staat links achteraan op de kopieën afgebeeld. Rechts ziet men de gezanten van David bij Nabal, die weigert hen iets te geven. Een groep slaven van Nabal kijkt toe, terwijl naast hen een paar schapen worden geslacht. Deze twee achterste taferelen zijn gesitueerd in een dicht begroeid bos. De boompartij wordt, zowel links als rechts, door een bijzonder toneelmatige architectuur begrensd. Wanneer David vernam dat Nabal hem niets wou geven, gelastte hij zijn soldaten wraak te nemen. De drie ruiters op het middenplan volgen dit bevel op. Twee van hen dragen banieren. Het voorste paard galoppeert wild; de ruiter hierachter daarentegen, laat zijn ros een fiere paradepas aannemen. Ondertussen had Abigaïl, de verstandige vrouw van Nabal, gehoord hoe haar echtgenoot zich als een dwaas had aangesteld. Om de woede van de koning te koelen, gaat ze naar hem toe, vergezeld van verscheidene lastezels, beladen met tweehonderd broden, vijf maten geroosterd koren, honderd rozijnekoeken en tweehonderd klompen vijgen. Rechts op het voorplan biedt ze knielend deze giften aan de koning, die hier als een ruiter is voorgesteld. Ze is vergezeld van drie personages, waarvan de vrouw achter haar, de toeschouwer aankijkt. Het gezelschap is omringd door zes beladen ezels. David wordt gevolgd door een vijftal andere ruiters. In de verte komen tussen de heuvels twee prattende lieden naar het gezelschap toe. Ook zij zijn vergezeld van ezels. David, vertederd door de daad van de vrijgeveige vrouw, ziet van zijn wraakplannen af. Thuis gekomen vertelt Abigaïl haar man wat er gebeurd is; deze krijgt hiedoor een hartaanval en sterft. Wanneer David dit hoort, vraagt hij Abigaïls hand. Deze laatste staat links vooraan afgebeeld. Hier knielt Abigaïl weer voor David. Hij buigt naar haar toe en houdt haar hand vast, alsof hij haar gebiedt recht te staan. Achter de gekroonde staan een oude gebaarde man en een jongeling. Achter Abigaïl zitten, evenals zij, vijf vrouwen geknield.

Nu is de opstelling van de verschillende taferelen duidelijk. De narratieve volgorde begint links achteraan en loopt over een zig-zaglijn, via rechts achteraan, het middenplan, rechts voor, naar links voor, waar de verloving van David en Abigaïl plaats vindt.

De afbeelding van *De Geschiedenis van David en Abigaïl* treft men reeds aan in de hoge middeleeuwen, met name in de *Bijbel van Stephan Harding* (ca. 1100)⁸⁰. Vanaf de 14de eeuw ontwikkelde zich het type zoals men rechts op de muurschildering kon zien: de Davidfiguur te paard en Abigaïl, knielend voor zijn voeten, vergezeld van hun gevolg, paarden en beladen ezels. Een voorbeeld hiervan is een miniatuur in de

(80) *Bijbel van Stephan Harding*, Dijon, Musée de la ville, ms. 14, vol. III, f° 13. Dit en de andere voorbeelden in deze passus over de iconologie zijn gebaseerd op AURENHAMMER, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Wenen, 1959, vol. I, pp. 16-17.

*Wenzelbijbel*⁸¹. Typologisch staat, volgens de *Speculum Humanae Salvationis*, de Abigaïlfiguur voor de Maagd, als bemiddelaarster bij het Laatste Oordeel. De *Biblia Pauperorum* legt enkel het verband tussen het gehele tafereel en de dood van Maria. Het lijkt aanlokkelijk om in het werk van Hugo van der Goes deze typologie als verklaring voor het tafereel aan te nemen. In het laatste derde van de 15de eeuw won eerder het humanistisch-burgerlijk karakter van dergelijke taferelen aan belang. Abigaïl stond dan voor de zachtmoedigheid en de wijsheid van de Moeder Gods enerzijds, maar anderzijds gaven dergelijke scènes aanleiding om een hoofse wereld in beeld te brengen, waardoor de intrinsieke inhoud een tweederangsplaats kreeg toebedeeld. Réau stelde, bij dit alles aansluitend, dat Abigaïl ook als een beeld van voorzichtigheid en vrouwelijke diplomatie kan gezien worden⁸².

Uit bovenstaande gegevens blijkt voldoende dat men op basis van de 16de-eeuwse kopieën, een vrij volledig beeld kan krijgen van het origineel werk van Van der Goes. Het is zelfs mogelijk in te gaan op de iconografische en iconologische elementen van het werk.

Wanneer men calques voor ogen heeft is het, zoals reeds bleek, bovendien mogelijk, mits de nodige reserve, het één en ander over de stijl van het verloren origineel te zeggen. Bij kopieën in olieverf, zoals deze hier, is dit veel moeilijker. Het is immers bijna onmogelijk uit te maken in hoeverre de kopiist zijn voorbeeld getrouw volgde of het vrij interpreteerde. Bovendien werden de hierboven besproken calques meestal in het kader van een conservatieproces gemaakt. Ze waren geconcipeerd als historische bron. Men vreesde immers terecht dat de originelen verloren zouden gaan, wat in veel gevallen ook gebeurde. Het is zo goed als zeker dat de 16de-eeuwse olieverfkopieën niet als dusdanig waren opgevat. De kopiist was daarom minder gedwongen zo getrouw mogelijk te werk te gaan.

In vergelijking met de Brusselse kopie is de Praagse versie links iets breder, waardoor de jongere figuur er volledig opstaat en men in de achtergrond, achter de heuvels, een stad ziet. De gelaatstrekken van de meeste figuranten zijn soepeler geschilderd. De koning links vooraan lijkt veel jonger.

Enkel door de gelaagdheid van de plans wordt de weinig doorzichtige compositie enigszins gestabiliseerd. Doch de veelheid aan figuratie, zowel mensen als dieren, maakt het schilderij onoverzichtelijk. De verschillende groepen hebben blijkbaar geen uitstaans met elkaar. Het is enkel het narratief verband dat hen samenbrengt. De iconografische verklaring maakt dit duidelijk.

De Brusselse kopie is volgens de meeste auteurs, deze die meest bij de

(81) *Wenzelbijbel*, Wenen, Nationale Bibliotheek, vol. II, f° 66.

(82) L. REAU, *o.c.*, vol. II, pp. 271-272. Réau verwijst voor de iconografie naar I Koningen, 25. Dit is foutief. Het moet zijn zoals vroeger vermeld: I Samuel, XXV, p. 3-44.

stijl van Hugo van der Goes aansluit⁸³. De voor hem zo typische vrouwenfiguren, met hoog voorhoofd, aristocratisch uiterlijk en ranke gestalten, zijn hier onmiskenbaar aanwezig. Er moet op gewezen worden dat de vrouwengelaten in het Praagse exemplaar beter geschilderd zijn. Het Brusselse exemplaar laat, schilderkunstig gezien, te wensen over⁸⁴. De vrouwelijke gelaten zijn, hoewel ze de typische Van der Goes-vorm hebben, zwak opgebouwd. Eén enkele schaduwpartij, lopende van de slaap tot aan de kin geeft in de meeste gevallen de ronding van het hoofd weer. Bepaalde harde, ijzerdraadachtige lijnen accentueren hier en daar een vorm. Bij de Abigaïlfiguur vooraan, is dit het geval aan de ronding van de kin, de wenkbrauwen en het borststuk van het kleed. Bij de figuren die de hoofdpersonages begeleiden, valt dit zeer schematisch modeleren nog meer op.

Opvallend in het gehele schilderij is de stoffelijkheid die wordt gesuggereerd. Voornamelijk de dames vooraan impressioneren op dat punt. Ze zijn getooid in zware stoffen, die lang achter hen gespreid liggen, en zo in monumentale plooiën vallen. Ondanks deze monumentaliteit zijn deze draperingen qua opbouw duidelijk vereenvoudigd.

Bij de originele Van der Goes-werken is de plooiënweergave veel levendiger en realistischer. Zo getuigen de plooiën van de knielende koning in het *Monforte-altaarstuk*⁸⁵ van een grootse virtuositeit. De precisie en suggestieve kracht van de stofweergave is een opvallend kenmerk van deze kunst.

Een stilistisch pluspunt is de manier waarop de onderlinge verhoudingen zijn weergegeven. Waar de manke weergave van de carnaties duidelijk de hand van een minder begaafd meester verraad, is de perspectiefweergave, en de daarmee gepaard gaande verhoudingen, een vinding van Van der Goes zelf. Dit wordt getrouw gevolgd door de kopiist, van wie te betwijfelen valt dat hij iets dergelijks zelfstandig zou hebben gekund.

Boomslog en landschapweergave verraden 16de-eeuwse invloeden⁸⁶. Sommige dieren zijn weer te vinden in andere werken van Hugo, zoals het rechtoplopend paard in het middenplan, dat men in spiegelbeeld ziet op het reeds genoemde *Monforte-altaarstuk* links in de achtergrond⁸⁷. Hieruit zou men kunnen afleiden dat gebruik is gemaakt van ateliersteke-

(83) J. DESTREE, *Hugo van der Goes*, Brussel, Parijs, 1914, p. 70 ; M.J. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, (geannoteerd door N. Véronée-Verhaegen), Leiden, Brussel, 1969, vol. IV, p. 37 ; F. WINKLER, *Das Werk des Hugo van der Goes*, Berlijn, 1964, p. 95.

(84) De schilder- en tekenkunstige analyse is vooral gebaseerd op de detailopnames gepubliceerd in F. WINKLER, *o.c.*, pp. 96-97.

(85) *Monforte-altaarstuk of de aanbidding van de drie koningen*, Berlijn, Staatliche Museen ; olieverf op paneel, 150:247 ; cf. M.J. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, vol. IV, cat. nr. 17, pl. 28-31.

(86) T. VAN FRIMMEL, *o.c.*, p. 157. Van Frimmel dateert de kopie, wegens analogie in de boomslog met werken van Gillis van Coninxloo en Roeland Savery, ca. 1600. J. DESTREE, *o.c.*, pp. 69-70, volgt hem hierin.

(87) A. EVRARD, R. VAN ELSLANDE, *Van der Goes' muurschildering David en Abigail*, in *Gentsche Tydinghen*, Gent, 1983, nr. 1, pp. 41-46.

ningen of -schetsen. P.A. Baert⁸⁸ vermeldde in 1781 in een opsomming van kopieën naar het werk *quelques têtes originales du même tableau*. Is hier sprake van originele kopstudies voor het werk? Wanneer men dit zou aannemen kan men stellen dat Van der Goes gebruik maakte van ateliertekeningen om dit werk op te bouwen. Daar het gebruikelijk was dat schilders zich steunden op cartons of schetsen bij het maken van muurdecoraties, ligt het bestaan van dergelijke tekeningen voor de hand.

Mirande en Overdiep⁸⁹ twijfelen eraan of het hier wel om een muurschildering in stricto-sensu gaat. Ze vermoedden uit de formulering van Van Vaernewijck⁹⁰ dat hier eerder sprake was van een houten paneel, dat de schouw bedekte. *Lambrosieren, mantel en cave* werden in de tekst dan respectievelijk als *paneelwerk, houten bekleding en schouw* hertaald. Deze hypothese is zwak, en gespeend van verdere evidentie. Van Mander spreekt immers duidelijk van ... *gedaen voor een schouwe oft schoorsteen op den muer...*⁹¹.

J.P. van Male⁹² stelde dat Jacob Weytens de eigenaar van het huis was toen Van Mander erover schreef. Dit is niet juist. De man wordt immers vernoemd in een document van 1490, waarin sprake is van het feit dat *Jacob de Goux* zijn huis, *jeghen over thoochhuus Jacob Weyts* (sic)⁹³, verkocht. Deze *de Goux*, wordt in andere documenten *Jacob van der Goes* genoemd⁹⁴. Dit doet het vermoeden rijzen dat Jacob van der Goes mogelijk familie was van Hugo en dat de kunstenaar door hem de besteller Weytens leerde kennen.

Het is niet makkelijk te bepalen wanneer de schildering, en ook het gehele huis verdween. Van Mander schreef ... *Het is bijzonder te verwonderen wat... te sien is*⁹⁵. De formulering, en voornamelijk de tegenwoordige tijd waarin dit is uitgedrukt, laat veronderstellen dat hij het werk gezien had. Sanderus is op dit punt niet duidelijk⁹⁶. Hij parafraseert eenvoudig Van Mander, hoogstwaarschijnlijk zonder de gegevens te verifiëren. J.P. van Male doet dit ook⁹⁷, doch hij stelt, *dan voor alles zoude*

(88) P.A. BAERT, *Oeuvres d'art à Tournai, Courtrai, Bruges, Gand, Ypres, Valenciennes etc...*, Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. II. 9225. Gepubliceerd door E. DUVERGER, *Catalogus Imaginair Museum Hugo van der Goes*, Gent, 1982, p. 86, doc. LXXIV.

(89) A.F. MIRANDE, G.S. OVERDIEP, *Het schildersboek van Carel van Mander: Het leven der doorluchtige nederlandsche en hoogduitsche schilders in bedendaags Nederlands overgebracht*, Amsterdam, Antwerpen, 4de druk, 1950, p. 75.

(90) M. VAN VAERNEWIJCK, *o.c.*, f° 129 v°.

(91) K. VAN MANDER, *o.c.*, f° 204.

(92) J.P. VAN MALE, *Prael-Thoneel van de vermaarde en geleerde Bruggelingen, Brugge 1713-1723*, f° 100, Brugge, Privébezit. Gepubliceerd door E. DUVERGER, *o.c.*, p. 83, doc. LXIII.

(93) Cf. Stadsarchief Gent, *Jaarregister van de Keure*, 1490-1491, reeks 301-61, f° 49 r°.

(94) Bv. in Stadsarchief Gent, *Staten van Goederen*, 1489-1490, f° 6; cf. E. DUVERGER, *o.c.*, p. 53, noot 77.

(95) K. VAN MANDER, *o.c.*, f° 203 v°.

(96) A. SANDERUS, *o.c.*, pp. 39-40.

(97) J.P. VAN MALE, *o.c.*, f° 100.

aenmerkelijk geweest hebben... Uit de verleden tijd van deze zinssnede, kan men extrapoleren dat het werk niet meer bestond. Het moet bijgevolg verdwenen zijn tussen 1604 en 1713 - 1723. Zou men aan de hand van de datering van de verscheidene kopieën meer gegevens hieromtrent kunnen verzamelen? Het lijkt niet dat dit een preciezere datering van de verdwijning kan geven. Immers, volgens Friedländer zijn de meeste kopieën naar andere kopieën, en dus niet naar het origineel gemaakt⁹⁸. Hieruit volgt, logischerwijs, dat het maken van deze kopieën de aanwezigheid van het origineel niet impliceert.

Wat de datering van het origineel betreft, bestaan ook weinig gegevens. Van Vaernewijck en Van Mander stellen respectievelijk dat Van der Goes een *ionckman* en een *vry gheselle* was. Men weet enkel dat het werk moet gemaakt zijn na 1467, toen hij vrijmeester werd in de Gentse schildersgilde⁹⁹ en vóór 1478, toen hij koos voor het conversenleven in het Rode Klooster te Oudergem¹⁰⁰. Friedländer dateerde op stilistische basis vóór 1475¹⁰¹. Winkler stelde voor het werk gelijktijdig met het *Portinari-altaarstuk* te dateren, m.a.w. rond 1475¹⁰². Thijs vermoedt vóór 1471¹⁰³. Hij stelt dat er in dat jaar een Elisabeth Weytens in het Jerichoklooster binnentrad. Door deze vrouw te identificeren als de dochter van Jacob Weytens, meent hij deze datering te kunnen aannemen, daar de vrouw op de muurschildering zou voorgesteld zijn. Deze identificatie lijkt mij echter onvoldoende grond.

In de literatuur werd verder zeer veel aandacht geschonken aan het aan De Heere ontleende gegeven, dat Hugo hier een portret maakte van zijn geliefde. Dit leidde tot allerlei speculaties in verband met de identificatie op de schildering van deze vrouw¹⁰⁴. Men wilde zelfs in de David een zelfportret van Van der Goes herkennen. Daar men eerder de relevantie, dan de oplossing van dergelijke problemen moet zoeken, wens ik hier verder niet op in te gaan.

De kopieën zijn hoogstwaarschijnlijk inferieur aan het verloren origineel. Het moet een belangrijk werk geweest zijn, dat, zoals Van Mander stelde... *van alle constenaers en constverstandighe niet vergeefs seer geprezen is...*¹⁰⁵.

(98) M.J. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, vol. IV, p. 37.

(99) Cf. Stadsarchief Gent, *Jaarregister van de Keure*, 1466-1467, reeks 301-49, f° 131; gepubliceerd door E. DUVERGER, *o.c.*, p. 61, doc. II.

(100) A. DE SCHRYVER, *Hugo van der Goes' laatste jaren te Gent*, in *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, Gent, 1955-1956, vol. XVI, p. 195.

(101) M.J. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 37.

(102) F. WINKLER, *o.c.*, p. 99.

(103) M. THIJS, *Het verblijf van Hugo van der Goes in het Rood-Klooster te Oudergem*, in *De Brabantse Folklore*, 1976, nr. 209, pp. 123-128.

(104) E. VAN EVEN, in *Messageur des Sciences Historiques de Belgique*, Gent, 1867, p. 292; H. HYMANS, *o.c.*, p. 348; J. DESTREE, *o.c.*, p. 68. Hymans ziet in de vrouw in het midden, in profiel gezien, de geliefde van Hugo. Destrée merkt terecht op dat Hymans meer zijn eigen voorkeur laat spreken dan iets meer te vertellen over Van der Goes.

(105) K. VAN MANDER, *o.c.*, f° 204.

Het valt ten eerste te betwijfelen of dit van alle muurschilderingen die hierboven werden besproken kon gezegd worden. Integendeel, men moet ze eerder beschouwen als uitingen van een zeker traditionalisme. Toch is het bijzonder te betreuren dat deze werken in het verleden met weinig respect werden behandeld. Het verloren gaan van sommige exemplaren of het moedwillig verbergen van andere getuigt hiervan. Recente conservatieprojecten wijzen op een veranderende houding. Toch zou men meer kunnen doen, zoals het toegankelijk maken van de bewaarde muurschilderingen en het nemen van conservatiemaatregelen voor de schilderingen die reeds meer dan vijftig jaar verborgen zitten in de voormalige Wolweverskapel. Ook de erbarmelijke materiële toestand waarin sommige van de hier besproken calques zich bevinden, vraagt om dringende zorgen. Hun historische waarde als bron werd hier voldoende aangetoond. Ze verruimen immers aanzienlijk onze kennis van de middeleeuwse muurschilderingen in Gent.

C A T A L O G U S

CAT. NR. 1.

MUURSCILDERINGEN IN DE ST.-BAAFSABDIJ

Cat. nr. 1.A. *H. Macharius*

Afb. 1.a.

Refectorium, N.O.-muur, linker raam, linker dagkant
Caseïnetempera op kalkmortel; langwerpig, onderaan afgeschuind en boven aan overlopend in cat. nr. 1.C., uiterste afmetingen 351 : 107 cm, op ca. 281 cm boven vloerpeil; grote lacune rechts over de gehele lengte, verder goede bewaringstoestand.

OPSCHRIFT : boven nimbus *S M*

FOTO : A.C.L. B.95408, B.157572, B.157573.

KOPIEEN : a./ L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4087; gouache op geolied papier, oorspronkelijke afmetingen ca. 361 : 107 cm; erg slechte bewaringstoestand : in verschillende stukken, verbrokeld, waarvan verscheidene fragmenten verdwenen zijn.

b./ C. TULPINCK, aquarel, Brussel, Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis; gesigneerd rechts onderaan; opschrift onderaan *Gand | abbaye de St. Bavon, Ste. Brigitte et trois Saints XIIIe sle.*

ONTDEKT : 1889 door E. Laquet.

REST. : 1889 door L. Bressers, 1936 door F. Coppejans, 1955 door K.I.K., 1982-1983 door W. Schudel.

BIBL.: J. BETHUNE, *o.c.*, 1890, pp. 361-372; L. BRESSERS, *o.c.*, 1892, pp. 41-42; G. VAN DEN GHEYN, *Fresques de l'abbaye de St. Bavon à Gand*, in *Inventaire Archéologique de Gand*, Gent, 2-2-1897; N. DE PAUW, *Les premiers peintres et sculpteurs gantois*, in *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (B.M.G.O. Gent)*, Gent, 1899, jg. VII, p. 241; C. TULPINCK, *o.c.*, 1901, p. 76; P. VAN CASTER, *o.c.*, 1904, p. 45; P. BERGMANS, *Les ruines de l'abbaye de St. Bavon à Gand*, Gent, 1908, pp. 28-29; L. MAETERLINCK, *L'école primitive gantoise avant Van Eyck*, in *B.M.G.O. Gent*, Gent, 1913, jg. XXI, p. 88; idem, *o.c.*, 1925, p. 9; L. NINANE, *L'abbaye de St. Bavon à Gand. Etude archéologique*, Brugge, 1930, pp. 44-47; E. BONTINCK, *Microchemische analyse der muurschilderingen van de St.-Baafsabdij te Gent*, in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, (K.A.W.L.S.K.), Klasse der Wetenschappen*, Brussel, 1940, nr. 13; J. PHILIPPE, *o.c.*, 1948, pp. 55-57; idem, *La peinture murale du XIIIe siècle en Belgique. Extrait des Annales de la fédération historique et archéologique de Belgique*, 35e congrès, Kortrijk, 1955, p. 581; M. GOOSSENS, *o.c.*, 1975, pp. 43-46.

Cat. nr. 1.B. *Diaken*

Afb. 1.b.

Refectorium, N.O.-muur, linker raam, linker dagkant
Caseïnetempera op kalkmortel; langwerpig, onderaan afgeschuind en bovenaan overlopend in cat. nr. 1 C., uiterste afmetingen 361 : 107 cm,

op ca. 281 cm boven vloerpeil ; grote lacunes aan bovenste helft links en rechts van de romp van de figuur, verder goede bewaringstoestand.

FOTO : A.C.L. B.157575, B.1937, B.157576

KOPIEEN : a./ L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4088 ; gouache op geolied papier, 361 : 100 cm ; op twee plaatsen over de breedte gescheurd, aan de randen verbrokkeld.

b. / cf. cat. nr. 1. A, kopie b.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1. A.

REST. : cf. cat. nr. 1. A.

BIBL. : cf. cat. nr. 1. A.

Cat. nr. 1.C. *Pietas-medailon*

Refectorium, N.O.-muur, linker raam, top rondboog

Caseïnetempera op kalkmortel ; cirkelvormig, ca. 105 cm ø ; lacune ter hoogte van het hoofd van de figuur.

OPSCHRIFT : naast de figuur *Pie[tas]* ; op tekstrol [*Beati M]ites*

FOTO : A.C.L. B.157578

KOPIE : L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4089 ; gouache op geolied papier, 105 : 107 cm ; op verschillende plaatsen gescheurd en aan de zijkanten afgebrokkeld.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1.A.

REST. : cf. cat. nr. 1.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 1.A.

Cat. nr. 1.D. *Sporen van een personage*

Refectorium, N.O.-muur, middenste raam, linker dagkant

Caseïnetempera op kalkmortel ; oorspronkelijk analoge vorm als cat. nrs. 1.A,B,F,G ; verdwenen

KOPIE : L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4090 ; gouache op geolied papier, 81 : 75 cm ; slechts fragmentair bewaard, op verschillende plaatsen gescheurd en aan de randen afgebrokkeld.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1.A.

Cat. nr. 1.E. *Sporen van een personage*

Refectorium, N.O.-muur, middenste raam, rechter dagkant

Caseïnetempera op kalkmortel ; oorspronkelijk analoge vorm als cat. nrs. 1.A,B,F,G ; verdwenen

KOPIE : L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4091 ; gouache op geolied papier, 82 : 76 cm ; over de lengte doormidden gescheurd en ontbrekend fragment links onder.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1.A.

Cat. nr. 1.F. *H. Brixius*

Afb. 2.a.

Refectorium, N.O.-muur, rechter raam, linker dagkant

Caseïnetempera op kalkmortel ; langwerpig, onderaan afgeschuind en overlopend in cat. nr. 1.H., uiterste afmetingen 361 : 107 cm, op ca. 281 cm boven vloerpeil ; grote lacune rechts over gehele lengte, voornamelijk aan het hoofd van het personage, verder goede bewaringstoestand.

OPSCHRIFT : boven figuur *S. Bric[ius]*

FOTO : A.C.L. B.157563, B.18339, B.157564

KOPIEEN : a. / L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4092 ; gouache op geolied papier, 361 : 107 cm ; op verschillende plaatsen gescheurd

b. / cf. cat. nr. 1.A., kopie b.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1.A.

REST. : cf. cat. nr. 1.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 1.A.

Cat. nr. 1.G. *H.-Capbrabildis(?)*

Afb. 2.b.

Refectorium, N.O.-muur, rechter raam, rechter dagkant

Caseïnetempera op kalkmortel ; langwerpig, onderaan afgeschuind en boven aan overlopend in cat. nr. 1.H., uiterste afmetingen 361 : 107 cm, op ca. 281 cm boven vloerpeil ; grote lacune links over gehele lengte, verder goede bewaringstoestand.

FOTO : A.C.L. B.95400, B.157566, B.95405

KOPIEEN : a. / L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4093 ; gouache op geolied papier, 361 : 107 cm ; op verschillende plaatsen gescheurd en aan de randen afgebrokkeld

b. / cf. cat. nr. 1.A., kopie b.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1.A.

REST. : cf. cat. nr. 1.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 1.A.

Cat. nr. 1.H. *Sapientia-medailon*

Refectorium, N.O.-muur, rechter raam, top rondboog

Caseïnetempera op kalkmortel ; cirkelvormig, ca. 105 cm \emptyset ; op de cirkelvorm na bijna volledig verloren

OPSCHRIFT : naast figuur *Sapie[ntia]* ; eertijds op tekstrol *B[cati] Pacifi[ci]*

FOTO : A.C.L. B.157569

KOPIE : L. BRESSERS, calque, 1889, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4094 ; gouache op geolied papier, 105 : 107 cm ; op verschillende plaatsen gescheurd en een aantal fragmenten verloren

ONTDEKT : cf. cat. nr. 1.A.

REST. : cf. cat. nr. 1.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 1.A.

CAT. NR. 2.

MUURSCHILDINGEN IN HET GERARD DE DUIVELSTEEN

Cat. nr. 2.A. *H.-Matheus*

Afb. 3.

Oostvleugel, zgn. gotische zaal

Tempera (?) op kalkmortel, ca. 248 : 105 cm ; picturale laag op sommige plaatsen vervaagd, kalkmortel in goede toestand

OPSCHRIFT : op tekstrol *Sancta ecclesi[am] catholicam communionem sanctorum*KOPIEEN : a./ L. BRESSERS, olieverfkopie, ca. 1892, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 795 ; olieverf op doek, 248 - 105 cm ; nagedonkerd en verkleurd door stof, voornamelijk in de groene partijen schimmelvorming ; gesigneerd rechts onderaan *Léon Bressers*, Gandb./ C. TULPINCK, kopie, Brussel, Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis ; aquarel en inkt op papier ; samen met cat. nr. 2.C, kopie b. op één blad ; opschrift onderaan *Château de Gérard le Diable - deux apôtres (St.-Mathieu et St.-Pierre) XVe sie* ; gesigneerd rechts onderaan C. Tulpinck ; FOTO : A.C.L. B. 7698

ONTDEKT : vóór 1892

VERDWENEN : ca. 1903

HERONTDEKT : februari 1978

REST.: maart - mei 1978 door W. Schudel

BIBL.: L. BRESSERS, *o.c.*, 1892, p. 46 ; G. VAN DEN GHEYN, *o.c.*, 1909, p. 230 ; L. MAETERLINCK, *L'énigme des primitifs français*, Gent, s.d.(1921), p. 182 ; idem, *o.c.*, 1925, p. 16 ; L. SANGLET, *o.c.*, 1942, pp. 31-48 ; idem, *o.c.*, 1957 ; M. GOOSSENS, *o.c.*, 1975, p. 41 ; *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der provinciën, Jaarverslag 1978*, Brussel, 1978, pp. 61-62.Cat. nr. 2.B. *H. Johannes de Evangelist*

Afb. 4.

Oostvleugel, zgn. gotische zaal

Tempera (?) op kalkmortel, ca. 248 : 105 cm ; picturale laag op sommige plaatsen zoals gelaat en de tekstrol vervaagd, kalkmortel in goede bewaringstoestand

OPSCHRIFT : op tekstrol [Passus sub Pontio Pilato,] *crucifixus*, [mortuus et sepultus]KOPIE : L. BRESSERS, olieverfkopie, ca. 1892, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 661 ; olieverf op doek, 248 : 105 cm ; nagedonkerd door stof, schimmelvorming in groene partijen ; gesigneerd rechts onderaan *Léon Bressers*, Gand

ONTDEKT : cf. cat. nr. 2.A.

VERDWENEN : cf. cat. nr. 2.A.

HERONTDEKT : cf. cat. nr. 2.A.

REST.: cf. cat. nr. 2.A.

BIBL.: cf. cat. nr. 2.A.

Cat. nr. 2.C. *H.-Petrus* (verdwenen)

Afb. 5

Oostvleugel, zgn. gotische zaal

Tempera (?) op kalkmortel, ca. 248 : 105 cm ; verdwenen

OPSCHRIFT : op tekstrol [Cre]do [in] pat[rem omnipotentem factorem caeli et terrae]

KOPIEEN : a./ L. BRESSERS, olieverfkopie, ca. 1892, Gent, Bijloke-museum, inv. nr. 4085 ; olieverf op doek, 167 : 48 cm ; slechts fragmentair bewaard, op groene partijen schimmelvorming

b./ cf. cat. nr. 2.A. kopie b.

ONTDEKT : cf. cat. nr. 2.A.

VERDWENEN : cf. cat. nr. 2.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 2.A.

CAT. NR. 3.

MUURSCHILDINGEN IN DE WOLWEVERSKAPEL

*(Korte Dagsteeg)*Cat. nr. 3.A. *Kruisiging*

Afb. 6

W.-muur

Tempera (?) op kalkmortel, 109 : 89 cm

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijloke-museum, inv. nr. 629 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd, 109 : 89 cm ; opschrift links onder *Petite Boucherie - 1894*, rechts onder *A. Bressers-Blanchaert et fils, Gand* ; papier is verdonkerd, verrot en ter hoogte van Christus' knie gescheurd ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : 1894 door A. Bressers-Blanchaert

VERBORGEN : 1933 bij inrichting bioscoop

BIBL. : A. HEINS, in *B.M.G.O. Gent*, Gent, 1895, jg. II, pp. 117-122 ; L. MAETERLINCK, *o.c.*, 1913, p. 89 ; idem, *o.c.*, s.d. (1921), pp. 178-181 ; J. PHILIPPE, *o.c.*, 1948, p. 176 ; M. GOOSSENS, *o.c.*, 1975, p. 40 ; *Inventaris van het cultuurbezit in België. Bouwen door de eeuwen heen. Stad Gent*, Gent, 1976, vol. 4na, p. 245.Cat. nr. 3.B. *Annunciatie*

Afb. 7

Tempera (?) op kalkmortel, drielobbig, uiterste afmetingen 361 : 258 cm

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijloke-museum, inv. nr. 796 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd, 361 : 258 cm ; opschriften links boven (...) *super* (...) *irte et viert* (...) *alrissimi obumbration* (...), links [Av]e *ancilla domin*(...), rechts [A]ve [Maria] *plena dominus tecum* (...); papier is verdonkerd, verrot en aan de randen afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 3.A.

Cat. 3.C. *H.-Jacobus de Meerdere*

Afb. 8.a.

Z.-muur

Tempera (?) op kalkmortel

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4078 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd samen met cat. nr. 3.D, kopie en 3.E, kopie, 76 : 108 cm ; papier is verdonkerd, verrot en voornamelijk aan bovenrand afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 3.A.

Cat. nr. 3.D. *Genadestoel*

Afb. 8.b.

Tempera (?) op kalkmortel, ca. 80 : 56 cm

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1895, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4079 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd samen met cat. nr. 3.C, kopie en 3.E, kopie, 80 : 56 cm ; opschrift links onderaan *A. Bressers-Blanchaert et fils, Gand* ; papier is verrot, verdonkerd en voornamelijk aan linkerzijkant afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cat. nr. 3.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 3.A.

Cat. nr. 3.E. *Decoratief kruismotief*

Afb. 8.c.

Tempera (?) op kalkmortel

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4080 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd samen met cat. nr. 3.C, kopie en 3.D, kopie, 103.5 : 75 cm ; opschrift rechts onderaan *Petite Boucherie 1894* ; papier is verrot, verdonkerd en onderaan en aan rechterzijde afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL. : cf. cat. nr. 3.A.

Cat. nr. 3.F. *St.-Joris en de draak*

Afb. 9.

N.-muur

Tempera (?) op kalkmortel, ca. 203 : 337 cm

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4064 ; olieverf en inkt op calqueerpapier

nadien op doek gekleefd, 203 : 337 cm ; papier vooral in centraal gedeelte verdonkerd, verticale strepen op ca. 25 cm van elkaar door verkeerd opplooiën, aan randen erg afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL.: cf. cat. nr. 3.A.

Cat. nr. 3.G. *H. Adrianus*

Afb. 10

Koor

Tempera (?) op kalkmortel, ca. 245 : 88 cm

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4077 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd, 249 : 88 cm ; opschrift bovenaan rechts [*Adri-] aen* ; papier verrot en aan zijkanten afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL.: cf. cat. nr. 3.A.

Cat. nr. 3.H. *H.-Victor van Marseille*

Afb. 11.

Koor

Tempera (?) op kalkmortel, cr. 230 : 89 cm

KOPIE : A. BRESSERS-BLANCHAERT, L. BRESSERS, calque, 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 630 ; olieverf en inkt op calqueerpapier nadien op doek gekleefd, 258 : 89 cm ; papier verrot en aan zijkanten afgebrokkeld ; verworven door aankoop, juli 1899

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.A.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL.: cf. cat. nr. 3.A.

Cat. nr. 3.I. *Zegenende Heilige*

Koor, rondboognis, midden

Tempera (?) op kalkmortel

ONTDEKT : 1879

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL.: A. WALGRAVE, *o.c.*, 1880, p. 80 ; F. DE POTTER, *o.c.*, 1886-1887, vol. IV, pp. 429-459

Cat. nr. 3.J. *H. Christoffel*

Koor, spitsboognis, links

Tempera (?) op kalkmortel

ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.I.

VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.

BIBL.: cf. cat. nr. 3.I.

Cat. nr. 3.K. *H. Johannes de Doper*

Koor, spitsboognis, rechts
 Tempera (?) op kalkmortel
 ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.I.
 VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.
 BIBL.: cf. cat. nr. 3.I.

Cat. nr. 3.L. *Wapenschild van Vlaanderen*

Koor, op zwik tussen nissen
 Tempera (?) op kalkmortel
 ONTDEKT : cf. cat. nr. 3.I.
 VERBORGEN : cf. cat. nr. 3.A.
 BIBL.: cf. cat. nr. 3.I.

CAT. NR. 4.

MUURSCILDERINGEN IN HET ST.-JACOBSGODSHUIS

Cat. nr. 4.A. *H.-Cornelis en een heilige (apostel?)* (verdwenen) Afb. 12.

Tempera (?) of olieverf (?) op kalkmortel
 KOPIE : a./ A. BRESSERS - BLANCHAERT, calque, 1864-1865 (verdwenen)
 b./ A. BRESSERS - BLANCHAERT, kopie naar a., 1894, GENT, Bijlokemuseum, inv. nr. 4082 ; olieverf op doek, 257 : 107 cm ; verkleurd ; verworven door aankoop, 1 augustus 1894
 ONTDEKT : ca. 1860
 VERDWENEN : 1894 bij afbraak van de kapel
 BIBL.: J. DUGNIOLLE, *o.c.*, 1864, p. 416 ; M. SIRET, *o.c.*, 1865, p. 67 ; *Verslag Stad Gent*, 1890, pp. 177-178 ; L. BRESSERS, *o.c.*, 1892, p. 45 ; J. PHILIPPE, *o.c.*, 1948, inv. ; M. GOOSSENS, *o.c.*, 1975, pp. 39-40 ; *Inventaris van het cultuurbezit in België. Bouwen door de eeuwen heen. Stad Gent*, Gent, 1976, vol. 4nb, p. 313 ; K. CARLVANT, *o.c.*, 1978, p. 284.

Cat. nr. 4.B. *H. Filippus* (verdwenen) Afb. 13.

Tempera (?) of olieverf (?) op kalkmortel
 KOPIE : a./ cf. cat. nr. 4.A., kopie
 b./ A. BRESSERS - BLANCHAERT, kopie naar a., 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4083 ; olieverf op doek, 197 : 118 cm ; opschrift op tekstrol *Inde venturus iudicare [vivos] et mortuos*, zijkant rechts *N.D. aux Hirondelles* ; verkleurd ; verworven door aankoop, 1 augustus 1894
 ONTDEKT : cf. cat. nr. 4.A.
 VERDWENEN : cf. cat. nr. 4.A.
 BIBL.: cf. cat. nr. 4.A.

Cat. nr. 4.C. *H. Jacobus de Mindere* (verdwenen)

Afb. 14.

Tempera (?) of olieverf (?) op kalkmortel

KOPIE : a./ cat. nr. 4.A., kopie

b./ A. BRESSERS - BLANCHAERT, kopie naar a., 1894, Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 4084; olieverf op doek, 163 : 78 cm; opschrift op tekstrol *Ascendit ad [caelos, sedet ad dexteram Patris omnipotentis]*; verkleurd; verworven door aankoop, 1 augustus 1894

ONTDEKT : cf. cat. nr. 4.A.

VERDWENEN : cf. cat. nr. 4.A.

BIBL.: cf. cat. nr. 4.A.

CAT. NR. 5.

MUURSCILDERING IN HET HUIS WEYTENS AAN DE MUIDE

Cat. nr. 5. *De Geschiedenis van David en Abigail* (verdwenen) Afb. 15.

door Hugo VAN DER GOES (ca. 1430/1432 - 1483)

Schoonsteenmantel van de leefkamer

Olieverf op kalkmortel, rechthoekig

KOPIEEN : a./ Anoniem, 16de eeuw, Brussel, Kon. Muea voor Kunst en Geschiedenis, in depot Brussel, Kon. Museum voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 755; olieverf op doek, 172 : 232 cm; herkomst : Gent, Oud Begijnhof bij Begijntje Matheken. Bibl. : KERVIJN DE VOLKAERSBEKE, *o.c.*, p. 324; H. HYMANS, *o.c.*, pp. 347-348; J. DESTREE, *o.c.*, pp. 71-72; M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72; F. WINKLER, *o.c.*, p. 95; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47.

b./ Anoniem, 16de eeuw, Praag, Narodni Galerie; inv. nr. 0.5531; olieverf op doek, 95 : 130 cm; herkomst : Praag, J.V. Novák coll., inv. nr. 30, daar in verband gebracht met Pieter II Bruegel, verbleef er sinds 1896 door aankoop; Bibl.: T. VAN FRIMMEL, *o.c.*, pp. 157-158; H. HYMANS, *o.c.*, pp. 347-349; (neemt afmetingen verkeerd over van Frimmel); J. DESTREE, *o.c.*, pp. 69-70; M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47.

c./ Anoniem, 16de eeuw, Wiesbaden, verz. G. Hülsemann; olieverf op doek; Bibl.: M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47.

d./ Lucas I FLOQUET, 1617, Londen, Christie's, verkoop 29 oktober 1965, cat. nr. 28; olieverf op doek; 137 : 167 cm; herkomst : Nortwick Park, Spencer Churchill coll., inv. nr. 101, daar toegeschreven aan Lucas Van Leyden; verworven door Jack Linsky, New York in 1956, die het in 1965 bij Christie's verkoopt. Bibl. : FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72; F. WINKLER, *o.c.*, p. 95; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47

e./ Anoniem, eind 16de eeuw, Brussel, J. Elion coll., olieverf op doek; 148 : 240 cm. Bibl.: J. DESTREE, *o.c.*, p. 71; M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47

f./ Anoniem, Keulen, verz. Merzenick, Bibl.: J. DESTREE, *o.c.*, p. 71 ; M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72 (vermeldt verkeerdelijk Aken als verblijfplaats) ; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47.

g./ Anoniem, St.-Pieters-Maastricht, De Torentjes-kasteel, veiling 17 - 19 juni 1935, cat. nr. 16 ; herkomst : verz. N.H.C.G. Gilison. Bibl.: EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47

h./ Anoniem, eind 16de eeuw, Aken, verz. Larich ; 128 : 210 cm. Bibl.: J. DESTREE, *o.c.*, p. 233 ; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47

i./ Anoniem, Brussel, M.E. Spelmans coll. ; herkomst : Brussel, kunsthandel, 1907. Bibl.: J. DESTREE, *o.c.*, pp. 71, 233 ; M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72 ; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47

j./ Anoniem, Engeland, kunstmarkt, 1917. Bibl.: M. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, p. 72 ; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47 (neemt datum verkeerd over)

k./ Anoniem, Barcelona, Tomas coll.. Bibl.: F. WINKLER, *o.c.*, p. 95 ; EVRARD, VAN ELSLANDE, *o.c.*, p. 47

P.A. Baert vermeldde in 1781 nog twee kopieën waarvan de ene in Brugge bij M. Bernard en de andere in Gent, St.-Pietersabdij. Deze twee exemplaren zijn mogelijk gelijk aan één van de bovenstaande. Verder vermeldde hij *quelques têtes originales du même tableau*, wat mogelijk op originele kopstudies voor het origineel werk slaat.

VERDWENEN : tussen 1604 en 1713-1723.

BIBL.: LUCAS D'HEERE, *o.c.* 1565, p. 61 ; MARCUS VAN VAER-NEWIJCK, *o.c.*, 1574, f° 119-132 v° ; CAREL VAN MANDER, *o.c.*, 1604, f° 203 v°-204 ; A. SANDERUS, *o.c.*, 1624, pp. 39-40 ; J.P. VAN MALE, *o.c.*, 1713-1723, f° 100 ; P.A. BAERT, *o.c.*, 1781 ; KERVIJN DE VOLKAERSBEKE, *Eglises de Gand*, Gent, 1857, vol. II, p. 324 ; E. VAN EVEN, *o.c.*, 1867, p. 292 ; A. WAUTERS, *Hugo Van der Goes, sa vie et ses oeuvres*, Brussel, 1872, pp. 9-10 ; T. VAN FRIMMEL, *o.c.*, 1896, pp. 157-158 ; H. HYMANS, *o.c.*, 1898, pp. 347-349 ; C. TULPINCK, *o.c.*, 1901, p. 101 ; L. MAETERLINCK, *o.c.*, 1913, pp. 80-82 ; J. DESTREE, *o.c.* 1914, pp. 66-73, 74, 233, 249, pl. pp. 96-97 ; FIERENS - GEVAERT, *Histoire de la peinture flamande des origines à la fin du XVIème siècle*, Brussel, Parijs, 1927, pp. 41-44, pl. XXIX ; A.F. MIRANDE, G.S. OVERDIEP, *o.c.*, 1950, pp. 75-81 ; L. REAU, *o.c.*, 1956, vol. II, p. 272 ; AURENHAMMER, *o.c.*, 1959, pp. 16-17 ; F. WINKLER, *o.c.*, 1964, pp. 95-99, pl. 68-70 ; M.J. FRIEDLÄNDER, *o.c.*, 1969, pp. 37, 71-72, afb.19, a, b, cat. nr. B.19 ; J.P. DE BRUYN, *De schilderkunst van de 15de tot de 17de eeuw*, in *Catalogus Gent, 1000 jaar Kunst en Cultuur*, Gent, 1975, vol. I, pp. 125, 178, cat. nr. 18 ; M. THIJS, *o.c.*, 1976, nr. 209, pp. 123-128 ; E. DUVERGER, *o.c.*, 1982, pp. 52-54 ; A. EVRARD, R. VAN ELSLANDE, *o.c.*, 1983, pp. 41-46.

SUMMARY

SOME MEDIEVAL WALLPAINTINGS IN GHENT,
I: DATA BASED ON COPIES

A large part of the lost wallpaintings in Ghent are known through copies. It is obvious that such sources should be verified in their reliability with the greatest conscientiousness. It is necessary to know who the copyist was, which techniques he applied, when and why the copy was made.

In most cases the copies are tracings, made at the end of the 19th century by L. Bressers and his father, A. Bressers-Blanchaert.

The analysis of the tracings, made after the preserved paintings in the refectory of the St.-Baafsabbey, makes it clear that a lot of information can be derived from these copies.

This article proves that there were at least three wallpaintings in the Gerard de Duivelsteen. Only two of them were preserved.

The walls of the former chapel of the Ghent wool-weavers were decorated with several paintings. When they were hidden behind wooden panels in 1933, they could crumble away unnoticed. Nevertheless, the author expresses the hope that the necessary steps would be taken to conserve these precious medieval paintings.

In 1894 the St.Jacobsgodshuis was demolished. With it, the paintings which decorated the walls of this building, got lost. Formerly, this building was wrongly called '*O.L.V.-ter-Zwaluwen*'.

The last painting here discussed, is a work of Hugo van der Goes in a house at the Muide. Apart from some written sources, this painting is known through several oilcopies, made in the 16th century. Of course, the problem of source-criticism is different here compared to the previous cases. Still, a rather complete idea can be formed of the lost original.

These data show that the discussed copies are important sources. They enlarge considerably our knowledge of medieval wallpainting in Ghent.

In an appendix to this article, a catalogue of the discussed paintings is included.

PIETER IV ADORNES (1460 - ca. 1496) : EEN BRUGS PATRICIER IN GENT

door

Marc BOONE, Marianne DANNEEL en Noël GEIRNAERT

1. *De familie Adornes in Brugge*

Vanaf de tweede helft van de 14de eeuw behoorde het uit Genua afkomstige geslacht Adornes tot de meest vooraanstaande families van het laatmiddeleeuwse Brugge. Van verscheidene leden van deze familie is bekend dat ze actief waren in de wereld van de internationale handel, en bij voorkeur als makelaar bemiddelden in transacties waarbij Genuese handelaars betrokken waren. Niettegenstaande hun afkomst en hun blijvende contacten met de Genuezen waren de Adornes echter volledig ingeburgerd te Brugge. Geregeld vervulden ze allerlei functies in het stadsbestuur. Door huwelijken binnen het stadspatriciaat raakten ze vermaagschap met de meeste belangrijke families van Brugge. Ze namen deel aan het mondaine gezelschapsleven en speelden een belangrijke rol in schuttersgilden, aristocratische broederschappen en op toernooien.

Eveneens kenmerkend voor de Brugse Adornes is hun voortdurende loyale houding tegenover de centrale overheid. Op het einde van de 14de eeuw werd Pieter Adornes, na een opmerkelijke loopbaan in het stadsbestuur, algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië. Zijn zoons Pieter en Jacob Adornes kozen tijdens de Brugse opstand van 1436-1438 de kant van hertog Filips de Goede, waardoor ze na de mislukking van de opstand tot de hoogste functies in het stadsbestuur konden opklimmen. Een ander kenmerk van de Adornes is op het religieuze vlak gesitueerd. Verschillende leden van de familie hadden een voorkeur voor ingetogen vroomheid en een neiging zich van de wereld af te keren. Ze steunden verschillende kloosters, vooral die van de kartuizerorde. Typisch voor dit cosmopolitische geslacht was de traditionele verering voor de Heilige Plaatsen en vooral Jeruzalem. De Italiaanse herkomst van de Adornes en hun blijvende contacten met hun stamland heeft er ook toe geleid dat zij hebben bijgedragen tot de vroegste verspreiding van het ideeën-goed van het Italiaanse humanisme in Brugge.

De bekendste telg van de familie, ridder Anselm Adornes (1424-1483), bereikte de top van de maatschappelijke ladder. Hoewel hij actief bleef in de internationale handel, speelde hij een vooraanstaande rol in het adellijke gezelschapsleven van zijn tijd. Hij was een geziene figuur aan de hoven van de Bourgondische hertogen en de Schotse koning James III en vervulde verscheidene diplomatieke opdrachten. Als cosmopoliet en humanist kon hij zich thuisvoelen in Vlaanderen, in Italië en in Schotland. Zijn nauwe betrekkingen met Schotland had hij te danken aan een bijzonder goed geslaagde diplomatieke missie in dat land, waardoor in

1470 een einde kwam aan een Schotse handelsboycot met Vlaanderen. Sinds zijn diplomatieke opdracht bleef hij in contact met de Schotse koning James III, van wie hij eveneens verscheidene eervolle én winstgevende taken te vervullen kreeg. Door zijn vele reizen werd hij één van de weinige Bruggelingen die beschikte over een netwerk van internationale relaties. Zijn Jeruzalembedeavaart maakte zowel in Brugge als in Schotland veel indruk. De nog bestaande Jeruzalemkapel in Brugge, die in zijn opdracht gebouwd werd, is het monumentale getuigenis van zijn verering voor Jeruzalem en de Heilige Plaatsen. Als vooraanstaand Bruggeling was Anselm Adornes vanaf 1444 zeer nauw betrokken bij het stadsbestuur. In het stadsbestuur te Brugge speelde ook hij ondubbelzinnig de kaart van de Bourgondische machthebbers. Deze voortdurende collaboratie werd hem door de Bruggelingen niet in dank afgenomen. Na de dood van Karel de Stoute, in 1477, viel hij definitief in ongenade bij de Bruggelingen. Hij werd gevangen gezet, berecht, onderworpen aan een vernederende genadeprocedure en zwaar beboet. Belangrijk is wel dat in 1477 voor lange tijd een einde kwam aan de rol van de Adornes in het Brugse politieke leven. Anselms zoon Arnoud, wiens loopbaan pas was begonnen, verdwijnt na 1477 uit de jaarlijkse lijsten van de wetsvernieuwingen. Het zou tot 1521 duren voor de naam Adornes opnieuw in het stadsbestuur zou verschijnen¹.

Pieter IV Adornes, een andere zoon van Anselm Adornes, was zich blijkbaar bewust van het feit dat hij en zijn familie in Brugge geen rol van betekenis meer konden spelen. Hij heeft dan ook gepoogd zijn ambities elders waar te maken. In deze bijdrage willen we de levensloop van Pieter Adornes construeren. Het uiteindelijke doel is te komen tot een maatschappelijke situering van Pieter Adornes en zijn activiteiten.

2. Pieter Adornes' geboorte en doopsel in het Brugse milieu

Pieter IV Adornes werd geboren op 26 september 1460 „snavens tusschen den X en de XI hueren”. Hij was het elfde kind en de zesde zoon van Anselm Adornes en diens echtgenote Margaretha vander Banck. Na hem zouden nog vijf kinderen volgen. Zoals de gewoonte was in de hogere kringen van die tijd werd hij door drie peters en twee meters boven de doopvont gehouden. Pieter III Adornes, broer van Anselm, wordt vermeld als de eerste peter. Het ligt voor de hand dat Pieter IV zijn doopnaam aan zijn eerste peter te danken heeft. De twee andere peters waren Genuezen. Volgens het nogal corrupte afschrift van Anselm Adornes' notities heetten ze *Franciscus Justinaen* en *Mainfroot Spingele*. Als meters vermeldt deze tekst: *Joncvrouw de weduwe van Joos van Varsenare en Wouters Utenhove wijf*².

(1) Deze alinea's zijn uitsluitend gebaseerd op N. GEIRNAERT, *De Adornes en de Jeruzalemkapel. Internationale contacten in het laatmiddeleeuwse Brugge*, in ID. en A. VANDEWALLE (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge. Brugge, Jeruzalemkapel, 9-25 sept. 1983. Catalogus*, Brugge, 1983, p. 11-49.

(2) *Copie van Mer Ancelmus Adornes Huwelick*, in het *Memoriaelboucxkin* van

De lijst van de zestien kinderen van Anselm Adornes met de namen van de peters en de meters bij de doopplechtigheid vormt een unieke bron om de vrienden- en relatiekring van Anselm Adornes te leren kennen. Ook de peters en meters van Pieter IV Adornes zijn zeer typisch voor de relatiekring van zijn vader. In de eerste plaats is daar uiteraard de eigen familiekring, hier vertegenwoordigd in de persoon van Anselms oudste broer, Pieter. Over deze figuur is weinig bekend. Men weet dat hij enig grondbezit had bij de Carmersstraat, niet ver van de Jeruzalemkapel, waar ook het bezit van de andere leden van de familie was gesitueerd. Samen met zijn vrouw verkocht hij op 18 januari 1460 (n.s.) een groot huis met tuin, stallen en schuren en zestien éénkamerwoningen, gelegen in de Carmersstraat, aan de brouwer Jacop van Halewyte, een stroman van de Doornikse wijbisschop Willem Vatoris. Op dat perceel zou zich dan de kloostergemeenschap Bethanië vestigen. Hij stierf voor 28 oktober 1473, na een kinderloos huwelijk. Dit blijkt uit het feit dat zijn broer Anselm toen zijn erfgenaam werd³. De twee Genuese peters waren naar alle waarschijnlijkheid commerciële relaties van Anselm Adornes. Mainfroot Spingele kan o.i. geïdentificeerd worden met Manfredus Spinola, een lid van de belangrijke Spinola-familie, die in 1466 met een diplomatieke opdracht werd belast⁴. Leden van deze grote en machtige familie onderhielden geregeld commerciële betrekkingen met Brugge⁵. Franciscus Justiniaen is te identificeren met Franciscus Justinianus, Francois Justinian, een Genuese handelaar die zeker sinds 1459 geregeld in Brugge verbleef en zich hier ook onledig zou hebben gehouden met de kopiëring van zeker één humanistisch handschrift⁶.

De twee meters worden aangeduid met de namen van hun echtgenoten. O.i. vertegenwoordigen zij dan ook hun echtgenoot of diens familie. Joos van Varsenaere, zoon van Jan, schildknaap, gewezen schout van Brugge en raadgever van hertog Filips de Goede, was vermoedelijk overleden in 1456. Zijn weduwe, Lijsbette de Fever, eveneens afkomstig uit een Brugs patriciërsgezicht, overleefde hem nog tot op 8 juli 1472⁷.

Pieter V Adornes, STADSARCHIEF BRUGGE (verder SAB), *Adornes en Jeruzalem. Depot De Limburg Stirum*. Dit stuk is een afschrift uit ca. 1900-1950 van een verloren 16de-eeuws origineel. De kopie bevat enkele twijfelachtige lezingen. Als geboortedatum van Pieter wordt eigenlijk 1455 in Romeinse cijfers vermeld. Uit de volgorde van de namen van de overige kinderen van Anselm blijkt echter overduidelijk dat hier 1460 moet worden gelezen. Bij de namen van de meters heeft de 20ste-eeuwse kopiist getwijfeld of het ging om de weduwe van Jooris of Joos van Varsenaere. Uit van elders gekende biografische bijzonderheden blijkt dat het gaat om Joos van Varsenaere.

(3) N. GEIRNAERT, *De eerste jaren van het zusterhuis Bethanië te Brugge*, in: *Sacris Erudiri*, XXVI, 1983, p. 255 en 266; waar, op basis van een artikel van N. Huyghebaert, 1480 is vermeld als vermoedelijke overlijdensdatum. Hij was echter al overleden op 28 oktober 1473, aangezien Anselm Adornes hem dan opvolgde in het bezit van een leen gelegen in Koolkerke (SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*, Cartularium van Jan Adornes, f° 15).

(4) L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, II, Brugge, 1905, p. 141-144.

(5) *Ibid.*, passim.

(6) *Ibid.*, p. 90-91 en GEIRNAERT, *De Adornes*, p. 47, n. 112.

(7) J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occi-*

Van meer belang voor deze studie is de vermelding van de echtgenote van Wouter Utenhove als meter. Anselm Adornes onderhield dus nauwe relaties met de familie Utenhove, één van de belangrijkste Gentse geslachten. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat Pieter Adornes later in het huwelijk zou treden met een lid van de familie Utenhove. Wouter Utenhove was poorter van Brugge. Hij was getrouwd met de weduwe van Nicolaas Schoutheete, Margareta Tristram. Zijn naam is dan ook verbonden met het ontstaan van de verering van de reliek van het H. Kruis in de O.-L.-Vrouwekerk, die door Schoutheete uit het Nabije Oosten naar Vlaanderen zou gebracht zijn⁸. Hij was kerkmeester van de O.-L.-Vrouwekerk⁹, vervulde verscheidene functies in het stadsbestuur¹⁰ en was dus volledig ingeschakeld in de wereld van het Brugse patriciaat. Welke verwantschap er precies bestond tussen hem en de Gentse Utenhoves is niet uitgemaakt¹¹. Uit verscheidene documenten kan echter worden afgeleid dat Wouter Utenhove op een of andere manier verwant was met de

*dentale, avec des données historiques et généalogiques, Arrondissement de Bruges, I, 1: Bruges. Eglise Cathédrale de St.-Donat (sic), Brugge, 1863, p. 180-181, geeft als overlijdensdatum 4 december 1456 op. Dit is in tegenspraak met de vermelding door Van Rompaey in zijn lijst van Brugse schouten tijdens de Bourgondische periode: Joesse de Varsenare blijkt hieruit van 28 oktober 1445 tot 14 december 1456 als schout te Brugge actief te zijn geweest. Met een tweede Joesse de Varsenare, ridder en raadshoofd-kamerling genoemd, die van 1473 tot 1476 eveneens schout te Brugge was (na baljuw van Kortrijk te zijn geweest) wordt vermoedelijk een zoon van de Joesse die met Lysbette de Fever gehuwd was, bedoeld. Zie J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel, 1967, Verhandelingen van de Kon. Vl. Acad. voor wetenschappen, letteren en schone kunsten, Klasse der Letteren, jg. XXIX, nr. 62, pp. 621 en 632. De vader van Lijsbette de Fever, Colaard, overleden in 1444, was ontvanger van de Bourgondische hertog. N. GEIRNAERT, *Hof van Watervliet (Hof van Sint-Joris: Bouwbeer en verdere lotgevallen*, in: S. VANDENBERGHE (red.), *Het Hof van Watervliet in de Oude Burg te Brugge*, Brugge, 1983, p. 12.*

(8) J. VAN CALOEN, *Triumphe van het heilig Kruise Christi Jesu, dat is de Geschiedenisse van de Vier Kruisreliquien (...)*, Brugge, 1871, p. 62-63 (verslag uit 1474). Uit dit stuk blijkt dat Schoutheete eerst getrouwd was met ene Agnes en vervolgens met Margareta Tristram. Volgens andere bronnen was Utenhove echter getrouwd met Agnes en vervolgens met Margareta Tristram, cf. GAILLIARD, *o.c.*, I, 2; *Bruges. Eglise de Notre Dame*, Brugge, 1866, p. 268-269. Met dank aan drs. G. Verhoeven (V.U. Amsterdam) van wiens gegevens wij gebruik konden maken.

(9) *Ibid.*, p. 70 en 265.

(10) Hij was hoofdman van het Carmerszestendeel in 1439-40, 1441-42, 1449-50, 1454-55, 1460-61, 1467-68 en 1473-74, schepen in 1448-49, 1450-51, 1468-69 en 1471-72, gecommitteerde voor de stedelijke financiën in 1461-62 en 1462-63 (SAB, reeks 114 *Wetsvernieuwingen*, reg. 1422-23, f° 126, 140, reg. 1447-53, f° 59, reg. 1468-1501, f° 1 v°, 26 en 43 v°; reeks 216 *Stadsrekeningen*, 1461-62 f° 1 en 1462-63, f° 1; reeks 539 *Handschriften*, nrs. 6, 8, 8bis, 12-16, sub annis).

(11) Was hij een zoon van Clais Utenhove, baljuw van Brugge en het Vrije, vermeld in: SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*, Cartularium van Jan Adornes, f° 104-105 v° (kopieën van drie oorkonden uit 1427 en 1428)? Deze Nicolas (Clais) Utenhove, te Gent geboren en er op 18 februari 1458 overleden, was gehuwd met Anna van Messem, dochter van een Brugs stadstresorier Willem van Messem, en van Marie van der Beurse. Het grootste gedeelte van zijn zeer actieve loopbaan in dienst van de Bourgondische hertogen speelde zich overigens te Brugge af: A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, Utenhove (Nicolas), in: *Biographie nationale*, XXV, Brussel, 1930-1932, kol. 999-1010.

Adornes. In elk geval trad hij in 1454 verschillende keren op als voogd van de minderjarige kinderen van Pieter II Adornes en Elisabeth Braderic, de ouders van Anselm¹².

3. Pieter Adornes voor zijn huwelijk

Over de opleiding en de activiteit van de jonge Pieter Adornes is tot nu toe weinig bekend. Zijn vader Anselm kwam op 23 januari 1483 in Schotland gewelddadig om het leven. Hij speelde toen allang geen rol meer in het Brugse politieke leven¹³. Kort na deze datum werd Pieter Adornes meerderjarig verklaard. In elk geval was hij nog minderjarig in september 1481, toen er na het overlijden van zijn moeder nog twee voogden in naam van hem, zijn broer Anthuenis en zijn zusters Maykin en Betkin optraden¹⁴. Dit belette hem blijkbaar niet een officiële verklaring af te leggen waarbij hij zich er onder eed toe verplichtte het vruchtgebruik van het leen *Bonjours* in het ambacht Zomergem aan zijn vader te laten. De tekst van de akte waarin dit is vastgelegd vermeldt verder dat hij hoopt binnenkort in het bezit van dit leen te worden gesteld „bij toedoen van minen beminden broeders ende gracie van onsen edelen en werdeghe heere ende vadere”. Het stuk is niet gedateerd, maar het moet uiteraard gesitueerd worden voor 23 januari 1483¹⁵. In een akte van 16 mei 1483 van Pieter en Anthuenis Adornes staat genoteerd dat zij kort voor deze datum en na het overlijden van hun vader door de schepenen als oppervoogden van de wezen meerderjarig zijn verklaard¹⁶. Dit betekent dan dat Pieter Adornes na 23 januari en voor 16 mei 1483 meerderjarig werd.

Vermoedelijk was Pieter Adornes toen al geruime tijd betrokken bij de commerciële activiteiten van zijn vader. De „staet van de sculden ende coopmanscepen” van Anselm Adornes, opgemaakt op 9 mei 1483 vermeldt althans „den bouc bij Pieter Adournes ghehouden als van de loopende rekeningen”, en „den bouc bij den selven Pieter als over de coopmanscepe deszelf boucx”. Daarbij waren bedragen genoemd van respectievelijk 42.182 d. gr. en 19.766 d. gr. Uit dezelfde staat blijkt dat Anselm Adornes toen nog commerciële betrekkingen onderhield met Genua en Spanje. Hij was betrokken bij de toen zeer belangrijke internationale aluinhandel en hij verhandelde laken uit Doornik en Engeland. Het document geeft geen expliciete vermeldingen meer van makelaarsactiviteiten, hoewel dit misschien kan begrepen worden onder de algemene term „coopmanscepen”¹⁷.

(12) Cart. van Jan Adornes (zie noot 11), f° 104-105v°: kopieën van vijf oorkonden uit 1454.

(13) GEIRNAERT, *De Adornes*, p. 27.

(14) SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*, Cartularium van Jan Adornes, f° 116-117v°.

(15) *Ibid.*, f° 115r°.

(16) SAB, *Adornes en Jeruzalem, Aanwinst 1982-83*, charter sub dato.

(17) *Ibid.*, *Depot De Limburg Stirum*, Cartularium van Jan Adornes, f° 132v°-133r°.

Bij het overlijden van Anselm Adornes moest de zeer uitgebreide nalatenschap worden verdeeld onder de overlevende kinderen. Nadat zij daarover onderling overeengekomen waren, werd daarvan een akte opgemaakt voor de Brugse schepenen Daneel Daneels en Oste van den Rade¹⁸. De verschillende lenen en heerlijkheden van Anselm Adornes vielen buiten deze overeenkomst, zij werden geërfd door Anselms oudste zoon Jan, kanunnik Jan Adornes¹⁹. Anselms bezittingen in Schotland gingen voor het overgrote deel definitief verloren. Nog op 4 mei 1519 werd een inventaris opgemaakt van het onmogelijk te achterhalen gedeelte van de nalatenschap. Het is de laatste keer dat de Schotse bezittingen van Anselm vermeld worden in het familiearchief van de Adornes²⁰.

Al bij al bleef er nog voldoende te verdelen. Pieter Adornes kreeg diverse percelen akkerland in Hertsberge, parochie Ruddervoorde, voor een totaal van 53 gemeten, 1 lijn en 14 roeden; daarbij nog verschillende percelen bosgrond in Hertsberge en Ruddervoorde, alles samen 8 gemeten en 21 roeden, met nog een vijver in Hertsberge; hij was verder nog voor de helft gerechtigd in drie huizen, gelegen in het Oostproosse te Brugge, en in het grote nog bestaande huis „De Witte Poorte”, nu op het Jan van Eyckplein in Brugge; tenslotte kreeg hij nog 7 lijnen akkerland gelegen te Westkerke, dit voor wat het onroerend bezit betrof. Daarnaast erfde hij nog voor een nogal aanzienlijk bedrag aan renten, alles samen genoeg voor een jaarlijks inkomen van meer dan 9.600 d. gr. Op 22-jarige leeftijd was Pieter Adornes dus een jonge meerderjarige vrijgezel met een eigen vermogen, afkomstig uit een zeer vooraanstaande familie. Tevens had hij naar alle waarschijnlijkheid enige ervaring in de internationale handel opgedaan. Voor Pieter Adornes was de tijd dan ook rijp voor een gepast huwelijk.

4. Het huwelijk van Pieter Adornes met Catharina Utenhove

In 1483 kwam niet alleen Pieter Adornes in aanmerking voor een huwelijk. Ook zijn anderhalf jaar jongere broer Anthuenis, die samen met Pieter meerderjarig was verklaard²¹, zocht naar een geschikte partner. Op 7 januari 1484 ondertekende *Anthuenis Adournes* samen met enkele getuigen dan ook een akte waarin hij bevestigde dat zijn oudste broer *meester Jan Adournes* hem i.v.m. zijn voorgenomen huwelijk met *Kateline Utenhove* verschillende leengoederen had overgedragen²². Hoe-

(18) Zie noot 16. De voorafgaande overeenkomst is opgetekend in het cartularium van Jan Adornes, met verwijzing naar de oorkonde, f° 144-149v°.

(19) Beschrijving van de feodale erfenis van Jan Adornes in diens cartularium, passim.

(20) RIJKSARCHIEF BRUGGE (verder: RAB), *Aanwinsten. Archief Adornes*, 2 ex.

(21) Dit blijkt uit de oorkonde van 16 mei 1483 (zie noot 16). Anthuenis Adornes was geboren op 20 januari 1462 (*Copie van Mer Ancelmus Adournes Huwelick*, zie noot 2). Na een huwelijk van enkele jaren met ene Jacqueline overleed hij ca. 1492-93, zonder wettige nakomelingen (GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, III, Brugge, 1859, p. 110; Cartularium Jan Adornes, f° 182-184 v°, 206 v°).

(22) RAB, *Aanwinsten. Archief Adornes*. Het charter is gedateerd: „Dit was

wel de authenticiteit van deze in origineel overgeleverde akte zeker is, kan men er toch aan twifelen of de erin beschreven rechtshandeling werkelijk heeft plaatsgehad. In elk geval was niet Anthuenis Adornes maar diens broer Pieter al op 29 februari 1484 getrouwd met Kateline of Catharina Utenhove. De lenen waarvan sprake zijn dan ook niet aan Anthuenis maar aan Pieter overgedragen. Wij hebben geen gegevens aangetroffen over een eventuele verbroken verloving van Anthuenis Adornes en Catharina Utenhove. Ook zijn geen bronnen beschikbaar over de redenen waarom Catharina Utenhove of haar familie Pieter Adornes verkoos boven zijn broer Anthuenis.

Pieter Adornes is dus in het huwelijk getreden met Catharina Utenhove. In de vorige paragraaf werd er al op gewezen dat de Adornes nauwe relaties onderhielden met Wouter Utenhove. Welke (verwantschaps?)banden ze precies hadden met de Gentse Utenhoves kon niet worden uitgemaakt²³. Een eventueel huwelijkscontract waarbij de inbreng van beide families nauwkeurig werd vastgelegd is nog niet opgedoken. Van de kant van de familie Adornes zijn wel een aantal documenten i.v.m. het huwelijk bewaard gebleven. Daardoor is o.m. duidelijk dat kanunnik Jan Adornes, Pieters oudste broer en sinds de dood van Anselm Adornes zowat het hoofd van de familie, een belangrijke rol heeft gespeeld bij

ghedaen in tjaer MCCCC lxxxiiij op den viij^{en} dach in Januario". Indien voor dit stuk de paasstyl zou zijn gebruikt zou de datum 7 jan. 1485 n.s. zijn. Dit is echter onmogelijk aangezien Pieter Adornes op die datum al getrouwd was met *Catharina Utenhove*. Blijkens een nota van Arnoud Adornes, ook een broer van Pieter IV, overgenomen in het *Memoriaelboucxkin* van zijn achterkleinzoon Pieter V († 1584), kopie in SAB., *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*, gebruikte de familie Adornes voor het dateren ook de *stilus romanus* (kerststyl).

In een andere bron uit het Adornesarchief, o.a. in de Copie van Mer Ancelmus Adornes Huwelick (zie noot 2), gebruikt men ook de term *stilus italianus*.

Zo men bij het ietwat enigmatische *stilus italianus* bijna automatisch aan de typisch Italiaanse boodschapstyl denkt, moet er toch op gewezen worden dat de uit Genua afkomstige Brugse Adornes waarvan we overigens zeker weten dat ze blijvende contacten met Genua onderhielden, met *stilus italianus* meer dan vermoedelijk in eerste instantie de in Genua in zwang zijnde stijl zullen bedoeld hebben, deze was de kerststyl. Cf. R. DOEHAERD, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales Génoises, t. I: introduction*, Brussel, Roma, 1941, (Institut historique Belge de Rome, études d'histoire économique et sociale, vol. II), p. 39.

(23) Een betrouwbare genealogie van de familie Utenhove tijdens de middeleeuwen ontbreekt nog steeds, voor de oudste vermeldingen, zie: F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen 's-Gravenhage, 1938, (*Rijksuniversiteit te Gent, werken uitg. door de faculteit Letteren en Wijsbegeerte, nr. 85*), passim (voornamelijk pp. 80-86). Voor de vijftiende-eeuwse Utenhoves, raadplege men (met het nodige voorbehoud) de stamboom van de Utenhovetak in de Scheldestraat bij A. CASSIMAN, *Onze-Lieve-Vrouw ten Hove* of de priorij te Waarschoot, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 1, 1949, p. 27. De genealogie van de familie Utenhove in de zestiende eeuw, een periode waarin meerdere leden van de familie hervormingsgezinde activiteiten ontplooiën, treft men aan bij: J. DE-CAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, deel 1, (*Verhandelingen van de Kon. Ac. voor Wetenschappen, Letteren enz., Klasse der Letteren, jg. 37, nr. 76*), pp. 77-81.

Signaleren we tenslotte ook nog een handschrift, bewaard in de Gentse universiteitsbibliotheek, signatuur: G 11508 (5), te dateren na 1626, dat een stamboom van de Utenhoves en de Gruteres bevat. Dit handschrift, wellicht de betrouwbaarste stam-

de voorbereiding van het huwelijk²⁴. Jan Adornes heeft er trouwens voor gezorgd dat een groot gedeelte van zijn feodale bezittingen eigendom zouden worden van Pieter Adornes na diens huwelijk met Catharina Utenhove. Jan Adornes zou wel nog heel zijn leven lang het vruchtgebruik van deze bezittingen behouden. Uit de stukken i.v.m. deze transactie kan worden opgemaakt dat Pieter Adornes en Catharina Utenhove getrouwd zijn tussen 6 en 29 februari 1484. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat Pieter Adornes de heerlijkheden Ronsele en *Berendelaere* en de leengoederen *Bonjours* en *Tlaexsche* in het ambacht Zomergem, de heerlijkheid Gendbrugge en het leengoed Steenbrugge in de parochie Ruddervoorde, vijf lenen bestaande uit tienden gehouden van de abt van St.-Quentin in Vermandois, één leen in Sint-Pieters-op-de-Dijk en één in Koolkerke, drie lenen in Oostkamp en één in Koekelare en een huis bestaande uit drie woningen in Brugge en een rente op een stuk grond in Brugge zou krijgen. Uit een latere notitie van Jan Adornes „Feuda quae Petrus frater recepit”, blijkt echter dat Pieter alleen de heerlijkheid van Gendbrugge, het leengoed Steenbrugge, het huis het *Ketelkine* in Brugge, de tienden van de abt van St.-Quentin, lenen in Sint-Pieters-op-de-Dijk, Koolkerke en Westkapelle, het leengoed *Bonjours* in Zomergem, de rente op gronden in Brugge en het leen in Koekelare heeft gekregen, alles samen goed voor een jaarlijks inkomen van 6.360 d. gr.²⁵. En aangezien Jan Adornes zijn broer nog tot in 1511 zou overleven, is het duidelijk dat Pieter nooit van deze regeling heeft geprofiteerd. Wel dient hierbij opgemerkt dat deze goederen voorkomen in de erfenis van zijn kinderen.

Het huwelijk van Pieter Adornes met Catharina Utenhove was van groot belang voor zijn verdere loopbaan. Daardoor kreeg hij de gelegenheid in te burgeren in Gent, waar hij kon rekenen op de verwantschap van één der belangrijkste Gentse patriciaatsfamilies.

5. Pieter Adornes in Gent

Wanneer in 1484 Pieter Adornes Brugge verlaat omwille van de vermoedelijk politieke motieven die we hierboven aangegeven hebben, en

boom voor de middeleeuwse periode, bevestigt dat de familie waaruit Catharina Utenhove, de echtgenote van Pieter Adornes, stamt tot de elite van Gent en het graafschap Vlaanderen behoort. Ze is namelijk de dochter van jonkheer Jan († 8 oktober 1482) bij jonkvrouw Lisbet de Baenst (de zuster van mer Roelant, later de voogd van Pieter Adornes' kinderen). Deze Jan Utenhove was zelf de zoon van jonkheer Jacob bij diens tweede echtgenote, Catelijne Clozman. Jacob was op zijn beurt de tweede zoon van Jan, watergraaf en moermeester en naderhand (van 1 juni 1413 tot 26 november 1416) algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië. Deze laatste functie die bepaald releverend is voor de politieke en financiële mogelijkheden van het geslacht Utenhove, werd van 1 februari 1394 tot 31 januari 1397 overigens ook door de overgrootvader van Pieter Adornes waargenomen, zie: M. MOLLAT en R. FAVREAU, *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420*, Paris, deel 1, 1965, p. LXI.

(24) SAB, *Depot De Limburg Stirum*, Cartularium van Jan Adornes, f° 63r° en 185r°: brieven van Jans broers en zusters, waarin dit wordt bevestigd. Over Jan Adornes zie GEIRNAERT, *De Adornes*, p. 30-31 en 47.

(25) SAB, *Depot De Limburg Stirum*, Cartularium van Jan Adornes, f° 111r°-114 v°, 124.

hij naar Gent uitwijkt, lijkt de keuze voor deze stad ogenschijnlijk banaal persoonlijk. Zijn huwelijk voor 29 februari 1484 met Catharina Utenhove, dochter van Jan Utenhove alias „Rijkaert”, heeft Pieter Adornes namelijk binnengeloofd in een van de meest prestigieuze Gentse patriciaatsfamilies. Indien Pieter Adornes hoopte in Gent rust te vinden na de bewogen periode die hij als telg uit een met de vorstelijke partij verbonden familie te Brugge had meegemaakt, dan zal die slechts van korte duur geweest zijn. Na de gewelddadige reactie die ook Gent in 1477 na de dood van Karel de Stoute gekend had, en een eerste openlijke botsing met Maximiliaan van Oostenrijk na het overlijden van diens vrouw, Maria van Bourgondië in 1482, evolueert alvast een deel van de Gentse opinie in 1484 in een voor Maximiliaan gunstiger zin²⁶. Een interne ommezwaai te Gent leidt op 28 juni 1485 te Sluis tot het afsluiten van een vredesverdrag tussen Maximiliaan en de Vier Leden van Vlaanderen, zijn voornaamste tegenspelers²⁷. De (jaarlijks op 15 augustus vernieuwde) schepenbanken die in 1485, 1486 en 1487 te Gent geïnstalleerd worden, bevatten dan ook relatief veel nieuwelingen. Dit wijst niet enkel op een breuk met het voorafgaande particularistische, anti-vorstelijke regime, doch ook op een vrij grondige mobilisatie van de door de voorafgaande toestand van feitelijke burgeroorlog sterk gedecimeerde vorstelijke partijgangers²⁸. In deze context heeft Pieter Adornes het enige politieke mandaat dat hij ooit bekleedde, waargenomen. Bij de wetsvernieuwing van 1487 wordt hij namelijk 7e schepen van gedele²⁹. Deze op 15 augustus 1487 geïnstal-

(26) V. FRIS, *Histoire de Gand*, Gent, 1913, pp. 152-153.

(27) W.P. BLOCKMANS, Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, CXL, 1974, p. 290.

(28) De anonieme auteur van het dagboek van Gent verwoordt de in 1485 bereikte ommekeer bijzonder treffend, hij merkt namelijk op wanneer hij de onderwerping van Gent aan Maximiliaan beschrijft „ende ghestelt de stede in den staet ende naer uutwysen van de paeyse van Ghavere”, daarbij verwijzend naar de vrede van Gavere (1453) waarbij Filips de Goede voor het eerst poogde af te rekenen met het Gentse particularisme en o.m. een feitelijke en daadwerkelijk toegepaste vorstelijke controle op het aanstellen van de schepenen afdwong: V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515*, Gent, 1904, (*Maatschappij der Vlaamsche bibliophielen*, 4e reeks, nr. 12), pp. 262-263. Zie verder over de regimewisselingen: W.P. BLOCKMANS, Mutaties van het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regimewisselingen: het laatste kwart van de 15e eeuw, in: *Handelingen van het colloquium „Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België”*, Brussel, 1975, pp. 98 en 100.

(29) Lijsten van de Gentse schepenen: P.C. VAN DER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaer 1301 tot 1793*, deel 1, Gent, 1852, (*Maatschappij der Vlaamsche bibliophielen*, 2e reeks, nr. 15), pp. 346. De rangorde is niet willekeurig: gedurende de late middeleeuwen (uitgezonderd de periode 1455 tot 1477 en na 1492, wanneer de bepalingen dienaangaande vervat in de vrede van Gavere van kracht waren), waren de 26 Gentse schepenenambten (13 in de schepenbank van de keure, 13 in deze van gedele) volgens een welbepaalde sleutel verdeeld over de drie leden van de stad: poorterij (6 schepenen), weverij (10 schepenen) en de 53 kleine neringen (10 schepenen). De door Pieter Adornes ingenomen plaats hoorde in een oneven jaar aan de poorterij toe. Over deze politieke organisatie, met verdere literatuurverwijzingen: M. BOONE, Openbare diensten en initiatieven

leerde schepenbank zingt het echter niet lang uit, op 4 november 1487 haalt de particularistische partij weer de bovenhand, de magistraat wordt vervangen, de repressie van de Maximiliaan-gezinden neemt een aanvang³⁰. Pas in 1492, wanneer Gent bij de vrede van Cadzand het hoofd moet buigen, zal aan deze aanslepende en bijzonder verwoestende burgeroorlog een einde komen³¹. Over Pieter Adornes vernemen we in dit alles niets meer, ofschoon precies over deze opstand uitzonderlijk veel bronnen bewaard gebleven zijn³². Indien we de in zijn staat van goed (cf. infra) en in de „verhoorsatinghe” van 19 mei 1501 betreffende de goederen van zijn kinderen, vermeldde „vrienden en maghen” in deze bronnen opsporen en hun lotgevallen in overweging nemen, zou men naar analogie mogen veronderstellen dat hij eerst ondergedoken was of als politiek vluchteling uit de stad was gevlucht.

Catharina Utenhove was gestorven in 1489, meer bepaald voor 27 november van dat jaar (cf. infra). Wellicht heeft Pieter Adornes na de dood van zijn vrouw, als weduwnaar, een reis naar het Heilig Land ondernomen, een familiale traditie, en is hij daar tot ridder van het Heilig Graf geslagen. Het staat in elke geval vast dat Pieter Adornes de Heilige Plaatsen heeft bezocht en daar de titel *miles sacrosancte peregrinationis Iherosolimitane* heeft verworven³³. Pieter IV Adornes moet dan ook worden toegevoegd aan Viaenes lijst van „Vlaamse Jeruzalemvaarders in de Bourgondische eeuw”³⁴. De precieze datering van deze Jeruzalembedevaart wordt nergens vermeld. Naar alle waarschijnlijkheid zal hij deze bedevaart hebben ondernomen na de dood van zijn vrouw (1489, voor 27 november)

te Gent tijdens de late middeleeuwen (14de-15de eeuw), in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime), Handelingen van het 11e internationaal colloquium, Spa, 1-4 sept. 1982, s.l., Gemeentekrediet, (Historische reeks in-8°, nr. 65), 1984, pp. 72-73.*

(30) Het dagboek stipt bij de gebeurtenissen van 4 november 1487 aan dat het aan de deur zetten van de pro-Maximiliaanschepenen gebeurde op initiatief van de neringen „ende besworen de nieuwe wethouders den paix van Doornycke” (FRIS, *o.c.*, p. 264). In tegenstelling tot het hierboven (cf. noot 28) gemelde, beroept de particularistische partij zich op de voor Gent erg gunstig uitgevallen vrede van Doornik, in december 1385 door het opstandige Gent met Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, afgesloten, deze vrede bevestigde de stad in haar aanspraken op controle over haar kwartier en in haar interne politieke organisatie en geplogenheden.

(31) Voor een overzicht van de voornamelijk op sociaal en economisch terrein noodlottige gevolgen van deze oorlog, zie: M. BOONE, M. DUMON en B. REUSSENS, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk, 1981, (*Standen en Landen, LXXVIII*), pp. 23-42.

(32) Ze stammen bijna allemaal uit de zogenaamde oorlogscmbtbaarheid die de stad bijhield en die in het stadsarchief tot reeks 20 gebundeld werd, een overzicht in: J. DECAVELE en J. VANNIEUWENHUYSE, *Stadsarchief van Gent, archief-gids. Deel I: Oud archief*, Gent, 1983, pp. 38-40.

(33) Aldus vermeld in twee teksten uit 1493, een brief van Martinus Adornes aan de prior van de Grande Chartreuse en een oorkonde van deze prior ten gunste van de familie, beide teksten gekopieerd in het cartularium van Jan Adornes, f° 187r° en v° (SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*).

(34) A. VIAENE, *Vlaamse Jeruzalemvaarders in de Bourgondische eeuw*, in: *Biekerf*, LXV (1964), p. 5-16, 119-122 en 336-338, herdrukt in ID., *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, p. 189-209; de namen zijn overgenomen door W. SCHNEIDER, *Peregrinatio Hierosolymitana*, Münster, 1982.

en voor zijn intrede bij de minderbroeders-observanten (27 maart 1491), m.a.w. ca. 1490.

Enkele rekeningen van goederen, toebehorend aan gevluchte Gentenaars of vijanden van de stad en na confiscatie ten voordele van Gent, aangewend om de militaire inspanningen van de stad te financieren, bevatten herhaaldelijk inkomsten uit goederen of rechten die ooit toebehoorden aan leden van de families Utenhove, Damman en de Baenst, Pieter Adornes' vrienden en magen³⁵.

In deze documenten treft men slechts een enkele Adornes aan, met name meester Jan, kanunnik te Rijsel, geconfisceerd voor een netto-bedrag van vijf pond groten, afkomstig uit een pachtgoed, van hem gepacht door Jacop De Zutter te Ronsele³⁶. Deze Jan Adornes (1444-1511), de oudste broer van Pieter, was o.a. heer van Ronsele. Zijn kanunnikdij dankte hij aan de directe tussenkomst van de Bourgondische machthebbers³⁷, wat hem dus bij uitstek deed in aanmerking komen voor confiscatie door het opstandige Gent. Pieter moet zich naast deze materiële repressie die zijn familie trof, ook het lijfelijke gevaar dat hij te Gent in deze periode liep, gerealiseerd hebben, toen op 7 maart 1488 (n.s.) na middernacht op bevel van Hermes Hubeert, schoenmaker en kapitein van de stad namens het lid van de neringen, een aantal politieke gevangenen, waaronder Jan Utenhove, f(ilius) Jan, Pieters schoonbroer, in de gevangenis omgebracht werden³⁸.

Van enig politiek optreden door Pieter Adornes te Gent of elders, treft men, zoals gezegd, na zijn betekenisvolle korte politieke carrière geen spoor meer aan, de Gentse poortersboeken, noch de stadsrekeningen verschaffen enige aanduiding³⁹. Ook wanneer na 1492 de vorstelijke

(35) STADSARCHIEF GENT (verder SAG), reeks 20, nr. 5, rekening van geconfiscieerde goederen, 10 nov. 1488 - 28 nov. 1489, f° 2 v°: mer Rijckaert Utenhove; f° 13v°-14r°: Jan Damman; f° 82r°: mer Lodewijc de Baenst. SAG, reeks 20, nr. 10, rekening van geconfiscieerde goederen, 20 nov. 1490 - 31 maart 1491 (n.s.) f° 8r°: mer Rycquaert Utenhove; f° 14r° en 16v°: mer Jan de Baenst. SAG, reeks 20, nr. 11, rekening van geconfiscieerde goederen, 20 aug. - 20 nov. 1491, f° 10r°: mer Jan de Baenst. SAG, reeks 20, nr. 11bis, rekening van geconfiscieerde goederen, 20 nov. 1491 - 31 maart 1492 (n.s.), f° 7v°: mer Rijcqaert Utenhove; f° 8r°: erfgenamen van Willem Utenhove.

(36) SAG, reeks 20, nr. 10, f° 26r°: Jacop De Zutter, pachter van meester Jan Adornes, kanunnik te Rijsel, in Ronsele had normaal voor de jaren 1490 en 1491 samen 4800 d.gr. moeten betalen „daer of hij verclaerde metgaders ooc zijne ghebueren ende ommesaten groot verlies gheadt hebbende bij der oorlooghe”, betaalt hij slechts 1440 d.gr., waarvan nog een pond naar de „aanbrenger” van deze inkomstenbron gaat.

(37) GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, pp. 108-109 en GEIRNAERT, *De Adornes*, pp. 30-31.

(38) FRIS, *o.c.*, p. 265: de doorgaans heel koel observerende auteur van het dagboek van Gent laat zijn afschuw voor deze politieke moord blijken door te noteren dat deze gebeurde „zonder wet ofte vonnesse, ende zonder te verclaerene de cause van haerliedder doot”.

(39) In de stadsrekeningen werd gezocht (SAG, reeks 400, nrs. 28 tot 34, voor de jaren 1483 tot 1500) onder de inkomsten omwille van issue, een taks die de stad inde op o.a. elkeen die buiten de stad ging wonen, huwde met iemand van buiten de stad en op elk sterfhuis, en onder de lijsten van pachters van de indirecte belastingen (ongelden).

aanhangers bijzonder stevig in het zadel zitten en een zo goed als absolute controle uitoefenen op het Gentse politieke bestel, blijkt Pieter Adornes niet aan een politieke of publieke come-back gedacht te hebben. Aan eventueel nuttige relaties kan het hem hoe dan ook niet ontbroken hebben, zo bekleedde Roelant de Baenst, zoon van mer Roelant, voogd van Pieters kinderen, tussen 1495 en 1534 niet minder dan dertien politieke mandaten te Gent, waaronder de meest belangrijke: hij was driemaal voorschepen van de keure, twee maal voorschepen van gedele en vier maal „herenkierzer" (lid van het college dat formeel de schepenen verkiest namens de vorst)⁴⁰.

Hoewel men in zijn familie nog meende dat Pieter Adornes na zijn thuiskomst een tweede huwelijk zou aangaan⁴¹, heeft hij kennelijk na de maatschappelijke stormen die hij had meegemaakt, voor een contempatief bestaan geopteerd. Een aantal van zijn broers en zussen, ooms en tantes, en zelfs zijn grootvader Pieter II Adornes, waren hem daarin voorafgegaan. Pieter IV Adornes koos daarvoor de vrij nieuwe beweging van de observanten binnen de orde van de franciscanen. Hierbij dient opgemerkt dat ook Anselm Adornes, Pieters vader, deze monastieke hervormingsbeweging niet ongenegen was. Het Brugse klooster van de minderbroeders-observanten werd bij zijn stichting begunstigd door Tommasso Portinari, vriend van Anselm Adornes, en door Isabella van Portugal, de weduwe van hertog Filips de Goede⁴². Pieter Adornes is op 27 maart 1491 ingetreden en precies een jaar later geprofest bij de minderbroeders-observanten⁴³. Voorlopig is niet kunnen uitgemaakt worden of dit te Brugge dan wel te Gent gebeurde⁴⁴. De laatste stad geniet een lichte voor-

(40) Zie VAN DER MEERSCH, *o.c.*, delen 1 en 2, *passim*. Andere politieke come-backs in het milieu van Pieters vrienden en magen zijn deze van Jan Damman (in 1508 vierde schepen van de keure) en van Jan Utenhove f(ilius) Jan (in 1499 herenkierzer en in 1501 en 1503 derde schepen van gedele).

(41) Aldus zijn zus Elisabeth aan zijn broer Jan in een haastig geschreven brief, na haar genoegen te hebben uitgedrukt over het huwelijk van haar broer Anthuenis: „want alzoo ic verstaen hebbe mer Pieter, ons Broeder, thus ghecommen zijnde, meent hem int ghelicx te stellene, twelke ons allen medegaet", 28 februari (1491?), gekopieerd in het cartularium van Jan Adornes, f° 63r°, SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*.

(42) R. STROHM, Muzikaal en artistiek beschermheerschap in het Brugse ghilde vanden Droghen Boome, in: *Biekorf*, LXXXIII, 1983, p. 13.

(43) Aldus een nota van zijn broer Arnoud, overgenomen in het *Memoriaelbouxkin* van diens achterkleinzoon Pieter V Adornes († 1584), waarvan een kopie in SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum*. Pieter IV Adornes wordt ook als minderbroeder observant vermeld in de in noot 8bis vermelde teksten.

(44) In het algemeen moet gewezen worden op het droeve lot dat de archivalia van de Gentse minderbroeders en van de overige bedelorden voornamelijk in de zestiende eeuw gekend hebben, zie: W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225 - ca. 1350)*, R.U.G. 1984-1985, onuitgegeven doct. o.l.v. prof. dr. L. MILIS, deel Ia, p. 3 e.v. In de bestaande fondsen bewaard in het RAG en het SAG werd geen enkele vermelding van Pieter Adornes gevonden, evenmin in het *necrologium* van de Gentse minderbroeders: FRIEDLAENDER, *Nécrologe du couvent des Frères Mineurs à Gand*, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 4e s., I, 1873, pp. 151-180, noch in andere bewaarde lijsten, cf. A. GOYENS, *Inventaire des obituaires franciscains belges*, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, LXXXII, 1913, pp. 460-463. Een di-

keur : Pieter werd er namelijk aan de zijde van zijn echtgenote begraven in de Sint-Jacobskerk, terwijl de staat van goed nergens onkosten vermeldt, die bij een eventueel transport van zijn stoffelijk overschot zouden gemaakt zijn geworden ⁴⁵.

In elk geval heeft de afwezigheid van Pieter Adornes' naam in de „wereldlijke” bronnen vanaf ca. 1490 te maken met de religieuze ommekeer die zich in zijn leven heeft afgespeeld. Het feit dat in mei 1493, bij de verdeling van de nalatenschap van Anthuenis Adornes, Pieter Adornes niet wordt vermeld en zijn twee dochters door voogden vertegenwoordigd zijn ⁴⁶, is nog geen aanwijzing voor zijn overlijden. Als kloosterling had hij afstand gedaan van alles wat hem nog zou toekomen, terwijl hij ook niet meer kon instaan voor de zorg over zijn kinderen. Al op 8 augustus 1491, toen hij nog novice was, heeft hij een brief van zijn broers en zussen aan zijn oudste broer Jan i.v.m. familiale aangelegenheden niet meer mee ondertekend ⁴⁷.

Vooraleer de staat van goed en Pieters bezit van naderbij te bekijken, verdient na de politieke benadering van de kring waarin Pieter Adornes te Gent terecht kwam, dit gezelschap ook vanuit sociaal oogpunt enige aandacht. Dat een Brugse Adornes in een voor de met de Bourgondische staat gelieerde families moeilijke periode, huwt met een Gentse Utenhove, kan vermoedelijk niet aan het toeval toegeschreven worden. Los van eventuele onpeilbare op het persoonlijke, affectieve vlak liggende motieven, blijkt dit huwelijk hoe dan ook geresulteerd te hebben in het nauwer en hechter aaneensluiten van twee clans met eigen specifiek stedelijke wortels en met talrijke vertakkingen in het web van vorstelijke ambtenaren en hofdignitarissen. In de achtergrond is tenslotte een familie werkzaam die reeds een indrukwekkende staat van verdienste kon voorleggen te Brugge en in het Brugse Vrije en die, zoals we zagen, aan het einde van de vijftiende eeuw en bij de aanvang van de zestiende eeuw ook te Gent naar het voorplan doordringt : de familie De Baenst. Was het de binding met de De Baensten die op haar beurt de verbintenis Adornes-Utenhove heeft bevorderd ? Het heeft er alle schijn van. Aan de Adornes-zijde is de band met het geslacht De Baenst een bijna traditioneel gegeven, getuige de indrukwekkende delegatie De Baensten bij de uitvaart van Pieters vader Anselm Adornes, onder leiding van Paul de

rechte link met Pieters vrienden en magen vindt men wel in de veelvuldige vermeldingen van leden van het geslacht de Baenst (FRIEDLAENDER, *art. cit.*, pp. 159, 167, 169, 170 en 172), onder andere van mer Roeland de Baenst, zoon van mer Roeland, de voogd van Pieters kinderen : hij wordt er omschreven als „inter cives Gandenses primarii (...) generosus (...) precipuus benefactor fratrum”, een van zijn zonen, ook al Roeland genaamd, blijkt zelf broeder bij de Gentse freremeneuren geworden te zijn.

(45) De begraafplaats van Pieter en zijn echtgenote wordt vermeld bij GAILLIARD, *o.c.*, p. 110, als respectievelijke overlijdensdata worden 1500 en 1489 opgegeven. Dit werd overgenomen door F. VERSTRAETEN, *De Gentse Sint-Jacobsparochie. Deel I, 1100-1500*, Gent, 1976, p. 130.

(46) SAB, *Adornes en Jeruzalem, Depot De Limburg Stirum, Cartularium van Jan Adornes, f° 182-184v° en 206v°*.

(47) *Ibid.*, f° 185r°.

Baenst, toenmalig president van de Raad van Vlaanderen⁴⁸. Aan de zijde van de Utenhoves dient er op gewezen te worden dat Katarina Utenhove, Pieters vrouw, de tweede dochter is van Jan, uit diens huwelijk met Lisbet de Baenst, op haar beurt de dochter van mer Antoon de Baenst, raadsheer van de hertog († 1462) en jonkvrouw Lisbet Gherbode (ook een naam met weerklank in de Bourgondische ambtenarenwereld)⁴⁹. Stippen we tenslotte ook nog aan dat de oudere zus van Katarina, Philipotte Utenhove, tweemaal gehuwd is geweest: een eerste maal met Jacob Donche, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen († 1492), een tweede maal met ridder Christoffel Barouse, hofmeester aan het hof van Filips de Schone⁵⁰ en eveneens als belanghebbende vermeld in de verhoorzetting van Pieters kinderen d.d. 19 mei 1501. Ook hier wijzen de verwantschappen en de huwelijksstrategie op een ook reeds elders vastgestelde trend om via huwelijken de band tussen verschillende families van locale potentaten en Bourgondische ambtenaren nauwer aan te halen⁵¹.

Indien we Pieters vrienden en magen toetsen op hun economisch gewicht, de voor Gent uitzonderlijk gunstige bronnensituatie ca. 1492 laat dit gemakkelijk toe, dan blijken allen tot de gegoede Gentse kringen te behoren. Ook hier is de overheersende indruk deze van een homogeen milieu van lieden die zowel binnen als buiten de stad niet onbelangrijke eigendommen bezitten die een (afdoend?) inkomen opbrengen. Dat bijna allen een adellijke levensstijl pogen op te houden, bewijzen de vele lenen die we onder dit bezit aantreffen. Roeland de Baenst wordt op 23 mei 1487 vermeld als eigenaar van een huis in de Volderstraat (die toen slechts in haar naam nog proletarische reminiscenties opriep)⁵², in de verplichte lening van 1492-1493 betaalt hij 768 d. gr. (de mediaan van de lening is 80 d. gr.) in een opperkoningstavelrij (een territoriale omschrijving waarbinnen o.a. fiscale operaties uitgevoerd worden) in dezelfde buurt⁵³. In een periode gaande van 1480 tot 1528 treedt hij herhaaldelijk op als verpachter van gronden te Ertvelde, Balegem, Zomergem, Machelen, Deurle, Eke en Zevergem⁵⁴.

(48) GEIRNAERT, *a.c.*, pp. 27-28.

(49) GAILLIARD, *o.c.*, deel 1, p. 33.

(50) Zie over Donche en Barouse: K.G. VAN ACKER, Jacob Donche, raadsheer bij de raad van Vlaanderen, baljuw van Dendermonde (1432-1492), in: *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n. r., XXXVI, 1982, pp. 96-97.

(51) De neiging tot nepotisme en endogamie binnen de top van de Bourgondische administratie bleek overigens een wijd vertakt fenomeen, cf. P. COCKSHAW, *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Kortrijk, 1982, (*Standen en Landen, LXXIX*), pp. 215-219.

(52) B. REUSENS, *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters, 1483-1493*, deel 2, R.U.G., onuitgegeven lic. verh. o.l.v. prof. dr. W. PREVENIER, Gent, 1977, p. 114.

(53) M. BOONE, De Gentse verplichte lening van 1492-1493, in: *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXLVII, 1981, p. 298.

(54) A. DE VOS, *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de keure*, 2 delen, Gent, 1958-1960, (*Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, verhandelingen VIII en IX*), deel I, pp. 158 en 170, deel II, pp. 10, 20-21, 31-32.

Jan Utenhove koopt op 11 november 1484 een huis op een standingvolle plaats, voor de Sint-Janskerk (de huidige Sint-Baafskathedraal), en blijkt op 17 februari 1486 een huis in de Kruisstraat te bezitten (het kan om hetzelfde pand gaan)⁵⁵. Zijn weduwe wordt in 1492-1494 aan de Vrijdagmarkt belast (voor een bedrag van 720 d. gr.) voor leegstaande huizen, de belasting wordt, omwille van de leegstand niet geïnd⁵⁶. Inzake buitensteeds bezit kunnen Jan Utenhove, zijn weduwe en/of zijn zoon te Mariakerke, Wondelgem, Ekkerghem, Smetlede en Vinkt als verpachters opgetreden zijn⁵⁷. Jan Damman betaalt in een belasting op huis- en rentebezit (dit alles geschat op 3600 d. gr.) in 1493, 1920 d. gr. (een der hoogste bedragen)⁵⁸; in 1492-1494 betaalt hij nog de forfaitaire maximumbijdrage (40 d. gr.) in een huisguldenbelasting voor een huis in de Koningstraat. De weduwe van Symoen Damman, Jans vader, blijkt 102 d. gr. in rentenbezit te hebben in de Koningstraat en betaalt eveneens 40 d. gr. huisguldenbelasting⁵⁹, uit een pachtcontract uit 1482 betreffende het goed te Welden, blijkt ze niemand minder dan jonkvrouw Lisbet van Vaernewijc te zijn⁶⁰. De reeds vermelde ridder Christoffel de Barouse tenslotte, treedt samen met zijn echtgenote, Philippa Utenhove en jonkvrouw Anna Adornes, Pieters dochter met haar opeenvolgende echtgenoten, Melchior De Wale en ridder Jacob de la Troillièrre, herhaaldelijk als verpachter van gronden te Schelderode, Melsen, Munte en Schelwindeke op⁶¹.

6. Erfenis en bezit van Pieter Adornes en Catharina Utenhove

De Gentse schepenregisters van gedele uit de laatste twee decennia van de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw bevatten diverse akten die ons informeren over het gezin van Pieter Adornes.

Dat deze informatie veelal verband houdt met het overlijden van Pieter Adornes en zijn vrouw Catharina Utenhove en de voogdij over hun twee dochters, Anna („Tanne”) en Antoinette („Anthonine”), is inherent aan de aard van de bron. De registers van de schepenen van gedele⁶² zijn immers de neerslag van een welbepaalde bevoegdheid. De schepenen van gedele hielden zich van rechtswege o.m. in met vrijwel alle aspecten verbonden aan het openvallen van een sterfhuis en de verdeling van

(55) REUSENS, *o.c.*, p. 113.

(56) W. BLOCKMANS, De vermogensstructuur in de St.-Jakobsparochie te Gent in 1492-1494, in: W. BLOCKMANS, C. PAUWELYN en L. WYNANT, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III. Tabellen en register van persoonsnamen*, Heule, 1973, (*Standen en Landen, LXIII*), p. 162.

(57) DE VOS, *o.c.*, deel I, pp. 153, 164; deel II, p. 16.

(58) SAG, reeks 20, nr. 15, f° 40r°, over deze belasting: BOONE, DUMON en REUSENS, *o.c.*, pp. 116-134.

(59) BLOCKMANS, *a.c.*, p. 157.

(60) DE VOS, *o.c.*, deel I, p. 161.

(61) *Ibid.*, deel II, pp. 17, 21, 27, 28, 30 en 50.

(62) Over de aard en het belang van deze schepenregisters, zie: L. WYNANT, *Regesten van de Gentse staten van goed, eerste reeks, 1349-1400, I, 1349-1370*, Brussel, K.C.G. in-4°, 1979, p. IX-XVI.

de erfenis van een poorter van de stad. Niet in het minst behoorde daartoe het toezicht in hun hoedanigheid van „oppervoogden” op de minderjarige weeskinderen van overleden poorters en de behartiging van hun belangen, zowel wat hun bezit als wat hun persoon betrof⁶³. Basis van dit toezicht vormde de staat van goed waarin een speciaal daartoe aangestelde deelvoogd op nauwkeurige wijze de nagelaten bezittingen van een overleden ouder met minderjarige kinderen diende te inventariseren.

Zowel de staat van goed van Catharina Utenhove als van haar echtgenoot Pieter Adornes werden op die manier in de schepenregisters van gedele bewaard. Ze geven een aanduiding i.v.m. hun respectievelijke overlijdensdatum, hoewel het exacte tijdstip onbekend blijft. Gekend is immers wel de vereiste termijn van veertig dagen tussen het opmaken en het voor de wet laten passeren van de staat van goed, maar over de tijdsperiode tussen het eigenlijke overlijden en het opmaken van de staat blijft men meestal in het ongewisse⁶⁴. De datum van de staat van goed biedt dus enkel een terminus ante quem voor het tijdstip van overlijden. De staat van goed van Catharina Utenhove is gedateerd op 27 november 1489⁶⁵. Dit gegeven wordt bevestigd door de overlijdensdatum die deel uitmaakt van de inscriptie op haar grafsteen in de St.-Jacobskerk. Op de steen staat eveneens vermeld dat zij in 1489 overleed⁶⁶. De staat van goed van Pieter Adornes daarentegen is gedateerd op 28 januari 1497 (n.s.)⁶⁷.

(63) In tegenstelling tot andere Vlaamse steden, zoals Brugge en Kortrijk, bestond in Gent geen eigenlijke weeskamer. Wat elders ressorteerde onder de weeskamer, behoorde in Gent tot de bevoegdheid van de schepenen van gedele; J. VAN HOUTTE, *De voogdij over de minderjarigen in het oud-Belgisch recht*, Gent en 's Gravenhage, 1930, p. 37.

(64) BOONE, DUMON en REUSENS, *o.c.*, p. 140 die de staten van goed bespreken als bron voor sociale geschiedenis, stippen dit aan als één van de negatieve aspecten van de bron.

Dat tussen het overlijden en het indienen van de staat van goed heel wat tijd kan verlopen, bewijst de gemeenschappelijke staat van goed van Clais Utenhove f^a Jacob en zijn echtgenote, Lodewyze De Maech f^a Laurens, ouders van Roelkin Utenhove. Deze Roelkin Utenhove is het neefje van Catharina Utenhove, latere vrouw van Pieter Adornes. Deze staat van goed, overgebracht voor de schepenen op 23 november 1475 door de voogden Jan Utenhove f^a Jacob en Laurens Boele, vermeldt dat Lodewyze De Maech overleed op 7 juli 1466 en Clais Utenhove op 10 augustus 1466. Tussen beide overlijdens en het indienen van de staat van goed zijn in dit geval dus meer dan negen jaren verstreken. (SAG, reeks 330, nr. 33, f° 43-44). De vermelding van de overlijdensdatum is echter uiterst zeldzaam.

(65) SAG, reeks 330, nr. 38, f° 45r^o-v^o.

(66) GAILLIARD, *o.c.*, p. 110. Zie ook: *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaanderen, I, parochiekerken Gent*, II, Gent, 1866, p. 28.

(67) SAG, reeks 330, nr. 40, f° 67r^o. Eigenaardig is wel dat deze boedelbeschrijving genoteerd staat in het schepenjaar 1495-1496. Twee verklaringen hiervoor zijn mogelijk. De akte kan in een verkeerd schepenjaar genoteerd zijn, wat niet uitzonderlijk is. De scribe kan zich echter ook vergist hebben van datum en kan 1496 geschreven hebben in navolging van de voorafgaande akte, terwijl hij eigenlijk 1495, wat in nieuwe stijl neerkomt op 1496, had moeten schrijven. In hetzelfde schepenjaar beschikken we nog over een akte van 5 mei 1496 waarin sprake van de voogd van de kinderen „bleven achter mer Pieter Adournes rudder”, wat bewijst dat Pieter Adornes alvast op die datum reeds gestorven was: SAG, reeks 330, nr. 40, f° 10v^o. Het betreft een akte waarin de schepenen van gedele aan Roeland de Baenst als voogd opdracht geven het verschuldigde aandeel van de wezen in een rente, eertijds door

De staat van goed van Catharina Utenhove is uitvoerig. Naast een gedetailleerde opsomming van haar bezittingen, biedt ze ook informatie over haar gezins- en familiesituatie. Ze wordt er vermeld als dochter van Jan Utenhove, die zoals gekend uit een akte van 10 december 1485 de zoon was van Jacob Utenhove. Het betreft meer bepaald de „verhoirsatinghe” tussen Philipotte Utenhove en haar toenmalige echtgenoot, raadsheer Jacob Donche, enerzijds en Catharina Utenhove met haar echtgenoot, Pieter Adornes, anderzijds waarin de erfenis van hun vader Jan Utenhove onder hen beiden verdeeld wordt⁶⁸. Catharina Utenhove liet, steeds volgens haar staat van goed, twee minderjarige dochttertjes achter, Thannekin en Antoninkin genaamd, die, indien men de huwelijksdatum van de ouders in aanmerking neemt, beide nog erg jong waren. Deelvoogd was Roeland de Baenst en als getuigen bij het passeren van de staat van goed traden volgende „vrienden en magen” op: mer Guydo de Baenst, Adriaen de Baenst, Jan Utenhove f^s Ghiselbrechts, Jan van Leys, Olivier de Baenst en Jan van der Straten. Uit de opsomming van dit illustere gezelschap blijkt, zoals hoger reeds vermeld, hoe o.m. de families Utenhove, Adornes en De Baenst onderling geallieerd zijn. Ook Pieter Adornes zelf wordt trouwens in 1486 vermeld onder de aanwezige vrienden en magen die als getuigen optraden bij het passeren van de staat van goed van Lodewijk de Baenst, broer van zijn schoonmoeder⁶⁹.

Over het bezit dat integraal van Catharina's kant komt kunnen we hier kort zijn. Als oudste kind, erft Thannekin een aantal lenen, vnl. te Schelderode, waaraan Pieter Adornes echter als weduwnaar en Elizabeth de Baenst als weduwe van Jan Utenhove hun recht van bijleving hebben⁷⁰. Verder erven beide dochters tal van onroerende goederen en renten op onroerende goederen in Schelderode, Balegem, Lovendegem, Melsene en Rooigem⁷¹. Ook van dit bezit gaat de helft van de jaarlijkse opbrengst

de grootouders Jan Utenhove en Elizabeth de Baenst gegeven aan het hospitaal van Overmere, te bezetten op grond, gelegen binnen dezelfde parochie. De inscriptie op zijn grafsteen biedt geen uitkomst vermits deze de onvolledige en bovendien onwaarschijnlijke datum van XVc... vermeldt. Op grond van bovenstaande gegevens lijkt het waarschijnlijker dat Pieter Adornes misschien reeds op 28 januari 1496, maar zeker reeds op 5 mei 1496 als overleden mag beschouwd worden.

(68) SAG, reeks 330, nr. 35, f° 46.

(69) De als getuigen optredende „vrienden en magen” vormen weliswaar geen georganiseerde en als instelling erkende familieraad, VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 48-49, maar hun aandachtige en actieve alomtegenwoordigheid bij alle rechtshandelingen die de persoon en de goederen van hun minderjarige verwanten aangaan is opvallend. Zie hierover ook: M. DANNEEL, Vrienden en magen in de bronnen van de laat-middeleeuwse Brugse weeskamer, in: *Handelingen der Kon. Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXXVI, 1982, p. 33-39.

(70) Over het recht van bijleving in de Vlaamse costuimen, zie: J. GILISSEN, Le statut de la femme dans l'ancien droit belge, in: *Recueil de la société J. Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, XII, *La femme*, 2, Brussel, 1962, p. 315. Over het recht van bijleving te Gent, zie E.M. MEIJERS, *Het Ligurisch erfrecht in de Nederlanden*, III, *Het Oost-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1936, p. 32; p. 44-45.

(71) De Utenhoves vormen in hun keuze van beleggingen geen uitzondering. BOONE, DUMON en REUSENS, *o.c.*, p. 145-146 tonen aan dat zowel buitensteeds grondbezit, bij voorkeur in het Gents kwartier, alsook rentenbezit, in de late middeleeuwen erg gegeerd bleven door de Gentse goeude lieden.

naar de grootmoeder als bijleving, terwijl Pieter Adornes dan nog eens de helft van de opbrengst van de resterende helft ontvangt als zijn bijleving. De kinderen heffen dus maar een vierde van het jaarlijks inkomen. Ook aan de erfelijke rente op de Drie Leden van Vlaanderen, tijdens het huwelijk verworven met gemeenschap van goederen, houdt de vader recht van bijleving aan het deel van zijn kinderen. Dit recht van bijleving verschaft Pieter Adornes in totaal een jaarlijks inkomen van 2.032 d. gr. 6 d. par., terwijl de grootmoeder het dubbele ontvangt. Samen met hun vader bezitten de wezen verder nog het achtste deel van een huis aan de Vrijdagmarkt, waarin de grootmoeder na de dood van haar man levenslang mocht blijven wonen, wat overeenstemt met bovenvermelde belastingsverplichting. Binnen de stad Brugge bezitten de wezen samen met hun vader, twee huizen, nl. een huis tegenover het huis „Van der Veeren” en een huis bij de St.-Jansbrug, bewoond door Spanjaarden⁷². Een aantal roerende goederen worden verkocht en met een deel van het geld wordt door Pieter een rente van vier lb. gr. per jaar gekocht op de stad Brugge⁷³. Na aftrek van de lasten van begravenis, testament en andere kosten blijft de som over van 4.692 d. gr. 11 d. par., terwijl Arnoud Adornes als oom de wezen ook nog geld schuldig blijft. Een aantal roerende goederen en lijnwaad blijven onverkocht en bewaard in het voordeel van de wezen. De zeer nauwkeurige opsomming ervan bewijst nogmaals dat Pieter Adornes door zijn huwelijk toetrad tot een der meest welgestelde families van Gent. Catharina Utenhove bleek b.v. niet alleen schilderijen te bezitten („diverse beelden van waterveeren”), ze bezat ook twee getijdenboeken waaraan de grootste zorg werd besteed („een boucsac daer een groot ghetijde in es met tween scoen zilverin vergulden sloten verdeckt met fluweele, in den selven boucsac een ander ghetijde zonder slot wijlen toebehooren Jan Utenhove”). Een aantal roerende goederen tenslotte bezitten de wezen gemeenschappelijk en onverdeeld met hun vader, waarvoor we dan ook verwijzen naar de staat van goed van Pieter Adornes.

Bij de passiva zijn de wezen hun bastaard-oom, Jasper Utenhove, een

(72) Het huis of „hof” Van der Vere (ook : ter Veere) wordt door A. DUCLOS, *Bruges, histoire et souvenirs*, Brugge, 1913 ; anast. Brugge, 1976², p. 557, gesitueerd bij het uitgestrekt St.-Annakerkhof. Hij baseert zich hiervoor op L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Introduction*, Brugge, 1878, p. 497, p. 512. E. GAILLIARD, *Table analytique*, Brugge, s.d. p. 505, voegt hier aan toe dat het klaarblijkelijk het oude hof betreft van de heren van Borssele, tevens heren van Vere. De St.-Jansbrug daarentegen bevond zich op het huidige Jan van Eyckplein. (Een afbeelding van deze brug is te vinden in : J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 199). Dat de Spanjaarden juist in die buurt een huis huurden van Pieter Adornes en zijn vrouw is niet verwonderlijk. Het natiehuis van de Spanjaarden bevond zich in de Spanjaardstraat, d.i. vlakbij de St.-Jansbrug (DUCLOS, *o.c.*, p. 525). In de stadsrekening van 1494-1495 wordt bovendien nog melding gemaakt van de aankoop door de stad van drie huizen in diezelfde Spanjaardstraat ten behoeve van de natie van de Spanjaarden (GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, VI, Brugge, 1876, p. 398).

(73) Aan het einde van de 15de eeuw vormen de lijf- en erfrenten een steeds groter aandeel in de Brugse stadsfinanciën. De stad doet op deze vorm van lening een beroep om haar kastekort te financieren (J.A. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 340).

jaarlijkse lijfrente schuldig, terwijl men ook nog schuld blijkt te hebben aan Anthuenis Adornes, eveneens oom van de wezen. Daarnaast moeten ook nog diverse renten en lasten, rustend op het onroerend bezit en de huizen, vereffend worden. Te vermelden valt nog dat Pieter Adornes niet alleen „staande voogd”, wordt over zijn kinderen, maar dat hij ook de houdenisse over hen op zich neemt⁷⁴. Hij belooft hen te zullen onderhouden van eten, drank, kousen, kleren en schoenen. Hij belooft hen deugd en eer te zullen doen leren, wat een allusie is op het verschaffen van onderwijs⁷⁵, en hen in alles te voorzien. In ruil krijgt hij het vruchtgebruik van het bezit van de kinderen waarmee hij echter ook alle lasten en onderhouds- of reparatiekosten van hun bezit moet betalen.

Samenvattend kan men stellen dat deze staat van goed ons over Pieter Adornes een aantal belangrijke gegevens doet kennen. Hij huwt met een lid van een rijke en invloedrijke Gentse poortersfamilie, maar verliest reeds na amper vijf jaar huwelijk zijn vrouw die hem met twee minderjarige dochttertjes achterlaat. Hij verwerft de houdenisse en de voogdij over zijn kinderen en belegt een deel van hun geld in een rente op de stad Brugge. Dit laatste toont aan dat hij de band met Brugge niet verbroken heeft, evenmin trouwens als met zijn familie. De gebroeders Pieter, Arnoud en Anthuenis blijken elkaar onderling geld schuldig te zijn, wat minstens wijst op blijvende onderlinge contacten.

Deze laatste twee bevindingen worden bevestigd door de staat van goed, opgemaakt na het overlijden van Pieter zelf die, zoals vermeld, gedateerd is op 28 januari 1497 (n.s.).

Uit deze staat leert men opnieuw een aantal gegevens kennen over de familie- en relatiekring waarin de overledene zich bewoog. Deelvoogd is opnieuw Roeland de Baenst, maar ditmaal behoudt hij ook de „staande voogdij”. De aanwezige vrienden en magen zijn minder talrijk dan bij het overlijden van de moeder. Zijn aanwezig: Adriaen de Baenst, meester Guyde de Baenst en Jan Damman. De staat van goed verschaft verder nog een aantal inlichtingen over de broers en zussen van Pieter. Ze bevat b.v. niet alleen het bezit van Pieter Adornes, maar ook dit van zijn inmiddels overleden broer Anthuenis. Bepaalde bezittingen moeten de wezen delen met hun ooms, Jan en Arnoud, terwijl de renten, behorend tot het passief van de erfenis, bovendien nog gegevens bevatten over de andere leden van de Adornes-familie. Er is sprake van Maarten Adornes, prior van de Kartuziers buiten Brugge, Margareta Adornes, behorend tot de Kartuzierinnen buiten Brugge, Catharina Adornes, ingetreden bij de Coletinen te Gent en Louise Adornes, waarover verder niets vermeld staat⁷⁶.

Wanneer men de bezittingen, door Pieter Adornes aan zijn dochters

(74) Over de houdenisse, zie: J. GILISSEN, De houdenisse in het oud-Vlaamse recht, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXXI, 1963, p. 346-402.

(75) Meestal treft men in de staten van goed de belofte tot het doen leren van deugd en eer in samenhang aan met de passus „ter scole doen gaen”.

(76) GAILLIARD, *o.c.*, III, p. 109, vermeldt echter in zijn opsomming van de kinderen van Anselm Adornes en Margaretha Van der Banck dat Louise non was in het St.-Trudoklooster te Brugge.

nagelaten overloopt, dan valt het onmiddellijk op dat vrijwel alle bezittingen, zowel lenen, onroerend goed, renten als huizen, zich meestal in Brugge en omgeving of minstens in West-Vlaanderen bevinden. De lenen die aan Tanne als oudste erfgename toekomen, zijn gelegen te St.-Kruis buiten Brugge, in de nabijheid van Oostkerke en Westkapelle, te „Gentbrugge”⁷⁷, in de stad Brugge en te Koekelare. Daarnaast erft ze echter nog een leen in Ronsele, en worden nog enkele „thiendekins” in leen gehouden van de abt van St.-Quentin⁷⁸. De opbrengst van deze lenen is aanzienlijk, maar gaat integraal naar de oudste broer van Pieter, meester Jan Adornes, die deze lenen bij het huwelijk van Pieter had geschonken op voorwaarde dat hij de opbrengst ervan zelf levenslang mocht behouden.

Het onroerend goed dat aan beide wezen gezamenlijk toebehoort is gelegen te Gentbrugge, te Hertsberge en te Westkerke, terwijl diverse personen hen jaarlijks renten verschuldigd zijn, gewaarborgd op onroerend goed gelegen in de nabijheid van Brugge, nl. op het kasteel „Rebaudenburgh”⁷⁹, op grond in de heerlijkheid Viven⁸⁰ en te Hertsberge in de heerlijkheid Oostkamp. De wezen bezitten verder nog renten op tienden in het bezit van Jan van Huele, toenmalige heer van Lichtervelde en op de stad Brugge, de stad Damme en de Drie Leden van Vlaanderen. Hun huizenbezit situeert zich helemaal in Brugge. Ze erven de helft van het huis tegenover het huis „van der Veeren”, waarvan de andere helft hen reeds uit de erfenis van hun moeder toegefallen was en samen met Jan Adornes bezitten ze het huis „De Witte Poorte” bij de St.-Jansbrug⁸¹. Van hun overleden oom Antoon erven ze renten, waaronder opnieuw een rente op de stad Brugge en op de Drie Leden van Vlaanderen, een aantal huizen te Brugge en een stuk land te Pittem.

Geldelijk kapitaal blijkt niet voorhanden te zijn om diverse redenen. Pieter blijkt n.a.v. zijn „vertrek” grote schulden te hebben gemaakt. Het is niet duidelijk op welk vertrek hier gealludeerd wordt. Misschien bedoelt

(77) Bedoeld wordt de heerlijkheid Gentbrugge in de parochie van Ruddervoorde, in de buurt van Hertsberge (RAB, Burg Brugge, nr. 1, leenregister 1435).

(78) Het betreft hier de abdij van Saint-Quentin-en-l'Île. Zie: C. DESMAZE, L'abbaye de St.-Quentin-en-l'Île, O.S.B., fondée à St.-Quentin-en-Vermandois, étude historique, in: *Mémoires des sociétés académiques de St.-Quentin*, 1874, p. 402-441, en C. GOMART, L'abbaye de St.-Quentin en l'Isle, in: *Études Saint-Quentinoises*, IV, 1870-1873, St.-Quentin, 1873, pp. 155-356.

(79) In mei van 1488 doet dit kasteel dienst als verblijfplaats voor soldaten waarvan de soldij uitbetaald wordt door de stad Brugge. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, VI, p. 302.

(80) De heerlijkheid Viven was gelegen op het grondgebied van de vroegere gemeente Sint-Kruis, van 1971 tot 1977 stad Brugge, thans stad Damme, cf. R. BOTTERBERGE, *Geschiedenis van het kerkdorp Vivenkapelle*, Vivenkapelle, 1985, en K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie van westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne en een gedeelte van het graafschap Pontbieu*, XVI, Brugge, 1935, kol. 521-525.

(81) Het huis „De Witte Poorte” wordt ook in de door Gilliodts Van Severen, *o.c.*, *Introduction*, p. 488, p. 507 aangehaalde bronnen gesitueerd bij de St.-Jansbrug. Thans kan men aan dit huis nog het wapen terugvinden van de familie Van der Banck, waartoe Margareta, de vrouw van Anselm Adornes, behoorde, zie: GEIRNAERT, *o.c.*, p. 111.

men zijn reis naar Jeruzalem, waarvan hoger sprake of misschien houdt zijn vertrek verband met de toenmalige politieke situatie en is hij op een bepaald ogenblik uit Gent vertrokken omwille van zijn politieke gezindheid. Een andere mogelijkheid tenslotte is dat met deze passus allusie wordt gemaakt op zijn intrede bij de Franciscanen. Voorlopig echter blijft men in het ongewisse over de aard van dit heengaan.

De twee andere oorzaken van het gebrek aan contant geld zijn meer expliciet. Men leert dat de huizen te Brugge omtrent drie jaar onverhuurd zijn blijven staan, wat wellicht verband houdt met de economische crisis die mede veroorzaakt werd door de politieke conflictsituatie. Tenslotte wordt als oorzaak aangehaald dat de stad Brugge een achterstand in betaling had van drie jaar, wat inderdaad een relevante bedenking is, vermits de wezen in het bezit waren van verschillende renten op de staat.

Het laatste bestanddeel van de activa van deze staat van goed wordt gevormd door een nauwkeurige beschrijving van juwelen, lijnwaad en andere zaken uit de inboedel die voor de wezen bewaard werden⁸². Het zijn stuk voor stuk kostbare luxe- en siervoorwerpen waaronder een gouden ketting, gouden ringen, een zilveren zegel, lakens, zitkussens en tapijtwerk, voorzien van het wapen van de Adornes, een wagen met bijhorende bekleding en allerlei huisraad. Een dergelijke nauwgezette beschrijving wijst op het belang dat men aan deze kostbare en kunstzinnige voorwerpen hechtte. Een bemerking die eveneens geldt voor de staat van Catharina Utenhove die ook tal van sieraden, naast schilderijen en luxe-uitvoeringen van getijdenboeken, bevatte. Tot de passiva van de staat behoort een rente van Jasper Utenhove en bovengenoemde renten aan de broers en zussen van Pieter Adornes, evenals een aantal renten waarmee het bezit belast was. Men is ook nog doodgeld verschuldigd aan de gilde van St.-Sebastiaan te Gent, waarvan de overledene lid was. De wezen tenslotte moeten elke palmzondag aan de twaalf arme vrouwen, wonend bij de Jeruzalemkapel te Brugge, een pint wijn en een wit brood met daarin een stuiver schenken, terwijl de kapelaan een dubbele prebende krijgt. Dit laatste illustreert nogmaals de band die Pieter Adornes, ondanks zijn huwelijk in een Gentse poortersfamilie, met Brugge, en hier in het bijzonder met de Jeruzalemstichting bleef bewaren⁸³.

De verdere evolutie van het bezit van beide wezen kan men nog volgen aan de hand van de „verhoirsatinghe” van 19 mei 1501⁸⁴, die de verdeling beschrijft tussen Tanne en Anthonine Adornes, beide nog onder voogdij van Roeland de Baenst, van de erfenissen van hun moeder, hun vader, hun oom Antheunis en hun grootmoeder Elisabeth de Baenst.

(82) Op het belang van deze beschrijving wezen reeds BOONE, DUMON en REUSENS, *o.c.*, p. 152.

(83) In het fonds familiepapieren, bewaard op het stadsarchief te Gent, bevat nr. 21 onder de naam „Adourne” o.m. vier oorkonden die aangeven hoe een rente, oorspronkelijk verkocht door de stad Gent op 24 februari 1469 (n.s.), telkens van eigenaar verandert tot ze uiteindelijk in handen komt van Jan Adornes op 12 april 1508 (n.s.) die ze aanwendt „ten behouwe van der cappelle van Jherusalem binnen Brugghe”.

(84) SAG, reeks 330, nr. 42, f° 54r^o-v^o.

Deze beschrijving bevestigt uiteraard het beeld van de twee staten van goed. De ouders van de wezen beschikten over een gediversifieerd bezit: onroerend goed en renten in West- en Oost-Vlaanderen, vooral rond Brugge en Gent, renten op de stad Brugge, Damme en de Drie Leden van Vlaanderen en huizenbezit in Brugge en Gent zelf. Men leert wel dat de losrente die Pieter Adornes na de dood van zijn vrouw op de stad Brugge kocht, na een overeenkomst met de stad, omgezet wordt in een lijfrente op de langstlevende van beide wezen, rekening houdend met het „lang geld” waarmee de rente gekocht was.

Men kan zich voorstellen dat deze verdeling zich na verloop van tijd opdrong. Zelfs al bleven de meisjes nog onder voogdij, dan kan het toch met het oog op het afsluiten van een gepast huwelijk, opportuun geweest zijn precies te weten over welk bezit elk van hen beschikte.

Het huwelijkscontract tussen Anthonine en ridder Jan van Caudenhove staat geakteerd in de Gentse schepenregisters van gedele op datum van 29 juni 1509⁸⁵. Het zijn met name de ouders van de bruidegom, nl. Gheerolf van Caudenhove en jonkvrouw Margareta Wouters, dochter van Willem, die voor de schepenbank verschijnen en hun zoon een aantal bezittingen beloven n.a.v. zijn huwelijk⁸⁶. De ouders van Jan leven beide nog en beschikken nog vrij over hun bezit. Daarom beloven ze hem bij zijn huwelijk reeds een groot aantal bezittingen, waarop hij mag rekenen wanneer beiden gestorven zijn. Wanneer Jan of zijn wettige erfgenaam echter sterft voordat beide ouders gestorven zijn, moeten de bezittingen teruggegeven worden, weliswaar met behoud van de bijleving voor Anthonine. Interessant is ook de passus waarin de ouders van Jan beloven het koppel gedurende vier jaar in hun huis de kost te zullen geven. Wanneer zij echter niet zolang daar willen wonen en op zichzelf willen gaan wonen, zullen ze hen jaarlijks gedurende die termijn 4000 d. gr. betalen. Ze beloven tevens alle kosten van de bruiloft te zullen betalen, welke kost geenszins mag onderschat worden⁸⁷.

Ook van het contract n.a.v. het huwelijk tussen Tanne Adornes en Melchior de Wale zijn de bepalingen bewaard. Het ontwerp werd opgesteld op maandag 26 april 1501. De volgende dag stuurde Wulfaert van

(85) SAG, reeks 330, nr. 44, f° 48v°; f° 50v°-51v°.

Dat ook de familie Van Caudenhove tot de zeer gegoede toplaag behoorde, blijkt o.m. uit de staat van goed van Gheerolf Van Caudenhove en zijn echtgenote Lievijne Van den Nieuwerborch, grootouders van Jan: SAG, 330, nr. 33, f° 64-65v°, 5 jan. 1476, (n.s.).

(86) Ouders mochten hun kinderen ter gelegenheid van hun huwelijk goederen schenken, maar deze goederen moesten achteraf door de kinderen opnieuw in de nalatenschap van de ouders worden ingebracht, indien zij tenminste als erfgenamen wilden opkomen. Ze konden ook met hun gift buiten de nalatenschap blijven, cf. MEIJERS, *o.c.*, p. 52-53.

(87) Ter vergelijking: het handboek nr. 6 uit het familiefonds (gedateerd: 1506), bewaard op het stadsarchief van Gent, geeft een nauwkeurige opsomming van aard en omvang van de kosten, gedaan n.a.v. de bruiloft van de mersener Jan Heindricx met Joanna Doens. In het totaal werd 9228 d.gr. uitgegeven, onderverdeeld in diverse rubrieken zoals kleren, sieraden, vergoeding van priesters, koster en baljuw van de kerk, maaltijdskosten, vergoeding voor de „speellieden” en de kok, tapijten, enz.

Lichtervelde, echtgenoot van één van Pieters zusters, de inhoud ervan naar Jan Adornes, met een begeleidend briefje⁸⁸. Het stuk is getiteld „Memorie int corte van de punten besproken int huwelic van Melchior de Wale f. Andries ende Tannekin de dochtere mer Pieter Adournes bij vrienden ende maghen”. Ook hierin is geen sprake van een inbreng van Tanne. Andries de Wale gaf zijn zoon boven diens inkomen uit de erfenis van zijn overleden moeder, jaarlijks ongeveer 16.800 d. gr., nog het volledig genot over de heerlijkheid *Venissy*, te Zwevegem⁸⁹, waaraan een jaarlijks inkomen van ongeveer 7.200 d. gr. verbonden was. Voorts kreeg hij nog verscheidene andere leengoederen, waarvan Andries echter het levenslang vruchtgebruik behield. Andries de Wale beloofde eveneens het getrouwde stel nog gedurende vier jaar in zijn eigen huishouden de kost te zullen geven. Hij zou ook instaan voor de kosten van het huwelijksfeest en voor de betaling van de kleren van bruid en bruidegom. De precieze datum van het huwelijk was toen, aldus Van Lichtervelde in zijn brief aan Jan Adornes, nog niet vastgesteld. Het huwelijk werd naar alle waarschijnlijkheid gesloten kort na de „verhoorsatinge” van 19 mei 1501, die wellicht in functie van dit huwelijk is opgesteld.

De verklaring voor dergelijke eenzijdige huwelijkskontrakten ligt dan ook voor de hand. Door het huwelijk werden beide meisjes ontvoegd en normaliter in het bezit gesteld van hun goederen. Er hoeft dus geen garantie meer gegeven te worden.

Verder beschikken wij nog over twee akten waarin Tanne en Anthonine, voorzien van de toestemming van hun respectievelijke echtgenoten, hun voogd, Roeland de Baenst, kwijschelden van zijn voogdij en het beheer dat hij had over hun bezit. Zij verklaren dat hij het geld en de juwelen die hij bij zich in bewaring had, betaald heeft en op behoorlijke wijze rekenschap gegeven heeft. Tanne doet dit op 26 juli 1509⁹⁰ en Anthonine op 8 november 1509⁹¹. De kwijschelding van Tanne gebeurt dus wel een hele tijd na haar huwelijk maar dit kan waarschijnlijk verklaard worden uit de overweging dat Roeland de Baenst voogd van beide meisjes was en dat ondanks het feit dat de verdeling schriftelijk netjes vastgelegd was, Roeland wacht met de rekening in te dienen tot beide getrouwd zijn.

Vermelden we tenslotte nog dat de Gentse schepenregisters van gedeelte uit het eerste decennium van de 16de eeuw ook nog melding maken van de betrokkenheid van twee andere kinderen van Anselm Adornes, nl. Arnoud en Marie, in een aantal erfenzaken.

Zo worden b.v. op verzoek van Arnoud die optreedt in naam van zijn zuster Marie Adornes, als weduwe van Joos de Baenst, en haar kinderen een aantal getuigen door de schepenen opgeroepen⁹². Deze getuigen moeten zich uitspreken over de geldigheid van een rechtsregel te Gent. Ze moeten met name verklaren, op grond van de vroegere praktijk, of het tot de vroegere privilegies en vrijheden van de stad behoort dat de

(88) SAB, *Depot De Limburg Stirum*, Cart. Jan Adornes, f. 123.

(89) DE FLOU, *o.c.*, kol. 215, s.v. *Venetien*.

(90) SAG, reeks 330, nr. 44, f° 54r°.

(91) *Ibid.*, f° 11v°.

(92) SAG, reeks 330, nr. 42, f° 48v°, 24 mei 1502.

schepenen van gedele door „purge” kennis kunnen nemen van de poorterlijke sterfhuizen van de stad⁹³. Dertien getuigen⁹⁴ verklaren bij eed dat deze rechtsregel inderdaad geldt, waarna Arnoud Adornes, op zijn verzoek, hiervan een akte verwerft.

Wellicht houdt dit optreden verband met een rechtsgeding⁹⁵ dat jonkheer Jan van der Gracht aanspant tegen zijn schoonzus, Marie Adornes, en tegen de voogden van haar kinderen, nl. meester Jan Pieters en Andries de la Coste⁹⁶, n.a.v. de erfenis nagelaten door Joos de Baenst.

7. Pieter IV Adornes : een terugblik

Bij een terugblik op het leven van Pieter IV Adornes valt op hoe dit vastgeankerend ligt in de familiale tradities en gelieerd blijft aan het wel en wee van het huis van Bourgondië waarmee de Adornes op ondubbelzinnige wijze verbonden gebleven zijn. Pieter IV Adornes is misschien niet onmiddellijk de meest voor de hand liggende onder de Adornes om tot onderwerp van een aparte studie gepromoveerd te worden, toch intrigeert zijn levensloop.

Zijn afstamming maakte immers van hem potentieel een personage waarvan kon verwacht worden dat het een belangrijke rol zou spelen in zijn geboortestad Brugge en zelfs in het graafschap Vlaanderen. Wanneer Pieter geboren wordt regeert nog steeds Filips de Goede en bereikt de luister van de Bourgondische spektakelstaat in de Nederlanden en zeker te Brugge een hoogtepunt⁹⁷. Pieter zet zijn eerste stappen in een stad en een land die meer dan ooit als „terres de promission” mogen gekwalificeerd worden. De dood van Pieter IV Adornes valt echter samen met de afloop van een der zwartste episodes uit Vlaanderens geschiedenis : de burgeroorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Pieter heeft zich dan echter allang uit de wereld teruggetrokken : een reactie die vele Adornes voor en na hem gehad hebben.

Is zijn levensloop dan één verhaal van teleurgang en sociale afgang geworden? We geloven het niet : nog in 1483 wanneer de jonge Pieter, vermoedelijk opgeleid voor de internationale handel, huwt met Catherina

(93) De uitwinning of purge van een sterfhuis dient om tot verdeling te komen en om niet opgekomen erfgenamen blijvend uit te sluiten. Met een tussenruimte van veertien dagen wordt drie maal de vierschaar in het sterfhuis gespannen en een vierde rechtszitting vindt plaats in de daaropvolgende gewone vierschaar. MEIJERS, *o.c.*, p. 79-80.

(94) De dertien opgeroepen getuigen worden bij name genoemd, terwijl ook hun leeftijd wordt vermeld. Het betreft de volgende personen : Joes Triest, 43 j. ; Jan Van der Kethulle, 47 j. ; Daneel Goetghebuer, 62 j. ; Gheerd Van der Heyen, 59 j. ; Jan Beys doude, 70 j. ; Willem De Vos, 73 j. ; Claeys De Ghier, 83 j. ; Martin Van den Bundere, 50 j. ; Jan Van der Eecke, 47 j. ; Jan Van den Walle, 67 j. ; Lievin Van Pottelsberghe, 30 j. ; Daneel Van den Hove, 53 j. ; Jeronimus Mannins, 44 j.

(95) SAG, reeks 330, nr. 42, f° 31r°-v°, 15 febr. 1503 (n.s.).

(96) Andries de la Coste was de tweede echtgenoot van Agnes Adornes, enige dochter van Arnoud. GEIRNAERT, *o.c.*, p. 33-34 en GAILLIARD, *o.c.*, III, p. 114.

(97) W. PREVENIER en W. BLOCKMANS, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 223.

Utenhove, lijkt hem zowel op materieel als geestelijk vlak een mooie toekomst weggelegd. Door zijn huwelijk met een Gentse Utenhove blijft Pieter immers in hetzelfde door en door Bourgondische milieu: een sociale en economische elite van ambtenaren en handelaars die aan hun collaboratie met de centrale Bourgondische staat hun definitieve sociale opgang te danken hebben, en die zich duidelijk boven de traditionele stedelijke elite van kleinhandelaars en ambachtsmeesters, wier horizon doorgaans ophoudt bij de stadspoorten, verheffen. Het is wellicht een treffend detail dat in het gezin Pieter Adornes - Catharina Utenhove de overgrootvader van elk van beide echtelieden het tot algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië heeft gebracht.

Dat de particularistische reactie op de tijdelijke zwakte van de centrale staat in de families Adornes en Utenhove brokken heeft gemaakt kan men bezwaarlijk verrassend noemen. De band tussen dit maatschappelijk geweld en Pieters spirituele inkeer kan al even moeilijk geloofwaardig worden. Of het echter een ongoochelde, verbitterde Pieter Adornes was die als minderbroeder-observant in 1496 definitief van de wereld afscheid nam, delen de bronnen niet mee. Uit de afwikkeling van zijn nalatenschap en die van enkele andere familieleden, en uit de samenstelling van het gezelschap van vrienden en magen dat hiermee begaan was, blijkt echter hoe weinig in feite de Adornesfamilie aan sociaal prestige en economische onderbouw heeft moeten inboeten: naast hun bezitters hebben ook kapitalen en beleggingen een duidelijke eigen genealogie⁹⁸.

Marc Boone (Rijksuniversiteit te Gent)
Marianne Danneel (Aspirant N.F.W.O.)
Noël Geirnaert (Stadsarchief te Brugge).

(98) F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, Tôme 2: les jeux de l'échange*, Paris, 1979, p. 428.

PIETER VAN GENT alias PEDRO DE GANTE
(1480 ? - 1572)

door

Juliaan DE RIDDER

Fray Pedro de Gante, uno de los primeros apóstoles de nuestra tierra, y digno de eterna memoria por sus virtudes y méritos, fue de nación flamenco.

Joaquin García Icazbalceta

„Broeder Pieter van Gent, een van de eerste missionarissen van ons land, die we en om zijn deugdzaamheid en om zijn verdiensten nooit mogen vergeten, was Vlaming van geboorte.” Zo luidde al in de 19e eeuw het oordeel van een Mexicaanse historicus.

*

Het is wel een zeer eigenaardige speling van het lot, dat in Vlaanderen, waar de eerste werkelijke beoefenaars van de amerikanistiek geboren werden, er thans helemaal geen Amerikaanse studiën worden bedreven in instellingen van lager of hoger onderwijs.

Wij Vlamingen zijn de echte grondleggers van de actieve amerikanistiek en afrikanistiek, zoals onze befaamde etnoloog Frans M. Olbrechts al destijds in zijn overbekend werk, „Vlaanderen zendt zijn zonen uit!”, heeft naar voren gebracht. Voor Afrika is inderdaad de pionier op dit gebied geweest Niklaas Cleynaerts Beken (1493-1542) alias Clenardus uit Diest. En voor Amerika was dit, Pieter van Gent, alias Pedro de Gante.

Eigenlijk weten we van de historische Vlaming Pieter van Gent nagevoeg niets met zekerheid, tot hij voet aan wal zette in het toenmalige Nueva España — het huidige Mexico —, op 30 augustus 1523. Hij was toen al een rijp man van ruim veertig jaar. En meteen staan we middenin de vele vraagtekens die de jeugd van deze figuur afgrendelen.

Inderdaad, we weten immers niet eens wanneer en waar hij geboren werd. Want al bezitten we van hem uit zijn Mexicaanse tijd een vrij uitgebreide korrespondentie — o.a. ettelijke brieven gericht aan Karel V en later aan diens zoon Filips II —, waarin hij uiteraard vaak over zichzelf en over zijn aktiviteit praat, toch kunnen wij daaruit geenszins zijn precieze personalia opmaken. Ook al citeert hij ze uitdrukkelijk zelf in zijn brief van 27 juni 1529, als hij voor de eerste maal naar zijn ordebroeders en -zusters in Vlaanderen schrijft.

Het is hier echter van overwegend belang te vermelden, dat hij deze brief — en ook alle andere missiven — gesteld heeft in het Spaans.

Hij verontschuldigt zich zelfs tot tweemaal toe, bij de aanvang en bij het slot, omdat hij zijn moedertaal bijna geheel vergeten is.

Welnu, in deze brief noemt hij zich : „... Fray Pedro de Mura, natural de la villa de Iguen, en la provincia de Budarda...”¹ (Broeder Pieter de Mura, geboren in de gemeente Iguen, in de provincie Budarda...). Overigens zegt hij nergens wanneer hij geboren werd. Wél vermeldt hij veel later, in 1552, rechtstreeks aan keizer Karel V : „... Yo soy vn religioso de la horden del bienaventurado Sant Francisco, natural de la cibdad de Gante...”² (Ik ben een geestelijke van de orde van de gelukzalige Sint-Franciscus, en geboortig uit de stad Gent).

De naam de Mura moet, naar de gewoonte van die tijd, een verlatijning zijn van de echte naam en kan aldus in werkelijkheid hebben geluid : de resp. van de(r) Moor, Moere, Mure, Meur, of nog andere mogelijke varianten. Overigens geeft een dergelijke benaming voor de 15e-16e eeuw nauwelijks aanknopingspunten, en dit niet enkel omdat toentertijd gecodificeerde familienamen weinig voorkwamen, maar ook en vooral omdat onze Pieter eigenlijk van zeer duistere afkomst was. Weliswaar spreekt hijzelf in zijn brief van 1529 over zijn familieleden, maar wie die zijn en waar ze ergens wonen in Vlaanderen, komen we niet aan de weet.

Gelukkig blijft er nog de traditioneel door de Mexicanen overgeleverde benaming, Pedro de Gante, waarmee hij trouwens de meeste van zijn brieven ondertekent. Hij wordt ook steeds zo vermeld in eigentijdse en in latere documenten, en algemeen ook in de ikonografie, zelfs tot laat in de negentiende eeuw. Desondanks is dat „van Gent” niet zo vanzelfsprekend. Immers, beïnvloed door deze aanduiding aanvaardt men nu dat de mysterieuze toponiemen Iguen en Budarda half kunnen worden verklaard door te verwijzen naar Sint-Pieters-Aaigem, toenmalig gehucht van Gent, dat op het ogenblik de wijk is van het Sint-Pietersstation. — Met dat raadselachtige Budarda weet men intussen geen raad. Misschien is het woord verkeerd gespeld?

Het zou dan zo zijn, dat Pieter aan zijn voor hem onbekende mede-ordeleden, zijn geboorteplaats zeer precies zou hebben willen aanduiden, terwijl hij aan Karel V later enkel in algemene termen zijn streek van herkomst heeft opgegeven. Een herkomst die voor de keizerlijke geadresseerde allang geweten en overbekend was.

Inderdaad. En hier staan we voor het grootste vraagteken van al. Er wordt algemeen beweerd en aangenomen dat Pieter van Gent van kei-

(1) J.G. Icazbalceta, *Fray Pedro de Gante*, in *Fray Pedro de Gante*, IV Centenario de su Muerte, uitg. Artes de Mexico, jrg. XIX, 150, 1972, p. 6-16 ; p. 6. — De originele brief van 27 juni 1529, geschreven in het Spaans door Pieter van Gent, is verloren geraakt. We kennen echter zijn inhoud uit de 16de-eeuwse vertaling door Amandus van Zierikzee o.f.m., *Epistola... fratris Petri de Gante, alias de Mura...*, uitgegeven door Frans Tittelmans o.f.m. in diens *Chronica Compendiosissima...*, en verschenen bij Simon Cock, in 'De Vergulde Hand' op de Lombaerdevest te Antwerpen, 1534, fol. 125-27. Op fol. 126r luidt de zin : '... ego autem Frater Petrus de Mura natus in ciuitate yguen dicta in prouincia Budardae...'

(2) *Cartas de Indias*, Madrid, 1877 : *Nueva España. Religiosos*, XVIII, p. 92-102. Brief van 15 februari 1552 ; p. 92.

zerlijken bloede was. Met name zou hij een bastaard zijn geweest van aartshertog en latere Roomse keizer (1493) Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519), gemaal van Maria van Boergondië. Vanaf 1477 is deze vorst ettelijke malen in ons land geweest, en van 1482 tot 1493 was hij hier zelfs regent voor zijn zoon Filips I de Schone, vader van onze keizer Karel V. Het komt er dus op neer dat Pieter een onwettige halfbroer van Filips de Schone moet zijn geweest, en aldus een onechte oom van Karel V, die immers zijn bloedneef was.

Zo luidt de theorie. En die theorie is in hoofdzaak gebaseerd op de schriftelijke uitlatingen van Pieter van Gent zelf. Nagenoeg in elke brief aan Karel en aan Filips II beroept de franciscaan zich op zijn enge verwantschap met de keizer: een verwantschap zowel naar bloed als naar streek. Zo spreekt hij letterlijk tot Karel V: „... y dame atrevimiento ser tan allegado a V.M. y ser de su tierra...”³ (en het feit dat ik zo nauw aan Uw Majesteit verwant ben en dat ik uw landgenoot ben, dit geeft mij durf). En nog elders schrijft hij vrijmoedig aan dezelfde keizer: „... Pues que V.M. e yo sabemos lo cercanos e propincos que somos, e tanto, que nos corre la mesma sangre, le diré verdad en todo para descargo de mi conciencia, y V.M. pueda descargar la suya...”⁴. (Daar Uw Majesteit en ik weten hoe nauw we tot elkaar staan en hoe verbonden we zijn, en ook dat we van hetzelfde bloed zijn, zal ik U in alles de waarheid vertellen ter ontlasting van mijn geweten, en Uw Majesteit kan ook haar geweten ontlasten).

Er moet toegegeven worden dat niet de eerste de beste op een dergelijke toon mocht en kon schrijven aan een keizer, die niemand minder was dan de keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, de koning van Spanje, de heerser over Italië, de landvoogd van de Nederlanden en de alleenheerser over de pasontdekte Nieuwe Wereld en de Filippijnen — de monarch in wiens rijk de zon inderdaad nooit onderging.

Het is derhalve mogelijk geloof te kunnen hechten aan de vermoedens dat Pieter van Gent effectief een „heer van den bloede” is geweest, en evenzeer een „heer van den hove”. Te meer omdat de minderbroeder zelf daarop nog zinspeelt in een brief aan Filips II van 23 juni 1558. Hij zegt zich steeds actief te hebben beziggehouden met het hofleven: „... dende muy moço siempre me e ocupado en cosas tocantes al servicio dela corona Real...”⁵ (altijd, vanaf mijn prille jeugd, heb ik mij beziggehouden met aangelegenheden ten dienste van de Kroon).

Het zou immers anders werkelijk uitgesloten geweest zijn, dat iemand van zijn nederige stand rechtstreeks zo maar en dan nog op zulke vrouwelijke — hoewel steeds hoffelijke — toon aan de doorluchtigste van alle toenmalige heersers van het Westen, had kunnen schrijven. We mogen daarenboven niet vergeten, dat Pieter niet eens van echt geestelijke

(3) *Ibid.*, XVIII, p. 100. J.G. Icazbalceta, *o.c.*, p. 6.

(4) J.G. Icazbalceta, *o.c.*, p. 6.

(5) Twee brieven met nagenoeg dezelfde inhoud, beide gedateerd 23 juni 1558 en verzonden vanuit San Francisco de Mexico, bevinden zich in het *Archivo Histórico Nacional* te Madrid. Ze dragen de aanduidingen: carta 158, no. 33, en carta 159, no. 208. Wij geven de zin weer uit versie 158.

staat was. Weliswaar was hij francisicaan, maar dan een minderbroeder die was als de ordetichter Franciscus zelf: de minste van de mindere broeders, met name slechts een gewone lekebroeder. Hij was dus geen priester, maar zijn oversten hebben hem blijkbaar nooit verhinderd te schrijven. Misschien wel het tegendeel, aangezien hij zowat de officieuze voorspreker bij het Spaanse hof voor de overzeese franciscanen moet geweest zijn. Immers, na het overlijden van broeder Pedro de Gante in 1572 schrijft de provinciaal van zijn orde, Fray Alonso de Escalona, vanuit Nueva España niet enkel aan Filips II: „... Hemos perdido uno de los mejores Obreros en Fr. Pedro de Gante...”⁶ (In broeder Pieter van Gent hebben wij een van onze beste werkers verloren). Maar buitendien herhaalt hij nogmaals de nauwe bloedverwantschap van Pieter met Filips' vader, en dat die aan de minderbroeders in Mexico bijzonder veel baat heeft gebracht. Letterlijk: „... mucho agradecimiento le deben estos indios, y nosotros los religiosos, pues que le daba bríos el ser deudo tan allegado del cristianismo padre de V.M., que por su medio nos era gran favorecedor, y nos otorgaba muchas mercedes que todos habíamos menester...”⁷. (die Indianen en wij geestelijken zijn hem [Pieter van Gent] veel dank verschuldigd, om het feit dat de zo nauwe bloedverwantschap van hem met de zeer kristelijke vader van uw Majesteit hem steeds vastberadenheid heeft gegeven. Door zijn bemiddeling is uw vader onze grote weldoener geweest en heeft hij ons vele gunsten betoond, die wij allen zeer nodig hadden).

Het ligt voor de hand dat men zulk invloedrijk iemand vrijuit liet korresponderen met de allerhoogste personaliteiten, en het is daarenboven duidelijk dat men in zijn orde ook wel met zekerheid moet hebben geweten wie Pieter in feite was. Dergelijke komaf kon de franciscaanse gemeenschap alleen maar voordeel brengen.

Het is dan wel niet vreemd dat allerlei gissingen over het „verborgen leven” in Vlaanderen van deze franciscaanse lekebroeder-met-de-late-roeping, bestaan.

Hij zou een verzorgde opvoeding hebben gekregen en hij zou de universiteit hebben bezocht, met vrucht. Alleen, er zijn er die beweren dat hij in Parijs zou hebben gestudeerd, en anderen, dat het in Leuven was. Hij moet dan *magister artium* zijn geworden. Dit wil zeggen, dat hij het *trivium* en het *quadrivium* van de zeven *artes liberales* heeft bestudeerd. Hij zou dan in ieder geval een grondige kennis van het Latijn hebben gehad⁸.

Ook wordt er beweerd, dat hij in het toenmalige Prinsenhof te Gent

(6) Icazbalceta, *o.c.*, p. 6.

(7) *Ibid.*, p. 6-7.

(8) In de *Matricule de l'Université de Louvain*, Tome III, Brussel, 1958, en III Corrections et Tables, Brussel, 1962, van A. Schillings, handelend over de periode 31 augustus 1485 tot 31 augustus 1527, wordt een Petrus de Gandavo vernoemd voor de jaren 1507, 1512 en 1513. Een dergelijke naamsaanduiding is echter veel te vaag om definitief te kunnen besluiten, dat het hier beslist om onze Pieter van Gent zou gaan. En onder de varianten van de Mura komt hij helemaal niet voor in die studentenlijsten.

— waar keizer Karel V geboren is — heeft gewoond. Later moet hij Karel op diens eerste reis naar Spanje, in 1517 hebben vergezeld. De jonge vorst ging toen het koningschap over Spanje aannemen, na de dood van zijn grootvader Ferdinand de Katolieke van Aragón (1516).

Indien Pieter deze reis mocht meemaken, heeft dit werkelijk een uitzonderlijke onderscheiding betekend voor hem. Karel had zich immers laten begeleiden door zijn leraar en voornaamste vertrouweling, de Leuvense teoloog Adriaen Floriszoon Boeyens (of Dedel) uit Utrecht, die hij meteen tot opvolger van de pas overleden primaat van Spanje, de franciscaanse kardinaal van Toledo en grootinquisiteur, Francisco Ximénez de Cisneros (1436-1517), zou maken. Pieter, de hoveling, moet dan allicht vaak de discussies hebben meegemaakt tussen de bekwaamste godgeleerde der Nederlanden, magister Adrianus Florentii, kanselier van de Alma Mater, en diens Kampense leerling, de vrije-wil-teoreticus Albert Pigge (Pigghius) (1490-1542), die op aandringen van Adriaen was meegereisd. Deze disputaties — zoals overigens de theologiestudenten in Leuven gewoon waren wekelijks te houden — moesten de jonge Karel scholing geven, om zijn latere houding tegenover de Reformatie te bepalen na Luthers afvalligheid (1517).

Ruim twee jaar zal Pieter dan op het schiereiland zijn gebleven, tot Karel na de dood van zijn andere grootvader, Maximiliaan I (1519) (vermoedelijke vader van Pieter), is teruggekeerd. De vorst, om in 1520 tot keizer van het Duitse Rijk te worden gekroond, te Aken; de hoveling, om tot lekebroeder van de franciskanen te worden aanvaard, te Gent. De theologen waren in het Zuiden achtergebleven, want Karel had Adriaen Florisz. niet enkel tot bisschop van Tortosa aangeduid, maar hij had hem zelfs vóór zijn afreis gemaakt tot onderkoning van Spanje. De vorst vereerde wel opvallend zijn meester, die zich al sinds 1506 om zijn geestelijke opvoeding had bemoeid.

Dat het verblijf in het illustere gezelschap enorme invloed moet hebben gehad op Pieter, weten we van hemzelf. Hij noemt deze jaren, de tijd van „mi conversión”. Wat we zouden kunnen heten: mijn ommezwaai, mijn inkeer, mijn inzicht. Misschien is het immers mogelijk, dat hij toen in Spanje contacten heeft gehad met leken en geestelijken die al in West-Indië waren geweest, en dat hij wellicht daardoor zijn besluit heeft voelen ontstaan en groeien — en werd dit zijn „conversión”⁹.

Dat hij daar ook de later zo befaamde bisschop Bartolomé de las Casas (1474-1566) zou hebben ontmoet, zoals wordt beweerd, lijkt ons vrij onwaarschijnlijk. Want deze persoonlijke vriend van Christoffel Columbus, die in 1502 naar La Española was getrokken, keerde in 1515 naar Spanje terug om bij Ferdinand de Katolieke met aandrang te protesteren tegen de wreedaardige behandeling van de Indianen. In 1517 was hij echter al terug naar de Nieuwe Wereld om er zijn — mislukte — modelkolonie te gaan stichten, in Cumaná, Venezuela (1520-21). Aan deze andere „padre de

(9) In versie 158 van de twee brieven van 23 juni 1558 (cf. supra nt. 5), gericht aan Filips II, volgt op de door ons gesignaleerde zin: 'antes de mi conversión' (vóór mijn inkeer).

los Indios", die na twaalf jaar priesterschap in 1522 dominikaan werd, zijn tenslotte de „Leyes Nuevas", de nieuwe wetten voor de bescherming van de Indianen, in 1542 te danken.

Wel is Pieter van Gent, na zijn overlijden, vergeleken met deze auteur van de „Brevisima relación de la destrucción de las Indias" en van de „Historia de las Indias". En zelfs erg in het voordeel van Pieter. In de hoger geciteerde brief aan Filips II, zegt Fray Alonso de Escalona onomwonden : „... fue pastor infatigable, trabajando en su ganado cincuenta años, y muriendo en medio de sus ovejas, muy distinto de aquel obispo Casaus, que las abandonó y murió muy lejos dellas..."¹⁰ ([Pieter van Gent] was een onvermoeibare herder, die vijftig jaar lang met zijn kudde heeft gewerkt en die gestorven is te midden van zijn schapen. Waardoor hij zeer verschilt van bisschop de las Casas, die zijn schapen achterliet en ver weg van hen is gestorven). Inderdaad, Bartolomé de las Casas in 1544 tot bisschop van Chiapas, Mexico, benoemd, vertrok al in 1546 voorgoed naar Spanje, waar hij in 1550 zijn bisschopsambt neerlegde en zestien jaar later stierf te Madrid, in het klooster van O.-L.-Vrouw van Atocha.

Inmiddels was er in West-Indië nog maar steeds nieuw land ontdekt. Buiten een enorme gordel van zeer grote tot zeer kleine eilanden, had men nu ook het eigenlijke vasteland waargenomen. En in 1519 had een van de vele gouddorstige conquistadores, Hernán Cortés, voet aan wal gezet in Mexico en er na vele wederwaardigheden de hoofdstad van de Azteekse overheersers, Mexico-Tenochtitlan, op 13 augustus 1521 definitief veroverd. Cortés was thans gouverneur van dit nieuwe wingewest, Nueva España.

Pieter, nu lekebroeder van Sint-Franciscus in het klooster aan de Leie te Gent, heeft dan blijkbaar zijn innerlijk konflikt volledig overwonnen, en doet eind 1521 zijn aanvraag om naar dat Nieuw Spanje te worden uitgezonden. Zoals hij zijn ook nog twee andere minderbroeders daartoe bereid. Een van deze twee priesters is overigens de gardiaan zelf van het klooster, pater Jan Dekkers (van Dak), die veertien jaar lang professor in de theologie was geweest aan de Sorbonne te Parijs, en die nu de persoonlijke biechtvader van keizer Karel V was. De andere, pater van der Auwera, was een zeer belezen en bekwaam man uit Aalst, die al vele jaren kloosterling was¹¹.

Alle drie waren ze dus geenszins jeugdige entoesiastelingen, die zich overmoedig in de missionering ver overzee wilden storten. En van het allereerste begin af bleek dan ook, dat ze levenservaring en uithoudingsvermogen erg zouden nodig hebben. Om naar de Nieuwe Wereld te mogen vertrekken, waren er niet minder dan drie toestemmingen vereist : die

(10) Icazbalceta, *o.c.*, p. 6.

(11) Verschillende schrijfwijzen van de namen van de drie pioniers uit het klooster van Gent : Pedro de Gante, de Mura ; Pieter de Moore, de Muure, van der Moere, de Meur, de Moere ; Pierre de Gand, de la Mure - Juan de Tecto ; Jan of Johan Dekkers, van Dak, van Tacht ; Jean du Toigt, du Toict, Couvreur - Juan de Avora, de Ayora, de Agora ; Jan van der Auwera.

van de eigen Generaal der franciskanerorde ; die van de Paus ; en die van de Keizer.

Nu wilde het toeval, dat er net een nieuwe generaal van de minderbroeders moest verkozen worden, en dat werd pater Francisco de los Angeles, die zelf ook even vóór zijn verkiezing zijn aanvraag had ingediend om naar Nueva España te mogen gaan. Hij willigde dus geredelijk het verzoek van de drie Vlamingen in, en hij bereidde intussen het afzenden voor van de officiële missie der eerste „Doce”, de twaalf Spaanse minderbroeders die later naar Mexico zouden reizen onder leiding van Fray Martín de Valencia, die zou zijn de afgezant en gevolmachtigde van de Paus.

Maar zij konden vooralsnog niet vertrekken, want, ook weer toeval, Leo X (Giovanni de' Medici), de laatste Renaissance-paus, was zoëven overleden (1521). Gelukkig voor onze Vlamingen werd buiten alle verwachting en zelfs zonder dat keizer Karel V enige druk had uitgeoefend, op Petrus' stoel tot opvolger gekozen de Leuvense teoloog, Adriaen Floriszoon Boeyens. Hadrianus VI, de enige Nederlandse paus, zou alvast zijn toestemming tot vertrek van de drie uit Gent, niet weigeren. Jammer genoeg evenwel was hij op dat ogenblik — het was al begin 1522 geworden — nog niet in functie, ja hij was zelfs nog niet in Rome aangekomen met zijn getrouwe confrater-teoloog, Pigge, die hij meteen in de Curie had opgenomen.

Scheen het dus veeleer moeilijk om weg te geraken, plotseling deed zich de gelegenheid voor, op een onverwachte wijze. Inderdaad, toen de keizer hun voornemen had moeten beoordelen, was hij aanvankelijk ontstemd geweest en wel omdat hij zijn biechtvader, pater Dekkers, node wilde missen. Tenslotte had hij zich echter laten overhalen om zijn toestemming voor het drietal te geven, en hij bleek zelfs nu ook bereid om de missionarissen aan boord te nemen van de vloot, die hemzelf begin mei 1522 naar Engeland zou brengen, vanuit Kales.

Dit verklaart misschien waarom de minderbroeders, die volgens Pieters eigen vermelding al op 27 april vanuit Gent waren afgereisd, eerst op 22 juli 1522 in Santander zijn gearriveerd. Waarschijnlijk hebben ze na hun overtocht van Kales naar Dover, dàar op Karels terugkomst uit Londen moeten wachten. Hij was met Hendrik VIII een kapittel van de Orde van de Kouseband gaan bijwonen, in Windsor.

In ieder geval, dank zij de grootmoedigheid van Karel, hebben ze niet nog eerst de vergunning van de paus hoeven te verhoppen. Trouwens, ook zo verliep nog nagenoeg een jaar alvorens de drie Vlamingen konden scheep gaan vanuit Sevilla, meer bepaald vanuit Sanlúcar de Barrameda nabij Cádiz. Het was 1 mei 1523 en... paus Hadrianus VI was inmiddels al overleden. Volle vier maanden waren onze broeders op zee, toen ze op 30 augustus landden te Villa Rica de la Vera Cruz — Villenque, zoals Pieter later spelt.

De drie missionarissen trokken vanaf de kust te voet naar de hoofdstad, waar ze zich volgens de voorschriften moesten gaan vestigen. Ze volgden daarbij nagenoeg dezelfde weg die Hernán Cortés een jaar

of vier tevoren met zijn krijgsbenden was gegaan. Wonderbaarlijk waren de steden waar ze doortrokken. Wonderbaarlijk en écht van steen! Alle berichten en verhalen die de broeders ooit hadden gehoord over dat Nueva España waren dan toch waar. Overal waar ze op hun tocht een onderdak vonden, wisten de daar gelegerde Spanjaarden hun steeds en nog meer verbazingwekkends te vertellen over het eigenlijk einddoel van hun reis, Tenochtitlan. Dát was grootser en mooier dan Sevilla ; grootser en mooier dan Gent...

De drie verveelden zich aldus niet onderweg, maar ze lieten zich tegelijk ook niet van de wijs brengen. Ze zagen immers wel hoevele dorpjes en stadjes vernield, verwoest of platgebrand waren, en hoe de Indios schuw en schichtig nauwelijks reageerden op hun vrolijke groet. De Vlamingen wisten bij ervaring wat soldateska kon betekenen...

Over Quiahuitzlan, Zempoala, Jalapa, Tlaxcala en Cholula, kwamen ze uiteindelijk in de vreselijk geteisterde maar desondanks indrukwekkende eilandstad in het meer : Mexico-Tenochtitlan.

Pieter van Gent zou deze streek en deze stad nooit meer verlaten. Een halve eeuw lang.

Wegens de aan gang zijnde heropbouw van de stad werden de drie minderbroeders door Cortés' bondgenoot, vorst Ixtlilxóchitl, voorlopig ondergebracht te Texcoco in het paleis van de vroegere heerser aldaar, Nezahuapilli.

Texcoco, ten noordoosten van het gelijknamige meer waarin toentertijd Tenochtitlan zelf nog lag, was het eigenlijke kulturele en geestelijke centrum van de hele Nahuastreek van de hoogvlakte van Mexico. Het was een van de alleroudste steden, eertijds door de aldaar verblijvende Otomí-stammen Katenikko geheten, en later de hoofdplaats geworden van Acolhuacan, één van de staten van de Azteekse confederatie der zgn. Drievoudige Alliantie met Tenochtitlan en Tlacopan. Het milieu was dus wel geschikt voor de missionarissen om er kennis te maken met de hier nog vrijwel onberoerde beschaving en cultuur van de autochtonen, ook al hadden de Tlaxcalanen er drie jaar tevoren, als aartsvijanden van de Azteken van Tenochtitlan en zeer trouwe aanhangers van de Spanjaarden, massa's boeken uit het verre verleden in de vlammen doen opgaan. In ieder geval, onmiddellijk zetten de drie franciscanen zich vol ijver aan de studie van de Náhuatl-taal en van het beeldschrift van de Azteken. Dit was trouwens de enige manier om werkelijk contact te krijgen met de „naturales”, en hen grondig te leren kennen en... begrijpen. Uiteraard werd de theoretische bestudering van het Náhuatl erg bemoeilijkt door het Azteekse geschrift, dat hoofdzakelijk pikto- en ideografisch was en slechts uitzonderlijk ook fonetisch. Het kwam er dus opaan de taal te leren uit de mond van de Indianen en de taalphenomenen zelf te codificeren in ons alfabetisch Latijns schriftsysteem.

Dag-in dag-uit onderhielden zich de paters met de inboorlingen, en ze noteerden, rapporteerden en vergeleken hun wederzijdse aanwinsten op alle mogelijke gebieden van de taalkunde. De befaamde talenknoebel van de Vlamingen zal hier wel een drievoudige hoogkonjunctuur hebben gekend. Resultaat : binnen het jaar had de gewezen teologieprofessor Dek-

kers in het Náhuatl een handleiding geschreven, waarmee weldra met de eigenlijke missioneringstaak zou kunnen worden aangevangen, het hiet: „Primeros rudimentos de la Doctrina cristiana en lengua Mexicana” (Eerste beginselen van de kristelijke leer in de Mexicaanse taal).

Naar het zich laat aanzien, heeft goeverneur Cortés zich niet erg ingelaten met de aktiviteit van de drie allereerste missionarissen. Misschien wel omdat hij wist dat Fray Pedro de Gante op de een of andere manier een familielid was van de almogende Emperador Carlos I zelf. Overigens heeft de houding van de conquistador tegenover de Vlamingen altijd nogal vreemd geleken. Zelfs zijn biechtvader en raadsman, de mercedariër Fray Bartolomé de Olmedo, de legeraalmoezenier van het eerste uur, die erg door de Indios werd gewaardeerd, heeft blijkbaar niet te veel contact mogen onderhouden met de drie van Texcoco. En dit was ook zo voor de twee franciskanen, die niet zo lang geleden uit Cuba waren overgekomen, Pedro de Melgarejo en de neef van Cortés, Diego de Altamirano, ook zij mochten zich klaarblijkelijk enkel om de Spanjaarden bekommeren en stonden onder Hernáns bevelen.

En toen kwamen „los Doce”. De twaalf Spaanse minderbroeders, die door een pauselijke breve van 30 oktober 1523 van Clemens VII officieel de opdracht hadden gekregen Nueva España te gaan kerstenen. Op de feestdag van de H. Antonius van Padua, 13 juni 1524, werden ze met groot vertoon door goeverneur Cortés ontvangen. Hij had er zelfs aan gehecht, dat samen met pater Olmedo ook broeder Pedro de Gante met diens gastheer prins Ixtlixóchtli, hierbij zouden aanwezig zijn. — Hier voelt men hoe Cortés in Pieter „iemand” zag! — De kennismaking met deze eerste „Twaalf Apostelen” viel erg mee, vooral voor de naturales die onder de indruk kwamen van de eenvoudige gedragingen van die jonge mannen in hun grauwe pij. Ze noemden hen meteen de „motolinía”, de armen en nederigen — een aanduiding die trouwens door één van de twaalf later als eigennaam zou worden aangenomen, Fray Toribio de Parades of de Benavente.

Fray Martín de Valencia, de leider van het dozijn Spanjaarden, werd als legaat van de paus aangezien en zou de eerste gardiaan worden van het in Tenochtitlan op te richten klooster, en de drie Vlaamse pioniersmissionarissen zouden rechtstreeks onder hem ressorteren en na verloop van tijd in het nieuwe klooster intrekken. Zo had de generaal van de franciskanerorde, Francesco de los Angeles, verordend.

Voor het overige was Fray Martín verwonderd over de luttel missie-
arbeid — de door Fray Pedro de Gante al gestichte school voor inlanders (de eerste op Amerikaanse bodem) niet te na gesproken — die door de drie tot dan toe was gepresteerd. Eigenlijk was dat volgens de Spanjaard: nada! Niets. Hij moet echter nog meer verwonderd zijn geweest over de snijdende repliek die hij daarop van de doorgewinterde godgeleerde Dekkers ontving. We lezen: „Aprendemos la teología que de todo punto ignoró San Agustín!”¹². (Wij leren die soort theologie waarvan zelfs de Heilige Augustinus geen iota afwist). En hiermee bedoelde Fray Juan

(12) Icazbalceta, *o.c.*, p. 9.

de Tecto, dat zijn twee medebroeders en hij eerst en vooral de taal van de inboorlingen grondig hadden moeten aanleren, alvorens zij de Goede Boodschap met een schijn van sukses tot die zelfde inboorlingen konden gaan brengen. Had broeder Martín niet zelf dit nieuw missiонерingsgebied dat van de Goede Boodschap genoemd — la Provincia del Santo Evangelio?

De askeet Fray Martín de Valencia had voor deze redenering klaarblijkelijk totaal geen begrip. En ook al is hij „in een geur van heiligheid gestorven”, nooit heeft hij enige Indiaanse taal geleerd — iets wat voor onze huidige opvatting over een missionaris, ondenkbaar is.

*

Enkele maanden later al rukt de Voorzienigheid het trouwe Vlaamse driemanschap op tragische wijze uit elkaar. En onverklaarbaar.

In het begin van het jaar had de gouverneur één van zijn volgelingen, Cristóbal de Olid, op eigen kosten op expeditie gezonden naar het zuiden, naar de streek van „las Hibueras” — zowat het Honduras van vandaag. Aldra bleek De Olid privatim op „conquista” te zijn, zodat de gouverneur in november een strafexpeditie tegen de afvallige inrichtte.

En hier blijkt Hernán Cortés' zwakte en zijn panische angst! Op die tocht nam hij de heldhaftige Aztekenkeizer Cuauhtémoc en alle „caciques” die hij nog in zijn macht had, mee. En eveneens nam hij mee, niet de geattitreeerde aalmoezenier Bartolomé de Olmedo noch ook zijn eigen neef Fray Diego de Altamirano, maar wél een andere (onbekende) kloosterling en twee van de drie Vlamingen: de paters de Tecto en de Agora.

Deze „Expedición a las Hibueras”, die anderhalf jaar heeft geduurd tot juni 1526, heeft het einde betekend voor onze Vlaamse paters, voor de Nahua-keizer Cuauhtémoc en voor zeer velen... De roemruchte gouverneur en gewezen conquistador Hernán Cortés moet toen bezeten zijn geweest door een wilde vrees en een primaire drift tot zelfbehoud. Hij had zelfs niet minder dan drie artsen meegenomen: Pedro López, Diego de Pedraza en Licenciado Valdivia. Overal zag Cortés verraad en aanslag. De machteloze en willoos aan hem overgeleverde Cuauhtémoc liet hij met alle andere Indios ombrengen. En onze paters werden, naar we lezen, achtergelaten ergens in een land van de Maya's, aan een boom vastgebonden om aldus te sterven...

Nauwelijks voorstelbaar. Jan Dekkers en Jan van der Auwera gewoon vermoord, door lafhartig machtsmisbruik.

*

Pieter van Gent bleef nu alleen te midden van de Spaanse „Doce”. En nu zullen we ook zijn enorme, ja ongelooflijke werkkraft leren kennen. Deze simpele lekebroeder van Sint-Franciscus was werkelijk een man van de daad. Het ware type van de pionier, die in de onmogelijkste omstandigheden kan leven en daarin nog voortdurend kan presteren.

Een man wiens handen en wiens geest naar alles staan. Met een oneindig aanpassingsvermogen. Maar die men best alleen laat betijen. Inderdaad, wij menen dat hij veeleer een eenzelvig mens moet zijn geweest en in zichzelf gekeerd. Al was het alleen al door zijn handicap. Hij was zwaar van tong.

Misschien is dit stamelen wel de (uiterlijke) oorzaak ervoor geweest, dat geen van zijn oversten er ooit heeft in toegestemd dat hij zijn bezwaren over de onderdrukking, de mishandeling en de verslaving van de Indios, persoonlijk zou gaan uiteenzetten bij keizer Karel. Hoewel, deze kende Pieter toch al sinds zeer lang.

Bemoelijkte zijn stotteren erg de omgang met zijn Spaanse broeders, zo hebben eigenaardig genoeg de naturales nooit de geringste moeite gehad om hun *padre* te verstaan en te begrijpen, noch in hun eigen Náhuatl noch in het Kastiliaans. Zijn gebrek heeft Pieter niet belet dag aan dag de Blijde Boodschap mee te delen aan zijn Indiaanse „kinderen”. Het wil ons voorkomen, dat hij zich het liefst onder hen bewoog. En dan vooral in zijn school, waar hij niet enkel godsdienst onderwees maar ook allerlei handenarbeid aanleerde.

In alles kunnen we nu nog nagaan, dat hij een man was van praktische toepassingen die steeds logische oplossingen trachtte te vinden. Zo hebben we zijn ingenieuze „uitvinding” van miniatuurkatechismussen voor het onderricht van de basiswaarden van het kristelijk geloof, ten behoeve van zijn leerlingen die voorsnog geen Latijnse letters konden lezen. De titel luidde: „Catecismo de la Doctrina Cristiana”. Zo een boekje — dat dus in talrijke exemplaren werd gekopieerd — mat slechts 7,7 cm bij 5,5 cm en bestond uit een veertigtal papieren blaadjes. Het zat in een leren wikkel met een sluitklepje, zodat het boekje vrijwel nooit kon openvallen. Het merkwaardige nu is, er staat geen enkel woord in, het zijn allemaal uiterst primitief getekende en gekleurde figuurtjes. Elke pagina is in vijf horizontale stroken verdeeld door lijnen en in elke strook staan drie of vier zwarte, blauwe, gele, rode of groene afbeeldingen. De voorstellingen beantwoordden dus geheel aan de piktografische schriftmethoden waaraan de Azteekse en Maya-volken al eeuwen gewend waren en die hoofdzakelijk dienden om ideeën uit te beelden.

Deze minuskule boekjes nu werden door Pieter zelf gebruikt in zijn school, die de weidse benaming had gekregen van „Colegio de San Francisco”. Hij gebruikte ze echter vooral om ze mee te geven aan de begaafdsten van zijn leerlingen, die zondags zelf eropuit trokken om als katechisten in de nabije en verre omgeving van Mexico te gaan werken aan de „voortplanting des Geloofs”.

Daar Pieter slechts lekebroeder was en daardoor geen enkel sakrament mocht toedienen, zelfs niet het doopsel, kon hij zich automatisch ook meer bezighouden met het onderwijs in het algemeen. Dit neemt evenwel niet weg, dat hij eveneens heeft blijk gegeven van stevige theologische kennis. Immers, behalve zijn geciteerde „Catecismo” in beeldschrift, had hij in die drukke beginperiode zelf nog een „Doctrina cristiana en lengua Mexicana” (Kristelijke leer in de Mexicaanse taal) geschreven. Het boek werd al omstreeks 1528 uitgegeven in Antwerpen. In 1547 verscheen er

een tweede uitgave van in Mexico zelf, bij Juan Pablos, en daarvan is ons de volgende uitgave van 1553 bekend. En dat deze kristelijke lering inhoudelijk zuiver en orthodox is geweest (denk aan de gelijktijdige orthodoxie in Europa), vernemen we uit het feit, dat de later in Mexico toegewonnen augustijnermoenniken hun onderricht aan de Indios, in 1534, verstrekten „... conforme al Doctrinal de Fr. Pedro de Gante...” (volgens het Leerboek van Br. Pieter van Gent).

*

Intussen gaat de rusteloze bedrijvigheid van onze Vlaamse broeder voort. Hij werd nu uitgezonden naar de omstreken van Mexico, o.a. naar Tlaxcala, waar hij overal kernen van katholiek leven gaat stichten. En ook daarvoor heeft hij een weldoordachte werkwijze ingevoerd. In ieder vlek van enig aanzien richt hij een school op. Men tracht daar de jongeren van de elite naar toe te krijgen. In internaat. Later worden deze kinderen dan naar hun ouders teruggezonden, opdat ze die eveneens zouden gaan inwijden in de godsdienst van overzee, de godsdienst der Verlossing.

Dat de uitslag van dit systeem voldeed, blijkt uit het feit dat als Pieter zich begin 1527 definitief in het franciskanerklooster te Mexico-stad moet vestigen, hij meteen bij de vijfhonderd jonge inlanders die hem worden toevertrouwd, dezelfde taktiek en nu nog „verbeterd” toepast. Ongeveer een tiende gedeelte van die jongens leidt hij apart op, en deze „specialisten” trokken er dan opuit tot wel vijftig kilometer ver om de kristelijke leer te gaan verkonden. En ook... om de nog bestaande afgodsbeelden te gaan vernielen en het Christi kruis in de plaats daarvan op te richten. Broeder Pieter van Gent vergezelde hen vaak op deze idolo-klastische tochten.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat er in betrekkelijk korte tijd „meer dan honderd kerken en kapellen” verrezen. Verbazingwekkend blijft, dat die alle door Pedro de Gante persoonlijk zijn opgebouwd. Door hem en zijn door hem zelf geschoolde Indios!

Overigens werd door hem een heel eigen franciscaanse stijl voor het bouwen van kerken en scholen uitgewerkt. De kerk werd oost-west georiënteerd, en daaraan gebouwd in het noorden de school met de slaapzalen voor de interne leerlingen. Zo een complex vormt met de kerk een vierkant. Gewoonlijk was hieraan dan nog toegevoegd een kapel, speciaal voor de naturales, aan één zijde geheel open en met ervoor nog een uitgestrekt plein of patio. Die kapel was vaak groter dan het eigenlijke kerkgebouw. De grootste en de befaamdste was de kapel door Pieter opgericht in 1527, naast de San Francisco-school. Hij heeft ze genoemd, „San José de Belén de los Naturales”. Deze Sint-Jozef van Bethlehem van de Inboorlingen bestond uit een open portiek van zeven bogen geschraagd door houten zuilen, met een strodak. Die kapel is uitgegroeid tot een imposant, maar open gebouw met ervoor een enorm kerkplein. Al met al konden veertigduizend à zestigduizend mensen de kerkdiensten volgen.

Deze open bouw was ook een vondst van Pieter van Gent. De Azteken

hadden als gelovigen steeds hun ceremoniën en diensten, die plaatsvonden bovenop de piramiden in de erg kleine *teocalli*-tempeltes, onderaan gevolgd vrij en in open lucht. Hij had dan ook gekonstateerd dat zij het meer op prijs stelden buiten vóór het eigenlijke heiligdom te bidden, en zo had hij daar meteen rekening mee gehouden en hun gegeven wat ze het liefst wilden. Ettelijke min of meer grote open kapellen zijn later ontstaan.

Uit al wat we zo van Pieter van Gent te weten komen op niet rechtstreekse wijze, kunnen we ook wel in hem de echt Vlaamse gevoelsmens onderkennen. Al in 1529 begint hij met het inrichten en optrekken van een infirmerie voor zijn scholieren, doch ze drijft spoedig uit tot een heus ziekenhuis. Het duurt niet lang of er kunnen vele honderden patiënten in worden opgenomen. En het is werkelijk de lekebroeder heel alleen, die alles opbouwt, opknapt en ook administratief beredert. Bovendien „schrijft en wrijft” hij om al zijn nieuwe scheppingen behoorlijk in het leven te houden naar alle mogelijke instanties, zowel naar de gemeenteraad van Mexico-stad als natuurlijk naar zijn keizerlijke beschermheer. Overigens is de laatste soms zeer mild, maar ook soms zeer krenterig.

*

Pieters onderwijs was ook weer geheel op de praktijk en de realiteit van de Indiaanse wereld gericht. Met het oog op het reëel bestaande standverschil onder de naturales en op de voorbereiding tot het beheer van de eigen toekomst door de Indios, bestond de school uit merkelijk verschillende graden.

Hij had een stelsel van verplicht onderwijs ingericht voor alle kinderen. De zonen van de boeren en de vaklui kregen enkel in de voormiddag onderricht in godsdienst en in de noodzakelijkste kennis. Aldus hadden de knapen van het gewone volk de hele namiddag vrij om hun ouders te helpen bij het werk — dat er door de Spaanse bezetting zeker niet minder zwaar op was geworden dan voorheen. De jongens van de aanzienlijke standen daarentegen moesten in het internaat verblijven. Ze kregen intensiever en meer uitgebreid onderwijs, en werden daardoor beter voorbereid tot het vervullen van leidende functies in het latere geordende staatsbestel. Vele ouders van de hogere standen bedrogen aanvankelijk Pieter, en zonden de zonen van hun onderdanen. Later heeft zich dat uiteraard gewroken, daar het dan dezen waren die voor staatsbanen in aanmerking kwamen en niét de patriciërs.

Voor het overige moesten ook de meisjes naar school, doch dezen zonder enig onderscheid tussen meer of minder gegoeden. Zij kregen allen gemeenschappelijk onderricht, daar ze werden ondersteld over genoeg vrije tijd te beschikken en niet bepaald onontbeerlijk te zijn in het gezin, behalve dan als hulp in de huishouding.

Die organisatie van het onderwijs stemde volkomen overeen met wat we nu zouden noemen het „gewoonterecht” van de Azteken, bij wie van oudsher de maatschappij rigoureuus was ingedeeld geweest. Na enkele jaren begon Pedro met het verstrekken van beroepsscholing. Dit wil weer

hierbij steeds zeggen, dat hij niet enkel overging tot het inlassen van leergangen voor beroepsopleiding, maar dat hij die opleiding in hoogsteigen persoon gaf. „... nullus (artium) enim nescius erat.”¹³ (want hij was in alle vakken onderlegd), schreef terecht Fay Diego Valadés (1533-1582?), een van Pieters pupillen en zo iets als zijn secretaris. We blijven ons afvragen hoe hij het voor mekaar kreeg, waar hij de tijd vandaan haalde, en hoe het mogelijk was dat hij die verschillende vakken kón onderrichten. Hij moet een weergaloze vaardigheid hebben gehad, een ontzettende wilskracht om zich vooraf die kennis en bekwaamheid zelf eigen te maken. Plus een oneindig geduld om die kundigheden daarna aan zijn „kinderen” aan te leren.

Zijn schooltje groeide uit tot een complete academie, waar de naturales werden gevormd vanaf de prille jeugd tot de jongelingsjaren, en waar ze uitkwamen intellectueel of technisch volwaardig gevormd, ja zelfs gemaakt tot echte kunstenaars. Inderdaad, Pieter leerde hun niet enkel omgaan met de Europese gereedschappen en vertrouwd worden met de specifieke werkmethoden, hij vond ook de juiste manier om hun aangeboren kunstvaardigheid te nutte te maken. Hij richtte werkateliers op voor het beoefenen van kunstambachten. Voor plastische kunsten. Voor muziek en zang. Dit laatste bracht mee, dat er noties van Latijn moesten geleerd worden, om de Gregoriaanse zangen te kunnen uitvoeren.

Na korte tijd zorgden de Indios zelf voor het decoreren van hun vele bedehuizen. Ze beeldhouwden in hout en in steen. Ze schilderden op doek en op paneel. Ze maakten alle kultusvoorwerpen in edel metaal en in bergkristal. En toen Pieter Fray Daniël bij zich kreeg, een Italiaanse lekebroeder die de Indianen de borduurkunst kon bijbrengen, werden ook alle priester- en kerkgewaden door hen zelf gemaakt. Zelfs brokaat werd door hen geweven. De Indios konden zichzelf geheel zelfstandig bedruipen.

Een van Pieters Azteekse leerlingen die al van in het begin als kunstschilder naam heeft gemaakt in de Latijns-Amerikaanse wereld, was Marcos de Aquino Cípac. Hij schilderde, tussen 1540 en 1550, het beroemde doek van de mirakuleuze O.-L.-Vrouw van Guadalupe, naar de afdruk die de H. Maagd in 1531 zelf op de „tilma”, op de mantel-poncho van de arme Azteek, Cuauhtloa bekend als Juan Diego (?-1548), had achtergelaten. Aan Cípac wordt daarna o.a. niet alleen het retabel van de San José de Belén de los Naturales toegeschreven (1564), maar ook voor die zelfde kapel het verdwenen portret van Pedro de Gante „naar het leven”.

Verscheidene paters en broeders stonden mettertijd Fray Pedro de Gante bij in zijn gigantische onderneming. Zo waren hem vanaf 1530 vooral bij het muziekonderricht van veel nut, Fray Arnaldo Bassaccio, een Fransman, alsook een al wat oudere Spanjaard, Fray Juan Caro. Beiden werden de bezielers van de religieuze muziekuivoeringen in het Colegio de Santa Cruz de Tlatelolco in Mexico-stad, en ook in de beroemd geworden prachtige kerk van Cuauhtitlán, aan de westoever van

(13) F. de la Maza, *Iconografía de Pedro de Gante*, in Fray Pedro de Gante, IV Centenario de su Muerte, uitg. Artes de Mexico jrg. XIX, 150, 1972, p. 17-32; p. 19.

het Zumpangomeer ten noorden van de hoofdstad. Fray Bassaccio heeft zich eveneens onderscheiden door het vertalen van ettelijke bijbelboeken in het Náhuatl.

Langzaamaan konstateerde de Vlaamse broeder aldus duidelijker en duidelijker, hoe zijn werking van vele jaren resultaten opbracht, zowel onder de medebroeders als onder zijn geliefde leerlingen. Deze laatsten begonnen al enkele taken van de ouder wordende meester over te nemen. Op hun beurt gingen zij onderricht geven in de door Pieter van Gent gestichte scholen en instituten en vakscholen en akademiën. Vaak presteerden zijzelf ook al wetenschappelijk werk.

Zo kennen we een van zijn Azteekse scholieren, geboren in Santiago Tlatelolco, die uit bewondering voor zijn meester gewoon diens naam volledig heeft overgenomen, Pedro Gante († 1605). Hij heeft Spaans en Latijn onderwezen aan zijn stamgenoten, in het vermelde Colegio de Santa Cruz de Tlatelolco. Daarenboven heeft hij godsdienstige werken in het Náhuatl vertaald, vooral heiligenlevens, die trouwens uitgegeven zijn door een andere Azteekse leerling van Pieter, Fray Juan Bautista (1555-1613?), geboortig uit Mexico-Tenochtitlan zelf, en die franciscaan is geworden. Ook deze is leraar geweest aan het befaamd kollege van Tlatelolco, en schreef uiterst interessante werken in het Náhuatl. Evenzo heeft hij de door Fray Andrés de Olmos (?-1571) al vroeger verzamelde Azteekse overleveringen „Huehuetlatolli”, de „Gesprekken der Ouderen”, bewerkt en gepubliceerd. Overigens had Bautista niet enkel Pedro de Gante als leraar gehad, maar ook Fray Bernardino de Sahagún (1499?-1590), de beroemde auteur van de *Historia General de las Cosas de la Nueva España*. terwijl hijzelf leraar is geweest van Fray Juan de Torquemada (1557?-1624), de historicus die bekend werd door zijn lijvig werk *Monarquía Indiana*.

*

Maar al die rechtstreekse en niet rechtstreekse suksessen wist Pieter steeds te relativieren, omdat er bij hem klaarblijkelijk slechts één ding van primordiaal belang was gebleven: de mens, de inlandse, de Indiaanse mens. En zolang hij deze niet werkelijk en volledig vrij had gemaakt, schenen hem al zijn eigen daden en inspanningen futiel en ijdel. Soms moet hij teleurgesteld en innerlijk moe zijn geweest. Vaak ook opstandig. En het is bij zulke inzinkingen, dat hij naar zijn grootmachtige verwante zijn aanklachten schreef.

Daarbij is hij wel opvallend met psychologisch doorzicht te werk gegaan. Hij geeft eerst de feitelijke toestand weer waarin de naturales moeten leven onder de Spaanse afpersingen, de gruwelen en het wanbeheer, zodat het tot de vorst moet doordringen dat het eigenlijk een wonder is dat zijn verslaafde Indiaanse onderdanen het nog kunnen overleven. „Niets kan hem (de bestendig getergde Indiaan) dan nog tegenhouden... en hij slaat op de vlucht”¹⁴. En Pieter goed wetende

(14) *Cartas de Indias*, Madrid, 1877: *Nueva España. Religiosos*, XVIII, p. 94: '... y por esto se huyen é van á los montes'.

dat voor Karel V mohammedanen nog erger „duivelsgebroed” waren dan protestanten, voegt er onmiddellijk en boudweg aan toe: „Uw Majesteit ziet aldus wel in, dat er geen kans bestaat dat iemand in dergelijke omstandigheden kristen wenst te worden. Ja, ik geloof zelfs dat als hij het al was, hij muzelman zou worden, uit wanhoop!...”¹⁵.

Keizer Karel die toen niet enkel Pieters brieven heeft gelezen, maar tegelijkertijd de ijselijke verhalen — de term is niet te sterk — onder de ogen moet hebben gekregen van de dominikaan Bartolomé de las Casas, zal wel hebben moeten inzien dat Pieter van Gent beslist niet de neiging had de zaken te overdrijven. En dat er ver overzee van de Spaanse „grandeza” niets overbleef om trots op te zijn...

Het is echter merkwaardig dat de Vlaamse minderbroeder Pieter van Gent ginder in Mexico, ondanks het ontgoochelend gedrag van zijn Europese medekristenen, nooit het vertrouwen heeft verloren van zijn Indianen. Hun achting en hun genegenheid voor hem is op geen ogenblik in het gedrang gekomen. Integendeel. Zij hadden in hem een echte man-van-God gevonden, in wie ze onvoorwaardelijk bleven geloven, omdat zijzelf ook van hem ervoeren dat hij hun steeds trouw bleef, zelfs tegen zijn eigen geloofsgenoten in. Dit pleit overigens voor het objektieve inzicht en de juiste beoordeling van de Indios. Hun aanhankelijkheid was vaak ontroerend: ze bleven met hun dagelijkse kleine en grote zorgen bij hem aankomen. En Pieter zond hen nooit onverrichterzake weg.

Voor het overige zou deze neiging ten gunste van deze francischaan, vaak de hele orde ten goede komen. Zo bijvoorbeeld tijdens het oproer van 15 augustus 1559, toen de naturales het voor de minderbroeders en tegen de dominikaan de Montúfar, aartsbisschop van Mexico, opnamen. De bisschop had op die dag tijdens een processie wederrechtelijk de franciscaanse kapel van Santa María la Redonda willen in beslag nemen. Hij werd hierin gesteund door de aanwezige Spanjaarden en mestiezen. Er ontstond een handgemeen en er vielen gewonden. Maar de kapel bleef behouden voor de franciskanen, dank zij de Indios...

*

Is de invloed van Pedro de Gante enorm geweest op zijn Indianen, zijn voorbeeld heeft ook rechtstreeks of indirekt vele uitzonderlijke beënvloedde en geïnspireerde elementen bij de Europeanen beënvloed. Onder de minderbroeders zelf en ook onder de dominikanen — aanvankelijk de enige twee geestelijke orden die mochten missioneren in Nueva España.

Zo de Deense francischaan en doctor in de theologie, Jacobo Daciano (?-1560?), een toonbeeld van soberheid en ootmoed, die nooit wijn dronk en nooit te paard reed. Als eerste heeft hij de heilige kommunie uitgereikt aan de naturales, en hij heeft steeds geijverd voor de volledige en onvoorwaardelijke opneming van de Indios in alle wereldlijke functies en geestelijke waardigheden. Hij werkte later onder de Tarascos en preekte

(15) *Ibid.*, XVIII, p. 96: 'Pues vea V.M. como a de ser este tal christiano; antes creo que, si lo fuese, se tornaria moro, desesperado'.

in hun eigen taal (die aan geen enkele andere Mexicaanse taal verwant is).

Ook die andere opvallende Frans-Italiaanse minderbroeder, Maturino Gilberti (1498-1585), sedert 1531 in Nieuw Spanje, is zeer vereerd geworden door zijn naturales. Buiten Tarascaans sprak hij nog een zestal inheemse talen. Om enkele van zijn boeken heeft hij zelfs last gehad met de plaatselijke inquisitie, wat niet heeft belet dat zijn parochianen hem, toen hij ziek was, tientallen kilometer op hun schouder meevoerden, opdat hij hun de nodige sacramenten zou kunnen toedienen.

Een uiterst opmerkenswaardige franciscaanse missionaris is toen eveneens geweest de Fransman Jacobo de Testera (1490?-1544). Hij wordt thans hoggeroemd om zijn onderrichtmethoden, die als voorlopers van ons tegenwoordig systeem zouden kunnen worden beschouwd. Daar hij er niet in slaagde zich het Náhuatl, noch het Zatopeeks, noch een andere Indiaanse taal eigen te maken, inspireerde hij zich op de „Catecismo”-boekjes van Fray Pedro de Gante. Alleen, hij schilderde de verschillende tema's van de kristelijke godsdienst allemaal afzonderlijk op doek. Op missietocht nam hij dan zijn „schilderijen” mee, en met behulp van een Indiaanse dragoman die Spaans kende, verklaarde hij dan stuk voor stuk zijn panelen. Op die manier heeft hij de Blijde Boodschap gebracht tot zelfs in het Mayagebied van Yucatán, al in 1531, dat wil zeggen achttien jaar vóór de komst van Diego de Landa (1524-1579?), de franciscaanse bisschop aan wie we later de *Relación de las Cosas de Yucatán* danken.

Enkel nu beweren, dat Pieter van Gent zijn „Catecismo” in beeldschrift zou hebben afgekeken van de Testera's systeem. Dit is evenwel totaal uitgesloten daar de Fransman eerst in 1529 in Mexico is aangekomen. Trouwens, in de *Rhetorica Christiana*, een werk van Fray Diego de Valadés gepubliceerd te Perugia, Italië, in 1579, zien we „F. Petrus de Gate” (sic) afgebeeld terwijl hij vóór een groot doek vol met afbeeldingen met een aanwijsstok onderricht geeft — net als een „rolzanger” in Vlaanderen.

Ook een Spaanse dominikaan, Diego Bejarano (?-1577), die omstreeks dezelfde tijd als onze franciscaan in Nueva España moet zijn aangekomen, heeft zich door Pieter laten inspireren. Hij heeft zich met name in zijn gebied van Oaxaca niet beperkt tot het kerstenen van de Mixteekse bewoners, maar net als Pedro bestudeerde hij hun taal tot in de perfectie en leerde hun allerlei beroepen en ook kunstambachten aan. Bovendien zorgde hij naar zijn beste vermogen evenzo voor het sociaal welzijn van de naturales, tot ongenoegen van de Spaanse *encomenderos*. Hij kwam daardoor al op de eerste plaats in konflikt met zijn eigen vader, die zelf zulke beruchte *encomienda* bezat, d.w.z. een enorm uitgestrekte bezitting waar de Indios gewoon laten of lijfeigenen waren.

Tijdens een epidemie in Oaxilotitlán is Bejarano — met nog drieëntwintig dominikanen — bij het verzorgen van de Indianen eveneens door die ziekte aangetast en eraan gestorven.

Door zijn onbaatzuchtige en nooit aflatende bedrijvigheid had Pedro de Gante dus al school gemaakt, zowel bij de inboorlingen als bij de Europeanen, zo bij de leken als bij de geestelijken. Hij was, zonder er zich wezenlijk van bewust te zijn, met gezag bekleed. En in ieder geval wilde hij zich geenszins verheffen boven de stand, die hij zelf in het begin had uitverkoren. Tot driemaal toe immers had men hem de priesterwijding voorgesteld. De eerste keer had paus Paulus III (1534-1549) zelf hierop aangedrongen. De tweede keer had het generale kapittel van de franciscanen, te Rome gehouden in 1538, hem het priesterschap aanbevolen. En daarna had de apostolische nuntius van het hof van keizer Karel dit nogmaals gedaan. Doch tevergeefs. Lekebroeder Pieter bedankte steeds oprecht voor die hoge eer : hij bleef wie hij was.

Uit hoofde van zijn recht tot benoeming van de plaatselijke hogere clerus als koning van alle Spaanse wingewesten van Amerika, bood Karel V Pieter van Gent dan meteen het bisschopsambt voor het aartsbisdom Mexico aan. Maar ook dit kon zijn vriend-van-den-bloede niet vermurwen. Dat dit persoonlijke voorstel van de machtige „Rey” en „Emperador” ook inderdaad aan de Vlaming werd gedaan, getuigt ons de al een paar maal vermelde Fray Diego Valadés. Dit was een mesties, zoon van een conquistador, een van Pedro's scholieren die omstreeks 1550 franciscaan werd. Hij schrijft hierover : „... Tantum enim erat modestiae et frugalitatis (Petri), ut oblatum sibi ab Imperatore pia memoriae Carolo V Archiepiscopatum Mexicanum renueret ; cuius nomine conscripserim et epistolas Caesaris plenas benevolentiae et propensionis viderim...”¹⁶. (Want zodanig was zijn [van Pedro de Gante] bescheidenheid en zijn eenvoud, dat hij het ambt van aartsbisdom van Mexico hem aangeboden door Keizer Karel V zaliger gedachtenis, weigerde. Ik heb in zijn naam brieven geschreven en ik heb ook die brieven van de Keizer gezien, brieven vol van genegenheid en welwillendheid).

Maar ook kunnen we ons wel voorstellen dat ondanks alles een dergelijk iemand in en buiten zijn eigen kring afgunst opwekt. Ook Fray Pedro de Gante is hier niet voor gespaard gebleven, zelfs niet vanwege de hoogste geestelijkheid.

Met de eerste bisschop en latere aartsbisdom van Mexico, Pieters ordebroeder Juan de Zumárraga (1468-1548), die ook een onversaagd en vaak verguisd voorvechter van de Indios is geweest, leefde Pedro de Gante in volkomen harmonie. In tijden van vervolging van de aartsbisdom en ook nog na diens dood, heeft de lekebroeder voor hem ten beste geschreven naar Karel V.

De opvolger van Zumárraga, Alonso de Montúfar (1498-1573), heeft zich echter veeleer laatdunkend geuit over de franciscaanse lekebroeder : „... Yo no soy Arzobispo de México, sino Fray Pedro de Gante, hágase sin dilación lo que él ordenare...”¹⁷ (Niet ik ben de aartsbisdom van Mexico, maar wel Broeder Pieter van Gent. Wat hij beveelt, gebeurt op

(16) D. de Valadés, *Rethorica Christiana*, Perugia, 1579 ; geïllustreerd. Icazbalceta, *o.c.*, p. 16.

(17) Icazbalceta, *o.c.*, p. 14. De la Maza, *o.c.*, p. 25.

slag). Wellicht stamt deze bittere uitspraak van na het hoger behandelde betreuwenswaardige oproer van 1559. Of misschien was het de naijver van de twee konkurrerende bedelorden die al maar scherper werd, die de dominikaanse bisschop de zin ingaf?

In ieder geval, in Mexico werd toen beweerd dat Pedro de Gante in alle Indiaanse aangelegenheden medezeggenschap had, zowel op profaan als op geestelijk gebied, zodat de overheden bij iedere nieuw uit te vaardigen maatregel het best vooraf de raad daaromtrent van onze broeder gingen inwinnen. Hij immers stond dag-in dag-uit middenin het kommervolle leven van de naturales. Hij begreep wat er in hen omging, en hij wist maar al te goed dat zij die invallers uit het Oosten sinds lang niet meer voor goden of halfgoden of als afgezanten van hun eigen vroegere god Quetzalcóatl hielden, doch dat zij die overweldigers nu hielden voor duivels of voor halfduivels zonder enig gevoel voor de Indiaanse mens. Alleen voorbeelden zoals deze franciscaan konden de naturales doen inzien, dat het goddelijk aspekt van de mens uit het oostelijk en uit het westelijk halfmond meer een kwestie was van innerlijke gesteldheid dan van uiterlijk vertoon. Vandaar hun verkleefdheid aan hun Fray Pedro, en vandaar ook zijn sterke impact op hen door zijn vertoonloos leven naar de Boodschap die hij hun zelf bracht.

Hoe héél anders dan die conquistador Hernán Cortés, die steeds maar alleen de schijn wilde wekken van nederig en onderdanig te zijn. Kijken we even naar de oudste historische fresco's in het klooster van Ozumba de Alzate van de 17e-18e eeuw, waarop o.a. en Cortés en Pedro de Gante staan afgebeeld. Wel, om de broeder te vinden moeten we voortgaan op allerlei onderstellingen, afleidingen en kulturhistorische vermoedens, zonder dat wij hierdoor tot besliste zekerheid komen. De conquistador daarentegen zien we meteen ootmoedig geknield vóór Fray Martín de Valencia. Verder merken we dezelfde gouverneur Cortés die rouwmoedig wordt... gezeseld, omdat hij te laat was gekomen in de mis. Volgens het verhaal, had hij aldus een voorbeeld willen stellen voor de bekeerde inboorlingen!

— Dit weinig opzichtige in Pieters leven is wel de oorzaak ervan dat wij, ondanks zijn gunstige faam en zijn lange leeftijd, maar schaarse en dan nog minder betrouwbare ikonografische gegevens bezitten over hem. Alles bij mekaar kennen we hooguit een dozijn afbeeldingen van hem, die gaan vanaf het vermelde verloren gegane eigentijdse portret door Marcos de Aquino Cípac, tot de zwaar symbolische muurschilderingen van 1935 door Diego Rivera (1886-1957) in de trapzaal van het Palacio Nacional te Mexico-stad. Overigens heeft deze moderne kunstenaar het driekwart profiel en de blonde haren en blauwe ogen gehaald uit het grote anonieme doek, dat zich bevindt in het Museo Nacional de Historia in het Castillo van het befaamde Chapultepec-park, eveneens in Mexico-stad.

Is de ikonografie van Pieter van Gent erg beperkt, wèl prijken onder een drietal van die afbeeldingen uitvoerige onderschriften, waarin telkens opnieuw zijn innige verwantschap met keizer Karel V wordt aangestipt. Zelfs nog in 1874 vermeldt de Mexicaanse schilder-ingenieur

Ramón Rodríguez Arangoity dit uitdrukkelijk onder zijn portret van Pedro de Gante.

*

Eigenaardig genoeg zijn de Indianen zich klaarblijkelijk bewust geweest van het rasverschil tussen Pieter en de Spanjaarden in het algemeen en tussen hem en zijn Spaanse ordebroeders in het bijzonder. Schreef trouwens niet Bartolomé de las Casas zelf daarover: „... De Vlamingen, die zachter zijn en menselijker dan wij...”! — Ook Pieter heeft dat anders-zijn blijkbaar ervaren, want in zijn uitvoerige brief van 15 februari 1552 vraagt hij tot besluit aan Karel V: „... Vuestra Majestad envíe más obreros para la causa de Jesucristo, muchos y que sean enviados pronto; pero sobre todo que entre ellos vengan flamencos del mismo Gante, para que cuando yo muera, los indios se enteren de que quedan algunos de mis compatriotas y se convezan de que no soy necesario. Lo anterior es indispensable como el pan para el cuerpo...”¹⁸ (Dat Uw Majesteit meer arbeiders voor de zaak van Jezus Kristus moge zenden. Maar dat er vooral Vlamingen uit dat zelfde Gent mogen bij zijn. Als ik dan sterf, zullen de Indianen kunnen zien dat er toch nog van mijn landgenoten bij hen overblijven, en zo zullen ze begrijpen dat ik kan gemist worden. Wat ik hier zoëven heb aangehaald, hebben we zo nodig als brood in de mond).

Van deze passus zegt de Ecuatoriaanse kultuurhistoricus Agustín Moreno Proaño: „Vibra aquí el más genuino patriotismo”¹⁹. (Hierin komt een ware en oprechte vaderlandsliefde tot uiting).

*

In 1552 was de dood nog niet nabij voor de vooruitziende herder, die bezorgd was voor de toekomst van zijn Indios. Zij zouden het nog eerst moeten meemaken hoe, beetje bij beetje maar wel systematisch, Pieter werd bezwadderd door de Europese gelukzoekers, en hoe hij werd verdacht van wat men nu heet, „subversieve akties”.

Inderdaad, even vaag en nevelachtig moeten de beschuldigingen tegen de minderbroeder geweest zijn. Nergens vinden we daarover iets naders, en we kunnen een en ander enkel afleiden uit de psychose die zich omstreeks die tijden, 1560-70, in het hele Nueva España en met name in Mexico-stad had geopenbaard onder de Spaanse bevolking, zowel onder de nieuwgekomenen als onder de oudgasten. De stelselmatige toepassing van de *Leyes Nuevas*, de nieuwe wetten die al sedert 1540 door Karel V waren verordend, maar die steeds waren gewijzigd en zelfs gewoon genegeerd en gesaboteerd, kwam hard aan. De duizenden kleine en grote conquistadores en hidalgos voelden zich verraden, voornamelijk omdat zij

(18) *Cartas de Indias*, Madrid, 1877: *Nueva España. Religiosos*. XVIII, p. 101. A.M. Proaño, *El Influjo de Pedro de Gante en la Cultura de Sudamerica*, in Fray Pedro de Gante, IV Centenario de su Muerte, uitg. Artes de Mexico, jrg. XIX, 150, 1972, p. 93-98; p. 97.

(19) A.M. Proaño, *o.c.*, p. 97.

voortaan de Indios moesten gaan behandelen als hun evenwaardige evennaasten. De wraakroepende *encomiendas* waren immers afgeschafte en meteen ook, sedert 1549, de persoonlijke dwangdienst van de Indianen. Geen Indio mocht nog tot slaaf gemaakt worden. De onderkoningen die vanuit Spanje ter vervanging van Hernán Cortés waren aangesteld, zorgden voor de naleving van de wet.

Dit had al de ernstige rebellie van 1549 uitgelokt, die echter krachtadig door de eerste „virrey” Antonio de Mendoza (1492?-1552) was onderdrukt. Later, in 1565, was er een samenzwering ontstaan onder leiding van de Marqués del Valle (1533-1589), de wettige zoon van Cortés, Martín, die zich tot koning van Nueva España wilde laten uitroepen. Dit uitgebreide komplot werd evenwel ook tot in de kern gesmoord. De berechting van het groot aantal deelnemers van voorname geslachten, onder wie de twee bastaarden van Hernán, Martín en Luis, had tot 1568 aangelopen. En de bestraffing was zeer hard geweest.

Al dit heeft allicht een rol gespeeld bij het ageren van de Spanjaarden tegen Pedro de Gante, die als voorspreker en verdediger van de thans vrij verklaarde naturales, door de wraakzuchtige gewezen „veroveraars” werd aangezien als medeoorzaak — met Bartolomé de las Casas, die evenwel ver weg in Spanje verbleef — van de invoering der voor de „onderworpenen” gunstige Nieuwe Wetten.

De lekebroeder werd aangeklaagd, bij zijn oversten en bij de aartsbisschop. Resultaat: de al erg bejaarde Pieter kreeg een verplichte verblijfplaats aangewezen: het klooster van Tlaxcala. Hij moest er zo onopvallend mogelijk naar toe.

Onder de Azteken heerste verslagenheid en onwil om zulke schrijnende onrechtvaardigheid. Hun ongenoegen werd als het ware voelbaar. De beroering onder hen zou niet te voorziene gevolgen kunnen hebben. Gelukkig zagen degenen die tot zijn verbanning hadden bevolen wel spoedig in, dat Pedro geen enkele schuld trof en dat alle aantijgingen louter berustten op laster. Hij mocht terugkomen naar Mexico, naar zijn vertrouwd klooster, naar zijn eigen kleine cel, die aan de enorme San José de los Naturales was aangebouwd.

De Indios haalden hem uitgelaten in. Ze organiseerden te water een kleurrijke regatta, op het meer van Texcoco, en daarna te land een plechtige optocht, door heel Mexico-Tenochtitlan. De kinderen hadden hun eigen vader weer bij zich thuis!

Maar niet meer voor zo lang. Uit de beknoptheid van de teksten, kunnen we opmaken dat het einde van broeder Pieter van Gent tamelijk korte tijd na zijn ballingschap moet zijn gekomen. Daar hij op 20 april 1572 werd begraven, is hij misschien een paar dagen tevoren overleden. Er wordt ook wel beweerd, dat 29 juni zijn sterfdag is zoals in het Martyrologium van de franciscanen wordt vermeld, doch dit is meer Pieters naamfeest.

Zijn „kinderen” verkregen dat hun „vader” bij hen werd begraven, in de open kapel van San José de Belén de los Naturales. Op het ogenblik is daar geen graf meer. Geen kapel. En geen klooster. Alleen, sinds 1862, is er de „calle de Gante”, de Gentstraat.

*

In het Mexicaanse spraakgebruik bestaat er heden een typische uitdrukking die smalend klinkt: *malinchismo*. Dit betekent de domme, onverantwoorde neiging het vreemde de voorkeur te geven boven het eigen nationale. Het woord is afgeleid van de naam van Cortés' Indiaanse geliefde, Malinali, Malintzin of Malinche. Het heeft daarom ook een wrange historische bijmaak.

Wegens de naïverij van de „gringos" vandaag de dag, is men er nogal vlug bij dit verwijt aan te wenden. Toch geldt dit niet voor hun bewondering en verering voor de Vlaming Pedro de Gante. Hem te eren is geen malinchismo, want hij was en is een van hen.

Dragen in de hoofdstad zelf al een paar straten en ettelijke scholen en kindertuinen zijn naam, zo is dit ook in andere plaatsen van het land het geval. Trouwens, op 16 januari 1976, werd in het hartje van Mexico-ciudad naast de katedraal aan het hoofdplein, het bekende Zócalo, een bronzen standbeeld voor de Vlaams-Indiaanse Mexicaan opgericht. Op de zes meter hoge sokkel prijkt: „Fray Pedro de Gante, primero de los grandes educadores de América." (Broeder Pieter van Gent, de eerste van de grote opvoeders van Amerika). Overigens werd een half jaar later, op 30 juni, in Gent op het Fratersplein, een repliek ervan onthuld. Hierop staat gebeiteld: „Fray Pedro de Gante. Eerste grote opvoeder, organisator van de sociale en culturele ontwikkeling en onwrikbaar beschermer van de Indianen in Mexico." De beelden van de minderbroeder met het Indiaanse kind, zijn het werk van Albert De Smedt uit Sint-Niklaas-Waas, Oost-Vlaanderen. Het opschrift maakte wijlen P. Marcianus Van de Steene o.f.m. uit Gent.

*

We hebben hoger gezien hoe Pieter van Gent snakte naar Vlaamse volgelingen, hij had hen zelfs allen uit zijn klooster van Gent willen zien komen, wat door een hedendaagse geleerde als „genuino patriotismo" werd aangezien. Wel, Pieters wens is ruimschoots vervuld. Eenwenlang zijn er Vlamingen naar Centraal-, Zuid- en Noord-Amerika getrokken. Jammer genoeg, hebben wij hun maar zelden de nodige aandacht geschonken. Vlamingen vergeten zeer vaak Vlamingen die niet „thuis" bleven.

Hoewel namen als Judocus de Rijcke uit Mechelen, Pieter Goltzius uit Brugge, Jan de Clercq uit Hove, Nikolaas de Witte uit Brussel, Adriaan Cnudde uit Brugge, Joost van Suerck uit Antwerpen, Mgr. Goethals, Jacob van de Zype, Maarten Spillebeen, Ignatius Toebast, Mgr. Jan de Witte, Jan de Deule, Jan Bermejo, niet zouden mogen vergeten worden. Deze franciskanen en andere geestelijken probeerden stuk voor stuk de pionier Pieter van Gent te benaderen in hun respectieve gebieden: Mexico, Cuba, Nicaragua, Panama, Bolivia, Ecuador, Colombia, Peru, Paraguay en nog elders. Vaak duiken daar hun namen onder gehispanizeerde of gelatinizeerde vormen op, wat het volgen van hun sporen stellig niet vergemakkelijkt. Zo wordt de Rijcke, Jodoco de Rique of Jodoco de Gante, en de Clercq

wordt Juan de Gante of zelfs Johannis de Clerck van Hove Gandensis... Met dat „de Gante” en dat „Gandensis” moet men daarbij voorzichtig zijn, want dit duidt in de gevallen van de franciskanen enkel op het feit dat ze uit het klooster van Gent kwamen. Zo werd zelfs lange tijd gemeend, dat Judocus van Gent en onze Pieter van Gent één en dezelfde man was. De Bruggelingen Pieter Goltzius en Adriaan Cnudde te identificeren als resp. Pedro de Gócial en Adrianus Crespus, levert uiteraard wel zoekwerk op.

De grondlegger van de amerikanistiek, Pieter van Gent, blijft onze aandacht eisen, want nog vele vragen rondom hem werden niet opgelost.

BIBLIOGRAFIE

1. *L'Empire Mexicain*, Vicomte M.Th. de Bussierre, Paris, 1863.
2. *Diccionario Porrúa de Historia, Biografía y Geografía de México*, Tercera Edición, México 1, D.F., 1970 ; I - II.
3. Fray Pedro de Gante IV Centenario de su Muerte. *Artes de México*, N° 150, Año XIX, 1972.
4. *Catecismo de la Doctrina Cristiana de Fr. Pedro de Gante*. Ministerio de Educación y Ciencia, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Madrid, 1970.
5. *Diccionario Porrúa de la Lengua española*, A. R. Poudevida. Sexta edición. Mexico, 1974.
6. *Vlaanderen zendt zijn zonen uit!*, Frans M. Olbrechts, Davidsfonds Leuven, 1942.
7. *Pieter van Gent, de vader van millioenen Indianen*, Jan van Barnsteen. Centraal Propagandabureau der Franciskaanse Missies, Gent, 1948.
8. *Le Frère Pierre de Gand et les Franciscains au Mexique au XVIème siècle*, José de Jesús Núñez y Domínguez. Gent, 1948.
9. *Pedro de Gante. De man in de Schaduw*, Omar Waegeman. D.A.P. Reinaert Uitgaven, Brussel, 1975.
10. *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen* - 3. Elsevier Sequoia Brussel, 1973.
11. *Twintig Eeuwen Vlaanderen* 1 - 2 - 13. Heideland-Orbis, Hasselt, 1972 en 1976.
12. *Les Voyages de Charles Quint*, Ghislaine de Boom. Office de Publicité, Brussel, 1957.
13. *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*. Dl. II, H. van Boven o.s.b., Elsevier Amsterdam/Brussel, Tweede druk, MCMLVII.
14. *Der erste Amerikaner. Das Rätsel des vor-kolumbischen Indianers*. C.W. Ceram. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1972.
15. *The Conquistadors*, Hammond Innes. Fontana/Collins, London, 1972.
16. *Vlaanderen door de Eeuwen heen. Tweede deel: Vlaanderen in het buitenland*, Dr. M. Luwel. Elsevier Brussel/Amsterdam, MCMLII.

HET HOTEL D'HANE-STEENHUYSE TE GENT

door

B. BAILLIEUL en M. DAEM

Een patriciërshuis in de spiegel van huis- en straatnamen

In het kader van een studie gewijd aan het woonhuis van de graven d'Hane te Gent, vinden we het passend, vooraf kennis te maken met het milieu waarin het gebouw ontstaan en gegroeid is. Wanneer we het gedeelte Veldstraat, vanaf de hoek van de Voldersstraat tot en met de Bonte Leeuwstraat, pogen te reconstrueren aan de hand van archiefdocumenten, dan zien we enerzijds dat op dit miniem stadsgedeelte voorname families hebben gewoond of er een huis en erve hadden. Ongetwijfeld gaven hun woningen en tuinen een spiegelbeeld van hun familiestanding en beroep. Anderzijds vonden we ook sporen van geestelijke instellingen, nl. de aanwezigheid van derde ordeningen die in functie van de „weverie” aan armenzorg deden.

Wat we nu nog op die plaats uiterlijk te zien krijgen, behoort hoofdzakelijk tot de 18de en 19de eeuw. Uit een voorlopig archeologisch onderzoek in het hotel d'Hane en in de aanpalende gebouwen : de apotheek links, twee winkelhuizen rechts tot aan de Bonte Leeuwstraat, treffen we nog duidelijk elementen aan van een middeleeuwse architectuur in de kelders en aan de zijmuur van de Bonte Leeuwstraat.

I. EEN VLUCHTIGE, ALGEMENE BLIK IN DE VELDSTRAAT

In de twaalfde eeuw was de Veldstraat een open ruimte, een 'Veld' waarop hofsteden stonden. Vrij vlug werd doorheen dit gebied een straat getrokken als verbinding van de Koornmarkt met de Kouter. Dit plein, aanvankelijk een paardenmarkt, evolueerde in de 18de en 19de eeuw tot de promenadeplaats bij uitstek van de bourgeoisie.

Het is dan ook niet te verwonderen dat in de onmiddellijke omgeving prachtige herenhuisen ontstonden : hotel Falligan op de Kouter ; de hotels Clemmen, Schamp, d'Hane in de Veldstraat. In de 18de eeuw is er reeds sprake van handelsactiviteiten die in de 19de en 20ste eeuw werden geïntensifieerd en gericht waren op de mondaine burgerij. De evolutie in de uitstalramen bevestigen dit gegeven. Terwijl in de 18de eeuw de toonkasten aan de bestaande raamopeningen werden geplaatst, introduceerde de empirestijl (1800-1840) een nieuw type winkelpui : de totale gevelbreedte van de gelijkvloerse verdieping werd aangepast. De beglaasde oppervlakten werden groter, de winkelpanden werden verruimd, elementen die wezen op een welvarende handel die pas vanaf 1825 goed op gang kwam.

Door de evolutie in de glasindustrie, de metaal- en ijzernijverheid werden steeds grotere vitrines geconstrueerd. Immense verkooppriemten met grote overspanningen werden gerealiseerd. Hoge gietijzeren zuilen vormden de enige draagpunten van de verdiepingen. De Veldstraat verkreeg grootse allures, de afmetingen der winkelpuien werden indrukwekkend. Soms werd gans de gevel verbouwd en versierd als reclame-middel om de massa in de verkooppriemte te lokken.

Ook de prachtige 18de-eeuwse herenhuizen ontsnapten niet aan deze snel opkomende modetendensen: Drukker Vander Haeghen liet zijn handelsgeest primeren boven de statige ongereptheid van zijn woonhuis, het voormalige hotel Clemmen.

Het gelijkvloers werd doorbroken door een banale winkelpui voor boekenverkoop¹. Sporen hiervan zijn niet meer merkbaar. In 1852 werd de gevel opnieuw in zijn oorspronkelijke toestand gebracht.

Ook het hotel Schamp werd op het gelijkvloers tot winkels verbouwd. Hierbij werd overvloedig gebruik gemaakt van gietijzeren zuiltjes en geprefabriceerde sierelementjes in de glasroedenkader².

Lakenhandelaar Hubert Papillon, Veldstraat 68, verbouwde niet alleen de benedenverdieping van zijn woning, een Lodewijk XIV-herenhuis, tot winkel, maar richtte bovendien op de verdieping een neo-Renaissance Salon in met motieven die volkomen inspeelden op zijn beroep. Dit salon bleef bewaard. Hij liet tevens prachtige reclamekaartjes vervaardigen op geporseleind karton om zijn zaak te propagieren³.

Naast hotel Clemmen bevond zich in de middeleeuwen een Romaans steen, het huis met de twee torens genoemd. Het was in 1376 bewoond door Jan Uutenhove en later door Pieter Sersimoens, vooraanstaande burgers in het Gentse gemeenteleven. In 1770 liet de toenmalige eigenaar, Gudwalus Seiger, abt van de St.-Pietersabdij, het pand slopen voor de bouw van het monumentale neo-classicistisch herenhuis dat nu nog bewaard is.

Op de hoek van de Voldersstraat en de Veldstraat, waren reeds in de 18de eeuw een drukker en een boekhandelaar gevestigd. Nu nog kan men er een librerie terugvinden. Bij de verbreding van de Hoornstraat in 1860, werden diverse winkelpanden gesloopt: L. Thienpondt had er o.m. een gerenommeerde winkel van interieurdecoratie. Wie ijzerwaren zocht kwam onvermijdelijk bij Dutry Colson terecht, Veldstraat 10-32.

In het begin van de 20ste eeuw werd de verkoopsoppervlakte van de grote kledingzaak „Au coin de Rue” bijna verdubbeld⁴.

Door de verbredingswerken tussen de Koornmarkt en de Hoornstraat in 1880, werd de Veldstraat een winkelstraat met standing⁵.

(1) *Stadsarchief (SAG)*, reeks G 12 nr. 2715 (1841).

(2) *SAG*, reeks G 12 litt. C2 (1891).

(3) *Museum voor Sierkunst*, verz. porseleinkaartjes. Verz. De Vriendt (J.).

(4) *SAG*, reeks G 12 litt. C23 (1904).

(5) BOGAERT C., LANCLUS K., DESEYN G., *Van Winkelen en Puien*. In: *M. en L.*, jg. 2, nr. 1, 1982, p. 12-41. De evolutie van de winkelpuien in de Veldstraat werd met bouwvoorvragen getoond tijdens een tentoonstelling in het informatiecentrum Stadsvernieuwing, juli 1983. Samenstelling: B. Baillieul, G. Deseyn.

Zoals reeds gezegd, hebben we uit deze straat een miniem gedeelte gelicht en uitvoerig besproken.

De rijkdom aan geschiedenis, voor een groot gedeelte nog ongekend, die de archieven ons gaven over de huizen tussen de Voldersstraat en de Bonte Leeuwstraat, was onvoorstelbaar groot en geniet in deze bijdrage onze zeer bijzondere aandacht

II. VELDSTRAAT 45 - 59

A. *Hotel Schamp - Hof van Lovendegem*

Beroemde families, vaak aan elkaar verwant, waren eigenaar van het grote complex dat de hoek Voldersstraat - Veldstraat in beslag nam en paalde aan het latere hotel d'Hane.

In een eerste vermelding uit 1376 treffen we Justaes de Coeman als eigenaar aan ⁶. In 1492 is er sprake van twee woningen. Eén van de eigenaars, ridder Ryncquaert van Liedekerke, heer van Heule, gaf aan zijn bezit de naam „Hof van Heule” mee ⁷.

Zijn afstammeling Philips van Liedekerke, gehuwd met Maria van der Gracht, verkocht in 1557 zijn woonst en alle huurhuisjes aan Jan Bertolfz, lid van de Raad van Vlaanderen en raadsheer aan het hof. Uit de koopacte bleek dat het huis sinds lang de naam „van der Gracht” droeg ⁸.

In 1575 werd Joos Huysman, raadsheer aan het hof, de nieuwe eigenaar. Onmiddellijk belastte hij het huis met een rente ten voordele van Jozine van der Beke, weduwe Jan van der Gracht ⁹. Het huis paalde aan het eigendom van Loys van Havere dat later zou toebehoren aan de familie d'Hane.

Loys van Havere had toegestaan dat raadsheer Huysman een „comptoir” en andere nieuwe gebouwen mocht optrekken tussen beide huizen op de muur die zijn eigendom was. Doordat de metselaars in de uitvoering het gesloten akkoord te buiten gingen, werd een proces aangespannen voor de Raad van Vlaanderen. Er werd vastgesteld dat er in de muur gekapt was; het welven van de „vouten” van de comptoir geschiedde buiten de muur; de gevel werd geplaatst op de uiterste kant van de muur op het erf van Van Havere; er werden ankers gestoken in de voute beneden en in de gevel. In rechtsgeding werd beslist dat Joos Huysman en zijn nakomelingen geen enkel recht konden doen gelden op de muur van Loys van Havere.

Deze overeenkomst werd gesloten op 27 april 1577 en was voor

(6) *SAG, jaarregister Keure 1376-1377, f° 14 v°.*

(7) *SAG, ibidem 1492-1493 f° 10.*

(8) *SAG, ibidem 1557-1558 f° 74 v°.*

(9) *SAG, familiearchief d'Hane, uittreksel landboek 1575.* Doordat de inventarisatie van het familiearchief nog niet voltooid is, kunnen we de definitieve nummering nog niet opgeven. Daarom wordt telkens het jaartal en een specificatie van het document opgegeven.

Loys van Havere en voor de latere bezitters van het huis, waaronder de familie Triest, van Hoobrouck en d'Hane, belangrijk. Zo is het te verklaren dat dit perkament als een bewijsstuk van eigendomsrecht bewaard bleef in het familiearchief d'Hane.

Na de dood van Joos Huysman ging men over tot de verdeling van het huis (1597 - 1598) en werd het betwiste comptoir in 1626 aan raadsheer Bloys overgemaakt.

Het huis dat met een poort uitkwam in de Korte Meer werd ten slotte verkocht aan Gillis Billiet. Deze zou zich achteraan langsheen de „Mere” vestigen, terwijl de gedeelten vooraan in de Veldstraat bewoond werden door Hendrik De Mol en advocaat De Gryse.

In het begin van de 18de eeuw werd het complex tot drie herenhuisen in Lodewijk XIV-stijl omgevormd.

Het hoekhuis, nu een winkel van rookwaren, uit 1717, en de aanpalende woning, thans een grootwarenhuis, stonden achtereenvolgens bekend als hof van Lovendegem en hotel Schamp.

In het hoekhuis werd door Gillis Schamp, gehuwd met Justina Van Vaernewyck, in 1814 huisvesting verleend aan de afgezanten van de Verenigde Staten, die naar Gent gekomen waren om een traktaat af te sluiten met Engeland.

De familie Schamp bezat ook een buitengewone schilderijenverzameling die in 1840 openbaar werd verkocht.

De aanpalende woning Veldstraat nr. 47, werd vermoedelijk ontworpen door Bernard de Wilde als eigendom van Willem Schamp - De Romrée. De familie ontving er in 1815 de hertogin van Angoulême, dochter van Lodewijk XVI, toen ze haar oom, Lodewijk XVIII, een bezoek bracht.

In de 19de eeuw werd ook het hotel Schamp op het gelijkvloers tot winkel verbouwd en in 1898 volledig in twee panden gesplitst.

Haaks op dit herenhuis werd in 1714 een kleine halsgevel van drie traveeën gebouwd door Loeys Franciscus Dheyne, Heer van Waterdyck¹⁰. Ook hier werd de benedenverdieping in de loop van de 19de eeuw in een winkelruimte veranderd¹¹.

In 1906 werd het gebouw tot een coöperatief bedrijf aangepast¹². Later werd een deel van de woning bij het grootwarenhuis gevoegd.

Een ander deel, drie traveeën in de Veldstraat, werd afgebroken en vervangen door een recenter handelshuis, thans Paris XL.

B. *Huis Cokentrijs*

Met het huis Cokentrijs zetten we een eerste stap in het toekomstig hotel d'Hane. Huis en erve worden onder verschillende schrijfwijzen geciteerd: tkoketrijs, toecatrijs, cocketrijs, okentrijs. In het middelnederlands is „cokentrijs” een bekend woord. Het betekent „basilisk” d.i. fabel-

(10) *SAG*, reeks 535 : 332 nr. 18.

(11) *SAG*, reeks G 12 nrs. 6762 en 6768 eigenaar : Schoutteten-Heltzel, 1852, lakensnijder.

(12) *SAG*, reeks G 12 C90, 1906.

dier, slangdraak. In het volksgeloof was het een slangvormig beest met een gekroonde vogelkop, acht poten en sporen als van een haan; door een pad uitgebroed haneëi; zijn oog doodde ieder die hem aanzag. In de heraldiek heeft de cokentrijs kop, borst en poten van een haan, de tong van een slang en vleermuisvleugels¹³.

De Cokentrijs lag naast het voormalige hof van Heule, ook huis van der Gracht genoemd; rechtover het huis met de twee torens, een Romaans steen gelegen naast het huidige Museum Van der Haeghen.

De Cokentrijs werd in de koopakten omschreven als een „steen loofve”, d.i. een herenhuis met tuin en achterhuizen.

Over de incorporatie van het middeleeuwse Cokentrijs in het latere hotel d'Hane bestaat er geen twijfel. De eerste bouwfasen zijn het duidelijkst terug te vinden in de kelder, een tweebeukige crypte, oorspronkelijk met drie traveeën, overkoepeld door een tongewelf in Doornikse breuksteen. De vroeggotische zuilen vertonen knopkapitelen.

De vroegste vermeldingen dateren uit 1360, toen het huis te koop werd gesteld¹⁴.

Een preciezere omschrijving vinden we terug in een koopacte van 1500 waarin de Cocketrijs als een stenen woning met een achterhuis, een tuin en een onbebouwd terrein beschreven werd, te lokaliseren tussen de Veldstraat, de Korte Meer en de Clopstege, een nauwe doorgang als verbindingsweg tussen de Veldstraat met de Korte Meer, ter hoogte van de huidige ingang van het monumentale herenhuis¹⁵.

In 1628 verkocht Joos Triest vier huizen aan Loys van Hoobrouck: de Cocketrijs en een aanpalende woning in de Veldstraat, de huizen van Olivier Meyne en van L. Bosschaert in de Korte Meer. Dit betekende een eerste groepering van huizen die later (1698) door J.B. d'Hane werden aangekocht.

C. De Belle

Naast de Cocketrijs en links van de verdwenen Clopstege lag de Belle. Dit in tegenspraak met de bevindingen van Frans de Potter die de Belle naast de Bonte Leeuwstraat situeert en dus buiten het huidige complex d'Hane¹⁶.

Vanaf de 15de eeuw vinden we er de familie Vaernewijck als eigenaar, een naam die in dezelfde periode ook opduikt in de geschiedenis van de Cocketrijs.

Na 1534 kwam de naam niet meer voor hoewel de akten wel verwezen naar de vroegere benaming¹⁷.

(13) TER LAAN, K., *Folkloristisch woordenboek*, 's Gravenhage, 1949, p. 21: basiliscus.

(14) SAG, *jaarregister Keure*, 30/1, 1360, f° 27, acte 5 januari 1360.

(15) SAG, *ibidem*, 301/66 f° 52 v°^o, acte 3 oktober 1500.

(16) DE POTTER, F., *Gent van den oudsten Tijd tot Heden*, Gent, 1884-1933, dl. 4, p. 111-114.

(17) „buys ende stede ... jeghens overe thuis metten tween turren ... voortyts gbenamemt de Belle”. — SAG, *jaarregister Keure* 1534, f° 44: acte 27 juli 1534.

D. De Clopstege

Victor Fris geeft de volgende beschrijving: „*thans verdwenen straatje in de Veldstraat, rechtover het huis met de twee torens en waarschijnlijk thans begrepen in het hotel d'Hane de Steenhuuze. Men noemde deze steeg ook de Derde Ordenesteeg, omdat op den anderen boek van 't straatje in de 14de eeuw de broeders van St-Franciscus, die den derden regel onderhielden, woonden*”¹⁸. Het toponiem „clop” is vermoedelijk afgeleid van clopzuster, benaming van een geestelijke zuster of non¹⁹. In de volkskunde is die benaming blijven voortleven in „cloprentje” d.i. een bidprentje van de begijntjes. Hoogstwaarschijnlijk waren de zusters derde ordelingen gevestigd in de Veldstraat in de buurt van de fraters.

De ligging van de Clopstege is duidelijk merkbaar op de stadskarten.

Ze mondde uit in de Korte Meer en liep parallel met de huidige Bonte Leeuwstraat en het Heilig Sakramentstraatje (afb. 9). Het steegje werd in 1586 opgenomen in het eigendom van Olivier Meyne uitgevend in de Korte Meer²⁰.

E. Derde Orde Veldstraat

Alvorens in bijzonderheden te treden voor de volgende huis- en straatnamen, achten we het noodzakelijk een brokje geschiedenis te wijden aan de fraters en zusters derde-ordelingen van Sint-Franciscus van Assisië. De straatnamen Clopstege, Derde-ordesteeg, Bonte Leeuwstraat, Nieuwstege, en de huisnamen Derde-orde, Bonte leeuw, de Bogaerd zijn innig verbonden met voornoemde zuster- en broederorde. De vroegere steegjes, — met uitzondering voor de Nieuwstege, thans Heilig Sacramentstraat, — en de huizen, erven en lochtingen zijn thans gedeeltelijk geïncorporeerd in een stadseigendom, waarop het hotel d'Hane-Steenhuuze en twee aanpalende huizen, Veldstraat nr. 57 en 59 gebouwd zijn. We hebben de indruk dat de vertegenwoordiging van de zusters en fraters derde-ordelingen in de Veldstraat tot nog toe onvoldoende aandacht genoot. In het kader van onze studie over het patriciërshuis d'Hane-Steenhuuze heeft deze religieuze gemeenschap en haar nederzettingen in de Veldstraat wel een rol gespeeld — hoe bescheiden dan ook — in het politieke, sociale en economische leven van onze stad. Vanaf het midden 14de eeuw loopt de rode draad van de benaming „Derde Orde Veldstraat”, tot en met de 18de eeuw, onder de eindbenaming: „De Bonte leeuw ofte Derde orde”.

De zusters en fraters derde-ordelingen leefden naar de geest van Sint-Franciscus van Assisië (1182 - 1226): armoede, zachtmoedigheid, goedheid, boetvaardigheid. Gedurende zijn leven werd, in 1221, de Derde Orde gesticht. Frater was de algemene benaming voor monnik, alsook

(18) FRIS, V., *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925, p. 52.

(19) VERWIJS, E. en VERDAM, J., *Middelnederlands woordenboek*, 1894, dl. 3, kol. 1585.

(20) SAG, *familiearchief d'Hane*, perkament 17 april 1586 „*nopens het straetkin tusschen mijn huus en het huus van Jan Stuintinck*”.

gebruikt voor een kloosterling die zich in voorbereiding bevond voor het priesterschap ²¹.

Volgens Sanderus deed de gemeenschap Derde Orde omstreeks 1304 haar intrede in Gent. Waar dit gebeurde weten we niet ²². Volgens Fr. De Potter zou de vroegste nederzetting in de H. Geeststraat van de Sint-Niklaasparochie — in 1321 — kunnen gesitueerd worden.

Ons vroegste spoor van hun aanwezigheid vonden we in de stadsrekeningen van 1339, in verband met uitgevoerde kasseiwerken „Item meester Boudine van den werke dat hij machte int straetkin baten (bachten) der derder ordinen, in de steghe bachten Sanders Ryms” ²³.

De vertegenwoordigers van de Derde-Orde Veldstraat zijn nog te achterhalen in het archief van de Sint-Baafskathedraal ²⁴. Uit één van deze documenten citeren we volgende bijzonderheden, gedateerd 1360. „kerce-meesters vander kerken van Sente Niclaeus in Ghent, kennen ende verliën dat de broeders van den convente van der derde oerdinen die wonen in de vorseide prochie, hebben eenen vrie stede (vrije plaats) met eene saerke in de vorseide kerke — MCCC ende LX, tsvrindachs naer sente Baefsdach” ²⁵.

Deze periode uit de middeleeuwen valt samen met belangrijke gebeurtenissen op het politieke en economische vlak van de Gentse geschiedenis: de organisatie en de macht van de neringen; crisis textielnijverheid; Jacob van Artevelde aan de macht, heropbloei textielnijverheid, Gent speelt internationale rol; onderlinge strijd tussen kleine neringen, de grote nering van de wevers aan de macht.

De fraters derde-ordelingen Veldstraat waren grotendeels afhankelijk van de weverie. Hun werk en lot waren nauw met de nering verbonden. Om in het godshuis van de Veldstraat te mogen binnentreden moesten de kandidaat-fraters de toelating van het weversambacht hebben. Hun kleding bestond uit een kap en habijt van eigen fabricatie, want ze waren zelf wevers. Het Gentse grauwlagen was de gepaste grondstof voor kap en habijt ²⁶. Hun inkomsten werden gedeeld met armen en behoeftigen, hoofdzakelijk wevers. Het convent schijnt aanvankelijk wel eigen huizen te hebben gehad in de Veldstraat. Het was bedeed met bereningen van onroerende goederen, gelegen in de Stad en te Aalst. Jaarlijks betaalden zij een rente aan de persoon die zijn erf in onderpand gaf. Als hypotheekhouder kan het convent later eigenaar worden van het gehypothekeerde goed. Vanaf het midden van de 15de eeuw blijkt er verandering te zijn geweest in verband met het bezit van eigen huis of huizen in de Veldstraat. De gemeenschap kwam meer onder de voogdij van het ambacht

(21) BREBELS, J., *Verleden van huize Sint-Jan de Deo Gent*, Gent, 1974, p. 2.

(22) DIERICX, Ch., *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, dl. 2, p. 481-482, verwijzend naar SANDERUS, A., *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641, dl. 1, p. 320.

(23) SAG, reeks 400/5, f° 73 v°, 1339.

(24) Deze informatie voor de jaren 1348, 1351, 1358, 1359 en 1360 werd ons overgemaakt door dr. M. GYSSELING, *Rijksarchief Gent (RAG)*, *St.-Baafskathedraal, recompense*, nrs. 850A, 882A, 964A, 987, 1017A.

(25) DE POTTER, F., *Second Cartulaire*, Gent, s.d., p. 82.

(26) BREBELS, J., *ibidem*, p. 7.

der wevers te staan, en het godshuis Derde Orde werd eigendom van het ambacht van de weverie.

De Derde Orde in de Veldstraat was blijkbaar een tweeledige gemeenschap. Er waren de fraters en lekebroeders, in het middelnederlands genoemd : beggaert, boggaert, begaert²⁷. De „paeters bogaerden” of „broeders vanden Bogaerden” stonden in dienst van de armen van de weverie. De huisnaam „Den Bogaert” vindt men in 1557 in de Veldstraat terug, vlakbij de bonten Leeuw, vermoedelijk een ambachtshuis van de weverie dat later door de fraters derde-ordelingen in huur wordt genomen.

Ook de „beginen” — vrouwelijk woord voor bogaert — waren in de Veldstraat vertegenwoordigd. We menen dit te kunnen afleiden uit de naam Clopsteghe, een straatje dat paalde aan een huis van de Derde Orde in de Veldstraat. Het toponiem „Clopsteghe” kan afgeleid zijn geweest van „Clop” of „clopsuster”, geestelijke zuster van de Derde Orde. Dit verdwenen straatje lag op de huidige gang en binnenkoer van het hotel d’Hane-Steenhuuse. Gemeenschappen van de zusters Derde Orde van Sint-Franciscus treffen we aan bij de grijze zusters Penitenten op Sint-Jacobs vóór 1440, en bij de grauwezusters of zusters Penitenten, Conceptionisten in de 14de eeuw.

Van latere datum zijn de grijze zusters van O.L.-Vrouw ten Doorne of Penitenten van Sint-Pieters, herkomstig uit Eeklo.

Van ’t ogenblik dat het convent Derde Orde Veldstraat huurder wordt van het ambacht weverie, zien we dat de fraters derde-ordelingen zelf een klooster gaan bouwen op Meerhem, een bijna onbewoond moerassig gebied. De fratergemeenschap op Meerhem zou de godsdienstonlusten niet overleven. In 1579 waren er nog drie fraters. In 1583 werd het vervallen klooster aan de kartuizers overgemaakt. Ze verbleven er tot 1792, datum van de afschaffing²⁸.

De huiszegel van de fraters derde-ordelingen was de afbeelding van Johannes de Doper met aureool, blootsvoets, bovenlichaam bekleed met kamelenhuid, houdt schaal in linkerhand met afbeelding van Lam Gods. Ingegrifte tekst : *Sigilum domus sancti Johannis in Gandavo in heremo tertii ordinis patris Francisci*. Het wapenschild van de fraters : op een veld van goud drie ijzeren bruine paasnagels²⁹.

Alvorens de huis- en straatnamen die verband houden met de Derde Orde Veldstraat verder te bespreken, wensen we de bijzondere aandacht te vestigen op drie documenten die het verleden van de Derde-Ordelingen in de Veldstraat belichten.

1. Renteboek van 1465

Dit boek werd geschreven door Dolin de Prater, procureur van het godshuis ; zeer precies gaf hij een opsomming van de huizen eigendom

(27) VERWIJS, E. en VERDAM, J., *ibidem*, 1882, dl. 2, kol. 703.

(28) BREBELS, J., *ibidem*, p. 10.

(29) BREBELS, J., *ibidem*, p. 29.

van de Derde Orde Veldstraat en het ambacht van de weverie³⁰. Deze bevonden zich in de Clopstege, in de Veldstraat een hoekhuis, in de Derde Ordesteeg (nu Bonte Leeuwstraat) en in de Nieuwstege (nu H. Sacramentstraatje). De Derde-Ordelingen hadden een aantal verplichtingen die hoofdzakelijk bestonden uit het verrichten van betalingen aan de kapelaan, de deken van de weverie enz. en voor diverse onkosten van voedsel, drank en verwarming.

2. Ledenlijst van de gildebreders en -zusters, 1465

Deze lijst, eveneens opgemaakt door Dolin de Praterre, werd ingebonden met een renteboek van 1477³¹. De Derde-Ordegilde was een vereniging van godvruchtige leken die bepaalde initiatieven namen in verband met de verering van Sint Franciscus, waarvoor missen werden opgedragen, feesten georganiseerd, werken van barmhartigheid werden verricht, kristelijke begrafenissen bezorgd. Gilden konden ook eigendommen en renten bezitten, dit blijkt o.a. uit het voorgaande renteboek van 1465, waarin de Renten van „den gulde” vermeld worden. Ook in de ledenlijst werden dezelfde Renten van „den voors gulde van S. francoyse vander derde oordene in de Veltstrate” vermeld op St. Baafs en in de Savaenstrate op St. Pietersparochie. Uit de naamlijst van de gildeleden lijkt dat ze veelal behoren tot hetzelfde gezin: het „wif” of „gheselne” van de man, zijn zoon, zijn moeder. De gildeleden staan ingedeeld per parochie: St.-Jansparochie 33 leden, St.-Niklaas 52 leden, St.-Michiels 44 leden, St.-Jacobs 7 leden, St.-Baafs 3 leden, Wondelgem, Kaprijke en Dendermonde respectievelijk 1 lid. Een figuur waarop we later nogmaals zullen terugkomen en die we reeds hebben vernoemd in verband met de maker van het Renteboek van 1465 en het gildeboek, is Dolin de Pratre. Zijn naam staat ingeschreven als lid van de St.-Niklaasparochie „Dolin de pratre, Katheline de Selve dolins wif alias swicmakers”. Het manuscript eindigt met de manier van kiezen van het bestuur: een deken en vier proviseerders „na de aude costume vanden gulde voors.”. Eerst de deken „synde broeder van binnen den hove”; twee proviseerders van de weverie en twee van de neringen, herkiesbaar om de twee jaar. Dekan en proviseerders zullen eens per jaar vergaderen op de eerstkomende zondag na de feestdag van Sint-Franciscus (8 oct.).

3. Acte van de Keure, 27 juni 1466³²

Dolin de Pratre beloofde het habijt van de orde aan te nemen.

Van de nering kreeg hij het beheer in handen van de ontvangsten en uitgaven van het godshuis, mits hiervan jaarlijks rapport te geven. Tijdens één van die vergaderingen werd vastgesteld dat hij zijn belofte niet nagekomen was en nogmaals verzekerde Dolin als frater te zullen intreden.

(30) *SAG*, reeks 195/3.

(31) *SAG*, *Archief Wolleweverskapel*, reeks 86/8b, nr. 449.

(32) *SAG*, *jaarregister Keure*, reeks 301/48 f° 124 v°.

Ditmaal werd zijn belofte geacteerd en het bestuur van de weverie benoemde hem levenslang als ontvanger van het convent.

Bij het acteren van deze belofte en deze benoeming worden de rechten en de plichten van de gemeenschap nog eens in herinnering gebracht, verwijzend naar „den Rooden bouke”.

Het Rode boek werd geschreven in 1360 „ende daer de selve goedinghen baten ende profiten inne ghenoopt ende ghescreven staen”. Dolin moet geven en betalen aan en voor elken broeder die in de gemeenschap komt, ten getale van vijf of zes personen, een extraatje „petanse” genoemd, d.i. een portie lekker eten verstrekt aan het lid van de broederschap. Dolin verstrekt nog andere voordelen: de toebereide eenvoudige spijs „pottage”; „berringhe” dit is brandstof en kaarslicht. De deken van de nering krijgt jaarlijks twee ponden groten; de ene helft op Kerstdag, de andere op St.-Jansdag (24 juni) om de herstelling van het godshuis te bekostigen. Het convent staat open voor de ambachtslieden, de wevers, die in het huis en op de erve hun vrijheden mogen uitoefenen zoals het van oudsher de gewoonte is. Aan deken en knape wordt een vergoeding betaald. Dolin moet ook het weefmateriaal, ten zijnen laste, in goede staat houden, o.a. „cammen”, „ryen ende ghetauwen metten thoebehoorten”. Hij mag de voordelen van het weven genieten en gebruiken.

Indien Dolin zich niet houdt aan de voorschriften, zoals ze in deze akte worden omschreven als ontvanger van het godshuis Veldstraat, zal hij van zijn taak worden ontheven.

Blijkbaar heeft Dolin dan toch het habijt aangetrokken. Zijn naam wordt nog vermeld als ontvanger-frater wanneer de kloostergemeenschap op Meerhem was gevestigd³³.

F. Godshuis Derde Orde

Deze benaming vinden we archivalisch terug in de verschillende steegjes van de Veldstraat: Clopstege, Derde Ordesteeg, Nieuustege. Blijkbaar waren er in de 14de eeuw twee nederzettingen: in de Nieuustege (thans H. Sacramentstraat) en in de Clopstege (thans verdwenen) en in het begin van de 15de eeuw ook Derde Ordesteeg genoemd. Het huis Derde Orde dat ons aanbelangt bevindt zich rechts van de Cocketrijs in de richting van het Bonte Leeuwstraatje en bereikte vermoedelijk ook de hoek van dit steegje.

In 1455 verhuurde het ambacht van de weverie het huis om er in te weven³⁴. Jan vander Stuermen werd in 1502 de nieuwe eigenaar. Toen bestond het godshuis uit een groot huis, twee kleine huisjes in de Veldstraat, een kelder onder de kapel, drie bedden tuingrond en een plaatsje tegenover de kapel om zijn as te leggen³⁵.

In 1540 werd het godshuis door Karel V verbeurd verklaard als eigen-

(33) BREBELS, J., *ibidem*, p. 8, 11, 12.

(34) SAG, *jaarregister Keure*, reeks 301/43, f° 130: 29 juni 1455.

(35) SAG, *jaarregister Keure*, reeks 301/67 f° 133 v°: 11 april 1502.

dom van de weverie en in 1542 openbaar verkocht. Geleidelijk aan werd het eigendom in afzonderlijke woningen opgesplitst.

Zo zien we in 1600 Jacques Weytens en Jan van der Beke als nieuwe eigenaars.

Jan Weytens verkocht één huisje ervan aan Joost Triest die het in 1628 overmaakte aan Loys van Hoobrouc. Deze was op het ogenblik ook in het bezit gekomen van de „Cocketrijs” en twee andere huizen in de Korte Meer ³⁶.

Een ander deel van het voormalige godshuis „de Derde Orde”, eigendom van Jan Van der Beke, werd door vijf erfgenamen verkocht aan Adriaen Le Blon (1675) ³⁷.

Deze liet in 1705 de poort met de kamer erboven, uitgevend op de Veldstraat — en nu begrepen in het complex d'Hane — wijzigen. Ook zijn rechterbuur, Stephanus van Acker, verving de houten gevel voor zijn huis door een stenen ³⁸. Op dat ogenblik paalde de poort, eigendom van Adriaen Le Blon, links aan het woonhuis van Jan Baptiste d'Hane die in 1698 aldaar een aantal kleinere woningen opkocht ³⁹.

Geleidelijk aan vervaagde het begrip 'Derde Orde' en vanaf het begin van de 18de eeuw werd het huis de Derde Orde meer en meer vereenzelvigd met „de Bonten Leeuw”.

Het huis 'de Bonten Leeuw' werd echter gesitueerd op de hoek van de Bonte Leeuwstraat, vroeger ook Derde Ordesteeg genoemd.

In 1712 verkocht Jan van Coeckelaere „de bonten Leeuw”. Aan de ene zijde paalde het huis aan de woning van P. Stockman, terwijl aan de andere zijde het straatje naar de Korte Meer toe paalde ⁴⁰.

Na een korte leegstand kwam het huis in handen van Joannes de Waegenaere. Zijn erfgename Marie Francisca de Waegenaere verkocht de twee huizen (huis Stockman en de Bonten Leeuw) in 1786 aan koper-slager Hebbelynck die ze op zijn beurt verkocht aan Jan-Baptist d'Hane (1803) ⁴¹.

Meegaand met de evolutie van de Veldstraat als winkelzone met standing liet hij in 1845 zijn twee eigendommen verbouwen tot twee winkels in de gangbare „register”-stijl, met een privé-ingang naar het appartement op de verdieping ⁴². Thans zijn deze woningen, samen met het hotel d'Hane, stadseigendom geworden.

Enkel de kelders en de zijmuur in de Bonte Leeuwstraat herinneren ons aan de middeleeuwse geschiedenis van de huizen en maken deel uit van het archeologisch patrimonium van de 'Derde Orde'.

(36) SAG, *familiearchief d'Hane*, verkoopacte huizen 6 oktober 1628.

(37) SAG, *ibidem*, acte 22 oktober 1675. — RAG, *Oud Notariaat Jacob De Smet*, nr. 488.

(38) SAG, reeks 535 : 332/I, nr. 9 en 10.

(39) *Het Hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent*. Gids voor de bezoeker. Gent, 1983, p. 5.

(40) SAG, *familiearchief d'Hane* : acte 12 december 1712.

(41) SAG, *familiearchief d'Hane* : acte 20 augustus 1803.

(42) SAG, reeks G 12/6.739.

G. De Derde Ordesteeg

Dit steegje werd in de archiefdocumenten lange tijd vereenzelvigd met de „Clopsteghe”, rechtover het huis met de twee torens. Het ene dankt zijn naam aan het godshuis van de fraters Derde Orde en het andere verwijst naar de 'cloppen' of zusters Derde-Ordelingen.

De vroegste sporen vinden we terug in de stadsrekeningen van 1339, toen in de steeg kasseiwerken werden uitgevoerd⁴³.

Beide benamingen werden voortdurend voor één en hetzelfde steegje gebruikt. Dat het echter dezelfde steeg betrof konden we afleiden uit de situering van „de Belle”. Deze woning paalde aan de „Cocketrijs” en vormde zeker tot 1407 de hoek van de Derde Ordesteeg⁴⁴. Later (o.a. in 1494) lokaliseerde men de Belle op de hoek van de Clopsteghe⁴⁵.

De Clopsteghe werd de definitieve benaming van het straatje, en we bemerken dat de oude benaming overging op een andere straat evenwijdig met de Clopsteghe en later te vereenzelvigen met de Bonte Leeuwstraat. De Clopsteghe werd in 1856 afgeschaft en bij het erf van stadsontvanger Olivier Meyne gevoegd.

H. De Bonte Leeuw

De vroegste benaming treffen we aan in 1317. „In den bonten Leu” is de huisnaam van een woning staande op een hofstede in de Veldstraat⁴⁶. De omschrijving verraadt het toen nog landelijk karakter van de wijk. De huisnamen „Bonten Leeuw” en „Derde Orde” hebben ongetwijfeld vanaf het midden der 15de eeuw veel met mekaar gemeen. We vermoeden dat de ambachtshuizen van de weverie, bewoond door de fraters Derde Orde, het wapen droegen van de weverie: rood veld, zilveren leeuw met gouden kroon, halsband en klauwen, rode tong, gouden weversspoelen. Op het eerste zicht is het wapen zeer kleurrijk en kan die bonte verscheidenheid wel aanleiding geweest zijn om het neringwapen te betitelen als „bonte Leeuw”. Het huis lag in de nabijheid van de Derde Orde. Het een juiste situering toekennen is tot de 17de eeuw moeilijk. Soms wordt De Bonten Leeuw rechts van het straatje, naast de Bonte Coe gesitueerd; andere bronnen verwijzen naar de linker hoek van het Bonte Leeuwstraatje.

Pas vanaf de tweede helft van de 17de eeuw kunnen we met zekerheid „de bonten Leeuw” situeren op de linkerhoek, naast het hotel d'Hane. In 1748 richt Johannes Fr. de Waegenauer een aanvraag tot het stadsbestuur voor de verbouwing van de gewezen Bonten Leeuw. De muur

(43) SAG, reeks 400/5 f° 73 v°.

(44) „... in de Velstraete up den bouc vander steghen van den derden ordene, welc huus gbeheeten es de belle”.

SAG, jaarregister Keure, reeks 301/19, dl. II, f° 43: acte 28 april 1407.

(45) Hoek van de Clopsteghe, huis genaamd de Belle.

SAG, jaarregister Keure, reeks 301/62 f° 72 v°: acte 10 april 1494.

(46) DE POTTER, F., *Second cartulaire de Gand*, Gent, s.d., p. 55: acte 18 october 1317.

in het straatje op de hoek van de Veldstraat zou hierbij gesloopt en herbouwd worden. Wanneer de oude funderingen nog in behoorlijke staat verkeerden, zou de nieuwe muur daarop geplaatst worden. Als materiaal zou men „careelsteen” gebruiken.

Om de kelder te verluchten werd een raam gestoken van ca. 60 cm breed met vier ijzeren staven. De kostprijs van de werken werden op 50 ponden geraamd⁴⁷.

De uitvoering van deze opdracht is nog duidelijk te zien in de zijgevel van de bestaande handelszaak (afb. 14).

In 1763 kocht Emmanuel Ignace d'Hane diverse aanpalende huisjes in de Bonte Leeuwstraat van David 't Kint, Judocus Spillebaut en Anne Th. Papeleu voor afbraak⁴⁸. Hij wilde een rechtlijnige muur optrekken om zijn domein af te sluiten. Ook deze muur bestaat nog steeds in het smalle Bonte Leeuwstraatje.

I. *Hotel d'Hane-Steenhuysse*

Uit wat voorafgaat blijkt dat dit prachtig herenhuis en de aanpalende huizen Veldstraat 57 en 59 gebouwd zijn op oudere woningen waarvan sommige wel een historische betekenis gehad hebben, o.a. Cockentrijs, de Belle, de Derde Orde, de Bonten Leeuw.

Hiervan vonden we sporen terug in de archivalia vanaf de 14de eeuw maar ook nog in de gebouwen zelf, waar enkele archeologische overblijfselen bewaard gebleven zijn.

Wij starten met de geschiedenis van het hotel in 1628, toen Joost Triest een huis en erf, eertijds vier huizen, verkocht aan Loys van Hoobrouck.

Die vier huizen waren: de Cockentrijs in de Veldstraat, een eigendom van Olivier Meyne in de Korte Meer, een huis van L. Bosschaert eveneens in de Korte Meer en het eigendom van J. Weytens in de Veldstraat. O. Meyne had het Clopsteegje in zijn eigendom opgenomen en het huis van J. Weytens was gesitueerd tussen de Cockentrijs en het Bonte Leeuwstraatje. Deze vier huizen zijn het begin geweest van het hotel gebouwd in 1768. De plattegrond van het patriciërshuis draagt zeer duidelijk de sporen van de middeleeuwse gebouwen. Deze reconstructie berust hoofdzakelijk op documenten van het familiearchief d'Hane, dat in 1981 aan het Stadsarchief werd overgemaakt. Het is opvallend met welke nauwkeurigheid de familie d'Hane alle documenten die betrekking hadden op het bezit en de erfdiensbaarheden, die thans behoren tot het complex huizen in de Veldstraat, verzameld, gekopieerd en bewaard heeft. De talrijke kopieën van akten, die dateren vóór de aankoop van de eerste huizenkern, in 1698, zijn wel het bewijs dat de grondbestuurder de nodige voorzorgen nam om zich bij voorbaat te beschermen tegen eventuele betwistingen met de bureu.

(47) SAG, *familiearchief d'Hane*: 13 juli 1748.

(48) SAG, *familiearchief d'Hane*: 27 jan. 1763, 29 jan. 1763, 29 maart 1763, 16 juli 1763.

In 1681 verkopen de erfgenamen Loys van Hoobrouck het huis met hof, gloriëtte (in 1679 gebouwd), achterhuizen, stallingen en een poort in de Korte Meer, aan Simoen Moreau. Deze verkoopt in 1698 aan Jan Baptist d'Hane.

De noorderburen waren op dat ogenblik Hendrik de Mol, advocaat De Gryse en achteraan Gillis Billiet. Aan de zuidzijde woonde vroeger Jan van der Beken, nu A. Le Blon⁴⁹. Samen met hun geboortgenoot, Stephanus Van Acker, verbouwden de weduwe Catherine Le Blon en J.B. Arens in 1705 hun huis⁵⁰.

Met het vooruitzicht een imposant herenhuis te bouwen, koopt d'Hane stelselmatig een aantal huisjes in de Bonte Leeuwstraat en twee huizen in de Veldstraat (1763) nl. de eigendommen van D. 't Kint⁵¹ en Stephanus van Acker⁵².

Intussen had Emmanuel-Ignace d'Hane ook het erfdeel van zijn broer en twee zusters opgekocht⁵³ en werd hij door zijn huwelijk met Jeanne Thérèse Philippine d'Heyne (1725) in 1764 eigenaar van het erf d'Heyne, ten noorden palend aan de voormalige Cocketrijs⁵⁴. De gevel van dit pand werd later in opdracht van Hieronymus d'Hane gewijzigd⁵⁵. In 1767 diende Emmanuel-Ignace d'Hane dan een aanvraag in om de voorgevels van zijn huizen af te breken en te vervangen door een prachtige rococogevel⁵⁶. Niet tevreden over het ontwerp diende hij een jaar later een nieuw bouwplan in met een totaal andere centrale partij⁵⁷.

Dit plan werd uitgevoerd en de nakomende twaalf jaar werd de woning volledig gedecoreerd door de beste Gentse ambachtslui⁵⁸.

Toen in 1803 tenslotte de twee aanpalende huizen ten zuiden gekocht werden, was de familie d'Hane op dat ogenblik eigenaar van de gevelrij Veldstraat nrs. 49 tot 59.

Na de dood van de laatste d'Hane (graaf Edmond) gingen de huizen in 1878 over in handen van de erfgenamen van gravin de Bousies, geboren Borluut. De rijkge vulde bibliotheek, de schilderijen en kostbare voorwerpen werden in veiling gebracht. Het interieur werd ingrijpend gewijzigd om het reusachtige herenhuis als twee afzonderlijke woningen te kunnen gebruiken.

De weduwe Raymond Borluut, geboren van Pottelsberghe de la Potterie, diende in dat opzicht een aanvraag in om een venster te laten omvormen tot een deur⁵⁹.

(49) *SAG, familiearchief d'Hane*: acte 16 juli 1698.

(50) *SAG*, reeks 535/332/I, nr. 9 en 10.

(51) Vroeger behoorde dit huis toe aan Ant. Le Blon die het in 1752 verkocht aan David 't Kindt. — *SAG, familiearchief d'Hane*: 28 juli 1752.

(52) De toenmalige eigenares was Martine Lebacq, dochter van Gillis Lebacq en Adr. Van Ackere; *SAG, familiearchief d'Hane*: acte 13 aug. 1761.

(53) *SAG, ibidem*: acte 12 oct. 1725.

(54) *SAG, ibidem*: acte 4 sept. 1764.

(55) *SAG*, reeks 535/332/II, nr. 104. 1783.

(56) *SAG*, reeks 535/332/II, nr. 73: 12 aug. 1767.

(57) *SAG, ibidem*, nr. 74: 19 april 1768.

(58) *Het hotel d'Hane-Steenbuysse te Gent*, Gent, 1983, p. 8-25.

(59) *SAG*, reeks G12 C29: 14 mei 1878.

Binnenin werd de eretrap naar voren gebracht en middenin de vestibule ingebouwd. De oorspronkelijke verhoudingen van de vestibule gingen hierdoor verloren en de trap werd geprangd tussen de zuilen van de inkomhal en de scheidingswand van 1878.

Na een mislukte poging in 1949 om het patriciërshuis tot een museum der „Honderd Dagen” om te vormen, werd het huis als handelsruimte verhuurd.

In 1981 kocht het stadsbestuur tenslotte het totale pand en de twee aanpalende huizen tot aan het Bonte Leeuwstraatje aan. Gezien de nieuwe functie van de Veldstraat als winkel-wandelstraat, wenst de nieuwe eigenaar het huis en de tuin als cultuur-historisch monument en als groene ruimte te animeren, door het organiseren van manifestaties op cultureel gebied zoals voordrachten, concerten, met uiteraard consequenties voor het interieur.

III. DE BESTEMMING VAN HET HOTEL D'HANE-STEENHUYSE

In enkele jaren tijd heeft het stadsbestuur ingezien dat het herenhuis als bezienswaardigheid voor toerisme kan uitgewerkt worden. Behalve die taak heeft dit historisch monument een niet te verwaarlozen wetenschappelijke functie als studieobject voor de kunstgeschiedenis en aanverwante disciplines. De tuin werd heraangelegd en samen met het gebouw voor het toerisme toegankelijk gemaakt. Het erin gevestigde informatiecentrum Stadsvernieuwing wil zoveel mogelijk inspelen op de behoefte van het publiek aan actuele informatie over stadsvernieuwing⁶⁰.

De culturele bestemming die men aan het gebouw wenst te geven, impliceert talloze herstellingen en ingrijpende wijzigingen. Voorstellen dien-aangaande werden reeds door de stedelijke Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie geformuleerd⁶¹ en zijn interessant, omdat voor de eerste maal een overzicht geboden wordt op gans het complex, apotheek en drogisterij inbegrepen.

A. De kelders (afb. 22a)

Op dit niveau zijn de sporen van de middeleeuwse gebouwen het best merkbaar. De kelders van de Cocketrijs en de Belle werden met de samenvoeging van diverse gebouwen in de 17de en 18de eeuw met elkaar verbonden.

Naast het inrichten van een cafetaria, zal de mogelijkheid voorzien worden geleide bezoeken aan deze kelders te brengen.

(60) De eerste resultaten van dit centrum werden samengevat in een artikel *Twee jaar info over Stadsvernieuwing in hotel d'Hane-Steenuyse*, in: *Het Volk*, 25 april 1984.

(61) EVERAERT, G., *Functie en bestemming voor het hotel d'Hane-Steenuyse*, Stad Gent, D.M.S.A., 1984.

B. *De benedenverdieping* (afb. 22b)

Deze etage heeft een uitgesproken salonkarakter en zal als dusdanig worden heringericht.

Dit impliceert de herstelling van lambrizingen, muur- en plafond-schilderingen, vloeren, schrijnwerk, luchters, stofferings- en draperingswerken e.a. door of o.l.v. bekwame vaklui.

De herschikking van het gebouw in de toestand vóór de ingrijpende verbouwing van 1878 is een zeer delikate zaak. De staatsietrap moet op zijn oorspronkelijke plaats teruggebracht worden na het wegbreken van de tussenmuur; de salons, nu ingenomen door apotheek en drogisterij, dienen opnieuw hersteld te worden en ingepast in de totale saloncultuur van deze verdieping.

C. *De eerste verdieping* (afb. 22c)

Op deze verdieping bevinden zich hoofdzakelijk de voormalige kabinetten, slaapkamers met hun antichambres en boudoirs en enkele salons. Het muzieksalon en het 'Chinees salon' zijn de belangrijkste.

Boven de apotheek bevindt zich de slaapkamer van Lodewijk XVIII (1.12). Het plafond van deze kamer is versierd met de gouden Franse lilies op een blauw veld. Samen met de empire hoekschoorsteen duidt deze decoratie op de aanpassing van het gebouw aan zijn koninklijke gast. Deze ruimten zouden zeer geschikt zijn voor het opstellen van tentoonstellingen. Enkel het Chinees salon zou zijn oorspronkelijke functie krijgen.

D. *De tweede verdieping* (afb. 22d)

Met uitzondering van de bibliotheek, was deze verdieping volledig voorbehouden aan de huisvesting van het personeel en als gastenkamers. De bibliotheek is bereikbaar via de noordelijke diensttrap en kan heringericht worden als studiecetrum voor de 18de eeuwse bouw- en sierkunst.

De rest van de ruimten kan misschien in een latere fase een museumfunctie krijgen.

E. *De zolders*

Net zoals in de kelders vinden we ook hier de structuur terug van de oude gebouwen waaruit het hotel d'Hane-Steenhuysse is ontstaan.

De dakconstructie van het gotische steen Cocketrijs is nog grotendeels bewaard.

Instandhoudingswerken zijn hier nodig. Enkel onder begeleiding en dan nog sporadisch kunnen deze zolders bezocht worden.

IV. BESLUIT

Op het gedeelte van de Veldstraat vanaf de Voldersstraat tot de Bonte Leeuwstraat woonden al in de 14de eeuw vooraanstaande Gentse families. Zowel archivalisch als archeologisch werd dit vastgesteld.

Niet enkel in de Veldstraat maar ook vlakbij het godshuis van de Wollewevers in de Korte Dagsteeg werkten de broeders en zusters van de Derde Orde van Franciscus in functie van dezelfde Weverie, Gents belangrijkste bron van inkomsten.

Sommige herenhuizen werden misbruikt voor de commerciële doeleinden van de handelaars, die in de 19de eeuw de Veldstraat ombouwden tot een hoogstaande winkelstraat, gericht op de mondaine burgerij van die tijd. Enkele patriciërshuizen behielden hun uitzicht, o.a. d'Hane-Steenhuise; andere werden achteraf opnieuw hersteld zoals het hotel Clemmen of werden onherstelbaar verminkt, waarvan het hotel Schamp een welsprekend bewijs is.

De jongste jaren echter, in het kader van het verkeersvrij maken van de Veldstraat, kwamen nieuwe opties naar voren om de stadskern leefbaar te maken.

De binnentuin van het hotel d'Hane is voor het publiek toegankelijk, nadat hij volledig heraangelegd werd.

Het gebouw is in gebruik als informatiecentrum maar zal na restauratie, waarbij apotheek en drogisterij zullen worden geïntegreerd, een meer-voudige functie krijgen in ons stadsbeeld en ons cultuurpatrimonium.

BIJLAGE I

KRONOLOGIE VAN DE „CLOPSTEGE”

Ligging : terug te vinden in de plattegrond van Hotel d'Hane (afb. 22a)

- 1358 Huis liggend aan de Mere, naast Ghiselbr. Mouts ; anderzijds de *Clopsteghe* (SAG 301/, f° 192 M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn straatnamen*, 1954, f° 54).
- 1393 Verkoop door Cathelijne Zorgheloes aan Symoene van den Abeele, overste van de derde orde in de Veldstraat, van een huis in de *Clopsteghe*, enerzijds haar woonhuis, anderzijds huis Derde orde (SAG Keure 1392-1393, f° 55 : Akte 23 juli 1393).
- 1426 Huis in de Mere, Hoekhuis *Clopsteghe*, strekkende tot aan de muur van de Derde orde (SAG Keure 1426-1427, f° 18v.).
- 1465 Uittreksel uit renteboek van de weverie : *Clopsteghe*. Hofstede met uitgang in de Mere, bewoond door weduwe Gerard van den Dike (f° 2).
Jonkvrouw van Vaerwyc, in dezelfde *Clopsteghe*, enerzijds woont voorgenomde weduwe van Gerard van Dike, anderzijds de Derde orde (f° 2).
Huis in de *Clopsteghe* van Janne de Wilden, gehypothekeerd ten voordele van de Derde orde, „welc huus voorn. der selver derde oordene toecomme moet naer de doot van den voors. Janne de Wilden (f° 3v, 4v). (SAG 195/3 Renteboek Weverie 1465).
- 1494 Testamentuitvoering van het huis weduwe Geeraert van den Dycke, huis „ghestaen en gheleghen in de Veldstrate up den houc van de *Clopsteghe* tselve huus ghenaeamt de belle, ende insghelycx op deze plecke, erve en lochtinge strekkende langs de *Clopsteghe*” (SAG 301/62, f° 72 Acte 10 april 1494).
- 1499 Deken van de nering weverie en huismeesters godshuis Derde orde Veldstr. verkoopt aan Lieven van Vaernewyc vier huisjes, het ene naast het andere in de *Clopsteghe*, eigendom van het ambacht (SAG St.-Baafskathedr., Recompense nr. 2749A, Act. 19 febr. 1499).
- 1500 Verkoop van Cockentrys Veldstr. en plaatsje uitkomend in de *Clopsteghe* (SAG 301/66 f° 52v, 3 Oct. 1500).
- 1502 Bezet door Lieven van Vaernewyc, zijn huis, lochting uitkomend in de Mere, hoek *Clopsteghe* (naast Cockentrys : Sander van Vaernewyc fs. Sander en Jerome van Ceulne) (Keure 1502 f° 83 Act. 10 april 1502).
- 1526 Huis waarin Lieven van Vaernewyc overleed, voorkant Veldstraat „de Belle”, hoekhuis van de *Clopsteghe* (SAG Keure 1526-1527 f° 53).
- 1534 Huis „de Belle”, naast We. Jan van den Eecken, (Cockentrijs) en „een cleen nauw straetkin streckende an dander” (*Clopsteghe*) (SAG Keure 1534, f° 44v. Act 27 juli 1534).

- 1573 Een schepenakte vermeldt nog de *Clopsteghe* (SAG Keure 1573 Acte 27 maart. Fr. De Potter, ibidem, p. 104).

Uit de archivalia blijkt duidelijk dat na 1540 de *Clopsteghe* praktisch niet meer bestond.

- 1586 Een afvaardiging van de stad komt ter plaatse in de *Clopsteghe* om de toestand te verkennen van „tstraetkin ofte duerlyt hier te vooren toeghestopt... so dat daerduere gheen acces noch duerlyt ghebueren en can, ende overlanck niet gheschiet en es, neffens den huysse van eersame d'her Olivier Meyne... ter eendere, ende den huysse van Joncvrau W. Stuttin... ter ander" beide langs de voorkant van de Veldstraat. Geburen en eigenaars uit de Veldstraat en de Mere, die bij het supprimeren van het straatje schade zouden kunnen lijden, worden overhoord. De schepenen gaan akkoord om het straatje te niet te doen en „tselve temployeren ende voughen" aan het erf van voornoemde Olivier Meyne, belastingsontvanger. Jaarlijks wordt hiervoor een cijns van 12 groten betaald. Actum XVII April 1586 (SAG Familiearch. d'Hane. Perkamant, vermelding op de achterkant „nopens het straetkin tuschen mijn huus en het huus van Jan Stuitinck").
- 1628 Een van de vroegere eigenaars van de huizen waarop het huidige hotel d'Hane is gebouwd in 1768, was Joost Triest. In 1628 verkoopt Joost Triest vier huizen aan Loys van Hoobroeck. In de verkoopakte worden de huizen vermeld van Olivier Meyne, in de Mere, en J.B.Fr. Meyne f^s Olivier in de Veldstraat, zijnde de personen, vader en zoon, die de gewezen „Clopsteghe" in 1568 bij hun eigendom voegden in de Veldstraat. (SAG Fam. arch. Verkoopakte 6 okt. 1628. Kopie 27 maart 1760).

BIJLAGE II

KRONOLOGIE DERDE ORDESTEEG

De Derde Ordesteeg werd eerst vereenzelvigd met de Clopsteghe en daarna, eind 15de eeuw, met de Bonte Leeuwstraat.

- 1339 De vroegste benaming van het bestaan van een steeg vinden we in de stadsrekeningen. In het *straetje achter „derder ordinen"* in de steeg werden kasseiwerken uitgevoerd (SAG 400/5 f° 73v.). Of die steeg nu Clopsteeg of Derde Ordesteeg kan geweest zijn is onmogelijk uit te maken. Dat Clopsteghe en Derde Ordesteghe in de Veldstraat met mekaar vereenzelvigd werden, kunnen we afleiden uit de situering van De Belle...

- 1407 De Belle, in de Veldstraat, op de hoek van de *steeg Derde Orde* (cf. Belle 1407). Later wordt De Belle, gesitueerd op de hoek van de Clopsteghe (cf. Belle 1494, 1502, 1526, 1534).
- 1410 Gillis De Paepe, overste van de Derde Orde, verkoopt „een stede in de *Derde Ordestraete*” aan Lisb. Vroede (SAG Keure 1410 - 1411 f° 61 v. ; 16 maart 1410).
- 1415 Erve — stuk grond en huis — van Meester Jan Van Woelputte ligt in de *Derde Ordesteeg* (SAG Keure 1415 - 1416 f° 90v.).
- 1449 Huis in de Korte Meere van Jan van der Schueren, palend aan de *Derde Ordestr.* Huis Willem van Leuve, hoek *Derde Ordestr.* (Keure 1449 - 1450, f° 51).
In het Renteboek van de weverie (1465, Reg. 195/3) wordt een duidelijk onderscheid gemaakt van de goederen gelegen in de Veldstraat, Clopsteghe, Nieuwesteghe, Derde Ordesteeg.
- 1465 In de Veldstraat : thouchhuus naest d'poorte vander selver derde oordene vors.; In de *derde oordene steghe*, Huis „nu ter tyt bewoent Olivier de langhe, Willem van Meerhaut ghehuust an deen sijde en Gillis de Meulemeester” (SAG Reg. 195/3, 1465). Zonder enige twijfel liepen er twee steegjes parallel naast het godshuis Derde orde, het ene de Clopsteghe, het andere Derde Ordesteeg uitkomend in de Mere.
- 1495 Hoekhuis *Derde Ordestr.* heet De Bonte Leeuw (SAG 301/63, II, 41v. Act. 10 dec. 1495).
- 1511 Noemaals afgeschafft als doorgang van de Veldstraat naar de Mere (SAG, Fam. arch. d'Hane, perkament 1586).
- 1608 Huis „daeruyte gesteken heeft den Bonte Leeu”, huis in de Veldstraat, achterhuis uitkomend in *Derde ordestraatje* (SAG, Keure Gedeele 1608 - 1609 f° 110).
- 1752 Antigone Le Blon f° A x Const. Strueve verkoopt aan David 't Kindt achterhuis met gang in Veldstraat en poortje in *Derde ordestr.* (SAG Fam. arch. d'Hane, 28 juli 1752).
- 1763 d'Hane koopt twee huizen van David 't Kindt, waarvan één met gang in Veldstr. en poortje in *Derde ordestr.* (cf. 1752) (SAG Fam. arch. d'Hane, 17 jan. 1763).
- 1763 d'Hane koopt huis van Anth. Mallez x Fr.J. Bauwens f° Alb., achterkeuken bewoond geweest door Cath. du Tilly, met gang in de Veldstr. en poortje in de *Derde ordesteeg* (SAG Fam. arch. d'Hane, 24 aug. 1763).

BIJLAGE III

DE BONTE LEEUWSTRAAT, KRONOLOGISCH BENADERD

- 1477 De vroegste benaming, waarachter de Bonte Leeuwstr. zou kunnen schuil gaan, dateert van 1477. Willem van Meerhoute verkoopt het huis „de Inghelle” aan Jan de Neckere fs L. in de Veldstr. hoek *Bontstraetkin* (SAG Keure 1477 - 1478, f° 68, 12 febr. 1477).

- Diezelfde persoon, Willem van Meerhoute, wonend in de Derde ordesteeg komt voor in het renteboek van 1465 (SAG 195/3 f° 52). In 1486 woont diezelfde Willem naast de Bonte Leeuw (SAG Keure 1486-1487 f° 89 v.). Blijkbaar was de Derde ordesteeg een oudere benaming van de Bonte Leeuwstr.
- 1594 „Een huus in de Veldstrate, up den houck van 't *Bonte Leeu-straetkin* wesende eenen hauten ghevele, onder een dack van den huuse, ghenaeempt den bonten Leeu; enerzijds Pieter de Keyserere, anderzijds tstraetkin streckende achter de derde ordene" (SAG Keure 1594 - 1595, f° 80v., Fr. De Potter, ibidem dl. 4,111).
- 1718 Verkoop van huisjes in de *Bonte Leeuwstraat* aan Jacobus Papeleu fs. Steph., Joachim de Saedeleire, Louis Wadripont, herkomstig van het sterfhuis Florence Stalins (SAG Fam. arch. d'Hane, 4 maart 1718).
- 1729 Eigendom Pieter Haeghens, Derde orde voorkant Veldstraat, hoek *Bonte Leeuwstraat*. Huis staat ledig (SAG Fam. arch. d'Hane, Act. 10 mei en 17 aug. 1729).
- 1741 Verkoop van huizen, loten vijf en zes: huis Korte Mere, hoek *Bonte Leeuwstraat* gebruikt door Pieter Stockman voor bakkerij; ander huis in de Bonte Leeuwstraat gehuurd door Bonaventura Minnestraete (SAG Fam. arch. d'Hane, 22 febr. 1741).
- 1741 Bern. van Bouchaute is eigenaar van bakkerij P. Stockman, hoek *Bonte Leeuwstr.* (SAG Fam. arch. d'Hane, 1 maart 1741).
- 1742 Jochim de Sadeleire (cf. 1718) verkoopt twee huizen, een in de Lange Mere, het andere in de *Bonte Leeuwstr.*, achter de bakkerij waar een waterpomp op het erf staat (SAG Fam. arch. d'Hane, 8 febr. 1742).
- 1748 Joannes Fr. De Waegenaere, huis Derde orde of Bonte Leeuw, richt bouwaanvraag tot stadsbestuur voor verbouwing hoek *Bonte Leeuwstr.* (SAG Fam. arch. d'Hane, 13 juli 1748).
David 't Kint koopt huis wijlen Th. Is. Boeve, voorkant *Bonte Leeuwstraat*, uitkomend in de Mere (21 juli 1748).
- 1750 Verkaveling huis Jacobus Papeleu x Barbara de Savoy (cf. 1718). Huis *Bonte Leeuwstr.* wordt eigendom Anne Th. Papeleu (17 dec. 1750).
- 1755 Judocus Spillebaut koopt huis voorkant *Bonte Leeuwstr.* bij de Mere, van sterfhuis Matthijs (6 aug. 1755).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt twee huizen voorkant *Bonte Leeuwstr.* van David 't Kint, één voorkant Bonte Leeuwstr., een achterhuis met gang in de Veldstraat met poortje in de Derde ordesteeg; het andere huis uitkomend in de Mere (cf. 1748) (17 jan. 1763).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt huis in de *Bonte Leeuwstr.* van Judocus Spillebaut (cf. 1755) palend aan het huis van David 't Kint (27 jan. 1763).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt huis van Anne Th. Papeleu (cf. 1750) gehuurd door Bonaventura (cf. 1750) (29 jan. 1763).

- 1763 Em. Ign. d'Hane richt aanvraag tot het stadsbestuur voor het slopen van kleine huisjes voorkant *Bonte Leeuwstr.* Hij wil een rechtlijnige muur optrekken (29 maart 1763).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt voorkant Korte Mere en *Bonte Leeuwstr.* drie huizen in zeer slechte staat, gewezen eigenaar Jacq. Jos Bauwens x Marie M. Van Bouchaute fa. Bernardus (cf. 1741) (16 juli 1763).

BIJLAGE IV

HET HOTEL D'HANE-STEENHUYSE : KRONOLOGIE

- 1628 Joost Triest verkoopt huis en erve, rechtover huis met de twee torens aan Loys van Hoobrouck, eertijds vier huizen geweest o.a., één in de Veldstraat ; een huis van Olivier Meyne in de Mere ; een huis van weduwe L. Bosschaert x Barbara van de Velde, in de Mere een huis in de Veldstraat, gewezen eigendom van J. Weytens ; enerzijds van de vier huizen woont Jan van der Beke, anderzijds Raadsheer De Blois.
Het huis in de Veldstraat is de Cockentrijs, eigendom van Ridder Joost Triest, heer van Ruddershove (cf. Cockentrijs 1616).
Olivier Meyne is de stadsontvanger die het straatje „Clopsteghe” bij zijn eigendom incorporeerde in 1586 (cf. Clopsteghe, 1586); het andere huis in de Mere, gewezen eigendom van J. Weytens vinden we terug bij de Derde Orde (cf. 1600). (Act. 6 oct. 1628).
- 1677 Loys van Hoobrouck heeft gebuur Stephan van Acker, waarvan de eigendom later tot het complex d'Hane behoort (Act. 17 dec. 1677).
- 1679 Het huis van de erfgenamen Loys van Hoobrouck paalt aan de eigendom van Adriaan Le Blon, die een gedeelte van het huis Derde Orde gekocht heeft in 1675 (cf. Derde orde 1675).
De eigendom van de familie van Hoobrouck is van de tuin van zijn gebuur Le Blon gescheiden door muur met poortje. Langs dit poortje mocht water geput worden uit een steenput op het erf Le Blon (cf. Derde Orde 1679). Van Hoobrouck heeft in een achterkeuken een pomp geplaatst waarvan het water uit de steenput komt, hierdoor wordt de toegang langs het tuinpoortje overbodig en wordt het dicht gedaan (Act. 16 mei 1679).
- 1679 Mevr. Abraham Hoobrouck - M.A.P. van Cuyck, heeft een gloriëtte gebouwd. De muur ervan vormt de scheiding met het erf van J.B. Billiet, die het eigendomsrecht van de muur behoudt (Act. 17 mei 1679).
- 1681 Familie van Hoobrouck verkoopt huis, erve, hof en gloriëtte, rechtover het huis met de twee torens, met achterhuizen, stallingen, poort uitkomend in de Mere, aan procureur Simoen Moreau of voor zijn commant voor een bedrag van 23.100 gulden.

Aan de noordzijde woont Hendrik De Mol, daar achter het erf van advocaat De Grijsse en Gillis Billiet (cf. Huis van der Gracht, 1649, 1675, 1698); aan de zuidzijde Adriaan Le Blon, vrij huis vrij erve, vroeger Jan van der Beken (cf. Derde Orde 1675). De belasting met renten. Voor huis Veldstraat, gewezen Cockentrijs: H. Geest van St.-Baafs en St.-Michiels; kapittel St.-Baafs, Godshuis van Poortakker, stad Gent; op achterhuis in de Mere, vrij huis vrij erve, rente St.-Niklaaskerk. Op achterhuizen komend in de Korte Mere: O.L.Vr.-Capelle op de Radiën en H. Geest in de St.-Baafskerk (Act 2 juli 1681). Voornoemde renten en cijzen zijn nog dezelfde die in de verkoopakte van Joost Triest (cf. 1628) staan vermeld.

- 1698 Simon Moreau verkoopt huizen aan Jan Baptist d'Hane (1659-1725). De burens zijn praktisch nog dezelfde. Aan de noordzijde Hendrik de Mol, advocaat De Grijsse, achteraan Gillis Billiet. Aan de zuidzijde, vroeger Jan van der Beken, nu Le Blon (Act. 16 juli 1698).
- 1703 De buur van J.B. d'Hane, L.Fr. d'Heyne x Jeanne Alex Billiet, bouwt paardestal op het einde van zijn erf, palend aan muur van J.B. d'Hane (7 sept. 1703).
- 1705 Gebuur Stephanus van Acker, richt bouwaanvraag tot het stadsbestuur. Hij wil de voorkant van zijn huis Veldstraat afbreken, maar moet hiervoor een slaper afbreken komend van het dak van J.B. d'Hane. Hij wil ook de gemene muur, die hun erf scheidt, verhogen (Act. 1 april 1705).
Naast voornoemde Stephanus van Acker, wonen weduwe Cath. Le Blon met inkom beneden de gang in de Veldstraat, en J.B. Arens wonend op de vaute boven de gang (Act. 27 april 1705). Hier belanden we weer in voormalig convent van Derde Orde.
- 1711 Loys Fr. d'Heyne, buur van J.B. d'Hane langs de noordzijde, bouwt stallingen, loggia, mestput etc. langs zijgevel van d'Hane in de Mere (Act. 6 juni 1711).
- 1711 De muur van eigendom d'Hane in de Mere, verbindt zich met een tweede gevel, langs de kant van de Veldstraat, huis d'Hane, een winkelhaak vormend (6 juni 1711).
- 1714 Verkaveling eigendom J.B. d'Hane x Marie Claire Mantels aan vier kinderen: Ferd., Cath., Marie, Em. Ignace (Act. 27 april 1714).
- 1725 Em. Ignace d'Hane (1702-1711) koopt het erfdeel van zijn broer en zusters: huis met gloriëten, achterhuizen, stallingen, poort uitkomend in de Mere. Berenting nog dezelfde als in de verkoopakte van 1681.
Buren noordzijde: Hendrik De Mol, zuidzijde Pieter Le Blon (Act. 12 okt. 1725).
Em. Ignace d'Hane huwt op 8 september 1725 te Gent Jeanne Thérèse Philippine d'Heyne (1705-1735). Ze is de dochter van François d'Heyne, heer van Leeuwergem x Jeanne Alexandrine Billet. Em. Ignace krijgt in 1768 de titel van graaf.

- 1726 Em. Ign. d'Hane vraagt toelating voor afbraak van de achtergevel van zijn huis en om nieuwe muur daarnevens op te trekken (15 april 1726).
- 1736 Buur van Em. Ign. d'Hane, Guil. van Acker fs. St. (cf. 1705) verkoopt zijn huis aan schoonbroer Gillis Le Bacq x Adriana van Acker. Huis in de Veldstraat naast d'Hane enerzijds, Adam De Graeve anderzijds, huis met gang en voorzaalken (cf. 1705) (Act. 13 dec. 1736).
- 1742 Em. Ign. d'Hane krijgt langs de Mere een nieuwe buur, Pieter van Hoorebeke (Act. 24 jan. 1742) (cf. Bonte Leeuw, 1683). Gillis Le Bacq, buur van Em. Ign. d'Hane doet verbouwingwerken. d'Hane doet de werken stil leggen o.a. het afbreken van het metselwerk boven het muurken en van het dakske dat boven de eigendom van d'Hane uitsteekt (Act. 6 april 1742).
- 1752 Ant. Le Blon verkoopt aan David 't Kindt, achterhuis met gang in de Veldstraat en poortje in Derde Ordestraat (28 juli 1752).
- 1760 Overeenkomst Em. Ign. d'Hane met Leo d'Heyne, buurman ten noorden van het huis Veldstraat. Er is spraak over een gemene muur (cf. 1679) van ongeveer 16 m lengte, beginnend aan de gloriëtte waarop reservoir staat van de fontein. Van daaruit is er een uitspringende hoek tot het midden van de tuin van d'Heyne, waarop Em. Ign. d'Hane het inzicht heeft te bouwen (Act. 2 april 1760).
- 1761 Em. Ign. d'Hane koopt huis voorkant Veldstraat van Martine Lebacq, fa Gillis x Adr. van Ackere (cf. 1742) voor een bedrag van 412 pond 10 sch. (Act. 13 aug. 1761).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt van Joseph Mallez, coopman x Fr. Joanne Bauwens een huis voorkant Veldstraat met gang en voorzaalken uitkomend in de Veldstraat voor een bedrag van 425 ponden (Act. 12 jan. 1763).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt twee huizen voorkant Bonte Leeuwstraat, van David 't Kindt, één met gang in de Veldstraat en poortje in de Derde Ordesteeg; één uitkomend in de Mere (cf. Bonte Leeuwstraat 1748) (Act. 17 jan. 1763).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt huis voorkant Bonte Leeuwstraat bij de Mere, van Judocus Spillebaut (cf. Bonte Leeuwstraat 1755, 1763).
- 1763 Em. Ign. d'Hane koopt voorkant Bonte Leeuwstraat, eigendom van Anne Th. Papeleu fa Jacques, naast David 't Kindt (cf. Bonte Leeuw 1763) (Act. 29 jan. 1763).
Em. Ign. d'Hane, aanvraag voor slopen kleine huisjes voorkant Bonte Leeuwstraat en in de Mere, wil rechte muur optrekken (Act. 29 maart 1763). Em. Ign. d'Hane koopt voorkant Korte Mere en Bonte Leeuwstraat drie huizen van Jacq. Bauwens x Marie Marg. van Bouchaute (cf. Bonte Leeuw 1763) (16 juli 1763).
- Em. Ign. d'Hane koopt van Anth. Mallez x Fr. J. Bauwens fa Alb., achterhuis bewoond geweest door Cath. du Tilly, met gang in de Veldstraat en poortje in Derde Ordestraat (24 aug. 1763).

- 1764 Em. Ign. d'Hane x J.Th.Ph. d'Heyne (cf. 1725) wordt eigenaar van het erf d'Heyne in de Veldstraat (cf. Huis van der Gracht 1724, 1733, 1745) (Act. 4 sept. 1764).
- 1767 Aanvraag van d'Hane voor afbreken van de voorgevels van zijn huizen voorkant Veldstraat, en nieuw huis te bouwen volgens bijgevoegd plan (12 aug. 1767).
- 1768 Goedkeuring gewijzigd bouwplan van hotel d'Hane (Act. 19 april 1768).
- 1768 Naast huis van graaf Em. Ign. d'Hane staat de gewezen woning van Stephan van Acker (cf. 1761), eigendom geworden van Martine Lebacq x Adr. van Ackere (cf. 1761) en gekocht door Em. Ign. d'Hane.
Naast dit huis was een eigendom van Cth. Le Blon met inkom beneden de gang en boven de gang was er een vaute bewoond door J.B. Arens. Die vaute is nu bewoond door Francis de Waeghenaere (cf. Derde Orde 1748). Er is een discussie tussen graaf d'Hane en de Waeghenaere over de scheidingsmuur en over het kamerke, waar graaf d'Hane aanspraak op maakt. Er wordt een akkoord bereikt. Kamerke en gang zijn eigendom van graaf d'Hane. De graaf zal nieuwe rechtlignige muur bouwen die gemeen blijft tussen hun eigendommen. De muur wordt gemetseld volgens de onderrichtingen van David 't Kindt en Francis Hertschap fs Gillis. (Act. 19 april 1768).
- 1780 Pierre Em. Joseph, tweede graaf d'Hane, heer van Leeuwergem, Elene etc. (1726-1786) x Colette Th. de la Vilette, richt een bouwaaanvraag tot het stadsbestuur. Hij wil drie „poorten cocheire” (koetspoorten) voorkant Mere toemetselen om te vervangen door ramen en een nieuwe koetspoort in arduin, komend in het midden van de achterbouw (11 mei 1780).
- 1786 Het vroegere huis Derde Orde en Bonte Leeuw, eigendom van François de Waeghenaere is geërfd door zijn dochter Marie Fr. J. de Waeghenaere, begijntje. Ze verkoopt de huizen die naast mekaar liggen in de Veldstraat, hoek Bonte Leeuwstraat aan Franciscus G. Hebbelynck, koperslager. De huizen zijn verhuurd aan Joseph Lison, busselmaker, en aan J.B. Grimard, horlogemaker. De huizen zijn nog berent ten voordele van het godshuis H. Joannes en Paulus (Act. 8 juli en 22 juli 1786).
- 1796 Franciscus Hebbelynck, Veldstraat, hoek Bonte Leeuwstraat, richt aanvraag tot het stadsbestuur voor het overbouwen van het straatje. Op de andere hoek woont Livina Vanevere (Act. 13 aug. 1796).
- 1802 Rentebrief van de huizen Fr.G. Hebbelynck, vermeldt „sur deux maisons contigues” enerzijds graaf J.B. d'Hane, anderzijds Bonte Leeuwstraat (Act. Rentebrief febr. 1802).
De huizen, gewezen huis Derde Orde of Bonte Leeuw, worden verhuurd aan J.B. Jouvenel, Veldstraat, nr. 227 vanaf 19 juli 1802, het andere huis, Bonte Leeuwstraat aan L. Paquet, vanaf 1 juli 1802 (Act. 24 juli 1802) (1757-1826).

- 1803 Jean Baptiste d'Hane de Steenhuyse, vierde graaf x Marie Madeleine Is. Rodriguez d'Evora y Vega (1760 - 1842) kreeg in 1783 toelating zijn wapen te versieren met het markizaat van Steenhuyse. Graaf J.B. d'Hane koopt van Fr.G. Hebbelynck, wonend op St.-Pieters Veergreppie drie huizen : één voorkant Veldstraat, palend aan hotel d'Hane, verhuurd aan Fr. Alb. La Pierre, schoenmaker, het andere daarnaast in de Veldstraat, hoek Bonte Leeuwstraat, verhuurd aan Louis Pacqué (Paquet), horlogemaker ; een derde voorkant Bonte Leeuwstraat, gehuurd door weduwe Jan van Gheldere. De aankoop kost 13.968,25 Fr. De drie huizen zijn belast met rente ten voordele van het godshuis van H. Joannes en Paulus (Act. 20 aug. 1803).
- 1803 De huizen waren in jan. 1802 gehypothekeerd geweest door Fr. G. Hebbelynck, ten voordele van J.Fr. Boone x Marie Fr. De Wagener (Act. jan. 1802). De hypotheek op de drie huizen wordt afgeschreven en gekocht door graaf J.B. d'Hane (Act. 29 sept. 1803).
- 1844 Graaf J.B. d'Hane x Marie Madeleine Rodriguez d'Evora y Vega (1760 - 1842), heeft een zoon Jean Baptiste d'Hane (1797 - 1844) x Adèleide de Potter die een gedeelte van zijn erfdeel van het hotel d'Hane Steenhuyse verkoopt aan zijn broer Louis Em. d'Hane ; bestaande uit een stuk onbebouwd terrein Korte Mere 450 m², ten oosten van de Korte Mere eigendom van de verkoper ; ten noorden Hip. della Faille. De koper moet op eigen kosten een muur bouwen ten westen, hij moet insgelijks samen met Hip. della Faille de gemeenschappelijke muur bekostigen die gemeen blijft tussen Hip. della Faille en L. Em. d'Hane. Koopsom 27.000 francs (Act. 19 dec. 1844, geregistreerd 10 jan. 1845).
- 1845 De voormalige eigendommen van Fr. G.Hebbelynck (door d'Hane in 1803 gekocht) werden tot winkelpanden omgevormd (SAG, bouwaanvraag 1845).
- 1878 Na de dood van graaf Edm. Joseph Marie Ghiselain d'Hane Steenhuyse (1802 - 1877) gaat het hotel door erfenis over aan de familie Borluut, en wordt het huis in twee woonsten verdeeld (SAG, bouwaanvraag 1878).
- 1879 Bouwaanvraag weduwe R. Borluut voor het steken van een raam in de zijgevel van de Bonte Leeuwstraat (Acte 1879).
- 1949 Plannen om in het hotel d'Hane-Steenhuyse het verblijf van Lodewijk XVIII in herinnering te brengen, door het samenstellen van een museum der „Honderd Dagen”.
De tuin werd heraangelegd en tot publieke wandelplaats omgevormd.
De kinderen der gravin de Bousies, geboren Borluut, nl. graaf de Bousies Borluut, de gravin Alfred d'Alsembourg en de gravin Georges d'Ursel, zijn eigenaars van het hotel.
- 1981 Aankoop van de huizen Veldstraat 51, 53, 55, 57 en 59 door de stad Gent.

- 1982 Openstelling van het hotel d'Hane-Steenhuise als informatiecentrum Stadsvernieuwing.

AFBEELDINGEN

1. Ook J.B. d'Hane - De Potter (1797 - 1858) bleef niet achter in de evolutie van de Veldstraat tot een exclusieve winkelstraat. Zijn eigendommen Veldstraat 57 - 59 werden als winkels ingericht, 1845.
Tek., SAG.
2. Reeds in de 18de eeuw woonden op de hoek van de Voldersstraat boekdrukkers. Ze lieten in 1725 de inkom van hun verkoopruimte verfraaien.
Tek., SAG.
3. Hotel Schamp. Rijk gedecoreerd herenhuis in Lodewijk XIV-stijl.
Aquarel, SAG.
4. Portret van de hertogin van Angoulême, dochter van Lodewijk XVI.
Tek., SAG.
- 5-6. Ontwerptekening van de woning in 1714 door Loeys Franciscus Dheyne gebouwd. Algemeen beeld en detail van de geplande halsgevel. Veldstraat 49.
Tek., SAG.
- 7-8. Lakensnijder Schoutteten - Heltzel vormde in 1851 en 1852 de bebenedenverdieping van zijn eigendom om tot winkelruimte, met brede uitstalramen. Veldstraat 49.
Tek., SAG.
9. PH. GALLE, *Gandavum amplissima Flandria*, 1576.
Stadsplan, RUG-kaartenzaal.
Legende : 1. Kouter
2. Zonnestraat
3. Conduitsteeg
4. H. Sacramentstraat
5. Bonte Leeuwstraat
6. Clopstege.
10. Uittreksel uit het renteboek van 1465.
Document, SAG.
11. Huiszegel van het godshuis Derde Orde.
naar : BREBELS, J., *Verleden van huize Sint-Jan de deo Gent*. Gent, 1974, p. 12.
12. De Bonten Leeuw, wapen van de Weverie.
naar : MINARD, L., *Description des Méreaux et autres objets anciens des Gildes et Corps de Métiers...* Gent, 1877, p. 111.
13. Gotische schoonsteenwang in de kelder van „den Bonten Leeuw”, Veldstraat 59.
Tek. D.M.S.A., Gent.
14. De Bonte Leeuwstraat, zijmuur van hoekhuis Veldstraat 59.
Tek. D.M.S.A., Gent.

15. Plattegrond van de kelders, Veldstraat 57 - 59.
Tek. D.M.S.A., Gent.
- 16-17. In 1705 werden twee aanpalende woningen verbouwd; in 1768 werden ze gesloopt voor de oprichting van huis d'Hane.
Tek., SAG.
18. Eerste ontwerp van de voorgevel d'Hane - Steenhuyse.
Tek., SAG.
19. Imposant gezicht vanuit de tuin van hotel Schamp op het rococo-muurscherf en de achtergevel van hotel d'Hane.
naar : HEINS, A., *Les vieux coins de Gand*, 1898 - 1899.
20. Om het herenhuis tot twee woonsten om te vormen werd in 1878 een supplementaire ingang geplaatst.
Tek., SAG.
21. De tuin werd in 1848 bij de inrichting van het „Museum der Honderd Dagen” opnieuw ontworpen.
Naar postkaart, familie d'Ursel.
22. Bestemmingsplan d'Hane - Steenhuyse. Voorstel D.M.S.A.
Tek. D.M.S.A., Gent.
 - a) kelderverdieping
Legende
 - b) gelijkvloers
Legende
 - c) eerste verdieping
Legende
 - d) tweede verdieping
Legende

Legende kelderverdieping

- 1 - 11 : souterrains en kelders uit de 17de en 18de eeuw
 12, 15 : kelders van het gotische steen 't Cocketrijs
 13, 16, 17 : kelders van de aanpalende woning, „De Belle”
 14 : kelder die naar de gedichte waterput op het erf van de „Cocketrijs” leidt.

Legende gelijkvloers

- 01, 02 : tuinpaviljoen
 03 : kabinet
 04 : koningssalon
 05 : balzaal
 06 : 'eetcaemer' of zaal der vier seizoenen
 07 : vestiaire
 08 : berging
 09 : toegang tot souterrain
 010 : sanitair
 011, 012 : trappenhuis
 013 : antichambre van het koningssalon

Dessiné par Bouché

Gravé par Bouché

SON A. R.
Duchesse
 Née à Versailles le

MADAME
de Angoulême
 19 Décembre 1778.

à Paris, chez Jean, Rue St-Jean de Beauvais, N° 10

Déposé à la Direction Générale

pour le usage de la France, à la Cour de Louis XVIII le 10 Mars 1788.

4
 Dit naerolghende sijn de
 huusen de welke toe beho-
 ren der derde oordene binē
 ghend in de Weststrate toe
 behorende den ambachte
 vande weuenen binen der
 seluer stede.
 In de dopsteghe.
 Eest twee huuse staende neue
 mallacandae tussche den
 doorempē en de lochtunghe
 In de selue steghe dwoers
 ieghe ouere dese voorn twee
 huuse oec twee huuse staē
 de neue deen de ander mij
 iontraulle vande dyke ghe
 heeft an deen syde dwelke
 huus woed syme van den
 teelcoot veecher susser pue
 ten te hare liue en an dand
 syde vande ander huus de
 selue derde oordene ghehuust.

10

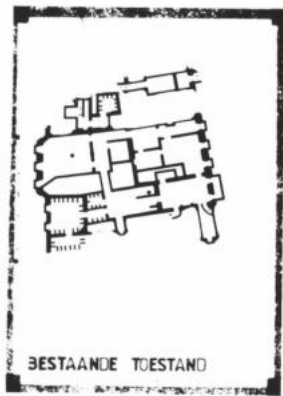

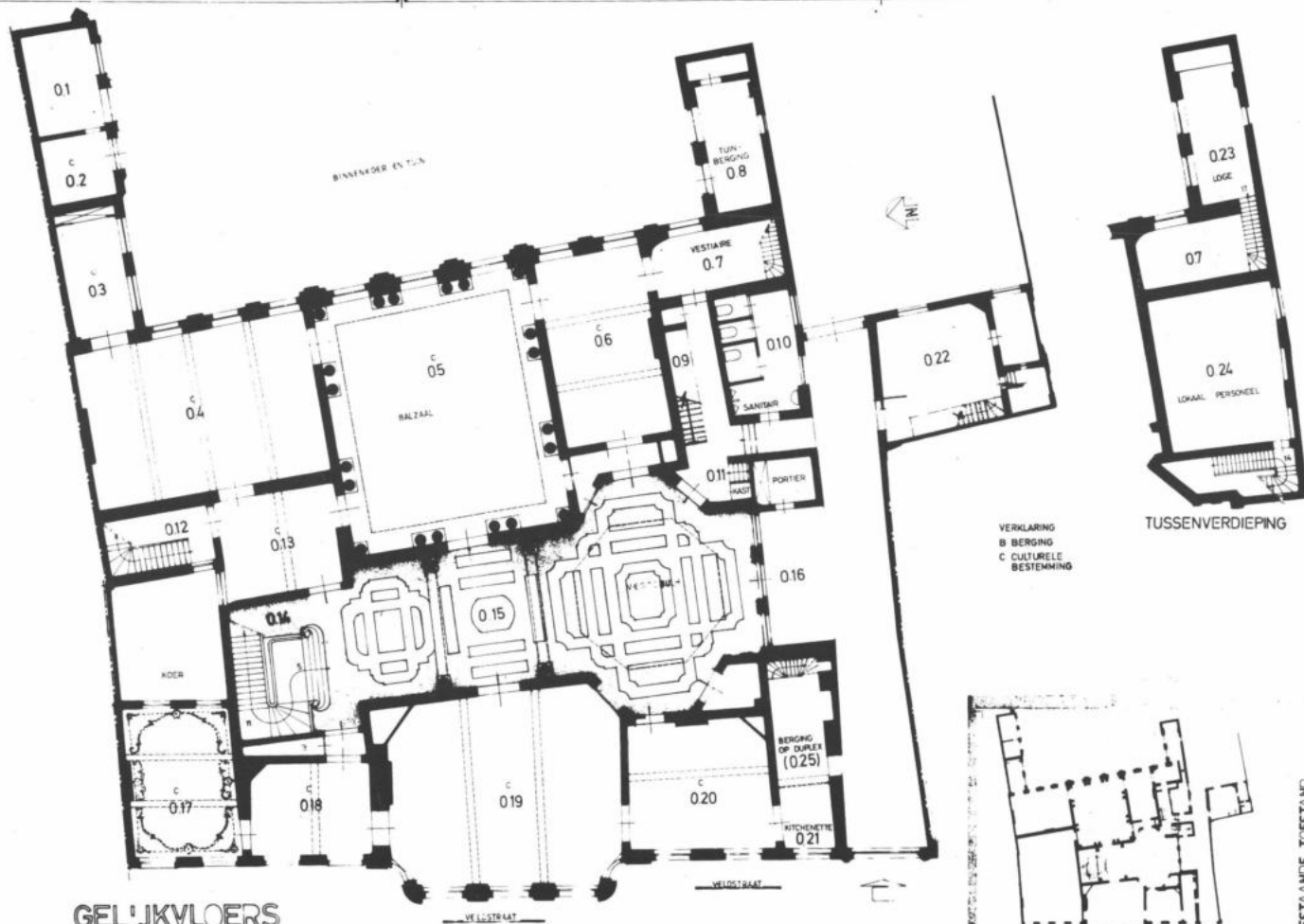
11

12

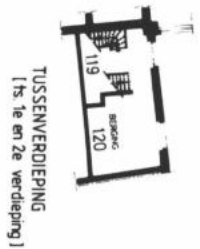
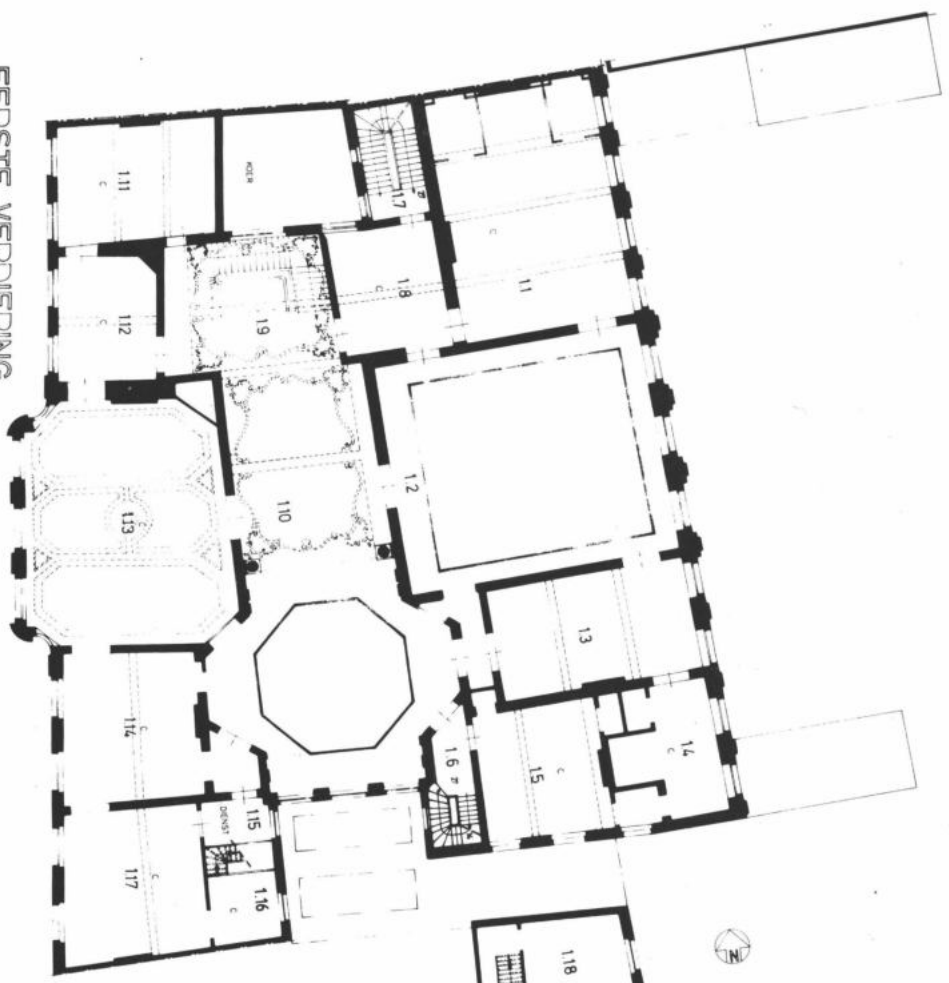
KELDERVERDIEPING
 SCHAAAL 1/100

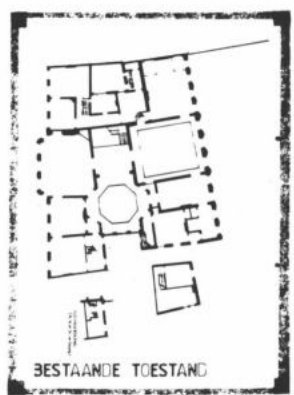

GEL'JKVLOERS
SCHAAL 1/100

EERSTE VERDIEPING
 SCHAAL 1 / 100

VERKLARING
 B BEREIK
 C CULTURELE BESTEMMING

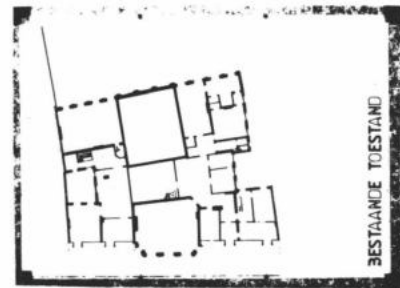

TWEEDE VERDIEPING
SCHAAL 1/100

TUSSENVERDIEPING
ts 1e en 2e verdiep

VERKLARING
B BERGANG
C CULTURELE BESTEMMING

BESTAANDE TOESTAND

- 014, 015 : trapzaal en vestibule
- 016 : inkom
- 017 : vermoedelijke „groene caemer”
- 018 : salon
- 019 : octogonaal salon
- 020 : rood salon
- 021 - 025 : dienstenruimten.

Legende eerste verdieping

- 1.1 : slaapkamer d'Hane
- 1.2 : balzaal
- 1.3 : Chinees salon
- 1.4, 1.17 : slaapkamer
- 1.5, 1.8, 1.14 : antichambre
- 1.12 : slaapkamer Lodewijk XVIII
- 1.13 : muzieksalon
- 1.16 : boudoir
- 1.6, 1.7, 1.15, 1.18, 1.19, 1.20 : dienstruimten
- 1.9 - 1.10 : trapzaal en overloop
- 1.11 : kabinet

Legende tweede verdieping

- 2.1 : bibliotheek
- 2.2 - 2.5 : leefruimten van het
- 2.8 - 2.20 : huispersoneel
- 2.6 - 2.7 : trappenhuis.

Verantwoording der foto's

- D.M.S.A. Gent : 4, 9, 18, 21.
- D.V.D.P. Gent : 1, 2, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 16, 17, 19, 20.
- S.A.G., Gent : 3, 10.

Verantwoording der tekeningen

- E. Raeymaekers D.M.S.A.: 13, 14, 15.
- G. Everaert D.M.S.A.: 22 a/b/c/d.

DE HUWELIJSACTEN VAN DE BURGERLIJKE STAND ALS BRON VOOR DE SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDSCHRIJVING

Beroepsoriëntatie en sociale homogamie in het 19de-eeuwse Gent

door

Anne-Marie VERMEULEN
Aspirante N.F.W.O.

Ondanks de toenemende interesse van de historische vakwereld voor specifiek sociaal-economische thema's worden de registers van de burgerlijke stand als bron nog steeds stiefmoederlijk behandeld. Men gebruikt ze hoogstens in een louter demografische optiek. Deze registers zijn echter ook als meter van het algemeen maatschappelijk leven in de 19de en 20ste eeuw van onschatbare waarde.

I. PROBLEMATIEK VAN BRON EN METHODE

A. *Historiek*

De instelling van de burgerlijke stand werd in Frankrijk geregeld door de wet van 20 september 1792 en, door de Franse annexatie van onze gewesten, korte tijd nadien ook bij ons. Door dit decreet werd het bijhouden van geboorten, huwelijken en overlijdens uit handen genomen van de clerus en overgedragen aan het gemeentelijk ambtenarenapparaat, gecontroleerd door de centrale overheid. Deze maatregel, doorgaans enkel beschouwd als een teken van de steeds verder schrijdende secularisatie en van een typisch revolutionair anti-clericalisme, moet echter vooral worden gezien als een uiting van het zoeken naar een grotere doeltreffendheid in de machtsuitoefening. De registers van de burgerlijke stand bieden doorlopende en eenvormige informatie over een populatie en waren aldus van het allergrootste belang voor de nieuwe 19de-eeuwse staatslui. De politieke doorbraak van de burgerij vertaalde zich in een rationele instelling ten aanzien van het 'runnen' van de staat. Meer dan ooit wou men efficiënt regeren. Daarom had men gegevens nodig over de bevolking, nauwkeurige gegevens. De registers van de burgerlijke stand zijn een uitstekend voorbeeld van het aanleggen van een continue bevolkingsboekhouding.

B. *Historische waarde*

De betekenis van de burgerlijke stand kan echter ook door historici niet over het hoofd worden gezien. Nagenoeg homogene informatie over

geboorten, huwelijken en overlijdens, waardoor gedetailleerde kennis mogelijk wordt van leeftijds- en beroepsstructuren, migratiebewegingen en alfabetisatiegraad, sociale structuren, verhoudingen en mobiliteit, nataliteits-, nuptialiteits- en mortaliteitspatronen... zijn werkelijk een unicum in de geschiedenis. Zelfs wanneer slechts één van de drie series onder de loep wordt genomen, zijn de mogelijkheden nog quasi onbegrensd.

Het feit dat we hier voor een uitgelezen bron staan, betekent niet dat bij het concrete gebruik ervan geen moeilijkheden oprijzen.

Een eerste zorg bestaat erin een afdoende methode te vinden om die ontzaglijke rijkdom aan informatie, die de registers van de burgerlijke stand bieden, zo coherent mogelijk aan te pakken met de bedoeling de bron maximaal te laten renderen. Het aanleggen van gezins- of individuele fiches op grote schaal, met de daarbij noodzakelijke aanwending van de moderne electronische apparatuur, is een poging om deze drie reeksen in hun samenhang optimaal te bewerken. Doch zelfs bij de excerptering van één enkele serie blijft een goede methodologische aanpak het basisprobleem.

Bovendien kan men zich vragen stellen over de intrinsieke waarde van de gegevens. Men mag niet uit het oog verliezen dat de inlichtingen door de bevolking zelf worden gegeven. Kenden de personen in kwestie steeds hun preciese leeftijd? Er is immers duidelijk een voorkeur voor afgeronde getallen. Wilden ze hun beroepskwalificatie niet verzilveren, mooier voorstellen dan ze was? De zeldzaamheid van de vermelding 'gast' of 'knecht' is al te opvallend. Getuigt de handtekening van een werkelijke alfabetisering? Het frequente stuntelig signeren kan niet steeds te wijten zijn aan de emotionele aandoening van het moment, maar kan ook wijzen op een bijna verleerd zijn van iedere notie van schrijven, op een louter passieve geletterdheid, op een dagenlang oefenen door de analfaabeet om toch maar zijn naam te kunnen schrijven in het vooruitzicht van de hoogdag.

Tenslotte valt het te betwifelen of de registers van de burgerlijke stand, vooral in de beginperiode, altijd even regelmatig en gewetensvol werden bijgehouden. Herhaaldelijk werden van overheidswege reglementen uitgevaardigd, die een betere registratie tot doel hadden.

C. *Concreet gebruik van de bron*

Onze methodologische optie is een poging om de overvloedige informatie die de Gentse registers van de burgerlijke stand verschaffen zo doelgericht mogelijk aan te wenden. We stellen daarom een drietal beperkingen :

1. Enkel de huwelijksacten worden gehanteerd, ons inziens de meest historisch waardevolle reeks van de burgerlijke stand.
2. Zes jaarlijkse steekproeven worden uitgevoerd, representatief voor de gehele 19de eeuw, waarbij per jaar systematisch één op de twee huwelijken worden weerhouden. We nemen deze zes proefjaren samen in drie periodes, namelijk

1810 - 1820
1840 - 1850 en
1870 - 1880,

teneinde een te grote versnippering van de resultaten tegen te gaan.
3. Alhoewel in het kader van een ruimer project alle demografische, economische en sociale gegevens uit de huwelijksacten worden opgetekend, hanteren we voor dit specifiek onderzoek enkel de beroepsaanduidingen, die trouwens het meest betekenisvol zijn. Om de overzichtelijkheid te bevorderen, worden de uiterst talrijke beroepen samengebracht in een tiental beroeps categorieën, namelijk

zonder beroep	handel
adel-eigenaars	artisaanaat
intellectuele beroepen	arbeiders in de nijverheid
landbouw	textielarbeiders
dienstpersoneel	niet-arbeiders in de nijverheid

De massa verzamelde informatie kan onmogelijk manueel worden verwerkt, zelfs al neemt men enkel de professionele gegevens in beschouwing. Om het correlatiewerk snel, accuraat en sterk gedifferentieerd te verrichten, is inschakeling van de computer een absolute noodzaak. De uiteindelijke resultaten van deze mecanografische aanpak zijn heel bevredigend. De veelheid aan uniforme beroepsgegevens in de huwelijksacten van alle betrokkenen (trouwers, ouders en getuigen) lenen zich immers gemakkelijk tot vergelijking. Na manipulatie in verschillende richtingen komen duidelijke sociografische krachtlijnen te voorschijn. Vooral de studie van twee specifieke thema's dringt zich op :

1. de beroepsoriëntatie van de kinderen, spiegel van de leefbaarheid en de aantrekkelijkheid van de beroepen
2. de sociale homogamie (*intranubium*), meter van de sociale mobiliteit.

Het cijfermateriaal, waarop het vervolg van ons exposé is gebaseerd, bevindt zich in de bijlagen.

II. BEROEPSORIENTATIE IN HET 19de-EEUWSE GENT

De beroepsoriëntatie van de kinderen, na te gaan door vergelijking van het beroep van vader en zoon/dochter, is bijzonder interessant.

Men kan stellen dat in de 19de eeuwse samenleving, gekneld tussen oude en nieuwe structuren, de traditionele overdracht van het beroep van vader op *zoon* nog steeds erg 'in' was. Slechts wanneer het ouderlijke beroep geen of weinig rooskleurige materiële vooruitzichten meer bood of wanneer bewust sociale elevatie werd nagestreefd, opteerde men in een andere richting. De mate waarin deze deviatie gebeurde, kan ons heel wat vertellen over de leefbaarheid en de aantrekkelijkheid van de verschillende beroepen, en dus meteen over de socio-economische ontwikkeling in Gent in de 19de eeuw.

Voor de *dochter* liggen de zaken enigszins anders. Het verschil in geslacht brengt met zich mee dat meisjes heel wat minder frequent het beroep van hun vader uitoefenden. Dit neemt niet weg dat de richting

waarin het beroep werd gekozen ons enerzijds heel wat leert over de meer en minder belovende vrouwelijke economische activiteiten in het 19de-eeuwse Gent, terwijl we anderzijds een aanduiding krijgen van de vigerende en evoluerende sociale verhoudingen.

Bij dit schema mogen we niet uit het oog verliezen dat het Gentse stedelijk kader in de 19de eeuw reeds 'modern' was in vergelijking met de rest van Vlaanderen. De maatschappelijke organisatie was er meer open en dynamisch, wat ongetwijfeld de beroepsmobiliteit intensiverde.

We maken bij onze bespreking een onderscheid tussen hogere en lagere bevolkingsgroepen. Voor de eersten speelde immers, naast de financiële mogelijkheden die een beroep bood, het professioneel verbonden sociaal aanzien een grote rol. Voor de laatsten stond vooral het materiële aspect, cru uitgedrukt de overlevingskansen, bij de beroepskeuze centraal.

De 19de-eeuwse Gentse *elite* hield zeer strict aan de traditie. De overdracht van het beroepsstatuut van vader op zoon was nagenoeg algemeen. Wanneer er werd afgeweken, dan gebeurde dit in het kader van de eigen sociale groep. Beroepsdeviatie voltrok zich tussen edelen, eigenaars, groot-handelaars, grote artisanale meesters en fabrikanten. In de loop van de 19de eeuw werd ook steeds meer voor een hoog-intellectueel beroep geopteerd. Dit illustreert prachtig de financiële en sociale optilling van de geestelijke arbeid. Bovendien was voor kooplieden, industriëlen en grote meesters-ambachtslui een intellectueel-bureaucratisch beroep de uitgelezen plaatsingsmogelijkheid voor jongere zoons. Doorgaans nam immers de oudste zoon de zaak over. Dochters uit de elite leidden meestal een passief leven, symbool van welstand.

Ook de kinderen van minder begunstigde ouders (*middenstand, volk*) namen bij voorkeur het ouderlijk beroep over. De afwijkingen werden bijna uitsluitend bepaald door de evolutie van de economische conjunctuur in het 19de-eeuwse Gent.

We stellen vast dat bij de aanvang van de 19de eeuw (1810-1820) de Gentse *grootindustrie* (textiel) een belangrijk deel van de jonge actieve bevolking aantrok. Kinderen van industrie-arbeiders bleven doorgaans in de eigen sector. Bovendien stuurden ook vele ambachtslui en handelaars hun zonen en dochters naar de fabriek. Nochtans waren *handel en artisanat* in het vroeg 19de-eeuwse Gent in volle bloei. De interne recrutering was sterk dominerend. We moeten er overigens rekening mee houden dat in vele gevallen het ambachtelijk of commercieel bedrijf slechts na de dood van de vader door de (oudste) zoon kon worden overgenomen. De intergenerationele professionele overdracht moet aldus nog groter zijn geweest dan uit de cijfers blijkt. Bovendien werd vanuit alle andere economische sectoren frequent een inkomen in handel en artisanat gezocht. De *intellectuele beroepen*, eveneens sterk generationeel gebonden, vertoonden nog weinig élan tot sociale elevatie. Ze berustten in hun mediocriteit. De zonen van lagere intellectuelen schakelden dikwijls over op een artisanal bedrijf of zakten zelfs tot loonarbeid. Dochters oefenden meestal geen beroep uit. Was sociale distanciering de drijfveer? *Land- en tuinbouw*-activiteit ging heel traditioneel over van de ene generatie op de andere. De boerenzons die een artisanal of industrieel beroep prefereerden,

waren nog niet zo talrijk. Ook de meisjes bleven meestal in het agrarisch bedrijf.

In de volgende periode (1840-1850) was er heel wat veranderd. De diepgaande agrarische en industriële crisis in onze gewesten van de 40-er jaren van de 19de eeuw wijzigde intens het uitzicht van het economisch leven en de beroepsoriëntatie in Gent. Alhoewel overal de zelfrecruterende versterkte (verminderde afwijkingmogelijkheid), nam het aantal economische sectoren waar mutanten hun toevlucht namen toe (geen uitgesproken activiteiten met toekomstmogelijkheden). In de *grootindustrie* gingen heel wat arbeidsplaatsen verloren. De kinderen van fabrieksarbeiders, vaak door werkloosheid getroffen, berustten in hun doffe ellende. Slechts in geringe mate werd uitgekeken naar een ander beroep. De mogelijkheid hiertoe was immers beperkt, aangezien de werkgelegenheid ook in handel en artisanat was teruggelopen en de financiële middelen om een zelfstandig beroep uit te oefenen doorgaans ontbraken. Dochters van arbeiders stapten wel frequent over naar de arbeidsintensieve kledingsector. Het *commercieel en ambachtelijk bedrijf*, duidelijk de stempel dragend van de crisis, bleef hoofdzakelijk op zichzelf vegeteren. De zonen leerden vaker een intellectueel beroep aan. Was dit louter een zoeken naar een professionele uitweg of een bewust streven naar sociale promotie? Sommige arbeiders- en landbouwerszonen beproefden hun geluk in het ambachtelijk en commercieel bedrijf, doch doorgaans betrof het onzelfstandige arbeid. Ook voor de *intellectuelen*, vooral de lagere, waren het barre tijden. Het vaderlijk beroep bood voor de zonen minder uitkomst dan voorheen. Dikwijls moesten ze overschakelen naar manuele arbeid. De meisjes bleven uitgesproken passief. De *landbouw* in Vlaanderen kreeg de grootste klap. Voor de Gentse jongeren die uit deze sector voortsproten, was er in de periode 1840-1850 slechts 25 % interne recruterende meer! De boerenzonen vloeiden niet zozeer af naar de grootindustrie (in recessie), doch vooral naar de onzelfstandige artisanale nijverheden. Dochters van land- en tuinbouwers vonden dikwijls een job in de kledingsector, maar werden duidelijk bij voorkeur dienstmeid.

Op het einde van de 19de eeuw (1870 - 1880) had de Gentse economie zich terug hersteld. De sterke intergenerationale overdracht en de enge beroepsdeviatie zijn er het beste bewijs van. De *industrie* had de diepe inzinking van de jaren 1840 overleefd en was in gestadige opmars. De progressieve uitbreiding en diversificatie schiep gedurig nieuwe arbeidsplaatsen. De kinderen van fabrieksarbeiders bleven meer dan ooit in de eigen sector. Een aantal van hen werd er zelfs voor het eerst materieel en sociaal beter op. We stellen immers vast dat een aantal arbeiderszonen een intellectueel beroep uitoefenden. Ook vanuit de landbouw-, handels- en ambachtelijke sector was er een versterkte toevloeiing naar de industrie. De *handel en het artisanat* vertoonden in de periode 1870-1880 duidelijk tekenen van verval. Alhoewel zelfrecruterende belangrijk bleef, waren steeds meer zonen genoodzaakt over te schakelen naar loonarbeid. Vooral in het zich progressief mechaniserende ambachtelijk bedrijf liep de werkgelegenheid terug. Ook de toenemende beroepsvermelding van de dochters uit deze sector is betekenisvol. Bovendien is van een positieve verticale

mobilititeit naar intellectuele beroepen en eigenaars toe nog weinig te merken. De *intellectuele beroepen* kregen naar het einde van de 19de eeuw toe een ongekende expansiekracht, zowel kwantitatief als kwalitatief. Weinig zonen zakten nog af naar handenarbeid. De meesten behielden het professioneel statuut van hun vader. Een aantal kon zelfs gaan rentenieren. De meisjes waren meer dan ooit passief. Enkelen voelden zich echter, zoals hun vader, aangetrokken tot geestelijke arbeid. Werden in deze intellectuele kringen de eerste stappen gezet in de richting van een progressieve vrouwelijke ontvoogding? De *primaire sector* was er, in tegenstelling tot de grootindustrie, qua tewerkstelling niet bovenop gekomen na 1850. De daling van het aantal actieven was er permanent en onomkeerbaar. Voor steeds meer Vlaamse landbouwerszonen werd een baan in de stedelijke fabrieksnijverheid onvermijdelijk. De dochters ondergingen hetzelfde lot, doch hun bestemming bij uitstek bleef het dienstmeid spelen bij de stedelijke burgerij, althans zolang ze ongehuwd waren.

III. SOCIALE HOMOGAMIE IN HET 19de-EEUWSE GENT

We zijn niet de eersten om het belang van het huwelijk als sociaal hiërarchische indicator te onderstrepen. Vele historici en sociologen hadden het reeds uitvoerig over de universaliteit van de sociale homogamie. Zeer algemeen komt dit fenomeen hierop neer. Aangezien ieder huwelijk in feite de uitspraak vormt van de betrokkenen over de financiële en sociale kracht van de tegenpartij, kunnen we er zeker van zijn dat de nuptialiteit strict milieu-gebonden is.

Uiteraard zijn de huwelijksacten van de burgerlijke stand hier een prima bron. Door comparatief gebruik van de beroepsopgaven van trouwer en schoonvader enerzijds, van trouwer en getuigen anderzijds, tekenen zich specifieke huwelijksvelden en sociale bindingen af. Er komen duidelijk drie min of meer homogene sociale groepen aan de oppervlakte.

We stellen vast dat de Gentse *elite* zich in de loop van de 19de eeuw minder professioneel dan wel sociaal allieerde via het huwelijk. Adel, eigenaars en het kruim van groothandelaars, fabrikanten en intellectuele beroepen vormden één homogeen blok, waarin een stricte homogamie gold. Ook de ruimere sociale relaties voltrokken zich bijna uitsluitend binnen de eigen sociale groep. Zelden liet de tot de elite behorende Gentenaar zich in met ondergeschikten. De uitzonderlijke contacten werden enkel gelegd vanuit paternalistische overwegingen¹. Doorsnee-middenstanders, laat staan volksmensen, konden slechts heel sporadisch in deze geprivilegieerde topgroep doordringen. Dit totale isolement stoorde de elite niet, integendeel. Gedurende de gehele 19de eeuw bleef haar eerste-rangspositie er immers door beveiligd.

(1) Bij de optekening van de gegevens uit de huwelijksacten merkten we op dat fabrikanten soms bij het huwelijk van hun werknemers getuigden, vooral als het bedienden of meesterknechten betrof. Ook meesters kwamen dikwijls mee met hun gezellen. Paternalisme was wellicht een verschijnsel dat, naast professioneel, ook geografisch gebonden was (buurt-patronage).

Er doen zich evenwel een paar belangrijke wijzigingen voor binnen de elite zelf.

In de eerste plaats stellen we vast dat de passieve elite, zeker in de 18de eeuw nog een afgescheiden super-toplaag, in de loop van de 19de eeuw steeds meer contacten legde en zelfs nuptiale bindingen aanging met de hoge actieve burgerij. Het maatschappelijk en mentaal mutatieproces, geënt op de installering van een open, moderne, stedelijk-industriële samenleving, het hoger evalueren van een actief elitair bestaan en van het roerend bezit, eventueel de geleidelijke verarming van een deel van de passieve elite, ligt aan de basis van deze evolutie. „Heel wat 'oude' adel toonde in de loop van de 19de eeuw meer en meer belangstelling voor winstgevende commerciële activiteiten. Inderdaad, niet alleen werden de eerste investeringen in de Gentse katoenindustrie gefinancierd met de buitengewoon hoge winsten uit de katoendrukkerijen, maar ook met de participatie van de grote landeigenaars”².

Een tweede opmerkelijk verschijnsel is de versterking en de progressieve integratie van de hoog-intellectuele beroepsgroep in de Gentse elite na 1850. Ook dit hangt samen met de evoluerende maatschappelijke omstandigheden en behoeften. De opgang van het bureaucratisch en intellectueel korps kwam naar het einde van de 19de eeuw toe pas goed op gang. Geestelijke arbeid, gebaseerd op individueel talent en een volgehouden hoge scolarisatie, werd de hefboom bij uitstek tot sociale stijging. Ondanks het feit dat doorgaans een tijdsbestek van meerdere generaties nodig was, werd het doorbreken van de rigiede barrières die de toplaag afgrensden er door bevorderd. Vooral vanuit de betere middenklasse werd er steeds meer 'intellectuele' carrière gemaakt.

De Gentse *middenklasse*, bestaande uit zelfstandig artisanat, kleinhandel, lagere intellectuelen en de betere land- en tuinbouwers, was de meest sociaal mobiele bevolkingslaag. Alhoewel de contacten, al dan niet nuptiaal, bij voorkeur werden gelegd binnen de eigen sociale en zelfs professionele groep, gebeurde er een zekere doorstroming, zelden naar boven, meer frequent naar beneden toe. Deze beweeglijkheid, zeer relatief trouwens, was echter niet het gevolg van een uitgesproken sociaal bewustzijn. „Les classes moyennes ne se présentent pas seulement comme un secteur de transition, un passage, un escalier qu'on emprunte pour arriver aux sommets... Appartenir aux classes moyennes reste, pour la plupart des familles, un état en soi”³. De middenklasse, min of meer flexibel aan haar beide uiteinden, vormde een buffer tussen elite en volk.

Aangezien de Gentse middenstand heel heterogeen was, is differentiëring noodzakelijk. Bij de aanvang van de 19de eeuw stak de kleinhandelaar boven de rest van de groep uit. Hij kon de meest voordelige huwelijksrelaties afsluiten en z'n kennissenkring breidde zich soms uit tot min of meer elitaire kringen (vooral contacten met de actieve hoge bur-

(2) J. DE BELDER, Veranderingen in de sociaal-economische positie van de Belgische adel in de 19de eeuw. Een terreinverkenning, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 93, 1980, 3, p. 497.

(3) F.P. CODACCIONI, *De l'inégalité dans une grande ville industrielle. Le drame de Lille de 1850 à 1914*, Rijsel, 1976, p. 426.

gerij). De commerciële sector bood duidelijk de beste kansen voor wie sociale promotie nastreefde. Slechts de zelfstandige ambachtslui van de rijkere voedings- en luxe & precisiesector stonden op hetzelfde niveau. De rest van het artisanat sloot, naast een uiterst dunne toplaag gegoeden, een massa armoezaaiers in haar rangen. Sociaal contact gebeurde hier enkel in de eigen middengroep, terwijl bindingen met de lagere klasse niet zeldzaam waren. Ook voor de landbouwsector en voor de lagere intellectuelen kan op dat ogenblik iets analoog worden gezegd. Naar het einde van de 19de eeuw toe werden de verschillen in de middenklasse meer en meer genivelleerd. Commerciële en ambachtelijke middenstanders, duidelijk recessief, kwamen allemaal ongeveer op hetzelfde sociaal peil terecht. Allianties met hogere kringen werden zeldzamer. Voortaan waren bindingen met arbeidersmiddens meer frequent. De lagere intellectuelen echter waren in volle opgang. Ze staken artisanat en kleinhandel meermaals de loef af qua sociale relaties. Met de primaire sector daarentegen was het triestig gesteld. Land- en tuinbouwers betaalden hun toenevende precariteit met een daling op de sociale ladder. Ze verloren hun middenklasse-allure en werden meer en meer een segment van de volksklasse. De bindingen met het dienstpersoneel, vluchtheuvel bij uitstek voor de kwijnende landbouwsector, en met loonarbeiders werden dominant.

Gedurende de gehele 19de eeuw was in de Gentse *lagere klasse* de sociale homogamie minstens even sterk als bij de elite, teken van de bijna onmogelijkheid te ontsnappen aan de proletarische conditie. Massaal werden huwelijkspartners gerecruteerd uit eigen kring. Arbeiders huwden doorgaans met arbeidsters. Ook de alledaagse relaties beperkten zich meestal tot de eigen sociale groep, dikwijls zelfs tot de werkkring. De elite schuwde persoonlijk contact met 'het grauw' als de pest. De doctoren Mareska en Heyman moeten zich als ontdekkingsreizigers hebben gevoeld toen ze Batavia betraden...⁴. Enkel beroepshalve of vanuit paternalistisch oogpunt zette de elite soms een stap in de richting van het volk. De middenklasse was bijna even terughoudend. Alhoewel ze frequent in volksbuurten woonde omwille van het cliënteel, meed ze zoveel mogelijk directe relatievorming met de lagere klasse. Deze distanciëring moest kost wat kost de sociale afstand bevestigen.

Dit sociaal isolement van de Gentse proletariër was uiteraard niet ab-

(4) „Nous prions le lecteur de ne pas nous taxer d'exagération avant qu'il ne soit allé lui-même se soumettre à l'impression que l'on éprouve en visitant ces réduits. Nous lui recommandons toutefois de se faire accompagner d'un guide qui connaisse mille fois les rues où aboutissent les impasses, sans trouver les issues de celles-ci. Quoique natifs de Gand, il nous a fallu l'obligeante intervention de M. Hensmans, médecin des pauvres du quartier de St.-Pierre, pour découvrir les nombreux enclos que renferme cette partie de la ville.

Nous renonçons à vouloir dépeindre ce que nous avons vu ; jamais du reste nous n'y parviendrions ; cependant, pour donner l'idée d'un enclos aux personnes qui n'y ont jamais pénétré, nous décrirons celui que l'on désigne sous le nom de Batavia. Il est loin d'être le plus insalubre et le plus fangeux, mais par sa régularité et ses dimensions, il peut être considéré comme type de ce genre de quartiers.”

Uit : J. MARESKA & J. HEYMAN, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton à Gand*, Gent, 1845, p. 121.

soluut. Na 1850 nam de kans op lotsverbetering stilaan toe. De geleidelijke optrekking van de levensstandaard bracht voor een aantal volkse elementen een bescheiden kapitaalaccumulatie met zich mee. Zo kon vaker en sneller de stap worden gezet naar zelfstandige arbeid, was studeren van één of meer zoons mogelijk, waren er progressieve contacten met de middenklasse. Deze „sociale optilling van de arbeidersklasse” vanaf het einde van de 19de eeuw mag echter niet worden overschat. De enkele gevallen van sociale promotie zijn een gunstig teken, doch kunnen slechts als exemplarisch worden beschouwd. Tot op vandaag blijven de voornaamste sociale barrières bewaard. Deze zijn trouwens niet alleen een kwestie van fortuin, inkomen en beroep, doch ook van cultuur en 'savoir vivre'. Sociologen en historici zijn het er over eens dat verticale sociale mobiliteit altijd beperkt is geweest.

IV. CONCLUSIE

We kunnen besluiten dat in het 19de-eeuwse Gent intergenerationele professionele overdracht en sociale homogamie de regel was en bleef. Zelfs in een relatief vooruitstrevend stedelijk kader was het maatschappelijk leven nog weinig flexibel. Het sociaal immobilisme en isolement waar toe dit leidde, betekende voor de elite een beveiliging van haar superioriteit. Voor de lagere bevolkingsgroepen daarentegen was het de bevestiging van haar virtuele onmacht.

Tenslotte hopen we te hebben aangetoond dat intensieve en doelgerichte excerptering van de acten van de burgerlijke stand voor het sociaal-historisch onderzoek van de 19de eeuw grensverleggend kan zijn.

BIJLAGEN

Tabel 1

BEROEPSORIËNTATIE VAN DE KINDEREN TE GENT IN 1810-1820 (PROC.)*Vader = adel-eigenaars*

Zoon :
 adel-eigenaars : 75 %
 artisanaat : 25 %

Dochter :
 zonder beroep : 50 %
 adel-eigenaars : 50 %

Vader = intellectuele beroepen

Zoon :
 intell. beroepen : 43,5 %
 handel : 6,5 %
 artisanaat : 25 %
 textielarbeiders : 25 %

Dochter :
 zonder beroep : 75 %
 intell. beroepen : 3 %
 handel : 10 %
 kleding : 2 %
 arbeiders in nijv. : 10 %

Vader = landbouw

Zoon :
 zonder beroep : 4 %
 intell. beroepen : 4 %
 dienstpersoneel : 12 %
 landbouw : 34 %
 handel : 4 %
 artisanaat : 21 %
 textielarbeiders : 21 %

Dochter :
 zonder beroep : 4 %
 intell. beroepen : 7 %
 dienstpersoneel : 15 %
 landbouw : 59 %
 handel : 4 %

kleding : 4 %
 textielarbeiders : 7 %

Vader = handel

Zoon :
 zonder beroep : 23 %
 intell. beroepen : 33 %
 dienstpersoneel : 6 %
 handel : 30 %
 textielarbeiders : 8 %

Dochter :
 zonder beroep : 57 %
 adel-eigenaars : 4 %
 intell. beroepen : 4 %
 handel : 14 %
 kleding : 17 %
 textielarbeiders : 4 %

Vader = artisanaat

Zoon :
 zonder beroep : 5 %
 intell. beroepen : 1,5 %
 dienstpersoneel : 6,5 %
 landbouw : 3 %
 handel : 1,5 %
 artisanaat : 58 %
 arbeiders in nijv. : 4,5 %
 textielarbeiders : 20 %

Dochter :
 zonder beroep : 20 %
 dienstpersoneel : 4,5 %
 handel : 2,5 %
 artisanaat : 1 %
 kleding : 24 %
 arbeiders in nijv. : 8,5 %
 textielarbeiders : 39,5 %

<i>Vader = arbeiders in nijv.</i>	handel : 7,5 % artisaanaat : 27 % arbeiders in nijv. : 7,5 % textielarbeiders : 55 %
Zoon :	Dochter :
artisaanaat : 42,5 %	artisaanaat : 8 %
arbeiders in nijv. : 21,5 %	kleding : 7,5 %
textielarbeiders : 36 %	arbeiders in nijv. : 22,5 %
Dochter :	textielarbeiders : 62 %
zonder beroep : 5 %	
dienstpersoneel : 5 %	
handel : 5 %	
kleding : 17,5 %	
arbeiders in nijv. : 17,5 %	
textielarbeiders : 50 %	
<i>Vader = textielarbeiders</i>	<i>Vader = niet-arbeiders in nijv.</i>
Zoon :	Zoon :
zonder beroep : 3 %	intell. beroepen : 100 %
	Dochter :
	zonder beroep : 50 %
	dienstpersoneel : 25 %
	textielarbeiders : 25 %

Tabel 2

BEROEPSORIENTATIE VAN DE KINDEREN TE GENT IN 1840-1850 (PROC.)

<i>Vader = adel-eigenaars</i>	<i>Vader = landbouw</i>
Zoon :	Zoon :
adel-eigenaars : 25 %	zonder beroep : 5,5 %
intell. beroepen : 50 %	intell. beroepen : 3 %
handel : 25 %	dienstpersoneel : 8,5 %
Dochter :	landbouw : 26,5 %
zonder beroep : 68,5 %	artisaanaat : 41 %
adel-eigenaars : 31,5 %	arbeiders in nijv. : 13 %
<i>Vader = intellectuele beroepen</i>	niet-arb. in nijv. : 2,5 %
Zoon :	Dochter :
zonder beroep : 8 %	zonder beroep : 15 %
intell. beroepen : 23,5 %	dienstpersoneel : 32,5 %
handel : 21,5 %	landbouw : 20 %
artisaanaat : 38 %	handel : 2,5 %
arbeiders in nijv. : 2,5 %	kleding : 14 %
niet-arb. in nijv. : 6,5 %	arbeiders in nijv. : 7 %
Dochter :	textielarbeiders : 9 %
zonder beroep : 69 %	<i>Vader = handel</i>
intell. beroepen : 1 %	Zoon :
kleding : 16 %	zonder beroep : 3,5 %
arbeiders in nijv. : 7 %	intell. beroepen : 35 %
textielarbeiders : 7 %	handel : 34 %

artisaanaat : 16 %	arbeiders in nijv. : 45 %
textielarbeiders : 5 %	textielarbeiders : 24 %
niet-arb. in nijv. : 6,5 %	Dochter :
Dochter :	zonder beroep : 15 %
zonder beroep : 62 %	dienstpersoneel : 10 %
dienstpersoneel : 18 %	handel : 2 %
handel : 2 %	artisaanaat : 2 %
kleding : 10 %	kleding : 18 %
arbeiders in nijv. : 4 %	arbeiders in nijv. : 47 %
textielarbeiders : 4 %	textielarbeiders : 6 %
<i>Vader = artisaanaat</i>	<i>Vader = textielarbeiders</i>
Zoon :	Zoon :
zonder beroep : 4 %	artisaanaat : 45 %
intell. beroepen : 1 %	arbeiders in nijv. : 12 %
handel : 2 %	textielarbeiders : 43 %
artisaanaat : 67,5 %	Dochter :
arbeiders in nijv. : 3 %	zonder beroep : 3 %
textielarbeiders : 21 %	dienstpersoneel : 4 %
niet-arb. in nijv. : 1,5 %	handel : 4 %
Dochter :	kleding : 11 %
zonder beroep : 28,5 %	arbeiders in nijv. : 36 %
dienstpersoneel : 6 %	textielarbeiders : 42 %
handel : 2 %	<i>Vader = niet-arbeiders in nijv.</i>
kleding : 41,5 %	Zoon :
arbeiders in nijv. : 12,5 %	zonder beroep : 75 %
textielarbeiders : 9,5 %	handel : 12,5 %
<i>Vader = arbeiders in nijv.</i>	niet-arb. in nijv. : 12,5 %
Zoon :	Dochter :
zonder beroep : 2 %	zonder beroep : 33,5 %
dienstpersoneel : 1,5 %	kleding : 46 %
handel : 1,5 %	arbeiders in nijv. : 12,5 %
artisaanaat : 27 %	textielarbeiders : 8 %

Tabel 3

 BEROEPSORIENTATIE VAN DE KINDEREN TE GENT IN 1870-1880 (PROC.)

Vader = adel-eigenaars

Zoon :	Dochter :
zonder beroep : 10 %	zonder beroep : 100 %
intell. beroepen : 80 %	
artisaanaat : 10 %	

Vader = intellectuele beroepen

Zoon :

zonder beroep : 9 %
adel-eigenaars : 2 %
intell. beroepen : 49 %
handel : 20 %
artisaanaat : 16 %
arbeiders in nijv. : 4 %

Dochter :

zonder beroep : 70 %
intell. beroepen : 6 %
dienstpersoneel : 9 %
kleding : 7 %
arbeiders in nijv. : 8 %

Vader = landbouw

Zoon :

zonder beroep : 2 %
intell. beroepen : 9 %
dienstpersoneel : 4 %
landbouw : 23 %
handel : 6 %
artisaanaat : 27 %
arbeiders in nijv. : 24 %
textielarbeiders : 5 %

Dochter :

zonder beroep : 17 %
dienstpersoneel : 46 %
landbouw : 5 %
handel : 2,5 %
kleding : 12,5 %
arbeiders in nijv. : 17 %

Vader = handel

Zoon :

zonder beroep : 17,5 %
adel-eigenaars : 1,5 %
intell. beroepen : 15 %
dienstpersoneel : 1,5 %
handel : 24 %
artisaanaat : 20,5 %
arbeiders in nijv. : 16 %
textielarbeiders : 3 %
niet-arb. in nijv. : 1 %

Dochter :

zonder beroep : 48 %
intell. beroepen : 2 %
dienstpersoneel : 12 %
handel : 10 %
artisaanaat : 2 %
kleding : 10 %
arbeiders in nijv. : 11 %
textielarbeiders : 4,5 %

Vader = artisaanaat

Zoon :

zonder beroep : 7 %
intell. beroepen : 5 %
dienstpersoneel : 1 %
handel : 1 %
artisaanaat : 70,5 %
arbeiders in nijv. : 11 %
textielarbeiders : 4 %
niet-arb. in nijv. : 0,5 %

Dochter :

zonder beroep : 22 %
dienstpersoneel : 3 %
handel : 3 %
artisaanaat : 5,5 %
kleding : 25 %
arbeiders in nijv. : 39,5 %
textielarbeiders : 2 %

Vader = arbeiders in nijv.

Zoon :

intell. beroepen : 1,5 %
dienstpersoneel : 6 %
artisaanaat : 26,5 %
arbeiders in nijv. : 58,5 %
textielarbeiders : 6,5 %
niet-arb. in nijv. : 1 %

Dochter :

zonder beroep : 7,5 %
dienstpersoneel : 8 %
landbouw : 1 %
handel : 3 %
kleding : 6 %
arbeiders in nijv. : 68 %
textielarbeiders : 6,5 %

Vader = textielarbeiders

Zoon :

intell. beroepen : 10,5 %
 artisaanaat : 15 %
 arbeiders in nijv. : 15,5 %
 textielarbeiders : 59 %

Dochter :

dienstponeel : 5 %
 kleding : 21 %
 arbeiders in nijv. : 47 %
 textielarbeiders : 27 %

Vader = niet-arbeiders in nijv.

Zoon :

zonder beroep : 10 %
 intell. beroepen : 15,5 %
 handel : 6 %
 artisaanaat : 15,5 %
 niet-arb. in nijv. : 53 %

Dochter :

zonder beroep : 29,5 %
 handel : 3,5 %
 kleding : 37 %
 arbeiders in nijv. : 30 %

Tabel 4

NUPTIALE RECRUTERING OP BASIS VAN HET BEROEP VAN MAN
 (BRUIDEGOM) EN SCHOONVADER TE GENT IN 1810-1820 (PROC.)

Man = adel-eigenaars

Schoonvader :

adel-eigenaars : 50 %
 intell. beroepen : 50 %

Man = intellectuele beroepen

Schoonvader :

zonder beroep : 5 %
 adel-eigenaars : 34 %
 intell. beroepen : 15 %
 handel : 15 %
 artisaanaat : 31 %

Man = dienstponeel

Schoonvader :

landbouw : 37,5 %
 handel : 8 %
 artisaanaat : 46,5 %
 arbeiders in nijv. : 8 %

Man = landbouw

Schoonvader :

landbouw : 80,5 %
 artisaanaat : 12,5 %
 arbeiders : 7 %

Man = handel

Schoonvader :

zonder beroep : 12 %
 adel-eigenaars : 3 %
 intell. beroepen : 33 %
 landbouw : 25 %
 handel : 14,5 %
 artisaanaat : 12,5 %

Man = artisaanaat

Schoonvader :

zonder beroep : 4,5 %
 intell. beroepen : 9,5 %
 landbouw : 9,5 %
 handel : 10 %
 artisaanaat : 53 %
 arbeiders in nijv. : 7 %
 textielarbeiders : 6 %
 niet-arb. in nijv. : 0,5 %

Man = arbeiders in nijv.

Schoonvader :

intell. beroepen : 8 %
 handel : 16,5 %
 artisaanaat : 33,5 %
 arbeiders in nijv. : 33 %
 textielarbeiders : 8 %

<i>Man = textielarbeiders</i>	artisaanaat : 60 %
	arbeiders in nijv. : 14,5 %
Schoonvader :	textielarbeiders : 17,5 %
landbouw : 3 %	niet-arb. in nijv. : 5 %

Tabel 5

NUPTIALE RECRUTERING OP BASIS VAN HET BEROEP VAN MAN
(BRUIDEGOM) EN SCHOONVADER TE GENT IN 1840-1850 (PROC.)

<i>Man = adel-eigenaars</i>	landbouw : 11 %
	handel : 18 %
Schoonvader :	artisaanaat : 29 %
zonder beroep : 50 %	arbeiders in nijv. : 3,5 %
adel-eigenaars : 50 %	niet-arb. in nijv. : 10,5 %
<i>Man = intellectuele beroepen</i>	<i>Man = artisaanaat</i>
Schoonvader :	Schoonvader :
zonder beroep : 6 %	zonder beroep : 5 %
adel-eigenaars : 21 %	intell. beroepen : 3 %
intell. beroepen : 21 %	landbouw : 15 %
landbouw : 12,5 %	handel : 7 %
handel : 3,5 %	artisaanaat : 48,5 %
artisaanaat : 24,5 %	arbeiders in nijv. : 16 %
arbeiders in nijv. : 3,5 %	textielarbeiders : 3 %
niet-arb. in nijv. : 8 %	niet-arbeiders in nijv. : 2,5 %
<i>Man = dienstponeel</i>	<i>Man = arbeiders in nijv.</i>
Schoonvader :	Schoonvader :
landbouw : 66 %	zonder beroep : 16 %
handel : 17 %	intell. beroepen : 3 %
arbeiders in nijv. : 17 %	dienstponeel : 1 %
<i>Man = landbouw</i>	landbouw : 5 %
Schoonvader :	handel : 1 %
zonder beroep : 9 %	artisaanaat : 41,5 %
landbouw : 65 %	arbeiders in nijv. : 26 %
artisaanaat : 9 %	textielarbeiders : 6,5 %
arbeiders in nijv. : 17 %	<i>Man = textielarbeiders</i>
<i>Man = handel</i>	Schoonvader :
Schoonvader :	zonder beroep : 6 %
zonder beroep : 18 %	intell. beroepen : 3 %
intell. beroepen : 10 %	dienstponeel : 1,5 %
	handel : 5 %
	artisaanaat : 32 %

arbeiders in nijv. : 27 %
 textielarbeiders : 24 %
 niet-arb. in nijv. : 1,5 %

Man = niet-arbeiders in nijv.

Schoonvader :
 zonder beroep : 25 %
 handel : 12,5 %
 artisanaat : 12,5 %
 arbeiders in nijv. : 12,5 %
 niet-arb. in nijv. : 37,5 %

Tabel 6

NUPTIALE RECRUTERING OP BASIS VAN HET BEROEP VAN MAN
 (BRUIDEGOM) EN SCHOONVADER TE GENT IN 1870-1880 (PROC.)

Man = adel-eigenaars

Schoonvader :
 adel-eigenaars : 50 %
 niet-arb. in nijv. : 50 %

Man = intellectuele beroepen

Schoonvader :
 zonder beroep : 9 %
 adel-eigenaars : 6,5 %
 intell. beroepen : 35,5 %
 landbouw : 4 %
 handel : 18 %
 artisanaat : 19 %
 arbeiders in nijv. : 4 %
 niet-arb. in nijv. : 4 %

Man = dienstpersoneel

Schoonvader :
 zonder beroep : 8 %
 handel : 8 %
 artisanaat : 42 %
 arbeiders in nijv. : 42 %

Man = landbouw

Schoonvader :
 landbouw : 76 %
 handel : 8 %
 artisanaat : 8 %
 arbeiders in nijv. : 8 %

Man = handel

Schoonvader :
 zonder beroep : 11 %
 adel-eigenaars : 2 %
 intell. beroepen : 5,5 %
 landbouw : 14 %
 handel : 25,5 %
 artisanaat : 31 %
 arbeiders in nijv. : 9 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = artisanaat

Schoonvader :
 zonder beroep : 6 %
 intell. beroepen : 8 %
 dienstpersoneel : 1 %
 landbouw : 5 %
 handel : 6 %
 artisanaat : 41 %
 arbeiders in nijv. : 18 %
 textielarbeiders : 12 %
 niet-arb. in nijv. : 3 %

Man = arbeiders in nijv.

Schoonvader :
 zonder beroep : 9 %
 intell. beroepen : 2 %
 landbouw : 7,5 %
 handel : 3,5 %
 artisanaat : 25,5 %

arbeiders in nijv.: 47 %
 textielarbeiders : 3,5 %
 niet-arbeiders in nijv.: 2 %

Man = textielarbeiders

Schoonvader :
 zonder beroep : 20 %
 intell. beroepen : 3 %
 handel : 4,5 %
 artisanat : 26 %

arbeiders in nijv.: 28 %
 textielarbeiders : 18,5 %

Man = niet-arbeiders in nijv.

Schoonvader :
 landbouw : 8 %
 handel : 31 %
 artisanat : 45 %
 textielarbeiders : 8 %
 niet-arbeiders in nijv. : 8 %

Tabel 7

RELATIEKRINGEN OP BASIS VAN HET BEROEP VAN MAN (BRUIDEGOM)
 EN GETUIGEN BIJ HET HUWELIJK TE GENT IN 1810-1820 (PROC.)

Man = adel-eigenaars

Getuigen :
 zonder beroep : 12,5 %
 adel-eigenaars : 58 %
 intell. beroepen : 29,5 %

Man = intellectuele beroepen

Getuigen :
 zonder beroep : 7 %
 adel-eigenaars : 3 %
 intell. beroepen : 36 %
 dienstpersioneel : 0,5 %
 handel : 8 %
 artisanat : 37,5 %
 arbeiders in nijv.: 0,5 %
 textielarbeiders : 6 %
 niet-arb. in nijv. : 1,5 %

Man = dienstpersioneel

Getuigen :
 zonder beroep : 1,5 %
 intell. beroepen : 9 %
 dienstpersioneel : 11 %
 landbouw : 7,5 %
 handel : 10 %
 artisanat : 41 %
 arbeiders in nijv. : 11 %
 textielarbeiders : 9 %

Man = landbouw

Getuigen :
 dienstpersioneel : 3 %
 landbouw : 62,5 %
 handel : 16 %
 artisanat : 15,5 %
 arbeiders in nijv.: 3 %

Man = handel

Getuigen :
 zonder beroep : 3 %
 intell. beroepen : 11 %
 dienstpersioneel : 1 %
 landbouw : 7 %
 handel : 30 %
 artisanat : 36 %
 arbeiders in nijv. : 4 %
 textielarbeiders : 6 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = artisanat

Getuigen :
 zonder beroep : 3 %
 adel-eigenaars : 0,5 %
 intell. beroepen : 5 %
 dienstpersioneel : 1,5 %
 landbouw : 2 %

handel : 5,5 %
 artisanat : 61,5 %
 arbeiders in nijv. : 8 %
 textielarbeiders : 11,5 %
 niet-arb. in nijv. : 1,5 %

Man = arbeiders in nijv.

Getuigen :
 adel-eigenaars : 1 %
 intell. beroepen : 3 %
 dienstpersoneel : 0,5 %
 landbouw : 4 %
 handel : 7 %
 artisanat : 43 %
 arbeiders in nijv. : 26 %
 textielarbeiders : 15 %
 niet-arb. in nijv. : 0,5 %

Man = textielarbeiders

Getuigen :
 adel-eigenaars : 0,5 %
 intellect. beroepen : 4 %
 dienstpersoneel : 0,5 %
 landbouw : 3 %
 handel : 5 %
 artisanat : 37 %
 arbeiders in nijv. : 11 %
 textielarbeiders : 39 %
 niet-arb. in nijv. : 1 %

Man = niet-arbeiders in nijv.

Getuigen :
 landbouw : 50 %
 artisanat : 50 %

Tabel 8

RELATIEKRINGEN OP BASIS VAN HET BEROEP VAN MAN (BRUIDEGOM)
 EN GETUIGEN BIJ HET HUWELIJK TE GENT IN 1840-1850 (PROC.)

Man = adel-eigenaars

Getuigen :
 zonder beroep : 4 %
 adel-eigenaars : 46 %
 intell. beroepen : 37 %
 handel : 13 %

Man = intellectuele beroepen

Getuigen :
 zonder beroep : 7,5 %
 adel-eigenaars : 1,5 %
 intell. beroepen : 41 %
 dienstpersoneel : 1,5 %
 landbouw : 2 %
 handel : 7,5 %
 artisanat : 33 %
 arbeiders in nijv. : 4 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = dienstpersoneel

Getuigen :
 zonder beroep : 4 %
 adel-eigenaars : 1 %
 intell. beroepen : 9,5 %
 dienstpersoneel : 10,5 %
 landbouw : 3 %
 handel : 20 %
 artisanat : 43 %
 arbeiders in nijv. : 4 %
 textielarbeiders : 3 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = landbouw

Getuigen :
 zonder beroep : 2 %
 intell. beroepen : 3 %
 dienstpersoneel : 5 %
 landbouw : 49 %
 handel : 10 %
 artisanat : 19 %

arbeiders in nijv.: 10,5 %
 textielarbeiders : 1,5 %

Man = handel

Getuigen :

zonder beroep : 6 %
 adel-eigenaars : 1 %
 intell. beroepen : 18 %
 dienstpersoneel : 1 %
 landbouw : 1,5 %
 handel : 22 %
 artisanat : 41,5 %
 arbeiders in nijv. : 6 %
 textielarbeiders : 2 %
 niet-arb. in nijv. : 1 %

Man = artisanat

Getuigen :

zonder beroep : 2 %
 adel-eigenaars : 0,5 %
 intell. beroepen : 7 %
 dienstpersoneel : 1,5 %
 landbouw : 3,5 %
 handel : 8,5 %
 artisanat : 58,5 %
 arbeiders in nijv. : 9 %
 textielarbeiders : 8,5 %
 niet-arb. in nijv. : 1 %

Man = arbeiders in nijv.

Getuigen :

zonder beroep : 1,5 %

intell. beroepen : 2,5 %
 dienstpersoneel : 1,5 %

landbouw : 3 %

handel : 6,5 %

artisanat : 35 %

arbeiders in nijv. : 35,5 %

textielarbeiders : 14 %

niet-arb. in nijv. : 0,5 %

Man = textielarbeiders

Getuigen :

zonder beroep : 0,5 %

adel-eigenaars : 0,5 %

intell. beroepen : 2 %

dienstpersoneel : 1 %

landbouw : 2 %

handel : 4 %

artisanat : 36 %

arbeiders in nijv. : 18 %

textielarbeiders : 34,5 %

niet-arb. in nijv. : 1,5 %

Man = niet-arbeiders in nijv.

Getuigen :

zonder beroep : 3 %

adel-eigenaars : 3 %

intell. beroepen : 7 %

handel : 7 %

artisanat : 47 %

arbeiders in nijv. : 12 %

textielarbeiders : 6 %

niet-arb. in nijv. : 15 %

Tabel 9

RELATIEKRINGEN OP BASIS VAN HET BEROEP VAN MAN (BRUIDEGOM)
 EN GETUIGEN BIJ HET HUWELIJK TE GENT IN 1870-1880 (PROC.)

Man = adel-eigenaars

artisanat : 4 %

niet-arb. in nijv. : 6 %

Getuigen :

zonder beroep : 12,5 %

adel-eigenaars : 46 %

intell. beroepen : 19 %

handel : 12,5 %

Man = intellectuele beroepen

Getuigen :

zonder beroep : 5 %

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
 INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
 DER MIDDELEEUWEN

Blandijnberg 2 - 9000 GENT

adel-eigenaars : 3 %
 intell. beroepen : 34 %
 dienstpersoneel : 1 %
 landbouw : 1 %
 handel : 15 %
 artisanaat : 27 %
 arbeiders in nijv. : 6,5 %
 textielarbeiders : 2,5 %
 niet-arb. in nijv. : 5 %

Man = dienstpersoneel

Getuigen :
 zonder beroep : 1 %
 intell. beroepen : 12 %
 dienstpersoneel : 4 %
 landbouw : 3 %
 handel : 23 %
 artisanaat : 17 %
 arbeiders in nijv. : 31 %
 textielarbeiders : 7 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = landbouw

Getuigen :
 zonder beroep : 1 %
 intell. beroepen : 8 %
 dienstpersoneel : 3 %
 landbouw : 22 %
 handel : 7 %
 artisanaat : 17 %
 arbeiders in nijv. : 32 %
 textielarbeiders : 8 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = handel

Getuigen :
 zonder beroep : 4 %
 adel-eigenaars : 0,5 %
 intell. beroepen : 14 %
 dienstpersoneel : 2 %
 landbouw : 5 %
 handel : 22,5 %
 artisanaat : 29 %
 arbeiders in nijv. : 15,5 %
 textielarbeiders : 4,5 %
 niet-arb. in nijv. : 3 %

Man = artisanaat

Getuigen :
 zonder beroep : 3 %
 adel-eigenaars : 0,5 %
 intell. beroepen : 9,5 %
 dienstpersoneel : 1 %
 landbouw : 2,5 %
 handel : 10 %
 artisanaat : 47 %
 arbeiders in nijv. : 18,5 %
 textielarbeiders : 6 %
 niet-arb. in nijv. : 2 %

Man = arbeiders in nijv.

Getuigen :
 zonder beroep : 2,5 %
 intell. beroepen : 8 %
 dienstpersoneel : 1,5 %
 landbouw : 1,5 %
 handel : 8 %
 artisanaat : 21 %
 arbeiders in nijv. : 47,5 %
 textielarbeiders : 9 %
 niet-arb. in nijv. : 1 %

Man = textielarbeiders

Getuigen :
 zonder beroep : 2,5 %
 intell. beroepen : 5 %
 dienstpersoneel : 1 %
 landbouw : 2,5 %
 handel : 5 %
 artisanaat : 28,5 %
 arbeiders in nijv. : 31 %
 textielarbeiders : 22 %
 niet-arb. in nijv. : 2,5 %

Man = niet-arbeiders in nijv.

Getuigen :
 zonder beroep : 7,5 %
 adel-eigenaars : 2 %
 intell. beroepen : 9 %
 landbouw : 1 %
 handel : 26 %
 artisanaat : 35 %
 arbeiders in nijv. : 6,5 %
 niet-arb. in nijv. : 13 %

HEINRICH WANDT (1890-1965), AUTEUR VAN HET ETAPPENLEVEN TE GENT. EEN PROEVE VAN BIO-BIBLIOGRAFIE

door

Christian DE BACKER

Een boek dat te Gent in het begin van de twintiger jaren een grote populariteit te beurt viel, is ongetwijfeld het tweedelige werk van de Duitse journalist Heinrich Wandt¹, *Etappenleven te Gent*². Het boek droeg als ondertitel *Kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting*. Het betrof hier een toegelaten anonieme vertaling van de Duitse originele tekst die eerst als feuilleton in het weekblad *Die Freie Presse* (Berlijn) verscheen in de loop van 1920 en later op het einde van het jaar in boekvorm (alleen het eerste deel) onder de titel *Etappe Gent. Streiflichter zum Zusammenbruch*³. De uitgever van het blad en het *Buchverlag der Freien Presse* was de tamelijk linksstaande socialist Hans Bähr die door zijn legerdienst antimilitarist geworden was.

De Nederlandse vertaling (sine dato, verschenen in 1921)⁴ zag het licht bij de socialistische volksuitgever Hippoliet Janssens die toen in de Hovenierstraat 22 te Ledeberg-Gent woonde en in de dertiger jaren zijn intrek nam in de Vaderlandstraat. Deze verdienstelijke uitgever genoot toen veel bekendheid, niet alleen door goedkope boeken op de markt te brengen, maar ook door vertalingen en succesromans die om de 14 dagen verschenen, door zijn *Vlaamsche Almanak* en afleveringen van avonturen van Buffalo-Bill, later nog van Nick Carter en Harry Dickson die hij verspreidde via krantenverkopers en zijn eigen krantenhuisjes, de zogenaamde „aubettes” of kiosken.

Op het eerste deel van het *Etappenleven te Gent* volgde eind 1921 een tweede en laatste deel, terwijl ook bij dezelfde uitgever een Franse vertaling verscheen onder de titel *Vie d'Etape à Gand. En marge de l'effondrement allemand*. Het boek genoot in beide versies een grote bijval en is thans antikwarisch nog erg gezocht.

Het *Etappenleven te Gent* is een verzameling opstellen van een Duits journalist die vanaf het eind van de zomer 1915 tot oktober 1918 te Gent verbleef als dienstplichtige soldaat en die hiermee een groot aantal gegevens

(1) C. DE BACKER, „Wandt, Heinrich Louis, schrijver en journalist” in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 10, Brussel, 1983, kol. 704-709. — ID., „Heinrich Wandt en zijn boek *Etappenleven te Gent*” in: *3e Provinciaal Filatelistisch Salon Oost-Phila. Stadhuis Gent in de Oude Collegezaal van Gedele. 1914-1918 de Grote Oorlog; van 14 tot en met 22 juli 1984. Katalogus*, pp. 4-7, 43-44 en 48.

(2) Voor de verschillende uitgaven zie de bibliografie achteraan.

(3) *Deutsches Bücherverzeichnis* Band 9 (1921 bis 1925 P-Z), Leipzig, 1927, p. 1217.

(4) *Bibliographie de Belgique* 47, Bruxelles Août 1921 n° 8, p. 143.

samenbracht omtrent het dagelijkse leven van de Gentenaars, Gent en de bezetter vanaf augustus 1914, maar voornamelijk vanaf de installatie op 12 oktober 1914 van het Legerkommando 4 dat op het einde van die maand plaats moest maken voor de Etappen-Inspectie 4. In feite dus de hele bezettingsperiode tot 22 oktober 1918, datum van het wegtrekken uit Gent van de laatste Duitse bezetters.

In de eerste plaats is het *Etappenleven te Gent* te beschouwen als een antimilitaristisch boek gesproken uit de sociaal-demokratische levensopvatting van zijn auteur. Dit antimilitarisme wordt in hoofdzaak geïllustreerd aan de hand van de excessen van het Duitse (onder)officierenkorps en de verdrukking van de Belgische bevolking. Hierbij worden in een zeer vlotte verhaaltrant gebeurtenissen ten tonele gevoerd die de Gentenaar bij het verschijnen van het boek nog vers in het geheugen lagen en hem daardoor sterk interesseerden. Het boek krijgt thans nog een andere betekenis: het geeft details over de Gentse pers van toen, de Duitse militaire instanties en diensten, het dagelijkse leven, het stadsbeeld, hospitalen, restaurants, handelshuizen, schouwburgen, bioskopen, tentoonstellingszalen, estaminets en natuurlijk ook de straatjes met bordelen. Wandt heeft ook naast het brutale arrogante wangedrag van vele Duitse officieren en onderofficieren hier en daar aandacht voor bepaalde socio-ekonomische aspecten. Weliswaar kan men niet spreken van een diepgang maar soms worden prijzen en lonen vergeleken, de sociale stratigrafie even aangeraakt en verbanden gelegd met het oorlogsgebeuren, het verschijnsel prostitutie hiermee in verband gebracht⁵. Dit alles brengt Wandt naar voor op een anekdotische manier niet wars van humor en sarkasme en met sterk medevoelen voor de slachtoffers van aangedaan onrecht. In de verschillende kleine hoofdstukken worden ook bepaalde ophefmakende gebeurtenissen verhaald: executies, deportaties, spionagezaken en o.a. ook de moord op graaf d'Udekem d'Acoz te Beernem. Aldus worden de toestanden en voorvallen die Wandt verhaalt niet alleen zo maar in herinnering gebracht maar worden terzelfdertijd ook enigszins historische bronnen, hoe kleinschalig ook de waarde ervan is.

Reeds in het voorwoord van het eerste deel van de *Etappe Gent* wijst Wandt erop dat de feiten die hij in zijn boek verhaalt waar zijn. Vooral keert hij zich tegen het nationalistische militarisme dat volgens hem de vrede in de weg staat en de oorzaak is van de wereldoorlog. In het voorwoord van het tweede deel benadrukt Wandt nog eens zijn antimilitaristische opvattingen en zijn sociaal-demokratische overtuiging. In een korte autobiografische nota verhaalt hij zijn vaandelvlucht in 1912 en beschrijft hoe hij na zijn frontdienst voor Ieper en zijn verplaatsing naar Gent om gezondheidsredenen op 11 juli 1916 te Melle een geheime Gentse Soldatenbond stichtte waarvan de leden antimilitaristische propaganda voerden. Een oproep voor de strijd tegen dit militarisme en het chauvinisme⁶

(5) M. VAN WESEMAEL, „Lichte vrouwen te Gent in de 19de eeuw en hun publiciteit. (Vervolg en slot)” in: *Oostvlaamse Zanten* 52 (1977) p. 52.

(6) Cfr. het boek van de Zwitser Dr. O. NIPPOLD, *Le chauvinisme allemand*, Paris, 1921.

Heinrich Wandt te Gent tijdens W.O. I. Wandt zit uiterst links. Op de tafel liggen exemplaren van het *Stafettenblatt* en de *Kriegszeitung*.

Heinrich Wandt, ca. 1920/21.

Heinrich Wandt, in het enige oude pak dat hij nog had en met al zijn bezit, voor het huis in de Katzlerstrasse 17 te Berlijn dat op 3.2.1945 bij een hevig dagbombardement werd vernield. Wandt schuilde in de kelder van het ernaast gelegen huis en bleef ongedeerd.

besluit dit voorwoord. Dit thema wordt herhaald in de Duitse uitgave van de *Etappe Gent* die voor het eerst in boekvorm verscheen in 1928 bij het Agis-Verlag Wenen/Berlijn onder de titel *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*⁷. In een ander boek van Wandt uit 1927 die het vervolg op de *Etappe Gent* is en waarop wij later nog terugkomen, nml. *Der Gefangene von Potsdam*⁸, zal hij preciseren waarom hij zich verplicht voelde in zijn boek de aanklachten te formuleren onder het noemen van de echte namen⁹.

Slechts weinig gegradeerden vinden bij Wandt waardering voor hun onbesproken en positief gedrag, zo bv. de artsen van de gezondheidsdienst en ook generaal von Unger, op rust gesteld in 1917 en die gedichten van René De Clercq vertaalde voor het Insel-Verlag.

De publikatie van de *Etappe Gent* die eerst in afleveringen verscheen zal begrijpelijkerwijze Wandt heel wat narigheid berokkenen. Het zijn voornamelijk de hogere officieren w.o. edelen en magistraten die hem heftig zullen aanvallen in zogenaamde „beledigingsprocessen”.

De figuur van Heinrich Wandt schijnt blijkbaar thans volledig vergeten. In Gent is echter zijn boek over de Etappe nog steeds bekend. Men heeft in de *Ghendtsche Tydinghen* van de jaargang 1972 eens de vraag gesteld wie deze Heinrich Wandt nu eigenlijk wel was en wat er met hem gebeurd was na W.O. I. Hierop werd echter geantwoord met een résumé van de autobiografie die in het tweede deel van het *Etappenleven te Gent* is afgedrukt en die overigens enkele onjuiste details omvat¹⁰.

Het colloquium „Gent en de literatuur” dat in 1978 doorging aan de R.U.G. bood ons een eerste gelegenheid deze vraag terug op te nemen¹¹. Daar de acta tot op heden niet konden verschijnen wordt hier een verbeterde en aangevulde redactie van ons referaat aangeboden.

Als bronnen gebruikten wij in de eerste plaats de publikaties van Wandt zelf die talrijke biografische gegevens bevatten. Deze gegevens werden vervolgens aangevuld en zondig getoetst en gecorrigeerd door de gesprekken die wij in 1978 en 1979 te Berlijn-Schöneberg met mevrouw Alice Wandt-Stenger, de weduwe van Heinrich Wandt, mochten hebben en die

(7) *Gesamtverzeichnis der deutschsprachigen Schrifttums 1911-1965* Band 141, München, New York, London, Paris, 1981, p. 60.

(8) *Deutsches Bücherverzeichnis*, Band 14 (1926-1930), Leipzig, 1932, p. 1341.

(9) Wandt schrijft in deel I, p. 101 dat hij zich door zijn geweten wou laten leiden om „frei von der Leber weg zu sprechen und unverbrämt und ungeschliffen zu berichten wie sich während des angeblich „grossen“ Zeit, in der Millionen wertvoller Männer (...) ihr Leben auf dem „Feld der Ehre“ verröckelten, die beachselstückten Nutzniesser des wahnsinnigen Völkermörders in der Kugelsicheren Etappe aufgeführt haben. Es war meine sittliche Pflicht, die wahren Namen und Daten preiszugeben, damit die schweren Beschuldigungen, die ich doch mit offenem Visier, d.h. unter Nennung meines richtigen Namens, vor aller Öffentlichkeit erhob, jederzeit auf ihre Richtigkeit nachgeprüft werden konnten. Und ich vermochte dies um so eher zu tun, als mir niemals zu Recht der Vorwurf gemacht werden kann, dass mein Handeln niedriger Rachsucht entsprungen ist”.

(10) *Ghendtsche Tydinghen* I (1972) pp. 7 en 93.

(11) *Internationaal Colloquium Gent en de Literatuur 13-17 Nov. 1978*, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, Gent, 1978, (programmaboek met samenvatting der referaten, zonder paginering).

ons unieke documenten (foto's, handschriften, boeken en persknipsels) heeft geschonken¹². Deze verzamelden wij dankbaar in een bescheiden Heinrich Wandt-Archief (sigel: HWA). Verder maakten wij nog gebruik van diverse artikels in dagbladen en tijdschriften, ook van verschillende publikaties waarnaar verwezen wordt.

Heinrich Louis Wandt is geboren op 13 mei 1890 te Stuttgart (Württemberg) als oudste van vijf kinderen uit het huwelijk van de meesterboekbinder Heinrich Wandt en Auguste Wörner. Hij had twee broers: Hermann (gesneuveld in april 1918) en Adolf. De zussen heetten Augusta (°1892) en Clara (°1901).

Vader Wandt was een overtuigd sociaal-demokraat die als agitator (net als August-Ferdinand Bebel) was moeten uitwijken ten gevolge van de antisocialistische wetten door Bismarck uitgevaardigd in de periode 1878-1890¹³.

Opmerkelijk is dat Wandt zelf beweert van Gentse afstamming te zijn en wel door een van zijn voorvaders, de Gentse 16de-eeuwse wever Johan Jacob Hendrik Wante die tijdens de troebelen uitweek! In de 18de eeuw zou men dan de familie Wante die ondertussen reeds haar naam in Wandt had omgevormd, in Düsseldorf aantreffen en in de 19e eeuw te Potsdam waar de grootvader van onze auteur, Louis Ferdinand Wandt (°1829) als beroepsmilitair heeft deelgenomen aan de oorlog tegen Denemarken in 1866¹⁴.

De opgroeiende Heinrich Wandt werd door zijn leraars al vroeg opgemerkt om zijn literaire aanleg. Hij schreef kindervertellings die door kranten zoals b.v. *Der Schwäbische Jugendfreund* werden afgekocht en gepubliceerd. In 1905 had hij zelfs een treurspel in vier bedrijven, *Thomas Münzer*, neergeschreven. Wandt werd voorbestemd om leraar te worden maar slaagde niet in het ingangsexamen van het Esslinger Lehrerseminar. Wandt zou dan *Bautechniker* worden en met het oog op die opleiding werd hij eerst *Speisbube* en metselaarsknecht. Na een jaar krijgt Wandt echter rheumaklachten in de voet en verblijft acht weken in het Olga-hospitaal. Na het overlijden van zijn moeder in 1906 (zij was toen 53 jaar)

(12) Tijdens een bezoek in Berlijn-Dahlem aan (de thans overleden) apotheker en farmaciehistoricus Werner Teschke konden wij via diens bemiddeling in contact komen met Mw. Wandt. In zijn brief van 15-2-1977 schreef hij ons o.a. het volgende: „Herrn Wandt kannte ich nur als Kunden meiner Feurig-Apotheke in Schöneberg. Als Schuler (ca. 1928) las ich seine „Etappe Gent“ mit grossem Interesse und der Name des autors prägte sich mir so ein, dass ich H.W. sofort beim Lesen auf einem ärztlichen Rezept ungefähr 1960 daraufhin ansprach. Er freute sich darüber selbstverständlich und wir kamen jedesmal bei seinen gelegentlichen Apothekenbesuchen in entsprechende Gespräche. Er war von kleiner Statur, trug eine Augenklappe - vermutlich hatte er ein Auge verloren. Er was ziemlich leidend, vermutlich herzkrank, und eines Tages bemerkte ich, dass seine Besuche ausblieben und ich setzte ihn in Gedanken auf die Totenliste ohne näheres zu lesen oder zu erfahren. Für die Literaturbühne war er wohl schon viel länger tot und vergessen...“.

(13) Zie hierover: P. LOUIS, *Cent cinquante ans de pensée socialiste*, Paris, 1953, p. 56.

(14) H. WANDT, *Der Gefangene von Potsdam* [I. Band], Wien/Berlin, 1927, p. 15.

komt er een evolutie op gang in zijn denken: de socialistische werken in de goed voorziene bibliotheek van zijn vader droegen zijn belangstelling weg en Wandt wordt socialist. Na een ongeval wordt Wandt voor de tweede keer opgenomen in het Olgahospitaal. Dit betekent meteen het einde van zijn baan als metselaarsknecht. Na zijn ziekteverlof lukte hij in het ingangsexamen van de *Baugewerkschule* te Stuttgart. Hier kon hij een anderhalve semester volgen. Geldgebrek van zijn vader verplichtte hem deze studie af te breken en een plaats aan te nemen in een architectenbureau. De vrije tijd na de dagtaak benutte Wandt met het lezen van socialistische literatuur en het bijwonen van vergaderingen. Hij was toen ook al in de socialistische jeugdorganisatie terecht gekomen waar hij al gauw de tegenstellingen vaststelde die zich in de schoot van de partij voordeden¹⁵. Ondertussen was Wandts vader hertrouwd. De jonge Heinrich deed zijn stiefmoeder soms heel wat last aan. Hierdoor was hij verplicht alleen te gaan wonen en een kamer te gaan betrekken te Hesslach¹⁶. Daar het reizen en het schrijven hem in het bloed zat en het werk op het architectenbureau hem niet meer beviel, meende Wandt als free-lance journalist te kunnen werken. In 1907 trok hij met tussenpozen gedurende een jaar naar Zuid-Duitsland, het Rijngebied, Frankrijk, Italië en Zwitserland. Hij leefde met de opbrengst van het schrijven van zijn *Wandererlebnisse* die hij als feuilleton in de kranten liet verschijnen¹⁷.

De gegevens in de kleine autobiografie in het tweede deel van het *Etappenleven te Gent* die Wandt in 1908 laten deelnemen aan de Marokkaanse nationale strijd langs de zijde van sultan Mulai Hafid en een daaropvolgende reis naar Italië met als uiteindelijk doel Constantinopel en Egypte (en de daarbijkorende malariakoorts) zijn volgens Mw. Wandt pure fantasie en het resultaat van een grote imaginatie.

Nadat zich nog meer zijn politieke inzet preciseert, droomt Wandt ervan redakteur te worden bij een sociaal-demokratische krant. In die tijd leert hij ook de zonen van Clara Zetkin kennen, in de eerste plaats Kostia. Aan Clara Zetkin (1875-1933), redaktrice van *Die Gleichheit* (1891-1916) dankte Wandt naar eigen zeggen zijn vorming. Hij werd redaktiesekretaris van dit sociaal-demokratisch tijdschrift waar hij meewerkte aan het bijblad voor de jeugd. Naar eigen zeggen werd Wandt tevens privé-sekretaris van Clara Zetkin. In de zomer van 1907 had te Stuttgart de *Internationale Frauenkonferenz* plaats waarop ook de belangrijkste leiders van de Tweede Internationale aanwezig waren.

Clara Zetkin woonde toen op Wilhelmshöhe bij Sillenbuch. Wandt zag er Rosa Luxemburg en had er ook de gelegenheid „Professor Smirnoff” te begeleiden naar zijn logement, die achteraf niemand anders dan Lenin bleek te zijn. Een paar jaar nadien zal Wandt Lenin en diens vrouw N.K. Krupskaja te Zürich weer ontmoeten¹⁸. Van Clara Zetkin die van 1920

(15) Al deze gegevens zijn weer te vinden in: [H. WANDT], *Die Geschichte eines deutschen Fabnenflüchtigen. Von ihm selbst erzählt*, Stuttgart, 1914, pp. 12-21.

(16) Mededeling van Mw. Wandt, Berlijn, zomer 1979.

(17) [H. WANDT], *Die Geschichte...* o.c., pp. 21-26.

(18) HWA, persartikel uit de Berliner Zeitung. H. WANDT, „Der Professor von Sillenbuch. Eine Erinnerung an Lenin”.

tot 1933 lid was van de Rijksdag, stichtster van de illegale Spartakusbond en later oprichtster werd van de kommunistische Partij in Duitsland, is een opdracht aan Wandt bewaard in een exemplaar van haar boek over Lenin gedateerd van 23 december 1929¹⁹.

Een operatie en een verblijf in het Marienhospitaal stelden een eind aan Wandts werk als redaktiesekretaris. Hij kwam terecht in het technisch bureau van de firma Robert Bosch die elektrotechnisch materiaal vervaardigde. Wandt had veel lof over voor het bedrijf: de arbeiders werden er goed betaald en hadden er meer rechten dan elders. In zijn vrije tijd hield Wandt zich bezig met journalisme. Dit maakte hem zo geestdriftig dat hij zijn ontslag bij Bosch indiende en ging werken als *freier Schriftsteller*. Wandt was actief in de socialistische partij waar hij in de verschillende richtingen de linkse vleugel aankeefde. De rechtse vleugel had volgens Wandt reeds haar doel bereikt: deze was tevreden met een vast inkomen. Intriges en haat waren er legio en al vroeg moest Wandt tegenwerking ondervinden bij de krant *Tagwacht* waar zijn bijdragen werden achtergehouden²⁰. Hij werkte in die tijd (1911) ook voor andere bladen zoals bv. het *Neues Tageblatt Stuttgart*.

Onder invloed van de geschriften van August Bebel en Gabriel Hervé was Wandt ondertussen antimilitarist geworden. Het woord van Bebel indachtig *der Proletarier hat kein Vaterland*, wou hij zijn legerdienst niet vervullen om niet door te gaan als „werktuig der reaktionairen”. Na twee keer onverhoopt uitstel te hebben verkregen wegens fysieke redenen, wat Wandt er reeds had toe gebracht te denken dat hij definitief was afgekeurd, moest hij in oktober 1912 te Tübingen het 180e Koninklijk Württembergse Infanterieregiment verwoegen. Hij kwam in garnizoen te Schwäbisch-Gmünd. Na een half jaar dienst is Wandt het mikpunt van twee onderofficieren die hem spijs een reglementaire melding van een verwonding aan de hiel als zondebok zullen vervolgen. De komplikaties die hieruit zullen voortvloeien brengen Wandt tot wanhoop en de vaandervlucht wordt een feit. Na drie weken zullen we Wandt na een kortstondig verblijf te Zürich en een tocht door Frankrijk langs Montbéliard en Besançon in grote nood te Parijs aantreffen²¹. Een signalement met verzoek tot aanhouding wordt in de Duitse pers gepubliceerd op 5 april 1913²². Dit signalement geeft een goed idee van het uiterlijk voorkomen van Wandt die klein en eerder dik was²³:

(19) Het gaat om het boek C. ZETKIN, *Erinnerungen an Lenin*, Wien-Berlin, 1929. (HWA).

(20) [H. WANDT], *Die Geschichte... o.c.*, pp. 26-28.

(21) *Ibid.*, pp. 28-55.

(22) HWA, persknipsel van 5-4-1913.

(23) Tijdens zijn tweede reis naar Gent in 1921 moet Wandt zich op de Koornmarkt bekend maken. Hij schrijft daarover: „Dat is dus Mijnheer Hendrik Wandt... ?” „Hij is dus zoo een klein ventje ?” - „Maar een stoute kerel”, hallte es fragend und antwortend durcheinander. (...) „Dat is dus de schrijver van het 'Etappenleven' ? Dat klein ventje... ?” Ich musste lächeln, auch diese braven Genter hatten sich zweifellos gedacht, ich müsse wie ein richtiger „Schlagetot” aussehen. So bereite ich allen lieben Nächsten, die sich, ohne mich persönlich zu kennen, in Gedanken mit mir beschäftigt hatten, eine grosse Enttäuschung, sobald sie mich

Steckbrief.

Gegen den unten beschriebenen Musketier 8./180
Heinrich Louis Wandt

Schriftsteller (Zeichner) aus Stuttgart, geboren daselbst am 13. Mai 1890, welcher flüchtig ist, ist die Untersuchungshaft wegen Fahnenflucht verhängt. Es wird ersucht, ihn zu verhaften und an die nächste Militärbehörde zum Weitertransport in das Garnisonsarresthaus in Ulm abzuliefern. Beschreibung: Statur untersetzt, Grösse 1,545 m, Haare blond, Augen braun, Gesicht voll, Bart kl. blonder, Gesichtsfarbe blass, Sprache Schriftdeutsch. Besondere Kennzeichen: Narbe am rechten Auge und Handgelenk. Kleidung: Zivil.

Ulm, den 3. April 1913. K. Gericht der 27. Division.

Te Parijs kan Wandt nauwelijks de eindjes aan elkaar knopen als perskorrespondent. Hij valt ziek en wordt in het Hôtel-Dieu opgenomen. Na een briefwisseling met de redactie van de *Württembergische Zeitung*, besluit hij zich vrijwillig aan te melden bij het divisiegerecht op 7 februari 1914.

Naar aanleiding van deze vaandelvlucht heeft het *Verlag der Württembergischen Zeitung* Wandts relaas, dat in afleveringen in de krant verschenen was, als een apart boekje, een zogenaamde *Sonderabdruck*, uitgegeven onder de titel *Die Geschichte eines deutschen Fahnenflüchtigen. Von ihm selbst erzählt*. Het telt 62 bladzijden en draagt geen auteursnaam. De opbrengst van deze afzonderlijke druk had tot doel het lot van zijn auteur te verlichten. Een exemplaar kostte 40 Pfennig en dominee Gittinger, garnizoenaalmoezenier in Gmünd, verzamelde het geld. Het werkje (dat nu uiterst zeldzaam blijkt te zijn) is een autobiografie en tevens een pleidooi: de berouwvolle Wandt besluit zijn boekje met de oproep: *werdet nicht fahnenflüchtig!*

Als gevolg van zijn desertie werd Wandt gedurende 275 dagen als *Militärgefangener* in de vesting te Ulm aan de Donau opgesloten. Uit deze tijd zijn in handschrift als fragment van een dagboek, een aantal kleine hoofdstukken (genummerd van 6 tot 24) op blaadjes uit een nota-boekje bewaard gebleven²⁴. Het handschrift omvat het begin van de gevangenschap en de periode van 25 juli tot 5 november 1914. Het bevat naast de voormelde 17 hoofdstukken die geen paginering hebben nog 198 pp + 62 pp. bijlagen. In dit manuscript beschrijft Wandt zijn indrukken en verhaalt over de gebeurtenissen in de vestingsgevangenis. Verder komen nog voor overwegingen, titels van gelezen boeken, schetsen en materiaal voor novellen, lijsten van in- en uitgaande correspondentie en een dienstordening. Talrijke bladzijden zijn versierd met telkens verschillende tekstomlijstingen en tekeningen in rode en zwarte inkt. Tekeningen van de cel met haar schamele inhoud, een grondplan ervan en een zicht uit het raam komen er in voor. Uit enkele opgehaalde herinnerin-

harmlosen Menschen zu Gesicht bekamen". (H. WANDT, *Der Gefangene... o.c.* II. Band, pp. 198-199).

(24) in HWA.

gen spreekt een grote weemoed : *O Sonne!*; *Maienluft* als titels van hoofdstukken.

Wegens ziekte heeft Wandt echter ongeveer elf weken van zijn straf doorgebracht in het garnizoenslazaret te Stuttgart (2.5 tot 25.7.1914).

Intussen was ook W.O. I uitgebroken. De aanslag te Serajevo had plaats op 28 juni 1914 en de oorlog werd verklaard op 3 augustus. Wandt zat zijn straf verder uit tot 5 november 1914 en werd dan naar het front in Frankrijk gestuurd. Later wordt hij vóór Ieper ingezet en komt in de loopgraven terecht. In de lente van 1915 wordt hij met ernstige reumaklachten in het veldhospitaal te Moorslede opgenomen en ongeschikt voor frontdienst bevonden.

Ontslagen uit het militair hospitaal te Gent, werd Wandt sekretaris benoemd van de Gentse Etappendokter die zijn bureel in het Justitiepaleis had en later in een huis aan de Veldstraat 54.

Een foto afgedrukt in het oorlogsalbum van het Vierde Leger (484 foto's in zijn geheel) en uitgegeven door de fotografische afdeling van de Kommandantur te Gent in 1916, stelt ons Wandt voor in deze functie²⁵.

Zoals we reeds schreven, had Wandt samen met een groep sociaal-demokratische vrienden de zogenaamde „Gentse Soldatenbond” opgericht. Wandt was er de stichter van en ook de voorzitter. Deze bond bestreed wat Wandt het „Ludendorffse leugensysteem en het Duitse imperialisme²⁶ noemt” en had tot doel het „afdwingen van de vrede door onderhandelingen”. Het zou waarschijnlijk overdreven zijn in deze „Gentse Soldatenbond” een grote en sterke organisatie te zien. Het lijkt ons dat Wandt hier veeleer stof verzamelde voor zijn *Etappe Gent*. Of deze bond sluikschriften liet drukken en verspreiden is ons onbekend. De vergaderingen gingen door in de patisserie van Louis Bresou²⁷ die in de Mageleinstraat was gelegen. Wandt was zelf in deze straat ingekwartierd bij de kruidenier Van Verdeghe²⁸. Het manuscript van de *Etappe*

(25) *Kriegsalbum von Gent. Herausgegeben von der Photographischen Abteilung der Kommandantur Gent 1916. Durch den Graphischen Kunstanstalt Peter Lubn in Barmen*, p. 23, foto 43 „Etappen-Arzt”. Wandt is de derde van rechts en zit aan de schrijfmachine. Acht foto's uit dit album (w.o. ook deze waar Wandt op voorkomt) werden herdrukt als ansichtkaart ter gelegenheid van het 3de filatelistisch salon Oost Phila 14-22.7.1984, Gent.

(26) Cfr. Général BUAT, Ludendorff, Paris, 1920, pp. 253 en 255.

(27) Wandt werd bevriend met de familie Bresou en ging ze tijdens de zomer bezoeken op het landhuis dat ze elk jaar huurden aan de Vogelhoekstraat gelegen op de grens Gentbrugge-Melle. Een foto van Wandt samen met Mw. Bresou, haar zoon en een dienster is bewaard in het HWA. De opname (1916?) stelt het gezelschap voor in een bootje op de vijver die er nog steeds is. Het landhuis zelf werd afgebroken en enkele jaren terug vervangen door nieuwbouw. Het perceel werd gehalveerd. In *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, pp. 38-39 heeft Wandt het over deze familie. De zoon, Ir. Georges Bresou, weet zich thans nog te herinneren dat Wandt hem destijds een foto toonde waarop deze, aan een tafel zittend, door een fototechnisch procédé vier keer afgebeeld zijnde, hem vroeg: „Wo bin ich?”.

(28) Thans nog een groentenwinkel. Derde huis rechts kijkende vanaf het belfort. Wandt schrijft over de familie die er woonde in *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, pp. 150-151 en II, pp. 192 en 202. Deze onder haar initiaal vermelde familie Van V. (Verdeghe) was afkomstig uit West-Vlaanderen en bestond naast de

Gent, of liever een eerste versie ervan in de vorm van trefwoorden, metste Wandt ongemerkt in toen de Duitsers Gent moesten verlaten. Dit zou hem verplichten om na de demobilisatie einde maart 1919 via Nederland en het Sas van Gent illegaal naar Gent te reizen om zijn notities te recupereren.

Reeds op 22 oktober 1918 was Wandt al uit Gent vertrokken in de richting Antwerpen en Mechelen. In Weelde, aan de Nederlandse grens, liet hij zich ontwapenen en was hij twee dagen later te Stuttgart.

Om terug in Gent te komen stak Wandt illegaal de Duits-Nederlandse grens over in de omgeving van Enschede en reisde via Zutphen en Arnhem naar Amsterdam. Van deze episode in Wandts leven zijn details opgetekend in een onvolledig bewaard manuscript dat nooit werd uitgegeven en waarnaar Wandt zelf in zijn boek *Der Gefangene von Potsdam* refereert als naar het nog uit te geven boek *Nächte von Amsterdam*.

In het fragment (de eerste 89 bladzijden) dat we er thans nog van bezitten²⁹, beschrijft Wandt het overschrijden van de grens en de tocht naar Amsterdam. Enkele belevenissen over Amsterdam zelf (met o.a. de beschrijving van een linkse betoging) waar hij zes weken verbleef en logeerde in het hotel Fleissig in de Warmoesstraat, verhalen van de ontmoeting met enkele Belgische personages uit de Etappe Gent en het zich aanschaffen van een valse Nederlandse pas.

Einde maart 1919 aldus terug in Gent, zal Wandt een kopie van zijn manuscript maken wat hem enige weken werk zal vergen. Hij logeert in het geheim bij wat hij noemt trouwe bekenden die van de ingemetselde dokumenten niets afwisten. Over het huis waar hij toen ondergedoken was, heet het dat het omgeven was met bomen zodat niemand hem ooit in of uit zag lopen. Na de beëindiging van de kopie is Wandt in het midden van de zomer 1919 langs Ertvelde en Sas van Gent terug naar Nederland gereisd.

In zijn boek *Der Gefangene von Potsdam* uit 1927 dat in feite het verhaal brengt van het ontstaan van de *Etappe Gent* en het relaas van de reacties op de publikatie ervan, wordt de toestand in het door de Duitsers bezette Gent weergegeven. Het is een niet onbelangrijke beschrijving van het dagelijkse leven te Gent direkt na de wapenstilstand. Ook de repressie komt aan bod en namen van economische collaborateurs die niet werden lastig gevallen worden voluit genoemd.

Het werk kende geen Nederlandse of Franse vertaling spijs zijn auteur in 1926 de internationale pers had gehaald.

Na via Vlissingen in Amsterdam te zijn aangekomen op 12 mei 1919 zal Wandt verplicht zijn door nijpend geldgebrek te voet naar Bussum, Hilversum, Amersfoort en Zutphen te reizen, waarna hij bij Altena de grens oversteekt (na een aanhouding en ontsnapping) en langs Bocholt,

ouders nog uit 4 schoolgaande kinderen. Na de oorlog bleef W. nog met hen in correspondentie en logeerde er tijdens zijn tweede Gentse reis. Tijdens het Leipziger proces uit 1923 stuurde de toen vijftienjarige zoon W. twee postkaarten die in het dossier werden opgenomen. Deze zoon werd later hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent.

(29) in HWA.

Hannover en Bremen tot Hamburg komt waar een samenkomst van vrienden van de *Genter Bund* zal plaats hebben. In al deze steden kan hij bij de plaatselijke pers enkele artikels plaatsen en kan zo met de opbrengst ervan weer verder. In Hamburg schrijft hij aldus voor het *Hamburger Fremdenblatt*, de *Hamburger Echo* en de *General Anzeiger*.

Een uitgever voor zijn ondertussen tot stand gekomen *Etappe Gent* is echter niet zo gauw gevonden. Wandt vertrekt naar Berlijn, waar hij inmiddels moet zien te leven van zijn pen en ook verplicht aankondigers te zoeken voor de krant *Die Welt am Abend* en *Die Nachtzeitung* wat hem door gebrek aan relaties voor problemen stelt.

Wandt zal in Berlijn in de Friedrichstrasse per toeval Heinrich Stenger tegen het lijf lopen. Deze was de vroegere uitbater (voor de oorlog) van het hotel-restaurant *Ganda* aan de Brabantdam te Gent en tijdens de bezetting de eigenaar van hotel-restaurant *Klaus* aan de Vlaanderenstraat en het wijnhuis *Zur ewigen Lampe* aan de hoek Kouter-Kouterdreef³⁰. Uit het gesprek blijkt dat de familie Stenger nu het restaurant *Zur Löwenburg* op de hoek Droysensstrasse en Gervinusstrasse in Berlijn-Charlottenburg uitbaat. Wandt zal Kerstmis 1919 in de *Löwenburg* vieren. In die tijd logeert hij bij een krijgskamerraad en zal van dan af in de Droysensstrasse 10 a op de eerste verdieping wonen bij een Joodse hospita.

In januari 1920 leert Wandt Hans Bähr van de *Freie Presse* kennen die de *Etappe Gent* eerst als feuilleton in zijn blad zal uitgeven en terzelfdertijd Wandt als feuilletonredakteur en chefredakteur zal laten werken. Wandt zal hier de auteur Hardy Worm leren kennen met wie hij nauw bevriend wordt. Zijn werk bij de *Freie Presse* combineerde hij ook nog in het begin met een redakteurspost aan *Die Welt am Abend*.

De oplage van de *Freie Presse* zal door het opnemen van Wandts *Etappe Gent* in de loop van drie maanden vervijfvoudigd worden. Als boek zal het met al zijn herdrukken een oplage van meer dan driehonderdduizend exemplaren kennen.

In maart 1920 had de zogenaamde Kapp-Putsch plaats³¹. Wandt is hierbij aan een aanhouding ontsnapt.

Op 21 oktober 1920 vond voor de eerste keer een proces tegen Wandt plaats, het eerste in een reeks van meer dan vijftig processen tegen hem ingespannen als gevolg van het verschijnen van de *Etappe Gent*. Dit proces kende geen verder verloop wegens de door Wandt aangehaalde bewijzen. Zoals Dr. K.F. Kaul opmerkt werd Wandt niet veroordeeld omdat hij steeds in staat bleek het bewijs te leveren van de door hem aangeklaagde feiten³². Slechts eenmaal werd hij tot een boete wegens

(30) Het hotel-restaurant Gand was in 1908 geheel in Jugendstil ingericht en had ook een ingang langs de Vlaanderenstraat. — K. BAEDEKER, *Belgique et Hollande y compris le Luxembourg. Manuel du voyageur*, Leipzig-Paris, 1910¹⁹, p. 151. — *Kriegsalbum von Gent, o.c.*, pp. 126 (nr. 272) en 128 (nr. 278).

(31) J. BENOIST-MÉCHIN, *Histoire de l'armée allemande, II. La discorde (1919-1925)*, Paris, 1964, p. 95.

(32) Dr. F. K. KAUL, *Justiz wird zum Verbrechen. Der Pitaval der Weimarer Republik*, Berlin 1953², pp. 128-129.

smaad veroordeeld (zie infra) en een tweede maal in een proces tegen hem ingespannen door de prins von Reuss waarbij hij het dynastieke ranggetal in romeinse cijfers in zijn boek verkeerd had laten afdrukken. Ook had hij in dit geval geen gelegenheid gekregen een Belgische getuige (een prostituee) te laten oproepen.

In april 1921 verscheen Wandt legaal en voorzien van een visum terug te Gent en tekende hij met de uitgever H. Janssens het kontrakt voor de vertalingen van de *Etappe Gent*. Spijts het visum werd hij uit zijn bed gehaald — hij logeerde op zijn oud inkwartieringsadres — en enkele uren vastgehouden op de burelen van de gerechtelijke politie in de Keizer Karelstraat³³.

Voor Wandt werd het een moeilijke tijd. Voor zijn reis naar Gent had hij in de periode tussen juni 1920 en februari 1921 talrijke dreigbrieven ontvangen en werd hij zelfs een keer in de Gervinusstrasse 's nachts aangerand waarbij zijn klacht bij de politie ter zijde werd gelegd. Einde juli 1921 volgde dan een proces over de terechtstelling van *Vizefeldwebel* Niederlender over wie Wandt in zijn *Etappe Gent* heeft verhaald. Het proces werd verdaagd tot de herfst om Wandt de kans te geven bewijzen naar voor te brengen. In augustus 1921 wordt Wandt door het *Amtsgericht Berlin Mitte* tot een boete van 1.500 Mark veroordeeld voor smaad aan de Weimarse justitie die hij in een artikel in de *Freie Presse* een *Feile Hure* had genoemd. Zijn processen zullen tot een ontmoeting met de hem voordien onbekende Max Ziehe leiden³⁴. Ziehe was op een proces van Wandt als toehoorder aanwezig geweest en deelde ook diens politieke overtuigingen. Hij vertelde Wandt dat op zijn dienst in Spandau zich bijna alle Gentse archivalia bevonden die na schifting en na de „vuurproef” te hebben doorstaan naar het Rijksarchief in Potsdam zouden worden overgebracht. Ziehe stelde Wandt voor de stukken Niederlender uit te zoeken en hem deze voor enige tijd uit te lenen als bewijsstukken voor zijn proces. Op een morgen zou Ziehe, die in Nowawes woonde, alles terug ophalen. Helaas voor Wandt waren de gezochte dokumenten in de aan hem doorgespeelde bundel niet aanwezig.

Korte tijd nadien zag Ziehe zich genoodzaakt Wandt te vragen de dokumenten bij deze laatste te laten liggen daar hij ze niet meteen ongemerkt kon weerbrengen. Wandt was op dat ogenblik door de vele processen overspannen en ging op 6 september 1921 vakantie nemen in Vlissingen nadat hij zich medisch had laten onderzoeken door de *geheime Medizinalrat* Prof. Dr. Störmer. Wandts advocaat Walter Bahn stelde daarover een dokument op maar ondanks deze wijze maatregel liep er tegen Wandt toch een bevel van inhechtenisneming. Na zijn terugkeer was Wandt verplicht onder te duiken tot het bevel werd opgeheven na

(33) H. WANDT, *Der Gefahgene von Potsdam, o.c.*, II, pp. 202-204.

(34) *Ibid.*, II, p. 12. Wandt schrijft over Ziehe: „Er hatte den ganzen Krieg als Frontsoldat mitgemacht und war als solcher auf die „Etappenschweine” schlecht zu sprechen. Eigentlich gelernter Dachdecker, sehr intelligent und federgewandt — kleinere schriftstellerische Arbeiten von Ihm waren schon veröffentlicht worden — bekleidete er im Geschäftszimmer der in Spandau etablierten Abwicklungstelle des Gardekorps den Posten eines Schreibers...”.

het storten van een waarborgsom ten bedrage van 10.000 Mark.

Op 11 oktober 1921 volgde toch een aanhouding. Wandt werd vastgezet in het *Polizeipräsidium* ten gevolge het feit dat Max Ziehe betrappt werd door een werkster. Max Ziehe zal trouwens een ongelukkig einde kennen en in november 1923, na twee jaar voorarrest, in de gevangenis overlijden! Wandt werd beschuldigd van aansporing tot diefstal en poging tot verraad van militaire geheimen. Hij kwam dan voor zes weken terecht in de stadsgevangenis van Moabit en hield er wegens de onhygiënische en slechte omstandigheden een hongerstaking.

Nadat hij had moeten toegeven dat de dokumenten die men bij hem had gevonden van Ziehe afkomstig waren, beschuldigde de *Kriminalkommissar* Mercier Wandt ervan dokumenten van de generale staf te bezitten met betrekking tot de opmars tegen Nederland. Nadat het plan echter in het archief wordt weergevonden schoof men Wandt de verdwijning van de archiefstukken „Anti-bolsjewisme Denemarken” in de schoenen. Ook deze stukken doken achteraf op in het archief.

Tijdens het verblijf in de gevangenis had nog een vanuit juli 1921 verdaagd proces plaats tegen Wandt wegens zozegde belediging aan het adres van de infanteriegeneraal von Schickfuss und Neundorff en twee voormalige krijgsauditeurs. Hierbij kwam men tot een vergelijk nadat Wandt twee Belgische maîtresses van een der krijgsauditeurs had laten oproepen tot groot vermaak van het publiek³⁵. Uiteindelijk werd Wandt op 24 januari 1922 in vrijheid gesteld na drie en een halve maand onschuldig in voorarrest te hebben gezeten.

Het verschijnen in november 1921 te Brussel van het werk *Flamenpolitik*³⁶ door Rudiger zal voor Wandts vijanden een buitengewone gelegenheid zijn om hem in verband met de zaak Ziehe te treffen.

In *Flamenpolitik* werd een geheim verhoor van Adiel Debeuckelaere (1888-1979) door de Duitse *Nachrichtenoftizier* W. Staehle afgedrukt dat na zijn gevangenneming had plaatsgevonden en dat het doel van de Frontpartij verklaarde: de oprichting van een eigen bestuurd Vlaanderen en een separate vrede met Duitsland.

Op 22 maart 1922, dag waarop Wandt zich met Alice Stenger, dochter van Heinrich Stenger, wilde verloven — en dit acht weken na zijn vrijlating — werd hij opnieuw aangehouden onder verdenking van diplomatiek hoogverraad.

Op 27 maart kon Wandt ontsnappen en vluchtte per trein naar België waar hij vanuit Verviers een voorschot vroeg op zijn auteursrechten aan de Gentse uitgever Janssens en dat ook kreeg via de lector Clovis Baert³⁷

(35) *Ibid.*, II, p. 51. — F.K. KAUL, *o.c.*, p. 130.

(36) RUDIGER, *Flamenpolitik, suprême espoir de domination allemande en Belgique. D'après des documents de la „Section Politique” du Gouvernement Général, du Grand Quartier Général allemand et de la IVe Armée allemande*, Bruxelles, 1921. Een Nederlandse vertaling hiervan verscheen later onder de titel *Flamenpolitik*, Brussel, s.d.

(37) Clovis Baert (Deinze 1897 - Westende 1966) was romanschrijver (o.a. *Het tweede Leven van Wieske Veyt*, Bussum, 1922) en journalist. Publiceerde onder het pseudoniem Albert Solvic. Als redacteur van de krant *De Dag* werd hij door de persie getroffen en gaf later te Antwerpen met veel succes een advertentieblad uit.

die hem het geld bracht. Wandt had nog in Keulen op 5 april 1922, vooraleer de grens over te gaan, het nieuws laten verspreiden dat hij uit Berlijn was kunnen ontsnappen door middel van een vliegtuig. Het valse bericht dat in de *Kölnische Zeitung* was opgenomen, werd nadien door vele Belgische, Franse en Nederlandse dagbladen overgenomen. Zo ook door de Gentse *Vooruit* op 12.4.1922 die zich over Wandts ontsnapping verheugde.

J.A.V. Wullus, Rudiger genaamd (1893-1969) auteur van *Un Livre Noir de la Trahison activiste* (1920)³⁸ en later leidende figuur in de *Ligue nationale pour l'Unité Belge* had het bijzonder gemunt op de activisten en vooral op de Ruwaard Adiel Debeuckelaere die in 1921 tot volksvertegenwoordiger van de Frontpartij was verkozen. Door de publicatie van *Flamenpolitik* kon een gerechtelijk onderzoek tegen Debeuckelaere worden begonnen dat op een proces uitliep in augustus 1922 maar voor de beklagde de vrijspraak meebracht, volgens majoor Staehle *dank der grossen Naivität belgischer Offiziere*³⁹.

J. Wullus-Rudiger schrijft in zijn in 1957 te Brussel verschenen *En marge de la politique Belge 1914-1956* over zijn contacten met Wandt die hij door bemiddeling van F. Dusoleil, directeur van de Belgische contra-spionage, had leren kennen⁴⁰. Terloops weze er hier op gewezen dat Wullus sinds einde 1920 documenten in Duitsland verzamelde over het aktivisme. Wullus schrijft dat Wandt zich tegen Duitse officieren moest verdedigen in smaadprocessen omdat hij hun gedrag in België tijdens de bezetting had gelaakt en door een vertrouwensman dossiers had kunnen laten wegnemen: „Wandt était un personnage dont la compagnie ne m'était pas agréable. Mais il n'avait pas que des défauts et sa sympathie pour la Belgique n'était pas feinte. Je n'avais à craindre d'être trompé par lui: il prévoyait que tôt ou tard il serait obligé de se réfugier en Belgique ou en France; or, je lui avais signifié que j'y mettrais impitoyablement obstacle si l'authenticité des documents fournis était sujette à caution. Je m'empresse que ce cas ne se produisit pas. Par contre Wandt fut arrêté à Berlin au moment où la rédaction de mon nouvel ouvrage *Flamenpolitik* touchait à sa fin et où j'attendais le „clou” de ma documentation allemande”⁴¹.

Wullus had het dokument Debeuckelaere reeds in 1919 ontdekt en op-

(38) RUDIGER gaf in dit verband ook uit: *Les archives du Conseil de Flandre (Raad van Vlaanderen) publiées par la Ligue Nationale pour l'Unité Belge*, Bruxelles, 1929. Ook een Nederlandstalige versie verscheen hiervan. In 1926 publiceerde hij ook onder zijn pseudoniem Rudiger: *Mémoire au Roi sur les dangers de réhabilitation de l'activisme*, Bruxelles, 1926. Maurits BASSE wijst in zijn boek, *De Vlaamse Beweging van 1905 tot 1930*, Gent, 1933³, erop dat Rudiger zich niet geheel bewust was van het verdrukken van de Vlaamse taal in het Belgisch leger en ook niet dat de Frontpartij ontstond „omdat de Vlaming en zijn Vlaamsch-zijn werd verdrukt” (I, pp. 247-249).

(39) H. WANDT, *Das Justizverbrechen des Reichsgericht an dem Verfasser der „Etappe Gent”*, Berlin, 1926, p. 20.

(40) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge de la Politique Belge 1914-1956*, Bruxelles, p. 133.

(41) *Ibid.*, p. 134.

genomen in zijn boek zonder dat Wandt daar iets mee te maken had. Wandt vertelt zelf in *Der Gefangene von Potsdam* dat hij Wullus, na zijn vlucht naar Gent, in april 1922, bezocht had te Brussel met de bedoeling meer te vernemen over de herkomst van de gegevens uit *Flamenpolitik*. Wullus ontving Wandt zeer koel en geloofde eerst niet dat hij met de auteur van de *Etappe Gent* te maken had, des te meer omdat Wandt hem geen legitimatiepapieren kon overleggen. Wandt *schiedt in tiefen Groll von der Verfasser der „Flamenpolitik“*⁴². Toen Wullus zich later van Wandts identiteit had overtuigd kwam hij deze te Gent opzoeken.

Wandt verbleef enkele maanden in België en reisde in januari 1923 (het Ruhrgebied was toen bezet door Franco-Belgische troepen) in gezelschap van Wullus naar Essen en Düsseldorf. Ondanks het feit dat in het bezette gebied geen politieke aanhoudingsbevelen golden die uitgevaardigd waren in het overige deel van Duitsland — een regeling getroffen door de Intergeallieerde Rijnlandkommissie van 13 januari 1923 — werd Wandt, die zich als een Vlaams journalist liet doorgaan, na het vertrek van Wullus op 2 februari 1923 in zijn hotel aangehouden.

Nadat men Wandt eerst door allerlei pesterijen heel wat last had bezorgd, mocht hij terug naar zijn hotel, echter niet vooraleer hij een papier had moeten ondertekenen dat men hem zijn bezit had weergegeven en dat hij een vrij man was. Bij het buitentreden van het politiebureau sloeg men hem op een binnenplaats neer en erg mishandeld werd hij in een gereedstaande wagen van het Rode Kruis uit de bezette zone naar Elberfeld ontvoerd waar hij een week gevangen werd gehouden om vervolgens in de gevangenis te Potsdam te belanden!

In juli 1923, na reeds in totaal 16 maanden in voorarrest te hebben doorgebracht, werd eindelijk een aanklacht tegen Wandt geformuleerd: diplomatiek hoogverraad en heling⁴³, met name het bekend maken aan Wullus van het dokument Debeuckelaere van 2 september 1918⁴⁴.

Tot 12 oktober zat Wandt in de gevangenis te Potsdam. De zeer slechte omstandigheden aldaar noopten hem tot een nieuwe hongerstaking die een overbrenging naar de gevangenis te Spandau tot gevolg had.

Wandts proces begint op 13 december 1923 voor de Strafsenaat van het Reichsgericht te Leipzig. Voorzitter was *Reichsgerichtsrat* Paul, bijzitters Hettner, Hüfter, Hoeniger, Müller II, Warneyer en Willhöft. Verdediger was Dr. Kurt Rosenfeld⁴⁵. Het werd een geheim proces.

Wullus wijdde in *En marge de la politique Belge 1914-1956* een geheel hoofdstuk aan dit proces⁴⁶, citeerde de aanklacht en verwees ook naar de originele tekst met Franse vertaling door hem uitgegeven in het maandelijks verschijnende tijdschrift *Le Flambeau* van 31 mei 1925⁴⁷. Volgens

(42) H. WANDT, *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, p. 147.

(43) Op basis van § 92, Absatz 1 van het Strafwetboek (StGB).

(44) Schriftstück Nachrichtenoffizier AOK. 4 B.-Nr. 6910 Geheim van 24.9.1919.

(45) H. WANDT, *Das Justizverbrechen... o.c.*, p. 6.

(46) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, pp. 171-181.

(47) MARTYS (ps. van J. Wullus-Rudiger), „Une affaire Dreyfus Allemande. Le Procès Heinrich Wandt” in: *Le Flambeau. Revue mensuelle Belge des questions politiques et littéraires* 8 (1925) N° 5, pp. 1-16.

hem leverde de aanklacht van het Hoge Gerechtshof te Leipzig het bewijs van de echtheid van het dokument Debeuckelaere. Dr. H. Elias vermeldt eigenaardig genoeg in zijn *25 Jaar Vlaamse Beweging*⁴⁸ het geval Wandt niet. Hij twijfelt op grond van een persoonlijk onderhoud met de Ruwaard aan de authenticiteit van het rapport Staehle, alias het dokument Debeuckelaere, daar waar Staehle zelf (toen nog altijd in schriftelijk contact met activisten) en het hele Leipziger Hoger Gerechtshof, de publikatie van het dokument als zo belangrijk en geheim evalueerden.

Wandt had echter met zijn proces geen geluk: de zitting werd geheim verklaard en een zwijggebod werd opgelegd. De verdediger van Wandt, Dr. Kurt Rosenfeld, oud-minister van justitie en onafhankelijk democratisch volksvertegenwoordiger, kon de rechter er niet van overtuigen dat het verhoor van Debeuckelaere door Staehle geen geheim stuk was en dat Wandt onschuldig was. Majoor Staehle zelf wees er op dat reeds in de zomer 1922 drie Duitse getuigen voor het Belgisch Krijggerecht de echtheid van het materiaal gepubliceerd door Wullus hadden bevestigd. Ook de minister van Buitenlandse Zaken, Stresemann, verklaarde op aanvraag van de verdediging dat het ministerie het dokument niet als een staatsgeheim beschouwde. Wandts verdediging voerde aan dat hij niet verantwoordelijk kon gesteld worden voor een publikatie door een buitenlander en dat hij ook niet de in de zaak betrokken activisten verraden had. Het mocht niet baten.

Wandt werd na amper tien minuten beraadslaging op 13 december 's avonds laat veroordeeld tot zes jaar tuchthuisstraf en tot tien jaar ontzetting uit de burgerrechten, dit op grond van diplomatiek hoogverraad. Ook werd hem verweten aldus de Belgische personaliteiten te hebben verraden waarmee het Rijk tijdens de oorlog in voeling was gekomen. Verder heette het dat „indien het Rijk op een welbepaalde dag in de toekomst zich van deze verraden personen in eigen voordeel zou kunnen bedienen — wat gemakkelijk kon gebeuren indien de politieke toestand zou veranderen — door dit verraad de taak merklijk moeilijker was geworden”!

Wullus merkte hierbij op: „La Haute Cour de Justice avait espéré que jamais le jugement ne serait livré à la publicité. Détail caractéristique: le condamné n'en reçut même pas une copie et son avocat Me K. Rosenfeld, fut requis télégraphiquement de rendre la sienne au Tribunal d'Empire au bout de vingt-quatre heures”⁴⁹.

Heinrich Wandt werd op Kerstmis 1923 geboeid naar het tuchthuis te Sonnenburg⁵⁰ in de Neumark (nu in Polen) gebracht en bleef er onschuldig als het ware levend begraven.

Onder zijn parlementaire immuniteit kon de volksvertegenwoordiger Dr. Paul Lévi, een onafhankelijk sociaal-demokraat⁵¹, op 10 maart 1925

(48) H.J. ELIAS, *25 Jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen 1969, p. 150.

(49) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, p. 174.

(50) F. von ZOBELTITZ, *Berlin und die Mark Brandenburg*, Bielefeld u. Leipzig, 1902, pp. 176-179.

(51) H. SCHULZE, *Weimar. Deutschland 1917-1933*, Berlin, 1982 (Die Deutschen und ihre Nation 4) p. 258 en p. 455. — P. COLIN, *Allemagne (1918-1921)*, Paris, 1923³, p. 159.

het geval Wandt voor de Reichstag — en daarmee ook voor het eerst in de openbaarheid — brengen. Dit had een groot effect en de Duitse en internationale pers bemoeide zich met deze door haar betitelde „Duitse Dreyfus-affaire”⁵². Bekende juristen zoals Dr. Hans Wehberg en A. Freymuth, *Senatspräsident* van het *Kammergericht* hebben Wandt die ondertussen reeds anderhalf jaar in het tuchthuis Sonnenburg had doorgebracht sterk verdedigd in hun publikaties⁵³ en zijn *sofortige Begnadigung durch den neuen Reichspräsidenten von Hindenburg* gevraagd. Ook de *Liga für Menschenrechte* en de *Rote Hilfe* zetten zich voor Wandt in⁵⁴.

In juli 1925 werd Wandt, na 35 maanden opsluiting, naar de gevangenis Moabit te Berlijn overgebracht wegens oogziekte. Op 12 september 1925 nam de bekende Pruisische Landtagafgevaardigde en advocaat Gerhard Obuch uit Düsseldorf Wandts verdediging op en werden nog eens de bewijzen van zijn onschuld naar voor gebracht. Naast Dr. K. Rosenfeld sloot zich ook *Oberreichsanwalt* Ebermayer aan bij een verzoek om de zaak weer op te nemen. Op Kerstmis werd het verzoek verworpen.

Wullus-Rudiger van zijn kant, die zelfs in Leipzig niet had mogen komen getuigen, had hierover in het nummer van 31 januari 1926 in het tijdschrift *Le Flambeau* geschreven⁵⁵. Hij publiceerde ook een Open Brief aan de Koning⁵⁶ en in *En marge de la politique belge* schreef hij : „Le 8 février (huit jours après la publication de mon article dans *Le Flambeau* Wandt fut gracié à la suite d'une démarche d'E. Vandervelde, ministre belge des affaires étrangères, auprès de son collègue G. Stresemann. Une dépêche de l'officieuse Agence Wolf précisa que la mesure avait été prise „dans l'intérêt des relations politiques avec la Belgique”⁵⁷.

Aan Wandt werd op 6 februari 1926 door de Rijkspresident gratie verleend maar hij had niet de voldoening een herziening van zijn proces te krijgen die het Leipziger proces als een gerechtelijke dwaling zou bestempelen en zijn onschuld duidelijk zou vaststellen.

Dr. Fr. K. Kaul wijdt in zijn *Justiz wird zum Verbrechen* uit 1953 een geheel hoofdstuk aan het geval Wandt onder de titel *Es lebe der nächste Krieg!* en vergelijkt diens proces met nog andere uit de tijd van de Weimar-republiek⁵⁸.

Van Wandt is uit zijn gevangentijd te Sonnenburg een fragment van een dagboek bewaard in de vorm van twee schriften die in totaal 126 bladzijden tellen en lopen van 4 mei 1924 tot en met 17 september van datzelfde jaar⁵⁹. Het zijn optekeningen van een gekwelde Wandt die zijn

(52) HWA, persknipsel uit *L'Etoile Belge*, 23.12.1925. — *Annales Parlementaires*, Chambre des Représentants, Séance du Vendredi 17 Juillet 1925, p. 380.

(53) H. WEHBERG, „Das Reichsgericht und die Verletzung der belgischen Neutralität”, in: *Die Friedenswarte* 25 (1925), pp. 161-162. — A. FREYMUTH, „Der Fall Wandt”, *ibid.*, pp. 162-165.

(54) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, p. 175.

(55) *Ibid.*, p. 176.

(56) RUDIGER (A. WULLUS), *La Trahison Activiste au Front Belge. Lettre ouverte au Roi*, Bruxelles, 1925. Over Wandt zie p. 5.

(57) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, p. 175.

(58) F.K. KAUL, *o.c.*, pp. 123-149.

(59) Hs in HWA.

gevangenisleven beschrijven, in- en uitgaande post opsommen, nieuws over bekenden brengen en zijn slechte gezondheidstoestand betreffen. Soms komen enkele filosofische beschouwingen voor, godsdienstige overwegingen en citaten uit dichters en schrijvers. Uit dit manuscript blijkt dat Wandt ook in correspondentie was met Paul Henen, chefredakteur van de *Flandre Libérale*.

In Sonnenburg bracht Wandt ook belangstelling op voor Zwaabse spreekwijzen en gezegden: een manuscript van 32 bladzijden is bewaard dat de titel draagt van *Schwäbische Redensarten. Nach dem Gedächtnis aufgeschrieben. Sonnenburg (Neumark) 1924/25*⁶⁰.

Na zijn gratieverlening gaf Wandt in maart 1926 een 28 bladzijden tellend boekje uit bij het Verlag „Der Syndikalist“, Fritz Kater te Berlijn dat zijn proces verhaalde: *Das Justizverbrechen des Reichsgerichts an dem Verfasser der „Etappe Gent“*⁶¹.

In 1927 verscheen dan bij het Agis-Verlag, Wenen/Berlijn, het tweedelige werk *Der Gefangene von Potsdam*, die de nageschiedenis van de *Etappe Gent* verhaalt alsook zijn proces te Leipzig. De tekst was reeds voordien van af 23 maart 1927 in een verkorte versie in 35 afleveringen in het 8 *Ubr-Abendblatt der National-Zeitung* (Berlijn) verschenen. De oplage van het boek bedroeg in 1929 30.000 exemplaren⁶².

Ook de *Etappe Gent* zal een heruitgave kennen in 1926 en voor het eerst komt deel II hiervan in het Duits in boekvorm in 1928 uit onder de titel *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*, eveneens bij Agis-Verlag. De indeling van beide delen verschillen van de Nederlandse en Franse vertalingen. Er moet ook opgemerkt worden dat in deze laatste uitgaven de namen der Gentse personages slechts met hun initialen door Janssens gepubliceerd werden. In alle Duitse uitgaven worden deze volledig gegeven. De oplage van de *Etappe Gent* liep in 1929 op tot 260 duizend exemplaren, *Erotik und Spionage* tot 40 duizend⁶³.

In de loop van de jaren 1927/28 verschenen deze werken nog in afleveringen in verschillende kranten. We citeren: het *Sächsische Volksblatt* (onder de titel *Die Etappe Gent. Der Gefangene von Potsdam. Erlebnisse von Heinrich Wandt*); *Die Welt am Abend* (onder de titel: *Blutgericht in der Etappe Gent. Nach Aufzeichnungen und Dokumenten von Heinrich Wandt*); het *Volksblatt für Spandau und das Havelland*; *Die Tribüne*.

De mishandeling die Wandt bij zijn ontvoering te Düsseldorf in 1923 te beurt was gevallen kreeg nog een gevolg. Hij werd op 19 november 1926 opgeroepen als getuige en daar hij zonder inkomsten zat schreef hij de onderzoeksrechter om toezending van reisgeld. Daar op zijn vraag geen reactie kwam en hij in Berlijn bleef kreeg hij achteraf twee boetes,

(60) Hs in HWA.

(61) Het dokument Debeuckelaere is hierin in facsimile weergegeven op de pp. 3-5. Het verloop van het proces is ook door Wandt uitgegeven in *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, pp. 165-199.

(62) *Kürschners Deutscher Literatur-Kalender auf das Jahr 1930* (herausg. Dr. G. Ludtke) 45. Jahr, Berlin/Leipzig, 1930, kol. 1319.

(63) *Ibid.* — In België had Janssens met zijn vijfde uitgave reeds 40.000 exemplaren verkocht (naar een omslagbandje rond de Franse vertaling).

werd aangehouden en na eenendertig uur hechtenis onder gewapende begeleiding naar Düsseldorf gebracht ⁶⁴.

Ook op de omslagtekening van *Erotik und Spionage* werd gereageerd. Op 29 oktober 1928 werd echter de aanklacht van de *Staatsanwaltschaft Dresden* door de afdeling V van het *Amtsgericht* aldaar afgewezen ⁶⁵.

Om aan de kost te komen gaf Wandt ook voordrachten. Op het einde van het jaar 1928 werd door het stadsbestuur van Jena een voordracht tegengewerkt omdat voor de tevens hierbij aangekondigde filmvertoning (een film met als titel *Namenlose Helden*) de censuurkaart niet was bijgevoegd ⁶⁶. Eveneens werd het geval Wandt door pacifistische groeperingen benut. In Duisburg werden zo bv op 13 juni 1929 delen uit de *Etappe Gent* voorgelezen in de antimilitaristische *Unterhaltungs- und Werbeabend*.

Op 2 december 1929 loopt het laatste en 51ste proces tegen Wandt. Graaf Schwerin voelde zich beledigd en hij beriep zich voor zijn proces op het recht van kosteloze bijstand ⁶⁷.

In de maand mei van 1933, het Goethe-jaar, maar ook het jaar van Hitlers machtovername, werd Wandt aangehouden samen met Alice Stenger. Zijn bibliotheek werd uitgekamd en alle politieke en antimilitaristische boeken in een koffer meegenomen. Zo ging het naar de Gestapo die haar intrek had genomen in het huis van de Kommunistische Partij aan de Bülowplatz. Alice Stenger werd direkt vrijgelaten maar ze kreeg te horen dat ze Wandt best adieu kon zeggen daar het KZ (concentratiekamp) hem wachtte. Merkwaardig genoeg kwam Wandt meteen terecht bij de vroegere Nachrichtenoffizier W. Staehle die destijds Debeuckelaere had verhoord en als getuige was opgetreden tijdens het Leipziger proces. Deze liet Wandt op vrije voeten stellen ⁶⁸.

Wandt was nu echter werkloos geworden. Hij ontsnapte nogmaals aan een inval in een café door kort na de verklikker naar buiten te gaan. In die tijd leefde hij van lapmiddelen.

In 1934 verschenen twee foto's van Wandt (zonder dat hierbij zijn naam genoemd werd) in *Die Urgeschichte von Berlin* ⁶⁹ door Theo Rademacher, een oude ambtenaar van de *Kriminalpolizei*. Deze was samen met

(64) HWA, persknipsels uit *Berliner Volkszeitung*, 3.3.1927 en *Welt am Montag*, 25.4.1927.

(65) HWA, persknipsel uit *Der Zeitungshändler*, Hamburg, 2.1.1929.

(66) *Neue Zeit* (Jena), 23.11.1928.

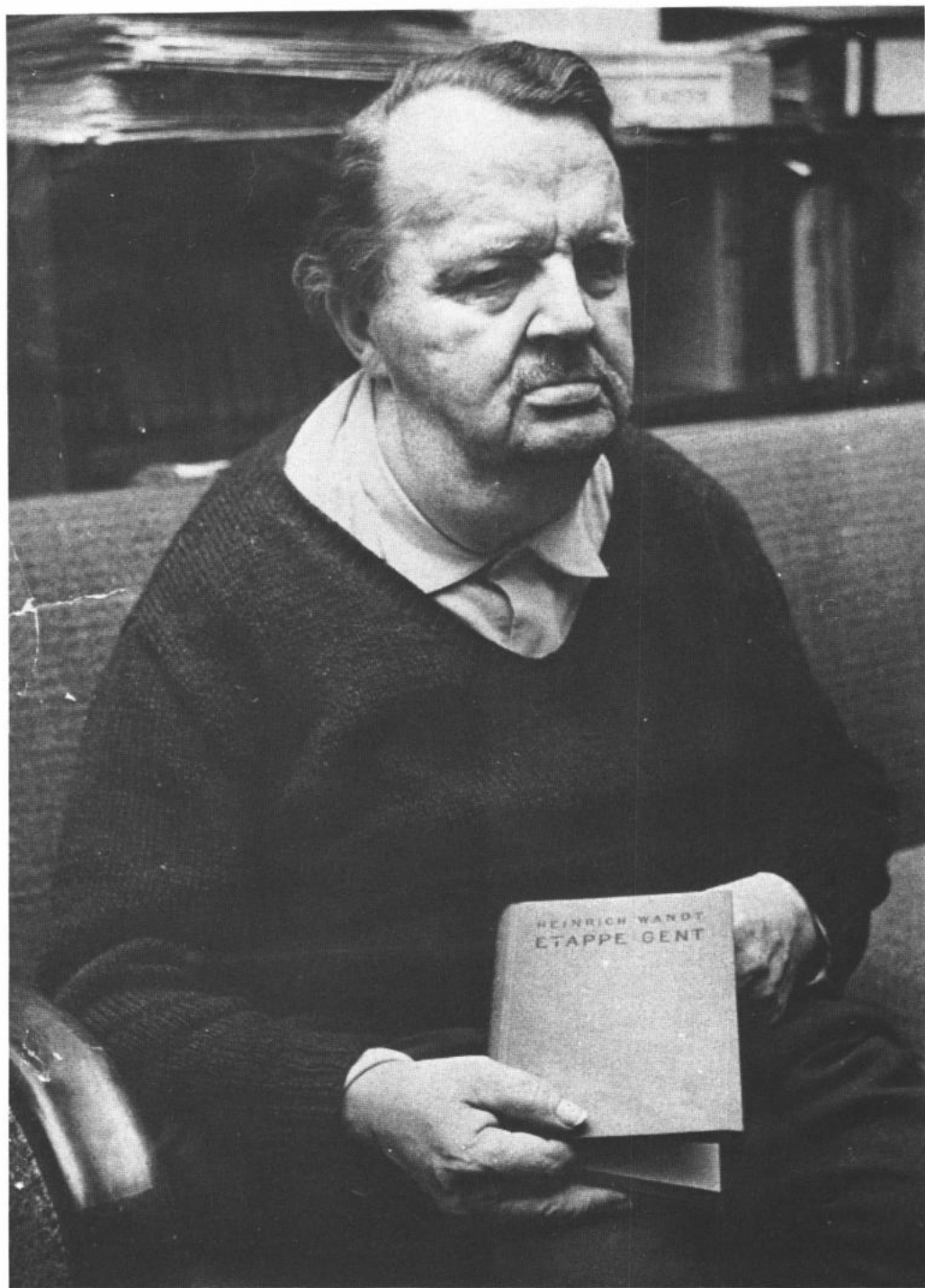
(67) *Hessische Volksfreund* (Darmstadt), 4.9.1929. — *Darmstädter Zeitung*, 4.9.1929 — *Volksblatt* (Saalfeld), 12.12.1929.

(68) Staehle was volgens Mw. Alice Wandt betrokken in de zaak van de 20ste Juli 1944 (aanslag op Hitler). Hij werd met vele anderen opgesloten in de gevangenis van de Lehrerstrasse. Einde maart, begin april 1945 haalde de Gestapo hem er met nog anderen uit waarna allen neergeschoten werden.

(69) Hannes KILLEBEEN, *Die Urgeschichte von Berlin nach Fragmente aus einer Runenkunde von Hannes Killebeen (mit 35 Photobildern)*. *Berliner Humor. In unantastbarer Treue herausgegeben von Theo H. Rademacher*, Berlin, 1934. H. Wandt is anoniem afgebeeld op de foto's p. 32 „Ein Maulwurf in den letzten Zügen" en p. 36 „Kakaokränzchen".

Heinrich Wandt poseert voor zijn bibliotheek, Berlijn-Schöneberg, ca. 1960.

Een tragische foto van de reeds zieke Heinrich Wandt, met in de hand zijn boek *Etappe Gent*, opgenomen in zijn parterre-appartement aan de Belzigerstrasse 53 b te Berlijn-Schöneberg (ca. 1963 ?).

De foto's zijn eigendom van de auteur en mogen zonder diens toestemming niet gereproduceerd worden.

diens vriend Hardy Worm⁷⁰ nog medewerker geweest aan *Die Freie Presse*.

Uit 1935 bleef nog een notaboekje bewaard van 158 bladzijden met de titel: *Einnahmen und Ausgaben des Schriftstellers Heinrich Wandt in der Zeit ab 1. September 1934 bis zum 30. November 1935*⁷¹. Het geeft een goed beeld van zijn slechte financiële toestand. Er blijkt uit dat Wandt naast het schrijven van artikels (o.a. in de *Berliner Volkszeitung*, *Volk im Bild* en de *Berliner Börsenzeitung*) een boek voorbereidde over Alt-Berlin. Verder deed hij met oog op inkomsten boodschappen en in de lijst van inkomsten noteerde hij naast de opbrengst van verkoop van oude kranten en flessen nog de vondst van 10 pfennig. Op het schutblad van het boekje staat geschreven: *Sorget nicht für den anderen Morgen, es ist genug, dass ein jeder Tag seine Plage hat.*

In 1935 is Wandt bij de familie Stenger gaan inwonen die sinds 1927 de *Löwenburg* had opgegeven en naar de Katzlerstrasse 17 verhuisd was. Bij gelegenheid ging hij hier en daar een onderkomen zoeken voor de nacht en publiceerde zonder hun medeweten en later tot hun grote ontsteltenis artikels onder de naam van H. St(enger)⁷², o.a. in de *Deutsche Distillateur-Zeitung* waarvan de redakteur Karl Stamm was. Naar de titels zowel als naar de inhoud te zien, hebben deze geen politiek karakter maar zijn ze van anekdotische en lokaal-historische aard.

In 1940 vond Wandt slecht betaald werk op de redactie van de *Deutsche Distillateur-Zeitung* die daarna de *Distillateur- und Likörfabrikant* en na de oorlog *Die Alkohol-Industrie* zou heten en waarvan de burelen aan de Potsdamerstrasse 119 waren gelegen⁷³. Hij werkte er met medeweten van de directeur onder de auteursnaam Heinrich Stenger

Op 3 februari 1945 werd bij een zwaar bombardement het huis van de familie Stenger in de Katzlerstrasse, waar ze sinds 1933 woonde, totaal vernield. Wandt schuilde in de kelder van het ernaast gelegen huis en bleef ongedeerd. Zijn hele bezit kon hij echter recupereren en op een handkar overladen. Een foto hiervan is bewaard in het HWA. Op het einde van de oorlog kon hij door een relatie aan de inlijving in de Volkssturm ontsnappen.

Na de oorlog werd Wandt in september 1945 *Pressereferent* van het *Verwaltungsbezirk* Berlijn-Schöneberg⁷⁴ en woonde toen in de Bozenerstrasse 19. Bij de overname van de sektor door de Amerikanen bleef Wandt nog een tijdje dezelfde functie behouden maar werd in januari 1947 afgedankt. Alice Stenger was bij hem in dienst als privé-sekretaresse van mei 1946 tot einde januari 1947.

(70) H. WORM, *Das Hohelied von Nepp*, Berlin, 1976, pp. 352, 357, 383 en 390.

(71) in HWA.

(72) Mw. Alice Wandt-Stenger had nog een broer, Heinrich Eugen, geboren in 1899 en overleden in de Brandenburgische Landes-Anstalt te Neuruppin op 23.11.1934.

(73) K. STAMM, „Heinrich Wandt (Stenger)“, in *Die Alkohol-Industrie* 1965 Nr. 8, p. 225 (met tekening door F. Barlog uit 1945).

(74) *Schöneberg-Friedenau tanzt wieder!*, Berlin, 23. Dezember 1945, p. 19. Voorstelling van Wandt als *Pressereferent* met dezelfde tekening door Ferry Barlog als hierboven in noot 73 vermeld.

Van dan af schreef Wandt vele bijdragen in de *Berliner Zeitung* en ook in het tijdschrift *Die Gastronomie*. Vooral de vulgariserende historische bijdragen over Alt-Berlin in de *B.Z.* zijn talrijk te noemen⁷⁵. Zijn vriendenkring bestond in die tijd o.m. uit oude bekenden uit de Etappe Gent zoals Dr. Wolfgang Derz⁷⁶ en prof. Ernst Lindeborn⁷⁷, dit naast de schilder en karikaturist Ferry Barlog die van hem een portret (120 x 98 cm) schilderde⁷⁸. Met de auteur Walter Kiaulehn onderhield hij ook goede contacten. Een foto samen met Derz is bewaard in het HWA. Wandt vormde voorts een *Stammtisch* met Derz, E. Windangel, W. Kiaulehn, Rudolf Olden, A. Eggebrecht, R.W.K. Kempner, Paul Dreyfus, Berthold Jacob, Emil Rabold, Dolbin, W. Scheitermann.

In november 1950 stelde Wandt voor de firma Wilhelm Michaelis, een Berlijnse likeurfabriek en wijnhandel, een jubileumbrochure samen; verder nog een korte historiek van deze firma en een *Festschrift 600 Jahre Berliner Branntwein-Gewerbe 1353-1953* met alleen opgave van de auteur in het colofon⁷⁹.

Op 31 mei 1950 trad Wandt in het huwelijk met Alice Stenger⁸⁰.

In de laatste jaren van zijn leven verloor Wandt het gebruik van een oog en droeg hij een oogklep. Hij leefde van een kleine schadeloosstelling als slachtoffer van het Nazi-regime maar had geen pensioenuitkering. De laatste drie jaren ging het slecht met hem. Een voortschrijdende aderverkalking maakte hem steeds apathischer en beweginglozer. Hij verliet

(75) Een map met uitgesneden artikelen in HWA.

(76) Derz was als vliegenier in W.O. I Vizefeldweibel en aspirant officier bij het 3./Bombengeschwader in Gontrode. Hij werd in 1955 samen met zijn vrouw vermoord. Cfr. *Der Abend* (Berlin), 22.2.1955.

(77) Lindeborn (° 1891) was vanaf 1923 leraar aan het Französisches Gymnasium te Berlijn.

(78) Na de dood van Mw. Wandt werd ons op 5.11.1982 door de Nachlasspfleger, advocaat Chr. Gehlhaar, de gelegenheid geboden uit de nog voorhanden nalatenschap documenten en boeken aan te kopen. Het portret van Wandt konden wij in de Verwahrstelle niet meer terugvinden. Mw. Wandt had geen testament gemaakt en had ook geen familie meer.

(79) Cfr. Wandts bibliografie.

(80) Alice Wilhelmine Stenger was geboren te Keulen op 11.4.1902 als tweede kind uit het huwelijk van Heinrich Karl (1864-1944) en Elise Anne Marie Springstube (1878-1944). De vader was uitbater van het Hotel Ganda sinds maart 1909. De familie woonde eerst in de Wolfstraat 7 en tijdens het hele verloop van de oorlog in de Zebrastraat 176 om tenslotte in juni 1918 naar de Kouterdreef 11 te verhuizen. Na de oorlog verliet zij met haar ouders Gent voor Berlijn. Eerst hield de familie een gasthof open te Birkenwerder. Na korte tijd kwam zij naar Charlottenburg. In de jaren dertig werkte zij in het warenhuis Wertheim, later bij een boekhandelaar. Op 17.9.1982 werd zij dood aangetroffen in haar appartement. De *Berliner Morgenpost* van 18.9.1982 schrijft hierover: ... „Alice Wandt ist offensichtlich das Opfer eines Raubmörders geworden. Mit ihrem gewaltsamen Tod setzt sich die Serie der Frauenmorde in der Stadt fort. Sie ist schon das 24. Opfer in diesem Jahr (...) Erste Ermittlungen der Polizei ergaben, dass Alice Wandt erwürgt worden war. (...) Am Donnerstag gegen 22.30 Uhr war Alice Wandt von Hausbewohnern zum letztenmal gesehen worden. Zu dieser Zeit führte sie auf der Belziger Strasse ihren braunweiss gefleckten Pekinesen „Pinko“ aus. Es ist nicht auszuschliessen, dass der Mörder von der Rückkehr der Frau überrascht wurde. Sie trug nämlich noch das Kleid, mit dem sie spaziergegangen war. Alice Wandt (...) war dafür bekannt, dass sie öfter ihre Wohnungstür offenstehen liess“.

het parterre-appartement aan de Belzigerstrasse 53b in Berlijn-Schöneberg niet meer en ging ook niet meer wandelen in het park waar het op uitgaf. Als men hem daartoe aanspoorde, kon hij echt kwaad worden, blijkbaar had hij veel werk te verrichten. Hij deed echter helemaal niets en zich behoorlijk kleden was zelfs te veel. Voor zijn omgeving kon hij geen interesse meer opbrengen en wanneer de kamer moest worden schoongemaakt was het voor zijn vrouw niet altijd gemakkelijk. In het laatste jaar van zijn leven moest hij behandeld en verzorgd worden als een klein kind. Wandt overleed onverwacht op 22 maart 1965 om 19.30 uur na het innemen van een grog. Hij was toen volledig onbemiddeld.

Na crematie werd eerst na Pasen zijn urne bijgezet in het graf van Heinrich Stenger en diens vrouw Elise Springstubbe, de ouders van Alice, op het derde kerkhof van de *Jerusalems- und Neuen Kirchengemeinde* te Berlijn-Kreuzberg, een oud kerkhof aan de Mehringdamm, waar ook Mendelsohn, Chamisso en Glasbrenner begraven liggen ⁸¹.

Besluit

Wandts *Etappe Gent* en *Der Gefangene von Potsdam* zijn van belang voor de plaatselijke geschiedenis van Gent tijdens Wereldoorlog I. Samen met zijn andere geschriften werpen zij een bepaald licht op het sociaal-democratisch milieu waarin hij vertoefde en op de Weimar-Republiek. Zijn proces kan beschouwd worden als een typisch geval in de reeks van de „jugements dérisoires” ⁸² uit die tijd. Zijn onrechtvaardige veroordeling, tot stand gekomen in de sfeer van de revanche-politiek, werd door J.A. Wullus-Rudiger benut in het kader van de naoorlogse Belgische politieke strijd. Voor België en Gent had Wandt een bijzonder grote belangstelling en sympathie. De weinige contacten die hij had met de Belgische intelligentsia bleken zich na de oorlog uitsluitend te herleiden tot socialistische, unitaristische en liberale kringen. In zijn beoordeling van de Ludendorffse „Flamenpolitik” heeft hij een scherpe lijn getrokken tussen de Vlaamse Beweging en het Aktivisme, dat hij veroordeelde als *aktivistische Separatisten, die beim flämischen Volke als Landesverräter verfremt waren* ⁸³. Als auteur heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door gebeurtenissen neer te schrijven die hij meestal zelf had meegemaakt en dit in een stijl en op een manier die de journalist en dokumentalist niet overschrijden. Voor zijn engagement heeft hij een zware tol moeten betalen.

Tot slot moet nochtans op de beperktheid van deze bijdrage gewezen worden. Zonder twijfel verdient de figuur van Heinrich Wandt en zijn boek over Gent nog een meer uitgewerkte benadering en bestudering.

(81) Het grafnummer is III. K Abt. 1/2-16-21.

(82) A. GOT, *L'Allemagne à nu*, Paris, 1923, p. 218.

(83) H. WANDT, *Das Justizverbrechen...*, o.c., p. 12.

BIBLIOGRAFIE VAN HEINRICH WANDT

A. Boeken en brochures

1. *Die Geschichte eines deutschen Fabnenflüchtigen. Von ihm selbst erzählt.* Stuttgart, Druck und Verlag der Württemberger Zeitung G.m.-b.h., 1914. 62 pp., gr. 16°
Het werk is anoniem verschenen als Sonderabdruck aus der Württemberger Zeitung en blijkt uiterst zeldzaam te zijn.
2. H. Wandt, *Etappe Gent. Streiflichter zum Zusammenbruch.* I. Band., Berlin, Buchverlag der „Freien Presse“ Berlin C. 19, Seydelstrasse 29, s.d. (6) + 182 pp., kl. 8°
Voorwoord van Kerstmis 1920. Tweede uitgave bij Agis, Wien-Berlin, 1926. (2. Honderdtausend, Erweiterte Ausgabe, 175 pp., 8°)
3. H. Wandt, *Das Justizverbrechen des Reichsgerichts an dem Verfasser der „Etappe Gent“*, Berlin, Verlag „Der Syndikalist“, Fritz Kater, Berlin 034, Kopernikusstr. 25, s.d. 28 pp., gr. 8° — Beëindigd maart 1926.
4. H. Wandt, *Der Gefangene von Potsdam*, Wien-Berlin, Agis-Verlag, 1927. 2 delen, 206 en 207 pp., 8°
Op het titelblad van deel 1 staat niet aangegeven „I. Band“. Het werk verscheen zowel als ingenaaide en gebonden versie. Op de omslag van de ingenaaide uitgave en de stofwikkkel van het ingebonden exemplaar is een grote portretfoto van Wandt afgedrukt. Voor deel 2 heeft men hierop een tralie overheen getekend. Beide delen verschenen later in één lijvige zwartlinnen uitgeversband samen met de *Etappe Gent* en *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*.
5. H. Wandt, *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*, Wien-Berlin, Agis-Verlag, 1928, 208 pp., 8°
Tweede uitgave in 1929 bij dezelfde uitgeverij.
6. H. Wandt - H. Stenger, *Berlin und der Wein. Historisches und Gegenwärtiges*, Berlin, Wilh. Michaelis & Co. Likörfabrik und Weingrosshandlung, November 1950. (8) pp., 167 x 231 mm.
Hierin twee artikelen : H. Wandt, „Die Weinberge von Berlin“ (ook afzonderlijk uitgegeven in een kleiner formaat, 8 pp., 145 x 104 mm) en H. Stenger, „Gründung und Wiederaufbau der Fa Wilhelm Michaelis & Co“.
7. H. Wandt, *600 Jahre Berliner Branntwein-Gewerbe 1353 - 1953. Festschrift*, Berlin, Verband Berliner Spirituosen-Hersteller, 1953. 42 pp., 210 x 147 mm. Opgave van de auteur in het colofon.
8. H. Wandt, *700 Jahre Weinhandel in Berlin 1254-1954*, Berlin, Verband Berliner Weingrosshändler e.V., 1954. 47 pp., 210 x 150 mm.

Vertalingen van de *Etappe Gent* verschenen in het Nederlands en het Frans :

H. Wandt, *Etappenleven te Gent. Kanttekeningen bij de Deutsche ineenstorting*, Ledeberg-Gent, H. Janssens, Hoveniersstraat 22, s.d. 2 delen, 173 en 173 pp., 8°. — Voorwoord Kerstmis 1920.

Verscheen ook in een ander formaat (212 x 120 mm) als „Volksuitgave”, eerst in afleveringen, dan in boekvorm in één deel. De 17 losse afleveringen hadden een dun papieren omslag in een telkens verschillende kleur waarop een tekening getiteld „Triomfantelijken intocht der Verbondenen. Ellendigen aftocht der Barbaren”, Belgica voorstellend gezeten op een paard met de vluchtende Duitsers en keizer. Deze uitgave is vrij zeldzaam geworden.

H. Wandt, *Vie d'Etape à Gand. En marge de l'effondrement Allemand*. Ledeberg-Gand, H. Janssens, rue des Jardiniers, 22, s.d. 2 delen, 168 en 150 pp., 8°. — Voorwoord Kerstmis 1920.

B. *Handschriften (bewaard in het H. Wandt-archief van de auteur)*

1. Belevnissen uit Wandts zwerfjaren.
Veertien losse ff. 2-15 recto beschreven, onvolledig, s.d., 272 x 164 mm, gothisch cursiefschrift (kurrente).
2. *Die schwarzen Teufel II. Die dritte Narbe*.
9 pp. in schoolschrift, s.d., 210 x 165 mm, gothisch cursief. Kort verhaal (jeugdherinneringen).
3. Jeugdherinneringen.
Twee losse bladen recto beschreven, pagina's 277 en 279, s.d., 270 x 166 mm, romeins cursief.
4. *Heinrich Wandt. Drei Tage „Spion“ II. Der Herr Kapitän*.
Alleen ff. 2-33, losse bladen, recto beschreven, onvolledig, s.d., 165 x 123 mm, gothisch cursief.
Belevnissen tijdens een reis door Frankrijk, vermoedelijk in 1908.
5. *Schwäbische Schwedensagen von Heinrich Wandt*.
17 losse pp. recto beschreven, s.d., 165 x 211 mm, gothisch cursief.
6. Dagboek van H. Wandt als militaire gevangene, 20.4.1914 - 4.11.1914.
84 ongenummerde pp + 198 pp. (met name pp. 3-192, 197-198, 201-206) + 62 pp. bijlagen, losse bladen en bladen der katernen recto-verso beschreven, onvolledig, ca. 160 x 105 mm, gothisch cursief, illustraties en tekstomlijstingen in zwarte en rode inkt.
Omvat 17 hoofdstukken genummerd VI-X, 11-24 en vier bijlagen (*Dienstordnung, Postverkehr, Verluste meiner Kompanie 8.180, Berichte*).
Bevat notities over het gevangenisleven, herinneringen, gegevens over bekenden, briefwisseling, het relaas van Wandts veroordeling op 6.4.1914, beschrijft het verblijf in het garnizoenslazarett te Stuttgart (2.5.1914 - 25.7.1914) en de *Einzelhaft* in de vestingsgevangenis te Ulm van 25.7.1914 tot 5.11.1914.
7. Artikel, *Den 25. Dezember 1915. Heiliger Abend*.
1 blad (pp. 1-2) recto-verso beschreven, onvolledig, Gent, 1915, 240 x 145 mm, gothisch cursief.
Wandt schildert de kerststemming te Gent.

8. [*Nächte von Amsterdam*].
 Losse pp. 1-52, 57-60, 67-68 + 12 ongenummerde pp. + 10 pp.
 (trefwoorden onder hoofdingen: *Rotterdam, Vlissingen, Der Marsch nach Bocholt*, genummerd pp. 5-14) + 1 losse nota; recto-verso beschreven, onvolledig, s.d., 209 x 165 mm, alleen de 10 pp. trefwoorden in gothisch cursief.
 Verhaalt Wandts illegale reis naar Gent via Nederland in 1919. Ook enkele gegevens zijn opgenomen over Brussel tijdens W.O. I.
 In *Der Gefangene von Potsdam*, dl. I, p. 76 verwijst Wandt naar dit handschrift als het „boek” *Nächte von Amsterdam*.
9. Dagboek, Sonnenburg, 4 mei 1924 - 17 september 1924.
 Twee gepagineerde katernen: 1) pp. 1-96, 209 x 166 mm (4.5.1924-20.7.1924); 2) pp. 97-126, 215 x 170 mm (21.7.1924 - 17.9.1924) recto-verso beschreven, deels gothisch cursief.
 Bevat dagelijkse notities over het gevangenisleven in het tuchthuis te Sonnenburg (Neumark), gegevens over Wandts proces, bekenden, briefwisseling, bevat tevens twee korte opstellen, verzamelingen van volkse zegswijzen en spreekwoorden, herinneringen en citaten.
10. *Heinrich Wandt. Schwäbische Redensarten. Nach dem Gedächtnis aufgeschrieben. Sonnenburg (Neumark) 1924/1925.*
 Schoolschrift, 32 niet genummerde pp., gothisch cursief schrift, alfabetische rangschikking der zegswijzen.
11. Notaboekje. *Einnahmen und Ausgaben des Schriftstellers Heinrich Wandt in der Zeit ab 1. September 1934 bis zum 30. November 1935.*
 158 pp., 163 x 97 mm, gothisch cursief.
 Uitgaven en inkomsten met honoraria voor artikelen, citaten, gegevens over bekenden.
12. Notaboekje, 1957-1958.
 41 genummerde ff. + 84 niet genummerde, deels beschreven, pp. (ff. 1, 13, 17, 25-31, 37-39 ontbreken), 147 x 102 mm.
 Hierin verschillende gegevens betreffende vrienden, boeken, Berlijn, trefwoorden voor geplande artikelen (o.a. over Sonnenburg), latere bijvoegingen: huishoudelijke rekeningen door Alice Wandt (1966?).

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1984 - 1985 *

door

René DE HERDT

Stadsarchief Gent
Museum voor Industriële Archeologie en Textiel

Inventarissen, bibliografieën, regestenlijsten

1. DE BAETS A., *Staten van Goed van Melle en Gentbrugge. Deel 1: 1673-1758*, s.l., s.d., V + 116 blz.

Met inleiding over de juridisch-geografische omschrijving van het Land van Aalst en het Land van Rode door R. DE CLERCQ. Geïllustreerd. Alfabetische index op de persoons- en plaatsnamen.

2. DECAVELE J. en J. VANNIEUWENHUYSE (bew.), *Archiefgids. Deel I. Oud Archief*, (Stadsarchief Gent), Gent 1983, 271 blz.

Het Gentse stadsarchief is één van de belangrijkste archiefbewaarplaatsen van het land. Archivaris VICTOR VANDER HAEGHEN publiceerde reeds in 1896 een *Inventaire* die een volledige *Catalogue* beoogde te zijn van alle bewaarde Gentse archiefreeksen uit het Ancien Régime.

De *Archiefgids* wil deze inventaris aanpassen aan de nieuwe opvattingen inzake archiefinventarisatie. De structuur van Vander Haeghens inventaris werd vrijwel ongewijzigd gelaten; alleen werden lacunes aangeduid en kleinere aanpassingen ingevoerd. Bij wijze van inleiding op elke reeks is een korte typering ingelast van de bestuurslichamen waarop de documenten betrekking hebben, van de bron zelf of van de herkomst der stukken, terwijl tevens verwezen wordt naar komplementaire kollekties in andere archiefdepots, voornamelijk in het Rijksarchief te Gent. Iedere reeks is in een doorlopende nummering ingepast en voorzien van een titel en het oude reeksnummer. Daarop volgen de uiterste data der stukken, een beschrijving van de omvang of het materiële uitzicht en van de inhoud.

(*) Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.

Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat opzoekingswerk. U kan het werk van de auteur vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel te sturen naar het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Het toegestuurde exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

Hoewel de inhoud zo bondig mogelijk wordt weergegeven, is er toch naar volledigheid gestreefd. In de inleiding vindt men de *Geschiedenis van het Stadsarchief* en de *Lijst van de Gentse Stadsarchivarissen*.

Achteraan vergemakkelijken een konkordantietafel en een trefwoordenindex het werk van de geïnteresseerde Geïllustreerd.

3. DE HERDT R., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1983-1984*, in *HMGOG*, XXXVIII, (1984), p. 189-223.

Vervolg van de jaarlijkse bibliografie van de geschiedenis van Gent die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt.

4. DEWULF J., *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenaar 1409-1410*, (*Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief*), Gent, 1984, 346 blz.

De regesten zijn kronologisch gerangschikt. Met indices van persoonsnamen, plaatsnamen, straatnamen, huizen, instellingen, toponiemen.

5. *Inventaris van het Gemeentearchief van Desteldonk*, (*Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief*), Gent, 1984, 39 blz.

Met het oog op de ontplooiing van de Gentse haven werd Desteldonk op 1 januari 1965 aangehecht bij de Stad Gent. In 1980 werd besloten het gemeentearchief van Desteldonk naar het Stadsarchief over te brengen. Naast de inventaris van de dokumenten die zich in het Stadsarchief bevinden, vindt men in deze publikatie ook een geordende lijst van het archiefmateriaal dat zich nog in het hulpkantoor van Desteldonk bevindt, alsook een inventaris van het archiefmateriaal dat door de gemeente Desteldonk op 4 juli 1958 in het Rijksarchief te Gent werd gedeponneerd.

6. JANSSENS L., *Repertorium pers en periodieken, 1848-1940*, (*Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging A.M.S.A.B.*), Gent, s.d.

In 1980 werd door het A.M.S.A.B. bij het Fonds voor Kollektief Fundamenteel Wetenschappelijk Onderzoek een projekt ingediend dat zich de repertoriëring, de sociografie en de inhoudsanalyse van het gedrukte propagandamateriaal van de socialistische arbeidersbeweging tot doel stelde. Een eerste stap in dit projekt is de repertoriëring geworden van het tijdschriftenbestand (ca. 900 titels) van het A.M.S.A.B. te Gent. Het repertorium kan een eerste stap betekenen naar de aanleg van een globaal repertorium van de linkse Vlaamse pers tijdens het Interbellum, dat voor Vlaanderen een soort tegenhanger

zou worden van M. SIMON - RORIVE's werk over Wallonië en Brussel.

Met bibliografie en toelichting.

7. NOWÉ R., *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenzaar 1408-1409*, (*Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief*), Gent, 1984, 355 blz.

De regesten zijn kronologisch gerangschikt. Met indices op de persoonsnamen, beroepen, plaatsnamen, straatnamen, huizen, geestelijke instellingen, toponiemen.

8. STEEGHERS W., *Staten van Goederen en Indices op de Registers van Gedele. Schepenzaar 1510-1511*, (*Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1984, 173 blz.

Met index op persoonsnamen, plaatsnamen, straten en andere plaatsaanduidingen te Gent, huizen en gebouwen te Gent, instellingen.

9. STEEGHERS W., *Staten van Goederen en Indices op de Registers van Gedele. Schepenzaar 1511-1512*, (*Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1984, 151 blz.

Met index op persoonsnamen, plaatsnamen, op straatnamen en andere plaatsaanduidingen, huizen, gebouwen en instellingen.

10. STEEGHERS W., *Staten van Goederen en Indices op de Registers van Gedele. Schepenzaar 1512-1513*, (*Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1984, 177 blz.

Met index van persoonsnamen, plaatsnamen, straten en andere plaatsaanduidingen te Gent, huizen en gebouwen te Gent, instellingen.

Archeologie

11. BOCKSTAEL P., G. VAN DER HAEGEN, I. HEYSE en J. VAN-MOERKERKE, *Het Heilig Huizeken te Drongen. Een archeologisch rapport*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 1, p. 2-28.

Archeologische bespreking van de site gelegen nabij de herberg 't Heilig Huizeken te Drongen, voornamelijk gesteund op een licentiaatsverhandeling van P. Bockstael (1982-1984) over dit onderwerp. De oudste sporen getuigen van rondtrekkende jagers-verzamelaars uit het Mesolithicum. Vanaf het Laat-Neolithicum krijgt men een vrijwel onafgebroken okkupatiegeschiedenis. In de volle middeleeuwen had de site wellicht een belangrijke economische functie. Nadien wordt deze minder belangrijk en wordt het zwaartepunt van de dorps-

evolutie naar de huidige dorpskern verlegd. Voor de post-middeleeuwse periode lijkt bewoning minder waarschijnlijk. Geïllustreerd. Met bibliografie.

12. DE CEUNINCK R., M. VAN STRIJDONCK en J. VANMOERKERKE, *Ijzertijd-Kuil te Evergem-Ralingen*, in *VOBOV-INFO*, nr. 16, (1984), p. 15-21.
13. DE SMET M., *Het aardewerk van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai* (Stekene), III, in *VOBOV-INFO*, nr. 16, (1984), p. 1-14.

Te Klein-Sinaai wordt sinds 1971 de verdwenen Boudelo-abdij nauwkeurig onderzocht. Deze abdij was een refuge van de Boudelo-stichting te Gent.

14. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS en P. RAVESCHOT, *De stadsversterking bij de Zandpoort. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monumenten in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 2, p. 16-41.

Naar aanleiding van enkele verbouwingswerken in een particuliere woning tussen de Zandpoortstraat en de Houtleigracht werd een vrij beperkt archeologisch onderzoek verricht. De inlichtingen bekomen via de archeologische bevindingen en het parallel verlopend historisch onderzoek brachten een verscheidenheid van facetten aan het licht in verband met de middeleeuwse stadsversterkingen, de Gentse tegelproductie, het beggardenkonvent, het weversgodshuis, kalkovens, suikerraffinaderijen en textiel fabrieken.

Geïllustreerd. Met kritisch apparaat.

15. RAVESCHOT P., *Spaanse majolica in Gent*, in *VOBOV-INFO*, nr. 18-19, (1985), p. 24-30.

Tot heden toe werden op een achttal plaatsen in Vlaanderen fragmenten van Spaanse majolica ontdekt.

In Gent was tot voor kort enkel een Spaans kannetje bekend, dat in 1842 op het Sint-Veerleplein te voorschijn kwam. Sindsdien leverden vier nieuwe vindplaatsen scherven Spaanse majolica (13de - 16de eeuw) op.

Geïllustreerd. Met noten.

16. SWIMBERGHE P., *Een merkwaardige reeks majolicategels*, in *Stadsarcheologie*, jg. 9, (1985), nr. 3, p. 34-35.

Bespreking van de fragmenten van een negental majolica wandtegels (18de eeuw, mogelijk van eigen bodem) die gerecupereerd werden in de achtergevel van het voormalige huis De Steenput aan het Goudenleeuwplein.

17. VAN DER PLAETSEN P., *Beestig Gent. Archeozoölogie in een stad*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monumenten in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 3, p. 12-26.

Op basis van dierlijke beenderresten wordt gepoogd enkele algemene evolutielijnen te bepalen. De grootste vleesleverancier voor de vroeg-middeleeuwse stedeling was het varken. Toch voerde men reeds ook zeeschelpen in als aanvulling op het menu. In het 's Gravensteen vond men veel resten van jachtwild. Geleidelijk zou het belang van het varken verminderen, om plaats te maken voor het rund. Dit wijst erop dat het toeleveringsgebied dat actief werkzaam was voor de stad steeds groter werd. De kweek van de runderen geschiedde zeker buiten de stadspoorten en werd levend naar de stad gebracht, waar een deel werd geslacht in gespecialiseerde bedrijven.

Met kaarten, tabel met archeozoologische analyse van de gegevens, lijst met wetenschappelijke namen en kritisch apparaat.

18. VAN DE WALLE R., *Pijpaarden plaketten uit de Sint-Machariuswijk*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 1, p. 38-44.

Tijdens een archeologisch onderzoek in 1978 werd op een braakliggend terrein achter de Sint-Machariuskerk te Gent een gemetselde koker met diverse archeologica gevonden, o.m. een veertiental voorwerpen in pijpaaide. Na beschrijving en onderzoek komt de auteur tot het besluit dat het ofwel patacons betreft ofwel versieringselementen op aardewerk (19de eeuw). Geïllustreerd. Met nota's.

19. VANMOERKERKE J. e.a., *Vierkante grafstructuur uit de IJzertijd aan de Hogeweg*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 2, p. 42-51.

Naar aanleiding van de ontdekking via luchtprospektie van twee grote circulaire structuren werden aan de Hoge Weg in 1983 enkele proefopgravingen uitgevoerd. Het blijkt dat dit site vanaf de Bronstijd tot in de Romeinse tijd een belangrijk ritueel-funeraire functie had. In de late IJzertijd, mogelijk nog in de vroege La Tène - periode, werd rond een krematiegraf van het type der 'Knochenlager' een vierkante greppel gegraven. Sterke gelijkenissen met andere grafstructuren in West-Europa wijzen op intense contacten over grote afstand.

In bijlage vindt men *Menselijke resten van een crematie uit de IJzertijd* door M.-A. DELSAUX en *Pollenanalyse van de vierkante grafstructuur* door C. VERBRUGGEN.

Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

20. VERBRUGGEN C., *Landschapsbeelden van de Gentse stadszone vóór 1300*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 1, p. 29-37.

Door het Laboratorium Regionale Geografie en Landschapkunde, R.U.G. en de Vereniging voor Interdisciplinair Archeologisch-Natuurwetenschappelijk Onderzoek te Gent werd overgegaan tot een pollenanalyse van een vijftal sites in het centrum van Gent.

21. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 1, p. 45-51.

Korte bespreking van vondstmeldingen : middeleeuwse kelder in de Drabstraat 12 ; puntgevel in Doornikse kalksteen op Graslei 5-6 ; archeologica uit Bronstijd of IJzertijd en Gallo-Romeinse kuil aan de Hogeweg ; middeleeuwse kelders in de Hoogpoort 9-13 ; kelders uit post-middeleeuwse periode in Jan Breydelstraat 5 (Museum voor Sierkunst) ; archeologica en runderhorens in de Kouterdreef ; waarnemingen in het Spreekhuis van het voormalige Karmelietenklooster, Lange Steenstraat ; 16de-eeuwse kelder onder Oudburg 64 ; restanten van waltoren (12de eeuw) tussen de Posteernepoort en de Torenpoot op de Oude Houtlei ; fragmenten van 12de-eeuwse stadsmuur onder de kapel van het Sint-Amandusinstituut, Oude Houtlei ; Romeinse en middeleeuwse resten, alsook geprofileerd bouwkundig element in witte natuursteen in de Gouverneurswoning, Prooststraat ; muurresten van de voormalige Sint-Pietersabdij, (in het bijzonder van de in 1799 gesloopte Onze-Lieve-Vrouwekerk) op het Sint-Pietersplein ; muren en zuilen in Doornikse kalksteen van een oud-middeleeuws gebouw in de kelders van de Veldstraat 53-55 (samen behorende tot het voormalige Hotel d'Hane-Steenhuysse) ; fragment terra sigillata in Drongen, Bassebeekstraat ; sporen uit de late Bronstijd, vroege IJzertijd op het vliegveld van Sint-Denijs-Westrem. Geïllustreerd.

22. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 2, p. 52-65.

Meldingen van : fragment van een handgevormd stuk ceramieksulptuur (mogelijk van ruitersstatuette 13de - 14de eeuw) in Emile Braunplein 14 - Heilige Geeststraat ; aardewerkfragmenten in prehistorische techniek, fragment van een kom in terra sigillata, dakpannen van het Romeins type, talrijke constructies in Doornikse kalksteen (Goudenleeuwplein - Hoogpoort - Stadhuissteeg) ; muur in Doornikse kalksteen (Hoogpoort 1) ; kelder ; muur in Doornikse kalksteen, interieur met 17de- en 18de-eeuwse elementen, eikehouten trap in Lodewijk XV-stijl, kamer in Lodewijk XV-stijl, eikehouten dubbele buitendeur met glas-in-lood-venstertje (Hoogpoort 27) ; muurfragment in Doornikse kalksteen, fraaie 18de-eeuwse rococotrap in eikehout (Hoogpoort 29) ; kelder met muurfragment in Doornikse kalksteen met segmentboog rustend op twee imposten, waaronder een rondboogpoortje werd opgemerkt in Hoogpoort 35 ; muurresten in Doornikse kalksteen in Hoornstraat - Veldstraat ; aangevraagde sloping van

16-17de eeuws gebouw en vroeg 18de eeuws gebouwencomplex in Houtbriel 23-25 ; muurfragment in Doornikse kalksteen (Jan Breydelstraat); studie op basis van foto's aan de Korenmarkt - Donkersteeg (resten van zogenaamd „steen”); fraai gotisch ijzeren hangwerk en scharnier (Onderstraat 63); opgavingen in de tuin van de Gouvernementswoning bevestigen opnieuw de Romeinse oorsprong van het terrein ; zijmuren in Doornikse kalksteen (Sint-Pietersnieuwstraat); laat- en post-middeleeuws aardewerk in de Wijngaardstraat 58 ; drie neolithische pijlpunten te Afsnee ; een tiental artefakten als oppervlaktevondst, o.a. pijlsneden, kling, schrabbers (Drongen, Heilig Huizeken); pijparden plakette (Aalter); Gallo-Romeinse nederzetting te Evergem, Vierlinden 43. Geïllustreerd.

23. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 3, p. 36-48.

Diverse meldingen van vondsten :

ceramisch materiaal uit de 12de tot 14de eeuw op de terreinen van de Nationale Bank (Bisdomein); fragmenten van majolica wandtegels in Corduwaniersstraat 35-41 (lokale produktie?); scherven van zeer grote kom met gelobte rand en reliëfband ; lederresten van schoenen ; dierenbeenderen (13de - 14de eeuw) in Dobbelslot ; losse vondsten en bakstenen muren van Kartuizerhuisje in het Sint-Jan-de-Deo-ziekenhuis (Fratersplein 9); fundering in Doornikse kalksteen te identificeren met de basis van het zgn. Gruuthuus, daarnaast fundering van het huis „De Steenput” en volledige zuil in Doornikse kalksteen voorzien van kapiteel met gekruld bladwerk (Novotel, Goudenleeuwplein); gotische kelder onder de Gouvernmentstraat 34 ; kuil (graf?) met rechtopstaand potje uit late IJzertijd in Hogeweg ; sporen van middeleeuws steen in Doornikse kalksteen in de Hoogpoort 51-53 ; bij opgravingen in de Karmelietenkerk (Lange Steenstraat) kon de kerkgeschiedenis (14de - 17de eeuw) beter gesitueerd worden, in het bijzonder werden vier fragmenten van een laat-middeleeuwse tegelvloer gevonden ; scherven en funderingsmuren in de Armenkamer op de Poeljemarkt ; muren in Doornikse kalksteen en gotische nis in huis Sint-Pietersnieuwstraat, nabij de hoek van de Lammerstraat ; 54 silex-artefakten waarvan één pijlpunt (Afsnee); artefakten (schrabbers, pijlpunt) uit Mesolithicum en Neolithicum te Drongen, site Heilig Huizeken ; in dezelfde site fragmenten van pijpen in pijparden en een gracht van 1,50 m bij 1,50 m met reducerend aardewerk uit de volle middeleeuwen.

Middeleeuwen

24. BOONE M., *Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de Late Middeleeuwen (14de - 15de eeuw)*, in *Handelingen. 11de Internationaal Colloquium. Het openbaar initiatief van de gemeenten*

in België. *Historische grondslagen (Ancien Régime), Gemeentekrediet van België, Historische Uitgaven*, nr. 65, 1984, p. 7-114.

Er wordt gepoogd een overzicht te geven van het geheel van openbare voorzieningen die door de Gentse stedelijke overheden aan de bevolking werden aangeboden. De auteur onderscheidt drie sectoren: een juridische, een economische en een sociale. Ook wordt gepeild naar de weerslag van de onderscheiden initiatieven op de stadsfinanciën en er wordt een evaluatie van de openbare voorzieningen in de Late Middeleeuwen gemaakt.

Met kritisch apparaat, bijlagen en grafieken.

25. DE HERDT R., *De wraak van Jan Borluut. Gent ten tijde van de Guldenensporenslag, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1985, 42 blz.

Brochure waarin de vete die heerste tussen Jan Borluut en de familie van Sint-Baafs wordt gesitueerd in het nationaal gebeuren in de periode van omstreeks 1302. Deze brochure steunt in belangrijke mate op F. BLOCKMANS, *Een patricische veete te Gent op het einde der XIIIde eeuw (vóór 1297 tot 10 juni 1306)*, Brussel, 1936.

Ze kwam tot stand naar aanleiding van de met toneelscènes geïllustreerde stadswandelingen die over Jan Borluut werden georganiseerd tijdens de Gentse Feesten 1985. Geïllustreerd.

26. HUYGHEBAERT N., *Quelques chartes épiscopales fausses pour Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand forgées au XIIe et XIIIe siècles*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Koninklijke Academie van België)*, CXLVIII, afl. 1-2, Brussel, 1982.

Drie charters, betreffende de St.-Pietersabdij te Gent, nl. het zogenaamde charter van bisschop Transmar van Noyon-Doornik uit 941, de oorkonde van bisschop Boudewijn van 1 april 1046 en deze van Simon van Vermandois uit 1140 blijken falsifikaties te zijn. In werkelijkheid zijn ze ontstaan in de 12de en 13de eeuw. Anderzijds is een privilege dat werd toegekend in 1150 door Géraud van Villers authentiek.

Uitvoering bespreking met kritisch apparaat.

27. GOTTSCHALK M.K., *De Vier Ambachten en het Land van Saafdinge in de Middeleeuwen. Een historisch geografisch onderzoek betreffende Oost Zeenus-Vlaanderen e.a.*, Assen, 1984, 589 blz.

Dit standaardwerk gaat uitvoerig in op de geschiedenis en geografische evolutie van de bestudeerde gebieden. Gezien de zeer nauwe betrekkingen met Gent is dit werk ook voor de Gentse middeleeuwse geschiedenis belangrijk.

Met bibliografie, index van namen en Franstalig resumé. Geïllustreerd.

28. *Het Groot Privilege van Maria van Bourgondië, in Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 143-145.

Weergave van de fiche die in 1900 door Paul Fredericq was opgesteld voor de *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 186 in de rubriek Oorkonden - Stedelijke archieven in XVe eeuw - 11 februari 1476 (1477)*.

De bezegeling van dit privilege werd door de Algemene Staten der Nederlanden, vergaderd in het St.-Jorishof te Gent, aan de hertogin opgedrongen, na de dood van Karel de Stoute. Geïllustreerd.

29. PREVENIER W., *Briefwisseling tussen de Vier Leden van Vlaanderen en Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en diens echtgenote Margareta van Male, over de inbreuken op de Vlaamse privileges door vorstelijke ambtenaren en instellingen (1398 - 1402)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, (Koninklijke Academie van België)*, Brussel, 1984, p. 506-522.

In 1959 werden door de auteur de *Handelingen* van de Leden en Staten van Vlaanderen tussen 1384 en 1405 uitgegeven in de 4de reeks van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Deze *Handelingen* worden in voorliggend artikel aangevuld met vier brieven, waarin ook de stad Gent is betrokken.

Uitgave van de brieven met kritisch apparaat.

30. VAN CAENEGEM R., *Het charter van graaf Gwijde van Dampierre over de Gentse rechtspraak (10 juli 1294)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, (Koninklijke Academie van België)*, CL, Brussel, 1984, p. 415-452.

Op 10 juli 1294 werd, in het kader van een tijdelijke verzoening tussen graaf Gwijde van Dampierre en het Gentse stadsbestuur een overeenkomst bezegeld welke tot de interessantste getuigen van het Gentse rechtsverleden behoort. De auteur bespreekt de inhoud, handschriften en uitgaven, datum. Naast het origineel dat zich in het Gentse Rijksarchief bevindt, wordt tevens een 15de-eeuwse versie weergegeven. Met kritisch apparaat.

31. VERHULST A.-E., *Kritische studie over de oorkonde van Lodewijk IV van Overzee, koning van Frankrijk, voor de Sint-Pietersabdij te Gent (20 augustus 950)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, (Koninklijke Academie van België)*, CL, Brussel, 1984, p. 272-327.

Kritisch onderzoek en weergave van deze niet meer in origineel voorhanden zijnde oorkonde. De afschriften kunnen in twee families van zeer ongelijke omvang worden teruggebracht. Het oorspronkelijke do-

kument moet tot een eind in de 18de eeuw aanwezig geweest zijn in de Gentse Sint-Pietersabdij. Twee interpolaties uit de 12de eeuw hadden tot doel de aanspraken van de Sint-Pietersabdij op de voornaamste stadskerk Sint-Jans en op het eigendomsrecht over de stadsbodem te ondersteunen. De oorkonde toont aan dat de betwistingen tussen de abdij en de snel groeiende stad in de 10de en 11de eeuw wellicht groter zijn geweest dan tot heden bekend. Het onderzoek werpt bovendien een nieuw licht op het onroerend bezit van de Sint-Pietersabdij, o.m. op het abdijsdomein tussen Leie en Schelde ten zuiden van Gent. Geïllustreerd. Met weergave van de oorkonde en uitvoerig kritisch apparaat.

Moderne Tijden

32. DECAVELE J., *Gent, van Keizer Karel V naar koning Filips II. Een stedelijke samenleving in volle gisting*, in *Poolse Culturele Dagen te Gent. Tentoonstellingen*, Gent, 1985, p. 13-24.

Historische schets van de toestand te Gent in de eerste helft van de zestiende eeuw.

Alhoewel Gent in deze periode nog het beeld bleef bieden van een grote weelderige stad, waren de eerste tekenen van economisch verval reeds te bemerken. Op geestelijk vlak bloeide de humanistische wetenschap er volop. Erasmus had heel wat vrienden en bewonderaars in Gent, o.m. onder de voorname familie Utenhove. Hier kan vooral de Gentse voorschepen Karel Utenhove en diens vriendenkring vermeld worden, in de jaren vijftig de spil van de Gentse intellectuele sociëteit. De opstand van 1539 en de daaropvolgende repressie fnuikten Gent op politiek vlak en gaven aanleiding tot belangrijke ingrepen in het stadsbeeld, zoals de afbraak van de stadsversterkingen. Door het opengooien van het ambachtelijk exklusivisme kon Gent hopen deelachtig te worden aan de economische vrijheid, waaraan Antwerpen zijn bloei te danken had. In die zin werd veel verwacht van de nieuwe scheepvaartverbinding de Sasse Vaart (1547-1563). Met bibliografie en bijhorende catalogus (p. 55-61).

33. DECAVELE J., *Willem van Oranje, de „vader” van een verscheurd „vaderland” (1577-1584)*, in *HMGOG*, dl. XXXVIII, (1984), p. 69-86.

Ook na de Pacificatie van Gent (8 november 1576) is de godsdienstkwestie dominerend geweest in de Nederlanden. Uiteindelijk zou ze er de splijtzwam van vormen, alhoewel ook andere elementen tot de scheuring hebben bijgedragen. Het streven van Oranje tijdens de laatste acht jaren van zijn leven is een moeizaam pogen geweest om de dreigende scheuring binnen de door hem beoogde generaliteit te voorkomen.

34. *De Nederlanden uit elkaar 1566-1585. Een kijk op de opstand*, Brussel, 1985, 30 blz.

Titelcatalogus bij de didaktische tentoonstelling die werd opgesteld van 17 april - 31 mei 1985 door UFSAL te Brussel. Bespreking van verscheidene dokumenten afkomstig van het Gentse Stadsarchief.

35. VAN AERDE R., *De Brabantse Omwenteling - De Gevechten te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 124-143.

Het artikel verhaalt de inname van Gent door de patriotten op 13 november 1789 en de aftocht van het Oostenrijks leger nadat kolonel de Lunden zich had overgegeven. Geïllustreerd. Met bibliografie.

36. VAN DE WIELE J., *Itinerarium van inquisiteur Pieter Titelmans en zijn medewerkers (1547-1566)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, (Koninklijke Academie van België), CLI, afl. 1-2, p. 61-152.

In 1545 werd Pieter Titelmans († 1572) uit Ronse benoemd tot inquisiteur in Vlaanderen, het Doornikse en Waals-Vlaanderen. Het optreden van deze kanunnik was essentieel voor de kettervervolgung in Vlaanderen en ook in Gent.

Het artikel bevat behalve een inleiding, het itinerarium zelf, alsook een index van persoons- en plaatsnamen.

37. VAN GENT M., *De roep van de straete (in 1752)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 52-55.

Uitgave met korte bespreking van een driestemmig lied dat ons een beeld geeft van het straatleven te Gent in de 18de eeuw.

Hedendaagse Tijd

38. BOUQUÉ E., *Uit de pioniersjaren van de wielersport: de Gentse velodroom (1892-1894)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 10, jg. 3 (1985), nr. 2, p. 31-41.

Op 18 juli 1892 had de openingsmeeting plaats van de eerste velodroom in Gent. Deze was niet alleen één van de allereerste, maar ook één van de technisch best gekonstrueerde (architect Adrien Ledoux) velodrooms in België. De piste was door de gebroeders Picha uitgevoerd in „gewapend cement” en was één van de best gekonstrueerde velodrooms in België. Het bestaan van deze velodroom tussen de Godshuizen- en Martelaarslaan was echter van korte duur. De uitbating bleek niet rendabel. Op 1 januari 1895 werd hij openbaar verkocht. Een tijdlang werd hij nog gebruikt door de *Association Athlétique La Gantoise*. Omstreeks 1900 werd hij afgebroken. Rijk geïllustreerd.

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Blandijnberg 2 - 9000 GENT

39. BOUQUÉ E., *Over het ontstaan van de wielersport in de 19de eeuw, met bijzondere aandacht voor de situatie in het Gentse*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 10, jg. 3, (1985), nr. 2, p. 19.

Het artikel peilt naar de opgang van de fiets in het Gentse en naar de opkomst van de rijwielkoersen. Op de Begijnhoflaan werden reeds in april 1869 koersen gehouden. Enkele namen die bijzondere aandacht krijgen: Gustaaf Stragier (1874-1949), Georges Choisy (1867-1895), de familie Van Gendt.

Rijk geïllustreerd.

40. BOUQUÉ E., *De rijwielhandel te Gent op het einde van de 19de eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 10, jg. 3, (1985), nr. 2, p. 42-51.

Wanneer in 1885 de luchtbanden worden uitgevonden is de tijd rijp voor de definitieve doorbraak van de fiets als vervoer- en ontspanningsmiddel. De Gentse rijwielhandelaars doen weldra gouden zaken. Ze concentreerden zich rondom de Vlaanderenstraat en te Ledeborg. Rijk geïllustreerd.

41. DE HERDT R. en E. DEMOEN (ed.), *Mondelinge Geschiedenis. Derde Colloquium 30 oktober 1983. Handelingen, (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1985, 60 blz.

Voor de geschiedenis van Gent zijn twee bijdragen interessant. In de eerste plaats een oefening in de mondelinge geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Gent over de Gentse metaalsektor met de bedrijven ACEC (vroeger Carels) en ARBED (de vroegere 'Puntfabriek') als de belangrijkste kernen. De oefening wordt gesitueerd door G. VAN SCHOENBEEK onder de titel *Leven, werk en strijd in de smidse van Vulcanus. Arbeidersleven in de Gentse metaalfabrieken*.

Van een totaal andere aard is het verslag door A. DE CLERCQ over de interviews bij Gentse sportlui *Mondelinge Geschiedenis: een toe-passing. Sport in het Gentse*.

42. DE HERDT R., G. DESEYN en W. VAN DEN HOLE, *100 Jaar Plansoenendienst. Promenades - Parken - Funktioneel Groen, (Stad Gent. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. Plansoenendienst)*, Gent, 1985, 88 blz.

Brochure geschreven naar aanleiding van de tentoonstelling over de 100-jarige plansoenendienst, welke van 21 september tot 21 oktober in het Museum A. Vander Haeghen werd opgesteld.

Met het graven van de Coupure (1751-1753) werden in Gent grootse aanplantingen van laanbomen verricht. Deze promenades groeiden uit

tot ontmoetingsplaatsen van de burgerij. Heel de eerste helft van de negentiende eeuw lag het hoofdaksent van het Gentse openbaar groen op deze wandelingen. Vanaf ca. 1869 werd de zorg voor de openbare beplantingen meer gediversifieerd: wandelingen, pleinen, squares, parken. Spilfiguur hierbij was Hubert Jan Van Hulle (1827-1900), leraar aan de Rijkstuinbouwschool, hortulanus van de Gentse plantentuin in 1858 en inspekteur der beplantingen van de Stad Gent vanaf 1860. De oprichting van de plantsoendienst geschiedde in 1885. Deze dienst nam zeer actief deel aan de wereldtentoonstelling van 1913, doch had in de twintiger jaren van deze eeuw af te rekenen met de olmenziekte. Na de verwoesting van de kwekerij op de Vrijheidslaan in 1945, werd in 1951 een nieuwe kwekerij in gebruik genomen op de plaats van het vroegere tuinbouwbedrijf Van Houtte te De Pinte.

In deze brochure worden eveneens de aanleg van De Kouter, het Citadelpark, het Zuid- of Koning Albertpark besproken.

Met bibliografie. Rijk geïllustreerd.

43. EMBRECHTS K. en G. DESEYN, *Burgersport - arbeiderssport?* in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 10, jg. 3, (1985), nr. 2, p. 2-7.

Het artikel onderzoekt in hoever de lagere bevolkingsklassen te Gent rond de eeuwwisseling de materiële en financiële mogelijkheid hadden om een sport te beoefenen. Geïllustreerd.

44. EMBRECHTS K. en G. DESEYN, *Sport en sportinformatie in de Gentse pers (1884-1914)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 10, jg. 3, (1985), nr. 2, p. 8-18.

Dit artikel is een samenvatting door G. DESEYN van de licentiaatsverhandeling *Sport en functie van sport en sportinformatie in de Gentse pers (1884-1914)* door K. EMBRECHTS.

In het begin van de bestudeerde periode kon de sport op weinig belangstelling bogen vanwege de diverse kranten. Enkel kranten met meer begoede lezers zoals *La Flandre Libérale*, *Le Bien Public* en de *Gazette van Gent* brachten enige sportinformatie, inzonderheid over paardensport en roeien. „Vooruit” en „Het Volk” als sterk ideologisch gerichte strijdbladen besteedden vrijwel geen aandacht aan de sport. De toestand van de arbeiders rond de eeuwwisseling was bovendien niet van dien aard om actieve sportbeoefening te veronderstellen. Naar het einde van de periode 1884-1914 toe valt het op dat alle kranten, ook de arbeidersbladen, meer „sportieve informatie” afdraken. Men mag aannemen dat er een stijgende belangstelling voor sport was vanwege de lezers.

Het is echter onwaarschijnlijk dat dit in de groep van de arbeiders het gevolg zou zijn van actieve sportbeoefening. Rijk geïllustreerd

45. MAHIEU L., *Cholera-epidemieën te Gent in de 19de eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 8, jg. 2, (1984-1985), nr. 4, p. 17-23.

Gent kreeg in de 19de eeuw zesmaal te maken met een cholera-epidemie. In de jaren 1849-1866 en 1832 vielen de meeste slachtoffers. Ook werd Gent veel zwaarder getroffen dan de drie andere grote Belgische steden. Naast verontreinigd water en gebrekkige hygiëne kunnen als bijkomende oorzaken ondervoeding, uitputting en alcoholmisbruik aangeduid worden. Het saneren van onhygiënische arbeiderswijken, waar de cholera het felst toesloeg, deed de frekwentie en ernst van de epidemieën verminderen. In 1892 en 1893 werd Gent voor de laatste keer getroffen door de cholera. Geïllustreerd.

46. *De Rode Verleiding. Een eeuw socialistische affiches. (Bijdragen. Museum van de Vlaamse Sociale Strijd. Nr. 3-4). (A.M.S.A.B. - Gent) (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1985, 2 dln., 142 en 209 blz.

De Rode Verleiding werd samengesteld ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling die plaats greep in het Centrum voor Kunst en Cultuur (27 april - 23 juni 1985). Het eerste deel (F. UYTTERHAEGEN ed.) omvat, na een inleiding door H. BALTHAZAR, een overzicht van de kunsthistorische en technische evolutie van de socialistische affiche door L. HOSTE. De affiches van de koöperatieve worden besproken door M. VERMOTE. N. DE BEULE spreekt de affiches van de één-meivieringen, terwijl G. VANSCHOENBEEK het thema jeugdbeweging onder de loupe neemt. D. DE WEERDT schetst het beeld van de vrouw in de socialistische affiche. L. JANSSENS behandelt de affiches afkomstig van diverse stromingen die zich links van de sociaal-democratie ontwikkeld hebben. De syndikale propaganda wordt door W. STEENHOUT in het licht gesteld. H. GOOSSENS onderstreept het belang van de affiche bij het anti-fascisme en anti-militarisme. Opnieuw W. STEENHOUT heeft het over de massa-psychologie en propaganda in het Plan van de Arbeid - Plan De Man. Met kritisch apparaat.

Het tweede deel werd samengesteld door L. HOSTE en kan als een repertorium van de affiches bewaard in het A.M.S.A.B. worden gezien. In de inleiding daarop worden de historiek van de A.M.S.A.B.-kollektie, de uitbreiding van het eigen bestand en de verwerking, de restauratie en konservatie, beschrijving en de heuristische problemen behandeld. Het repertorium wordt gevolgd door een lijst van biografieën van de kunstenaars en indices. Beide delen zijn zeer rijk geïllustreerd.

47. SANTY F en A. OSAER, *Met vlag en wimpel. De banistiek van de Christelijke Arbeidersbeweging in Vlaanderen*, (Bijdragen. Museum van de Vlaamse Sociale Strijd — Nr. 1 en 2, KADOC - Leuven), Gent, 1984, 2 dln. 152 en 190 blz.

Standaardwerk uitgegeven door het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen ter gelegenheid van een tentoonstelling onder dezelfde naam in het Centrum voor Kunst en Cultuur te Gent (...).

Het eerste deel omvat een schets van de geschiedenis van de Christelijke Arbeidersbeweging; de geschiedenis van vlaggen en borduurders; de vervaardiging van de vlag; de ikonografische ontwikkeling van de vlaggen en vaandels; met banistische terminologie, bibliografie, lijst van illustraties en indices. Het tweede deel kan als een repertorium worden beschouwd, met aandacht voor o.m. diverse Gentse vlaggen. Rijk geïllustreerd.

48. STACHURSKI E., *Poolse studenten en navorsers aan de Universiteit te Gent van 1856 tot 1980*, in *Handelingen van het Internationaal Colloquium. Nederlands-Poolse Kulturele Ontmoetingen*, Gent, 1985, p. 121-134.

Met grafiek van het aantal inschrijvingen.

49. VANTHEMSCHE G., *De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België: vakbondskassen en gemeentelijke fondsen (1890-1914)*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg. 11, (1985), nr. 2, p. 130-164.

Rond de eeuwwisseling ontstond in België een belangrijk nieuw sociaal fenomeen, nl. de werkloosheidsverzekering. Gent speelde hierbij een zeer belangrijke rol, vooral omdat via de vakbond de individuele arbeider een subsidie ontving van stadswege. Dit „Gentse systeem”, uitgedacht door Louis Varlez zou zowel in binnen- als buitenland een sterke navolging kennen. Met kritisch apparaat.

50. VANNIEUWENHUYSE J., *Gent in de oorlogsjaren 1940-1945*, (*Stadsarchief. Museum Arnold vander Haeghen*), Gent, 1985, 136 blz.

Een eerste deel geeft een overzicht van de gebeurtenissen in mei 1940 en de inname van Gent op 23 mei. Daarna wordt in een tweede deel Groot-Gent onder nazi-beheer besproken: het stadsbestuur, de Duitse aanwezigheid in de stad; de kollaboratie en het verzet, het dagelijks leven, cultuur, ontspanningsleven en sport.

In een derde deel wordt de bevrijding van Groot-Gent en het laatste oorlogsjaar behandeld, meer in het bijzonder: de bombardementen van 1944, de bevrijding zelf (5 september), de geallieerde aanwezigheid in de stad en de feestelijkheden na de bevrijding. Een laatste deel is gewijd aan Gentse kunstenaars in de Tweede Wereldoorlog. Met bibliografie.

51. VERMEULEN A.M., *Determinanten van het alfabetisatieproces te Gent in de 19de eeuw*, in *HMGOG*, dl. XXXVIII, (1984), p. 125-140.

Van de Gentse huwelijksregisters werden negen tienjaarlijkse steekproeven genomen over de periode 1800-1880 waarbij per jaar systematisch één op twee huwelijken werd weerhouden. Op die manier werd op basis van 5.000 huwelijksgegevens het proces van de alfabetisatie bestudeerd. Op het einde van het Oud Regime was het anal-fabetisme zeer hoog: 50 % bij de mannen en 60 % bij de vrouwen. De beginnende industrialisatie bij de aanvang van de 19de eeuw deed het alfabetisatiepeil zelfs nog verlagen. Eerst in de jaren '20 trad een lichte verbetering op, hoofdzakelijk te wijten aan de inspanningen van Willem I op onderwijsvlak. Herneming die werd ongedaan gemaakt bij de Belgische Revolutie. Een definitieve kentering trad in na de uitvaardiging van de Organieke Wet op het Lager Onderwijs in 1842. Wanneer de auteur ook de relatie beroep en geletterdheid onderzocht konstateerde zij dat de (textiel)arbeiders in Gent massaal anal-fabeet waren, terwijl kleinhandelaars, eigenaars, renteniers en zelfs dienstpersoneel over het algemeen wel konden schrijven. Werden verder onderzocht: de relatie tussen geografische herkomst en geletterdheid; de wijk- en specifieke spreiding van de geletterdheid; de generationele overdracht van de (on)geletterdheid; sociale homogamie en geletterdheid. Met kritisch apparaat.

52. VOLCKAERT J., *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider*, Leuven, 1983, 143 blz.

Voor Gent beschikt men slechts over enkele autobiografieën van socialistische arbeiders uit de 19de en begin 20ste eeuw.

PAUL VERBAUWEN behandelt in zijn *Schetsen uit mijn leven of de geschiedenis der Gentsche wevers* de beginperiode van het socialisme in Gent.

De kleermaker PAUL DE WITTE stelt zich in zijn *Geschiedenis van Vooruit en de Gentse socialistische arbeidersbeweging sedert 1870* duidelijk oppositioneel op, o.m. tegen de politiek van Anseele.

Beide autobiografieën zijn legitimerend van aard. Niets daarvan in het verhaal van JOZEF VOLCKAERT (1870-1959) die slechts enkele herinneringen wenst neer te schrijven voor zijn twee zonen, trots als hij is zijn nakomelingen een betere toekomst te hebben bezorgd dan hijzelf heeft gekend. De uitgevers FRANK UYTTERHAEGEN en GUY VAN SCHOENBEEK zorgen in een uitvoerig nawoord (p. 79-140) voor een situering van het verhaal in de sociaal-ekonomische en politiek-kulturele kontekst van die jaren, waardoor ze de waardevolle en zeldzame getuigenis van Jozef Volckaert ten volle valoriseren. Aldus wordt het verhaal van Volckaert nader gesitueerd tegenover de socialistische beweging, de textiel- en metaalnijverheid (de Puntfabriek of Clouterie et Tréfilerie de Flandre te Gentbrugge) te Gent.

Geïllustreerd. Met bijlage (prijzengegevens) en bibliografie.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

53. BAILLIEUL B., L. HEYVAERT, D. LAPORTE en N. POULAIN, 'Een toren voor boeken' 1935-1985: Henry van de Velde en de bouw van de Universiteitsbibliotheek en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde in Gent, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 4, (1985), nr. 4, p. 35-42.

De bouw van de nieuwe „universiteitsbibliotheek”, begonnen in 1935, was één van de weinige officiële opdrachten die architect Henry van de Velde (1863-1957) in ons land kreeg. Op dat ogenblik kon hij reeds terugblikken op een rijk gevulde carrière, waarin hij de noodzaak van een nieuwe stijl had onderlijnd.

In de bibliotheek poogde hij dan ook zijn theorieën over „rationele conceptie” in de architectuur maximaal uit te werken. Niettegenstaande bezwaren van de hoofdbibliothekaris tegen het gebruik van een torenvormig boekenmagazijn, kon van de Velde zijn idee doordrukken om een „vierde toren” aan het Gentse stadspanorama toe te voegen. Er was eveneens een vleugel voorzien voor het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, voor het Farmaceutisch Instituut en voor het Museum en Instituut voor Dierkunde. In 1944 kreeg van de Velde de opdracht een nieuw complex voor Letteren en Wijsbegeerte te ontwerpen. Gezien zijn hoge leeftijd (84 jaar) verwees van de Velde naar Eugène Delatte (° 1910) die samen met Steppé (1910-1958) de opdracht zou verderzetten. De definitieve plannen voor dit complex kwamen tot stand op het einde van de jaren vijftig.

Door zijn persoonlijkheid en visie was van de Velde tevens een begeesterend lesgever en werd hij meermaals aangezocht raad te geven bij het tot stand komen van nieuwe gebouwen. Geïllustreerd. Met voetnoten.

54. BRAUMAN A. en B. BUYSENS, *Voyage au pays des Maisons du Peuple*, in *Maisons du Peuple. Architecture pour le peuple*, Brussel, 1984.

Met o.a. op p. 33-61 beschrijving van de gebouwen Vooruit en Bond Moyson te Gent.

55. BUYLE R., *Vijftig-straten-wandeling doorheen Gent. Ingericht door de G.O.V. tijdens de Gentse Feesten 1983*. Deel 2, in *G.O.V. Herant*, jg. 19, (juli 1984), 14 blz.

Korte historiek van de Plotersgracht, Haringsteeg, Geldmunt, Lievestraat, Sint-Widostraat, Lievekaai, Akademiestraat, Zilverhof, Prinsenhof, Bachten Walle, Rabot, Begijnhoflaan, Hector Van Wittenberghestraat, Jan Verspeyenstraat, Sophie Van Akenstraat, Begijnhofdries, Edmond Boonenstraat, Proveniersterstraat, Sint-Elisabethplein,

Peperstraat, Hoogstraat, Oude Houtlei, Ramen, Poel, Drabstraat, Hooiaard, Pensmarkt, Groentenmarkt, Langemunt, Schoenlappersstraat, Hoefslagstraatje, Grootkanonplein. Geïllustreerd.

56. DE BUCK A., *Jeroom Duquesnoy II (Du Quesnoy) en het grafmonument van bisschop Antoon Triest*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 2, p. 95-103.

Jeroom II Duquesnoy (de Jongere) (Brussel 1602 - Gent 1654) beeldhouwde het grafmonument van bisschop Antoon Triest in de St.-Baafskathedraal te Gent tussen 1652 en 1654. In dit laatste jaar werd hij beschuldigd van pederastie en op de Korenmarkt te Gent terechtgesteld.

57. *Exploratiетоcht, (Informatiecentrum Stadsvernieuwing. Stad Gent)*, Gent, 1985.

Exploratiетоcht naar het gebouwenpatrimonium in Gent. Vertrekt in de Veldstraat en gaat langs Recollettenlei, Twaalfkameren, Coupure, St.-Elisabethbegijnhof, Lievekaai, Patershol en Lange Munt.

58. EVERAERT G., *Het huis met de houten gevel. Studie van een Gents interieur*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 9, (1985), nr. 2, p. 2-15.

Het huis met houten gevel, gelegen in de Jan Breydelstraat, dateert uit de 15de eeuw. De inwendige opbouw van het voorgebouw is een typevoorbeeld van een laat-middeleeuwse houtkonstruktie. Tussen twee stenen brandmuren werd een houtstructuur opgetrokken, bestaande uit moer- en kinderbalken. Omstreeks 1500 werd het gebouw uitgebreid. Dit gebeurde volledig in laat-middeleeuwse bouwstijl, waarbij de tot op heden bekende houten achtergevel opgetrokken werd. De voorgevel van het gebouw is pas in de loop van de 17de eeuw „versteend”. In dezelfde periode werd de kelder van het voorgebouw overwelfd. Op het einde van de 18de eeuw zou het interieur van het gebouw ingrijpend gewijzigd worden. In de 19de eeuw gebeurde een opsplitsing en verbouwing: vele typische kenmerken van de 17de-eeuwse architectuur gingen in die periode verloren. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

59. *De Gentenaars en hun Belfort, (Museum voor Volkskunde, Gent)*, Gent, 1985, 135 blz.

Catalogus horend bij de gelijknamige tentoonstelling die werd opgezet tijdens de Gentse Feesten 1985 naar aanleiding van het beëindigen van de restauratie van het Gentse belfort met teksten door B. BAILLIEUL, Y. HOLLEBOSCH - VAN RECK, R. VAN DE WALLE en G. VAN DOORNE.

Achtereenvolgens gaat de aandacht naar het Belfort als symbool van Gent ; de geschiedenis van het Belfort, van de draak, van Klokke Roeland en van de beiaard ; het uurwerk ; de talrijke personen die aan deze stadstoren verbonden waren, zoals de beiaardier en de horlogemaker, de stadswachters.

Met voetnoten, selectieve bibliografie en catalogus. Rijk geïllustreerd.

60. *Het Graanstapelhuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 331-333.

Vertaling van de fiche die op 21 april 1897 in het Frans werd opgesteld door E. VARENBERGH in de *Inventaire Archéologique*, nr. 12. Met naschrift. Geïllustreerd.

61. HOSTE L., *Het Sint-Denijs- en het Farmanplein. Een brokje geschiedenis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 146-155.

In 1828 was onder koning Willem van Oranje, te Sint-Denijs-Westrem op de wijk Buchten, een militair oefenplein aangelegd. Vanaf 1838 werd dit plein gebruikt door de *Société des Courses* om er paardenwedstrijden te houden. Begin juli 1838 grepen er de eerste hippische feesten plaats, terwijl ook in de stad heel wat festiviteiten werden ingericht. Was dit de aanloop tot de Gentse Feesten die toen nog niet bestonden? Eerst na 1856 schoven de Gentse Feesten verder op, eerst naar 11 juli, daarna naar omstreeks 21 juli. Na de eerste wereldoorlog richtte de *Aéro-Club des Flandres* (1902), vanaf 1938 de *Ghent Aviation Club* vliegtuig- en zweefvluchten in te Sint-Denijs-Westrem. Mede door de vliegclub kon in 1908 de Franse vliegenier Henri Farman optreden. Hij hield zijn demonstraties op het huidige Farmanplein in de havenzone. Een ander evenement was het optreden van Pégoud in 1913. Tijdens de oorlogsjaren werd het vliegveld gebruikt voor militaire doeleinden. Tot einde 1984 stegen er de sportlui en zweefvliegers op van de Cessnaclub.

Met voetnoten en bibliografie. Geïllustreerd.

62. *Huis De Raeve*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 20, juli 1985, 2 blz.

Het hoekhuis De Raeve (Onderstraat - Schepenhuisstraat) werd gebouwd in 1633. In de 18de eeuw werd het aangepast voor een bakkerij met winkel.

63. HUYS P., *Een „Vischmarkt te Gent” door Jules De Bruycker*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 340-342.

Weergave van een tekst door Albert Dutry over een gewassen tekening van Jules De Bruycker die de Vismarkt (binnen de overdekte markt) aan het St.-Veerleplein voorstelt.

64. JANSSENS S., *Schandstrafinstrumenten langs de Gentse straten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 158-169.

Bondige bespreking van de schandbank aan het Groot Vleeshuis ; van de pilaar op het St.-Veerleplein ; van de schandpaal tegenover de Sint-Bavoparochiekerk van Mendonk. Geïllustreerd.

65. *Het Korenmetershuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 2, p. 75-77.

Weergave van de fiche door Victor Vander Haeghen op 22 november 1897 opgesteld voor de *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 85* in de rubriek *Burgerlijke bouwwerken - Graslei - XVIIe eeuw (1698)*. Het Korenmetershuis dat ook gebruikt werd als graanstapelhuis had tot 1698 een houten gevel. Deze werd toen op aanvraag van de eigenaars Jan Poelman en André Smacke herbouwd in steen. Volgens het oorspronkelijk plan had de nok een bekroning met een vaas in Lodewijk XIV-stijl. Geïllustreerd

66. LALEMAN M.C., P. RAVESCHOT en R. VAN DE WALLE (eds.), *De Sint-Pietersabdij te Gent. Deel 2. Het rijke leven van zieke monniken. Twee afvalputten uit de infirmerie (1600-1780)*, (*Stad Gent. Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie. Afdeling Stadsarcheologie. Archeologische Monografie nr. 2*), Gent, 1985, 134 blz.

In de oostsektor van de Sint-Pietersabdij vonden opgravingen plaats tussen 1972 en 1976. In 1979 kwam het o.l.v. conservator J. VANDENHOUTE tot een eerste publikatie, nl. *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, waarin het globale onderzoek aan bod kwam. Het vondstenmateriaal kon echter eerst in dit boekdeel gepubliceerd worden. Wat de periode na de middeleeuwen betreft, brachten de opgravingen in 1974-75 twee afvalputten uit de infirmerie aan het licht. De inhoud van deze afvalputten levert heel wat gegevens over de geschiedenis van en de levensgewoonten in de ziekenzorgzalen.

Een algemeen beeld daarvan wordt geschetst door M.C. LALEMAN en P. RAVESCHOT in een eerste deel *De twee afvalputten uit de infirmerie*. Een tweede deel bestudeert *Het vondstenmateriaal uit de afvalputten*. Diverse specialisten bespreken de gevonden artefakten : Rood Aardewerk (V. VAN DOORNE); Wit Aardewerk (V. VAN DOORNE), Steengoed (P. RAVESCHOT), Aardewerk met tینگлазуur (R. VAN DE WALLE), Pijpen (R. VAN DE WALLE), Porselein (N. DE BISSCOP), Glas (R. VAN DE WALLE), Metaal (A. STROOBANTS), Bouwmaterialen (M.C. LALEMAN), Munten en penningen (W. VANDERPIJPEN), Varia (M.C. LALEMAN, P. RAVESCHOT en R. VAN DE WALLE), Dierresten (A. GAUTIER). Met afbeeldingen en bibliografie.

67. *Het Oud Casino op de Coupure*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 4, p. 244-247.

Op 2 juli 1835 werd door burgemeester Van Crombrugge de eerste steen gelegd van het Casino op de Coupure. De Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde hield er zijn bloementoonstellingen. De hemicyclus waar de openluchtkoncerten gegeven werden, werd overdekt in 1866 door Carels, naar ontwerp van Adolf Pauli.

68. *De pomp op de Zandberg*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 5, p. 271-273.

Weergave van de fiche die in 1899 door Prosper Claeys werd samengesteld voor de *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 108* onder de rubriek *Burgerlijke Bouwwerken - Zandberg - XIXe eeuw (1810)*. De beschreven pomp werd op de Zandberg geplaatst in 1810 naar ontwerp van stadsarchitect Pierre De Broe. De adelaar die het monument bekroont is het werk van de Gentse beeldhouwer Charles van Ophem. Geïllustreerd.

69. POULAIN N. (ed.), *Gent en architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Brugge, 1985, 168 blz.

Het prachtige boek kan als de neerslag gelden van de architectuurhistorische en archeologische studies die de laatste decennia over Gent werden gepubliceerd. In een achttal hoofdstukken, kronologisch op elkaar volgend, geven diverse auteurs aldus een nieuwe visie op de stedeboekkundige groei van Gent en de architectuurevolutie in de stad. M.C. LALEMAN behandelt de ontwikkeling van de Gentse architectuur in de preromaanse en romaanse tijd, F. VAN TYGHEM peilt naar de dominanten in de middeleeuwse stadskern en onderzoekt de stedeboek en architectuur in 16de en begin 17de eeuw, M.C. LALEMAN behandelt de architectuur in de 17de eeuw. M. FREDERICQ-LILAR buigt zich samen met J. VAN CLEVEN over de Lodewijkstijlen in de 18de eeuw. Deze laatste onderzoekt tevens de urbanisatie en architecturale ontwikkeling in de 19de eeuw. Hetzelfde wordt voor de twintigste eeuw gedaan door M. DUBOIS.

G. DESEYN tenslotte buigt zich over de industriële architectuur. Met verklarende woordenlijst van vaktermen, bibliografie, index op persoonsnamen, index op Gentse plaats- en zaaknamen, herkomst van de afbeeldingen.

70. *Restauratie van het Postgebouw Gent. Ministerie van Openbare Werken - Regie der Gebouwen*, s.l., 1981.

Aan de restauratie van het postgebouw, waartoe het initiatief genomen werd in 1978, ging een studie vooraf over de schilden en beelden waarmee de gevels zijn getooid.

De eigenlijke restauratie van de zgn. „Centrale Post” in eklektische stijl (gebouwd in 1898-1910 door de bouwmeesters L. CLOQUET en E. MORTIER) gebeurde tussen maart 1979 en juni 1980.

De brochure bevat een historiek van het gebouw door J. SCHEERDER, met daarnaast een uitvoerige studie door A. VANVLASSELAER. Met aantekeningen en bronnenopgave. Rijk geïllustreerd.

71. *Een toren voor boeken 1935-1985. Henry van de Velde en de bouw van de Universiteitsbibliotheek en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde te Gent, (Centrale Bibliotheek Rijksuniversiteit Gent. Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde), Gent, 1985.*

Catalogus samengesteld naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling die plaats had van 20 oktober tot 24 november 1985. Vijftig jaar geleden immers werden de definitieve plannen opgemaakt voor de nieuwe Gentse Universiteitsbibliotheek en het daarbij aansluitende Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde. De ontwerper van dit imponerende torengebouw, Henry van de Velde (1863-1957), had van de aanvang af geopteerd voor de oprichting van een Amerikaans geïnspireerd torenmagazijn in gewapend beton. De catalogus plaatst de activiteiten van Van de Velde in een breed kader tijdens de zogenaamde „tweede Belgische periode” (1926-1947). Bovendien wordt de bouwgeschiedenis van de bibliotheek uitvoerig belicht en wordt nagegaan welke de impact was van het gebouw op literatuur, kunst en reclame (N. POULAIN). Anderzijds wordt het gebouw door L. ZABEAU - VAN DER VERREN bibliothekonomisch doorgelicht. Een portret van Van de Velde als lesgever en de betekenis van Henry van de Velde voor het architectuuronderwijs geven een kijk op de figuur zelf. De teksten werden samengebracht door B. BAILLIEUL, I. CAZAERCK, D. LAPORTE en L. HEYVAERT. De catalogus wordt afgerond met een kronologie Henry van de Velde en met een grondige bibliografie.

Rijk geïllustreerd.

72. VAN AERDE R., *Geschiedenis der Gentse kazernen in Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 4, p. 196-224.

In een eerste hoofdstuk *De kazernering, legering en rekrutering van militairen door de eeuwen* wordt een algemene situering van het onderwerp gegeven, daarna wordt op de historische betekenis van *Kazerne* ingegaan. Wordt vervolgd. Met bijlagen.

73. VAN AERDE R., *De grote kavaleriekazerne, alias het „Pesthuis”, in Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 313-327.

Tijdens de pestgolf die Gent in de zestiende eeuw kende werd in 1582 een nieuw pesthuis gebouwd tussen het Klein Scheldeken en de

Keizerstraat (heden Brusselsepoortstraat). In pestvrije perioden verpleegde men er gewonde soldaten. In 1672 werd er een nieuw gasthuis gebouwd, dat weldra ook gebouwd werd voor het legeren van niet gekwetste militairen. In de 18de eeuw onderging het gebouw verscheidene ingrijpende veranderingen. In 1836 kwam eens te meer een vernieuwde kazerne klaar. Het gebouw had zijn huidig uitzicht aangenomen.

Met bibliografie en voetnoten. Geïllustreerd.

74. VAN AERDE R., *De kazerne op de Kattenberg. Nu de „Leopold”*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 5, p. 273-295.

Reeds in 1687 was op het vroegere Eekhout (Kattenberg) de eerste Gentse kazerne gebouwd. In 1752-1754 werd een nieuwbouw ontworpen door architect Simoens. Door de oprichting van de Citadel onder Willem I werd deze kazerne minder belangrijk. Op een gedeelte ervan werden ca. 1883 watertorens opgericht. Het resterende deel werd gesloopt omstreeks 1898. In 1907 werd de nieuwe Leopoldskazerne in gebruik genomen. De plannen voor dit gebouw in eklektische stijl waren van architect O. Geerling.

Met voetnoten. Geïllustreerd.

75. VAN DEN BOSSCHE H., *Het voormalig schoolmuseum en de plantentuin „Michel Thiery” in Gent*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 4, (1985), nr. 4, p. 32-43.

De onderwijzer Leo Michel Thiery (1877-1950) richtte in 1924, na een reeks voorbereidingen, het schoolmuseum aan het Berouw op. Alhoewel gesteund door talrijke professoren van de Rijksuniversiteit kreeg het ook heel wat tegenwind. De dynamische Thiery kon het museum moderniseren en uitbreiden. Bovendien werd een plantentuin aangelegd, waarvoor Thiery in 1942 een gids voor de bezoeker schreef. Deze gids behandelt de vier jaargetijden in de tuin aan de hand van een gedetailleerde beschrijving van de plantengroei in de verschillende plantengroeperingen en miniatuurlandschappen.

Het bleef Thiery's overtuiging dat de universele kennis de essentie van iedere vorming is. Het „encyclopedisch” onderwijs zoals hij het zag was daartoe het middel. In 1967 werd het „Schoolmuseum” overgebracht naar de vroegere kazerne aan het St.-Pietersplein. Op 15 oktober 1980 werd de hortus aan het Berouw beschermd. Sinds 1982 is de herinrichting begonnen. In de gebouwen zal een plantaardrijkskundig museum gerealiseerd worden. Met voetnoten. Geïllustreerd.

76. Vlieghe P., *Negen gepentekende standbeelden*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 2, p. 78-87.

De aandacht wordt gevestigd op het boek *Onze Standbeelden* door Alphonse Vermast met negen pentekeningen van Alphonse van Neste

dat in 1900 werd uitgegeven. Met reproductie van de negen platen : Jacob Van Artevelde ; Metdepenningen ; Lieven Bauwens ; Graaf Karel De Kerchove ; Louis Van Houtte ; Dokter Guislain ; Jan Frans Willems ; Karel Miry ; Georges Rodenbach.

77. *Volksbuisvesting in Gent. Ancien Régime. Tocht 1, (Informatiecentrum Stadsvernieuwing Stad Gent)*, Gent, 1985.

Handleiding bij een exploratiewandeling met aandacht voor de volkshuisvesting in Nieuwland, Meerhem, Rodelijvekenstraat, Tarwestraat, Meelstraat, Gerststraat, Rabotwijk, Abrikoosstraat, Gouden Sterstraat, Phoenixstraat, Kettingstraat, Scheringstraat, Bijlokevest, Batavia, Kassteellaan, Ossenstraat, Sint-Macharius (Familistère Burggraeve), Dendermondsesteenweg, Spitaalpoortstraat. Geïllustreerd.

78. *Volksbuisvesting in Gent. De 20e eeuw. Tocht 2, (Informatiecentrum Stadsvernieuwing. Stad Gent)*, Gent, 1985.

Handleiding bij een exploratietocht naar de volkshuisvesting in de Slinkemolenstraat, Zonnebloemstraat, Violierstraat, Biezenstuk, Rooigemlaan, Bellefleurstraat, Brugssteenweg (Werkliedenkolonie), Jan Lampensstraat, Hoppestraat, Mimosawijk, Wittelincstraat, Rustoord van Hoorebeke, Goudvinckstraat - Siervogelstraat, Malem, Neermeersen, Leiekaai. Geïllustreerd.

79. *Volksbuisvesting in Gent. Recente ontwikkelingen en toekomstperspektieven. Tocht 3, (Informatiecentrum Stadsvernieuwing. Stad Gent)*, Gent, 1985.

Handleiding bij een exploratietocht naar de Gentse volkshuisvesting : Rabottorens, Aloïs Joosstraat, Witte Kaproenenstraat, Zannekinstraat, Sneysonnestraat, Vaartstraat, Francisco Ferrerlaan en Leliestraat, Dracenastraat, Geuzenberg, Neuseplein, Meerhem, Rode Lijvekenstraat, herwaarderingsgebieden Patershol, Prinsenhof, Sint-Elisabethbegijnhof.

80. *Werken aan de gouverneurswoning in het Spaans Kasteel, (Stad Gent)*, Gent, 1985, 24 blz.

Deze brochure werd samengesteld door de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie naar aanleiding van de restauratie van het hoge huis of de gouverneurswoning. De oudste delen van dit gebouw behoren tot de grootscheepse vernieuwing van het abdijcomplex van Sint-Baafs in de 12de en 13de eeuw. Wellicht werd het als schrijnwerkerij gebruikt.

Bij de afbraak van de St.-Baafsabdij in 1540 werd het gebouw behouden omdat het als kazerne gebruikt kon worden. Eerst omstreeks 1760 vatten de „Oostenrijkers” het plan op om het „Hooghuis” te

gebruiken als woning voor de militaire gouverneur. Vanaf 1979 werd gewerkt aan de herstelling en restauratie. Geïllustreerd.

Kloosters, godsdienstgeschiedenis, kerken

81. BOONE M. en Th. de HEMPTINNE, *Le clergé séculier gantois en 1498-1499*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, (Koninklijke Academie van België)*, CXLIX, afl. 3-4, Brussel, 1983, p. 374-427.

Uitgave en bespreking van de lijst van ontvangsten van de belasting die in 1498 werd geheven op de seculiere Gentse geestelijkheid ter gelegenheid van de plechtige aanstelling van Pierre Quicke tot bisschop van Doornik. De lijst laat tevens toe een sociale analyse te maken van de geestelijkheid en haar organisatie te Gent. Geïllustreerd.

82. *Even memoreren : 250 jaar geleden stierf Franciscus Rooman*, in *Ghentsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 45-49.

Korte biografische schets van de Gentse predikheer-architect Franciscus Rooman (François Romain). Geboren in 1647, trad hij in 1672 als lekebroeder in het klooster van de predikheren te Maastricht binnen. Broeder Francis Rooman bouwde aldaar in 1683 een brug over de Maas. Ook de Pont Royal te Parijs is van zijn hand. Stierf in het Dominicanenklooster te Parijs op 7 januari 1735. Geïllustreerd.

83. FRANCK L., *De abdij Nieuwenbosch te Destelbergen - Heusden*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 3/4, p. 11-12.

Bondige nota over deze abdij die waarschijnlijk in de 13de eeuw werd gesticht. Ze werd in 1579 door de Gentse Calvinisten verwoest.

84. GYSSELING M., *Bergenkruis en de Sint-Lievensbedevaart*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 5, p. 5-7.

Bergenkruis is niet de voortzetting van de in 1540 afgeschafte bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem, maar is vermoedelijk ontstaan tussen 1786 en 1821. Van de gelegenheid wordt gebruik gemaakt om dieper in te gaan op het leven van de H. Livinus. De Gentse relieken van de H. Livinus bleken in werkelijkheid de relieken van de Deventerse H. Liafwinus te zijn. De bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem en terug, ter herdenking van de (fiktieve) overbrenging van de relieken van de H. Livinus wordt beschreven.

85. GYSSELING M., *De relieken van de H. Landoaldus uit de Sint-Baafsabdij*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 5, p. 11-13.

In 1984 kwamen bij het openen van een reliekschrijn in de Sint-Baafskathedraal te Gent diverse relikwie-attesten te voorschijn, waarvan de oudste drie uit de 10de en 11e eeuw dateren: een falsum zagezegd uit de 8ste eeuw doch met schriftkenmerken uit de 11de eeuw en twee echte van 980 en 1080. Het falsum is verzegeld van een echt zegel uit de 8ste eeuw, wellicht het oudste bewaarde in België. Resumering van de gevonden oorkonden.
Geïllustreerd.

86. MORLION C., *De vroegste geschiedenis van het Gentse St.-Agneeteconvent (1434-1454). Bijdrage tot de studie van de Moderne Devotie in onze gewesten*, in *HMGOG*, dl. XXXVIII, (1984), p. 17-33.

Er wordt gepoogd een beeld te schetsen van de ontstaansgeschiedenis van het St.-Agneeteconvent in Gent. Als dochterstichting (1434) van het huis Syon te Oudenaarde, dat zelf een huis van de Zusters van het Gemene Leven was. De Gentse gemeenschap werd gevormd door lekezusters die geen geloften aflegden, geen habijt droegen en vrijwillige armoede beoefenden. De belangrijkste bron voor de vroegste geschiedenis van het St.-Agneeteconvent is een kloosterkroniek die de periode 1434-1535 behandelt. In 1454 werd de regel van de reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus aangenomen. Een aantal belangrijke Gentenaars, o.m. de magister in de artes Gillis de Platea, die banden had met de Leuvense universiteit en met het Bourgondische hof, voelden zich met de jonge gemeenschap verbonden. Vooraanstaande leken, o.m. Margaretha van York, bezochten het klooster en/of bedachten het met schenkingen.

Met kritisch apparaat.

87. STEELS M., *Godsdiensttoestanden tijdens de 14de eeuw te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 352-357.

Dit korte artikel, ontleend aan de studie van P. FREDERICQ, *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden*, vestigt de aandacht op enkele semi-godsdienstige toestanden uit de 14de eeuw: het begijnhofwezen te Gent, inzonderheid het onderzoek naar de begijnen uit 1328; de flagellanten, voornamelijk in 1349 en 1400, de dansers (in 1374 werden deze uit Gent gebannen).

88. *Sint-Janskapel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 18-21.

Weergave van de fiche in februari 1900 door Paul Bergmans opgesteld voor de *Inventaire Archéologique. Fiche nr. 107* in de rubriek *Kerkelijke bouwwerken - Sint-Jansklooster - XVIIIe eeuw (1744-1745)*. De kapel van het Sint-Jansgodshuis (Sint-Jan-ten-Dulle) werd in 1743-1745 gebouwd door meester-metsers Bernard De Wilde. Na de afschaffing van het Godshuis in 1797 werd het gebruikt als maga-

zijn. In 1886 werd de kapel bestemd voor de Anglikaanse eredienst. Geïllustreerd.

89. *De voormalige kerk der paters Capucijnen (nu Protestantse tempel)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 4, p. 229-231.

Weergave van de fiche in 1898 opgesteld door Victor Van der Haeghen in de rubriek *Religieuze bouwwerken. Brabantdam, nr. 69 - XVII eeuw (1632)* voor de *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 106*. De kerk werd gebouwd in 1632 op de plaats van de vroegere St.-Christoffelkapel, welke afhing van het hospice van de volders en in 1589 aan de Capucijnen was toegewezen. Geïllustreerd.

90. VERSTREPEN H., *Lokale socio-structurele determinanten van stedelijke sekuliere en reguliere priesterroepingen. Casus: Stad Gent 1801-1914*, in *HMGOG*, dl. XXXVIII, (1984), p. 141-180.

Priesterroepingen blijken één van de interessantste indicatoren te vormen van de innerlijke evolutie van het kerkinstituut en het godsdienstig gevoel in een gemeenschap. Kan een inzicht in de historische evolutie van de priesterroepingen ook het inzicht in de hedendaagse problematiek verdiepen? Uit de studie blijkt het overwegend belang van de lokale socio-structurele factoren, terwijl de invloed van politieke en institutionele factoren (oprichting seminarie, uitbouw katholiek onderwijs, enz.) voorbijgaand blijkt te zijn. De socio-ekonomische factoren beïnvloeden elkaar onderling en bepalen zo de trend. De uitbreiding van de middenklasse, voor dewelke het priesterschap appelleerde op het prestigegevoel, blijkt wel essentieel geweest te zijn. Het huidig priestertekort is voor een groot deel te wijten aan de sociale ontwaarding en zelfs aan negatieve evaluatie van het ambt. Met kritisch apparaat. Tabellen.

Industriële Archeologie, Scriptophilie.

91. BORMANS C., *Lichaamsverzorging en sanitaire voorzieningen bij de Gentse bevolking (1850-1940)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 8, jg. 2, (1984), nr. 4, p. 2-15.

De technische evolutie in de negentiende eeuw welke zorgde voor innovaties op het vlak van de badinstellingen en sanitair kwamen oorspronkelijk slechts ten goede aan de burgerij. Na de eerste wereldoorlog bereikte de evolutie ook langzaam de andere klassen.

Dit blijkt uit het ontstaan van en de toepassing van technische innovaties in zwemscholen, private badhuizen, openbare badhuizen (in 1886 werd te Gent de eerste openbare badinstelling geopend aan de Van Eyck) en de private badkamer.

Met uitgebreid kritisch apparaat. Geïllustreerd.

92. DE HERDT R. en G. DESEYN, *Industriële revoluties in de Gentse tuinbouw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 9, jg. 3, (1985), nr. 1, p. 3-10.

Herdruk van het artikel in de tentoonstellingscatalogus *Gemengd Boeket*, Gent, 1985. De illustraties werden gewijzigd.

93. DEMOEN E., *A la vapeur, dat beet progrès! Lieder en van de industriële revolutie*, (*Stad Gent, Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*), Gent, 1985, 204 blz.

Catalogus naar aanleiding van een tentoonstelling die onder leiding van R. DE HERDT door het M.I.A.T. werd opgesteld van 20 juli tot 18 augustus 1985.

Het populaire en volkse lied speelde een centrale rol in het cultureel leven van de gewone mens in de 19de eeuw. Vele van deze liederen behandelen aspecten die in verband kunnen gebracht worden met de industriële revolutie. De catalogus geeft 88 liederen weer, zo mogelijk met muziek. In een inleidend hoofdstuk gaat de auteur in op de term „volkskultuur” en geeft hij een overzicht van de populaire en volkse liederen in de 19de eeuw. Twee populaire Gentse volkszangers, nl. Pieter Eggerickx en Karel Waeri worden afzonderlijk besproken. Vanzelfsprekend wordt ook ingegaan op de aard zelf van de liederen van de industriële revolutie: het industrieel lied, de arbeidersliederen, de politieke en sociale liederen.

Per lied werden zoveel mogelijk gegevens verzameld met betrekking tot de herkomst, de auteurs, de melodieën, de zangers, de datering en de drukkers. Daarnaast werd ook de bron aangeduid (publikatie, liedjesboek, almanak of verzameling van vliegende blaadjes) waar de afgedrukte versie werd teruggevonden. Dit standaardwerk werd vervolledigd met een uitvoerige bibliografie. Rijk geïllustreerd.

94. GRYP M., *De Coupure als bakermat van de Gentse tuinbouw*. (*Vereeniging voor Industriële Archeologie en Textiel*), Gent, 1985, 28 blz.

Bondige handleiding. Geïllustreerd.

95. MOENS J., *De Belgische tuinbouwwereld in de 19de eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 9, jg. 3, (1985), nr. 1, p. 25-32.

In dit artikel wordt de plaats van de Gentse bloemen- en plantenteelt gesitueerd in de Belgische tuinbouwwereld in de 19de eeuw. Bijzondere aandacht gaat naar de fruit- en boomteelt, de orchideeënkweek, de verenigingen en tijdschriften. Geïllustreerd.

96. PUIMÈGE G., *Verwarmingsinstallatie voor broeikassen, geschikt voor azaleakweek, vóór het gebruik van acetyleenlassen. Een proeve van mondelinge geschiedenis*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 9, jg. 3, (1985), nr. 1, p. 11-16.

Georges Puimège (^o 1915), zoon van koperslager Alfons Puimège vertelt hoe hij zijn vader en broers de hoefijzervormige verwarmingsketels in serres van de Gentse azaleakwekerijen omstreeks 1900 zag maken en plaatsen. Geïllustreerd.

97. PUIMÈGE G., *Primitief verwarmingssysteem voor begonia-kweekkassen in het Gentse*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 9, jg. 3, (1985), nr. 1, p. 17-20.

Bespreking van de begoniateelt in het Gentse met een aantal technische gegevens over eenvoudige verwarmingssystemen die werden toegepast. Geïllustreerd.

98. SCHOLLIERS P., *De Gentse metaalbewerkers in de 19e eeuw: de enquête van L. Varlez, (Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis. Vrije Universiteit Brussel)*, Brussel, 1985, 298 blz.

De Gentse advocaat Louis Varlez (1868-1930) is in de historische wereld vooral gekend door zijn twee lijvige studies over de lonen enerzijds in de Gentse katoennijverheid, anderzijds in de Gentse vlasnijverheid. Onlangs werd een uitgebreid niet-gepubliceerd dossier betreffende de Gentse metaalbewerkers ontdekt. Alhoewel het een aantal lacunes vertoont, sluit het wat inhoud en presentatie betreft erg aan bij de dossiers over katoen- en vlasnijverheid.

P. SCHOLLIERS gebruikte dit materiaal om te peilen naar de specificiteit van de Gentse metaalarbeiders. In de mate van het mogelijke werden bestaande lacunes aangevuld. De auteur maakt van de gelegenheid gebruik om de theorie van de arbeidersaristocratie te belichten en deze te toetsen aan de concrete situatie van de Gentse metaalbewerkers. Hiertoe geschiedt een uitsplitsing in drie basisaspecten : 1. de economische voedingsbodem : de zware machinekonstruktie tot 1914, waarbij gewezen wordt op de Gentse voorsprong tussen 1860 en 1900 ; 2. de sociale voorwaarden : produktieprocédés en arbeidsmarkt enerzijds, de inkomens en bestedingen anderzijds ; 3. ideologie en syndikalisme.

Er wordt gekonkludeerd dat, alhoewel de theorie van de arbeidersaristocratie zeker fundamentele bijdragen heeft geleverd tot de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging, deze op zich niet voldoet. Met kritisch apparaat en dertien bijlagen, o.m. de resultaten van de „Enquête spéciale” van L. Varlez, 1899 en de individuele fiches van de gerecenseerde metaalbewerkers.

99. *De Petroleumindustrie in de Gentse Haven, (Gentse Haven- en Kanaalzone. Industriële steekkaart)*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 20, (nov. 1985), 12 blz.

Na een inleiding over aardolie en een historische nota over de Royal Dutch/Shell Group en de Belgian Shell Company, volgt een kronologisch overzicht van de oprichting en ontwikkeling van Belgian Shell te Gent. De vestiging te Gent dateert van 1929 en in 1934 viel de beslissing om er de eerste distillatie-eenheid te bouwen.

Vanaf 1935 wordt ook bitumen geproduceerd. Verdere uitbreidingen volgden in 1947 en 1979, 1981. Er wordt tevens ingegaan op de produktie-activiteiten van Shell.

100. VANDEN HOLE W., *De tuinbouw te Gentbrugge, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1985, 18 blz.

Brochure bij de wandeling die ter gelegenheid van de Floraliën 1985 door V.I.A.T. te Gentbrugge werd georganiseerd. Geïllustreerd.

101. VAN SCHOORS L., *Tussen 'ijzeren weg' en 'manchonfabriek'. Honderdvijftig jaar stationswijk Gent-Zuid, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1985, 23 blz.

Handleiding bij de wandelingen door V.I.A.T. georganiseerd in de Gentse stationswijk. Geïllustreerd.

102. WILLEMS P., *Leven aan de 'ijzeren weg', in Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, dl. 11-12, jg. 3, (1985), p. 55-98.

Weergave van een vijftal interviews die tot stand kwamen in het projekt van het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent om de beoefening van mondelinge geschiedenis te stimuleren. Het artikel bevat heel wat gegevens over het Gentse St.-Pietersstation. Rijk geïllustreerd.

Kunst en Cultuur

103. DE HERDT R. (ed.), *Gemengd Boeket. Zes tentoonstellingen rond bloemen, (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1985, 208 blz.

Van 19 april tot 19 mei 1985 werd in de Plantentuin van de Rijksuniversiteit te Gent een tentoonstelling opgesteld waarin een achttal verenigingen en instellingen diverse aspecten van bloem en plant illustreerden, vandaar de toepasselijke titel „gemengd” boeket. De bijhorende catalogus valt uiteen in een zevental hoofdstukken. H.

WILLE bespreekt aspecten van de geschiedenis van de botanische illustratie in het gedrukte boek onder de titel *Vijf eeuwen bloemen- en plantenboeken*. In een boeiend overzicht heeft deze auteur ernaar gestreefd twee facetten van de botanische boekillustratie te beklemtonen: enerzijds is de bloemenillustrator een medewerker van de botanicus en dient zijn werk aan strikt wetenschappelijke eisen te voldoen; anderzijds is hij ook een kunstenaar. Van de gelegenheid wordt gebruik gemaakt om te putten uit de boekenrijkdom van de Gentse Universiteitsbibliotheek en de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde. Op blz. 123-132 wordt het belang van de Floraliën en de tuinbouwers te Gent voor de boekillustratie besproken. Met bibliografie en register van namen. Door N. POULAIN wordt *De Roos in de Art Deco* belicht, met enkele Gentse voorbeelden. R. DE HERDT en G. DESEYN behandelen *Industriële Revoluties in de Gentse tuinbouw*, voornamelijk het belang van de wintertuingedachte voor de expansie van de plaatselijke tuinbouw; alsook de ontwikkeling der broeikasverwarming. P. VAN DER VEKEN schetst zeer bondig de Plantentuin van de Rijksuniversiteit Gent en zijn verzamelingen. De Belgian Flower Arrangement Society geeft een overzicht van de historiek van de stijlboeketten, terwijl F. HEYMANS een bloemlezing geeft van gedichten over bloemen. Zeer rijk geïllustreerd.

104. HOSTE L., *Over kunstaffiches voor de wereldtentoonstelling te Gent in 1913*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 2-17.

Tot vóór de Eerste Wereldoorlog werden kommerciële en kulturele affiches bijna uitsluitend voor de gegoede burgerij uit de belangrijkste steden geproduceerd. Zij kochten immers de dure produkten waarvoor reclame werd gemaakt. Ook de affiches voor de Wereldtentoonstelling van 1913 te Gent of voor de daarmee gepaard gaande festiviteiten getuigen van deze trend.

In dit artikel wordt van deze affiches een overzicht gegeven. Met literatuurlijst en technische details bij de afbeeldingen. Geïllustreerd.

105. VAN DE WALLE R. en R. DEVRIENDT - MORES, *Kanttekeningen bij een tentoonstelling: „Van Minnespel tot Kinderspel”*, in *Oostvlaamse Zanten*, jg. CX, (1985), nr. 1, p. 54-57.

Opmerkingen en evaluatie bij de tentoonstelling die in het Gentse Museum voor Volkskunde georganiseerd werd van 14 juli tot 4 november 1984.

106. VAN DEN KERKHOVE A., *Enkele gegevens over de Gentse tinnegieter Andries Delcourt*, in W.P. DEZUTTER en R. VAN DE WALLE (ed.), *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden*, Brussel, (1984).

Op Andries Delcourt werd reeds de aandacht gevestigd in de catalogus van de tentoonstelling *Gent, 1000 Jaar Kunst en Cultuur*. De studie van de inventaris van het sterfhuis van deze tinnegieter, die bewaard bleef in het Gentse Stadsarchief, laat toe een aantal rechtzettingen en nadere gegevens over de persoon zelf (° 1683 - † 1739), zijn bezit en zijn bedrijf mee te delen.

Er wordt gewezen op vier bewaarde stukken tin die van de hand zijn van Andries Delcourt. Geïllustreerd. Met voetnoten.

107. VAN ELSLANDE R., *V. De van Eyck's te Gent: leerlingen en medewerkers (2de deel)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 26-44.

Kritische bespreking van het belang van Gerard en Jan Van Der Meere, Simon Van Den Bossche, de schildersfamilie Olivier Portier en Pieter van der Pale, Lieven van der Goes en Petrus Christus. Met kritisch apparaat.

108. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluut fundatie en het Lam Gods*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 342-348.

Eerste aflevering van een reeks die handelt over het Lam Gods, met als uitgangspunt de Vijt-Borluut fundatie, in de vorm van een kroniek. Het eerst vermelde gegeven dateert van 6 mei 1432 (een melding van de inwijding van de retabel). Het laatste gegeven dateert van 10 januari 1440. Met uitvoerig kritisch apparaat.

109. VAN TYGHEM F., *Agnes Vanden Bossche, een Gentse schilderes uit de late middeleeuwen*, in *Stadsarcheologie*, jg. 9, (1985), nr. 3, p. 27-33.

Agnes Vanden Bossche werd in 1468 in het Gentse schildersambacht opgenomen. Zowel haar vader Triestam als haar broer Lieven hadden reeds min of meer belangrijke opdrachten voor de stadsmagistraat uitgevoerd. Vele jaren lang kreeg Agnes zelf tal van opdrachten te vervullen, o.m. het beschilderen van een kap voor O.L.V. te Doornik, het beschilderen van het Gentse stadsbanier, het vergulden van vensters, het aanbrengen van wapenschilden op banieren, enz. Agnes leverde het bewijs dat in de Gentse laat-middeleeuwse maatschappij een vrouw als schilderes met opdrachten werd overloden en als dusdanig gewaardeerd werd.

Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

Heemkunde

110. BRAEKMAN W.L., *Lied op de brand in een Gentse speldenwerkersschool in 1688*, in W.P. DEZUTTER en R. VAN DE WALLE

(ed.), *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden*, Brussel, (1984).

Op 20 maart 1688 brandde de speldenwerkstersschool in het Prinsenhof uit. Negentien personen kwamen om het leven. Deze gebeurtenis werd bezongen in een marktzangerslied, geïllustreerd door een blijkbaar oudere houtsnede. Geïllustreerd. Met voetnoten.

111. CHATELET R., *Gentse Postkroniek, (V.Z.W. De Solidaire Postman - Postpersoneel (Gent))*, Gent, 1985, 73 blz.

Dit eerste nummer van de reeks *Gentse Postkroniek* behandelt: de vrouwelijke brievenbestellers te Gent en omstreken sedert 1971; de historiek van de Gentse Postdirectie vanaf de 18de eeuw; Josephus Coppejans, brievenbesteller en stichter van de gedenkplaat in de Molenaarsstraat (Gent). Rijk geïllustreerd. Met bibliografie.

112. CHATELET R., *Catalogus. De Gentse posterijen in postkaarten, (V.Z.W. De Solidaire Postman - Postpersoneel Gent)*, Gent, 1985.

In deze brochure worden een reeks postkaarten besproken, uitgegeven ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van de opening van het postkantoor Gent 1 Korenmarkt. Geïllustreerd.

113. DAEM M., *De reuzenfamilie van de grootstad Gent*, in W.P. DEZUTTER en R. VAN DE WALLE (ed.), *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden*, Brussel, 1984.

Gent is één van de Belgische steden die een echte „reuzenstad” is. Vóór 1977, de datum van de fusie, telde de stad vijftientig reuzen onder haar inwoners. Hiervan waren er tien stadsreuzen en een vijftiental reuzen verspreid in de verschillende dekenijen of buurten. Na de fusie kwamen er nog een vijftiental bij uit het agglomeratiegebied.

De vroegste sporen van Gentse reuzen gaan terug tot een ommegang in 1622. Meer recent is de grote promotor van de Gentse reuzenfamilie de schepen advocaat Jozef Vermeulen (1894-1956) geweest, die in 1947 een nieuwe impuls gaf aan de reuzenfamilie. De auteur bespreekt vervolgens de reuzen van Drongen, Gent, Gentbrugge, Ledeberg, Mariakerke, Oostakker, Sint-Amandsberg, Sint-Denijs-Westrem, Wondelgem, Zwijnaarde.

Geïllustreerd.

114. DE PERMENTIER C., *Gentse Floraliën*, in *G.O.V. Heraut*, maart 1985, 14 blz.

Korte historiek van de Gentse Floraliën. Geïllustreerd.

115. DESEYN G., *Boottocht door het historisch en industrieel verleden van Gent, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1985, 25 blz.

Handige gids die kan gebruikt worden tijdens de boottochten die op de Leie aan Gras- en Koornlei worden georganiseerd. Bespreking van en historische informatie over de gebouwen die van op het water worden gezien. Rijk geïllustreerd.

116. DE SMET Th., *Brief uit Argentinië. Anno 1889*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 2, p. 88-90.

Einde 1888 trekken heel wat Gentenaars naar Zuid-Amerika in de hoop aldaar een nieuw bestaan op te bouwen. De publikatie van deze brief, geschreven op 21 januari 1889, geeft ons een idee van wat velen van hen te wachten stond tijdens de overtocht en bij hun aankomst aldaar.

117. GYSSELING M., *De naam Mendonk*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 5, p. 2-4.

Namen op *donk* zijn zeer talrijk in noordelijk Oost-Vlaanderen. *Donk* betekent zandige opduiking in moerassig terrein. Het eerste lid in de naam Mendonk beantwoordt aan het Gotisch *miduma*, t.t.z. midden. Mendonk is de middelste heuvel ten opzichte van Sprendonk en Oostdonk. Deze benamingen zijn vroegmiddeleeuws. Mendonk heeft overigens één van de vroegste kerken in Vlaanderen gehad.

118. GYSSELING M., *De naam Lochristi*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 3/4, p. 3-6.

„Lochristi” wordt voor het eerst vermeld in 1210. Lo betekent een open plek in het bos. De vorm *Loe sancti Christi* werd gegeven door de monniken van de Sint-Baafsabdij. Reeds in 1156 moet er te Lochristi een van de Heilig-Kerstkerk afhankelijke kapel bestaan hebben. De ontginningsgeschiedenis van Lochristi is nauw verbonden met de St.-Baafsabdij.

119. JANSSENS S., *Schandstrafinstrumenten langs de Gentse straten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 158-169.

Bondige bespreking van de schandbank aan het Groot Vleeshuis; van de pilaar op het St.-Veerleplein; van de schandpaal tegenover de Sint-Bavoparochiekerk van Mendonk. Geïllustreerd.

120. LEVIS E., *Nog over stoven*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 173-179.

Gegevens over de stoven te Gent, inzonderheid over het Wandelaertsteen.

121. LIEVOIS D., *Pottenbakkerijen en pottenbakkers te Gent in de 17de eeuw*, in *Stadsarcheologie*, jg. 9, (1985), nr. 3, p. 2-11.

Een tiental pottenbakkers lagen aan de basis van de herinrichting van hun nering in 1612. Van een viertal pottenbakkersfamilies zijn meer gegevens over de plaats van vestiging en ook heel wat personalia bekend. Het betreft de pottenbakkerij Van der Schelden aan de Brabantdam, Van Ee Haute aan het Meerhem, De Vliegere aan de Nederkouter en Dierkens aan de Korte Schipgracht. Een tweetal kaarten geven de situering van de pottenbakkerijen weer.

122. MAES D., *Het huizeken van Maastricht*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 2, p. 64-73.

Omstreeks 1497 had in Gent het tweede Groot Schietspel van de Sint-Jorisgilde plaats. Op de Schelde werd toen door de delegatie van Maastricht een „burcht” opgericht. Dit was een huisje boven op een paal aangebracht. Het begon te draaien wanneer men het wilde beklimmen. Dit „huizeken van Maastricht” werd ook nog in de 16de eeuw gebruikt. Maar ook in Maastricht zelf werd dit „burchtstormen” nog veel toegepast. In 1983 werd deze vorm van vermaak tijdens feestelijkheden te Maastricht in ere hersteld. Geïllustreerd. Met bijlage.

123. MAES D., *Heeft het „Huizeken van Maastricht” zijn vierde uitgave te Gent gemist?* in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 5, p. 296-297.

Aanvulling bij het artikel dat verscheen in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, p. 64-73.

124. MINNEBO W., *De Fikke*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 15, (1985), nr. 2, p. 15-16.

Korte nota over de folkloristische wafelbakker Victor die woonde in de Hoogstraat (thans Jean Béthunestraat) te St.-Amandsberg, schuins over de toenmalige Cinema Rialto.

125. OSSIEUR E., *Sneeuw- en ijsperikelen en voor het eerst meeuwen in de stad. Honderd jaar geleden (1885)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 156-157.

126. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 49-52.

Deze Gentse keukenrubriek verscheen een twintigtal jaren geleden in het nu verdwenen tijdschrift „Palmarès”. De tekst is van de gekende folklorist wijlen Richard Van Kenhoven. De illustraties zijn van de hand van François Zenner.

127. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 2, p. 91-94.

Aandacht voor lever, nieren, maag.

128. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 3, p. 169-172.

129. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 4, p. 240-244.

130. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 5, p. 307-309.

131. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 357-360.

132. VANDEN HOLE W., *Het Gentse Citadelpark, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1984, 30 blz.

Historische schets van het Gentse Citadelpark. De eerste aanplantingen grepen plaats in 1872 op de terreinen van de vroegere Citadel. Met aandacht voor de oude vestingen en de standbeelden in het park aanwezig. Geïllustreerd.

133. VAN DE WALLE R., *Het „donderglas”, voorloper van de barometer*, in W.P. DEZUTTER en R. VAN DE WALLE (ed.), *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden*, Brussel, 1984.

Het donderglas of waterbarometer was een instrument in glas dat werd gebruikt om op basis van het principe van de luchtdrukschommelingen het weer te voorspellen. Wegens de onnauwkeurigheid van dit weerglas kan het echter niet in de categorie van de exakt-wetenschappelijke toestellen ondergebracht worden. Het Gentse Museum voor Volkskunde bezit twee van die zgn. „donderglazen”.

Of de waterbarometer die door een zekere Ghijsbrecht de Donckere ca. 1619 werd uitgevonden met dergelijk donderglas te vereenzelvigen valt, is niet zeker. Geïllustreerd. Met voetnoten.

134. VAN WESEMAEL M., *Nog iets over ons suikerlaadje in het Gravensteen*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 19, juli 1984, 1 blz.

Korte nota over de Gentse gevangenis in het Châtelet en het Gra-
vensteen.

135. VAN DE WIELE J., *Een kaart van Sint-Amandsberg uit 1826*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 3/4, p. 1-3.

Bondige bespreking van de kaart van Sint-Amandsberg die in 1826
door luitenant-kolonel Jean E. van Gorkum, directeur van het Bureau
de Reconnaissance Militaire, werd uitgegeven.

Bespreking van de toponiemen en van het reliëf. Geïllustreerd.
Met voetnoten.

136. VLERICK W., *De Maagd van Gent. Afl. 17. Iconografie. P. Boek-
banden en stempels*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 19, (juli 1984), 18 blz.

Bespreking van een zeventiental boekbanden in verband met de
Gentse maagd. Met lijst der afbeeldingen.

Biografische nota's

137. BUYLE R., *Een vergeten beeldhouwer: Jules Vits*, in *G.O.V. He-
raut*, jg. 20, (juli 1985), 2 blz.

J. Vits (Melle, 1868-1935), studeerde aan de Gentse Academie.
Kunstwerken van hem zijn o.a.: de kruisweg in het klooster van
Oostakker-Dorp; oorlogsmonument aan de Leopoldskazerne; monu-
mentale kruisweg in de parochiekerk te Melle in terra-cotta. Geïl-
lustreerd.

138. BUYLE M., *Herinneringen aan Jules De Bruycker (1870-1945)*, in
Heemkundig Nieuws, jg. 13, (1985), nr. 6, p. 2-5.

Levensschets van de etser en graveur Jules De Bruycker. Geïllustreerd.

139. BUYLE M., *Kunstschilder Ferdinand Willaert (1861-1938)*, in
Heemkundig Nieuws, jg. 12, (1985), nr. 5, p. 8-10.

Levensbeschrijving van kunstschilder Ferdinand Willaert. Deze volgde
lessen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Gent
en had er als leraar Theodoor Canneel. In 1884 werd hij zelf be-
noemd tot leraar aan de Gentse Academie, in 1893 tot directeur
aan de Academie te Dendermonde.

140. BUYLE M., *Kunstschilderes Helene De Reuse (1892-1979)*, in
Heemkundig Nieuws, jg. 13, (1985), nr. 3/4, p. 6-8.

Lerares „figuur en stilleven“ aan de Koninklijke Academie voor
Schone Kunsten te Gent.

141. BUYLE M., *Aurel De Loof (1901-1982)*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 13, (1985), nr. 2, p. 4-6.

Biografische nota over deze Gentse kunstschilder.

142. DE WIT M., *Een Poolse ambassadeur in de Nederlanden. Johannes Dantiscus. 1531-1532*, in *Poolse Culturele Dagen te Gent. Tentoonstellingen*, Gent, 1985, p. 45-53.

In de eerste helft van de zestiende eeuw vormen twee figuren het centrum van de intellectuele contacten tussen Polen en Nederlanders: Erasmus en de Poolse ambassadeur aan het hof van Karel V, Johannes Dantiscus. Deze Johannes von Höfen (in het Latijn a Curiis) werd later naar zijn geboortestad Danzig *Dantiscus* genoemd en vertegenwoordigt zeven jaar lang Polen aan het keizerlijk hof dat hij volgt op zijn voortdurende verplaatsingen. In 1531 en 1532 verblijft hij in de Nederlanden en ontmoet er staatslieden, maar ook personen uit de nabije omgeving van Erasmus, zoals de Gentenaar Livinus Algoet. Wanneer Keizer Karel enkele maanden in Gent verblijft, logeerde Dantiscus bij de onderbaljuw Arent Sturm en wordt hij ook onthaald door Karel Utenhove.

Illustraties in de catalogus. Met bibliografie.

143. *Even memoreren: 175 jaar geleden werd Louis Van Houtte geboren*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 4, p. 225-229.

Kort artikel over de tuinbouwer Louis Van Houtte (1810-1876), die als patriot, bloemist en burgemeester zijn stempel drukte op de geschiedenis van Gentbrugge. Geïllustreerd.

144. *In memoriam Ernest Van Den Driessche. Kunstschilder. Kerstdag 1894 - 8 april 1985*, in *Oostvlaamse Zanten*, jg. LX, (1985), nr. 3, p. 171.

145. *Karel De Kesel (1849-1922). Portretschilder en beeldhouwer van Zomergemse afkomst*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 20, aug. 1985, 1 blz.

Korte nota over deze kunstenaar die o.m. twee beelden op de barokgevel van de Vismijn (St.-Veerleplein) ontwierp.

146. KLUYSKENS P., *Jan Boeksent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 5, p. 298-303.

Biografische schets van deze Gentse beeldhouwer (1660-1727) en lekebroeder in het Rekollettenklooster. Geïllustreerd.

147. KLUYSKENS P., *Lieven Bauwens*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14 (1985), nr. 4, p. 232-240.

Het artikel schetst het leven van Lieven Bauwens vanuit een traditioneel standpunt. Bijzondere aandacht krijgt het smokkelen van de mule jenny vanuit Engeland naar het vasteland. Geïllustreerd.

148. VERBEKE A., *Bij een buldiging*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 6, p. 337-340.

Biografische gegevens over Dr. Alexander Karel Evrard (° Ledeberg, 15 december 1923).

149. VERHULST A.-E., *Hans van Werveke. 1898-1974*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, (Koninklijke Academie van België)*, CL, Brussel, 1984, p. 124-134.

Biografie van deze Gentse historicus, gevolgd door een lijst van werken van zijn hand uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Geïllustreerd.

150. JORIS A., *Fernand Vercauteren 1903-1979*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, (Koninklijke Academie van België)*, Brussel, 1984, p. 115-123.

De historicus Fernand Vercauteren werd geboren te Ledeberg op 3 augustus 1903. Hij overleed te Gent op 12 februari 1979. Met een lijst van werken van zijn hand gepubliceerd door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Geïllustreerd.

151. VAN ACKER K.G., *Geraard de Duivel. Poging tot belichting van een duister figuur*, in *HMGOG*, dl. XXXVIII, (1984), p. 3-15.

De figuur van Geraard De Duivel komt niet duidelijk naar voren uit de relatief schaarse gegevens die tot ons kwamen. In een aantal akten treedt hij op als getuige of als voogd van de minderjarige Jan van Praat, of als begiftiger van kerkelijke instellingen. Uit een viertal akten van staatkundig belang (1229, 1237, 1244 en 1245) blijkt dat hij een gezien figuur was. Volgens de traditie zou hij omstreeks 1235 een reis ondernomen hebben naar Jeruzalem. Hij was gehuwd met de niet-edele maar rijke burgersdochter Elisabeth van Sloten. Wellicht overleed hij in 1277.

Het Geraard de Duivelsteen zelf kwam wellicht in het midden van de dertiende eeuw tot stand als onderdeel van de verdedigingswerken aan de Brabantse poort. Het feit dat na de dood van Geraard de Duivel de stad als eigenaar van het steen optrad en het gebruikte om militair materiaal in op te bergen, is een aanwijzing dat niet Geraard de Duivel, maar de stad het steen zou opgericht hebben. Met kritisch apparaat.

152. VANDER STRAETEN M., *Beeldhouwer Aloïs De Beule (1861-1935)*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 20, nov. 1985, 6 blz.

Biografisch artikel op basis van de onuitgegeven nagelaten geschriften van Jef Crick, een journalist en kunstcritikus († 1965), die Aloïs De Beule goed heeft gekend. Aloïs De Beule werd geboren te Zele, kreeg zijn opleiding in Gent. O.m. de kruiswegen van St.-Baafskerk en St.-Jacobskerk zijn van zijn hand. Geïllustreerd.

153. VERVENNE D., *Jean-Baptiste-Louis Maes - Canini, een talentvolle doch miskende Gentse kunstschilder*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 1, p. 22-25.

Jean-Baptiste-Louis Maes werd geboren te Gent op 30 september 1794 als zoon van de schilder Petrus Franciscus Maes (1753-1815). Na studies aan de Academie voor Schone Kunsten te Gent en een verblijf te Rome, opende hij een atelier in het gewezen Sint-Agneeetklooster. Na een succesvolle carrière stierf hij te Rome in 1856. Geïllustreerd.

154. VERVENNE D., *Joseph Paelinck (1781-1839). Leven en werk*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, (1985), nr. 5, p. 260-270.

Levensbeschrijving van deze neo-klassicistische kunstschilder. Hij schilderde bijna uitsluitend historiestukken en portretten. Geïllustreerd. Met selectieve bibliografie.

Adressen van de medewerkers aan dit nummer :

- B. BAILLIEUL, Van Geertstraat 62, 9110 Sint-Amandsberg
G. GERINGS, Mercuriusstraat 9, 9910 Mariakerke
M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent
J. BOURGEOIS, Blandijnberg 2, 9000 Gent
M. DAEM, O. De Reusestraat 32, 9110 Sint-Amandsberg
M. DANNEEL, Sint-Clarastraat 15, 8000 Brugge
C. DE BACKER, Erasmusplein 1, NL-6500 HD Nijmegen
R. DE HERDT, Gewad 13, 9000 Gent
S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9820 Sint-Denijs-Westrem
J. DE RIDDER, Burggravenlaan 238, 9000 Gent
N. GEIRNAERT, Lindenstraat 11, 8020 Oostkamp
M. MARTENS, Leiekaai 107, 9000 Gent
H. THOEN, Blandijnberg 2, 9000 Gent
A.M. VERMEULEN, Meirebekestraat 1, 9800 Deinze